

172756

Yıldız Teknik Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Eski Türk Dili Tezli Yüksek Lisans Programı

Yüksek Lisans Tezi

**TUVACA “ALDAY-BUUÇU” DESTANININ
DİL YÖNÜNDEN İNCELENMESİ
METİN-ÇEVİRİ-AÇIKLAMALI SÖZLÜK**

**Hayat ARAS TOKTAŞ
03718004**

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet ÖLMEZ

İstanbul, 2006

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	3
ABSTRACT.....	4
ÖNSÖZ.....	5
TEŞEKKÜR.....	9
KISALTMALAR ve İŞARETLER.....	11
YAZIÇEVİRİMİ LİSTESİ.....	12
GİRİŞ.....	13
DİLBİLGİSİ.....	30
TUVACA METNİN YAZIÇEVİRİMİ.....	194
ÇEVİRİ.....	253
ÇEVİRİ BÖLÜMÜNE AİT AÇIKLAMALAR.....	312
AÇIKLAMALI SÖZLÜK.....	315
KAYNAKÇA.....	511

ÖZET

Tuvaca “Alday-Buuçu” destanının dil yönünden incelenmesini içeren (metin-çeviri-açıklamalı sözlük) ve Hayat Aras Toktaş tarafından hazırlanan bu tez, Güney Sibirya Türk dili kabul edilen Tuvaca hakkında yapılmış bir çalışmadır.

Türkiye’de henüz çalışılmamış olan *Ad* konusu, Tuvaca *Alday-Buuçu* metni etrafında dil yönünden incelenmiş, açıklamalı sözlük çalışması yapılmış ve Türkiye Türkçesine çevrilmiştir.

Çalışma Türkiye Türkçesi ve Tuvaca arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koymakla birlikte; yer yer özellikle Moğolca’nın etkisinden ve Eski Türkçe’nin devamından kaynaklanan öğeleri de gözler önüne serecektir. Moğolca’dan Tuvaca’ya geçen sözcükler olduğu gibi Eski Türkçe’den de Moğolca’ya geçişler olmuştur.

Önsöz’de çalışmanın ayrıntıları geniş bir biçimde anlatılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Tuvaca, Alday-Buuçu, Eski Türkçe, Moğolca,

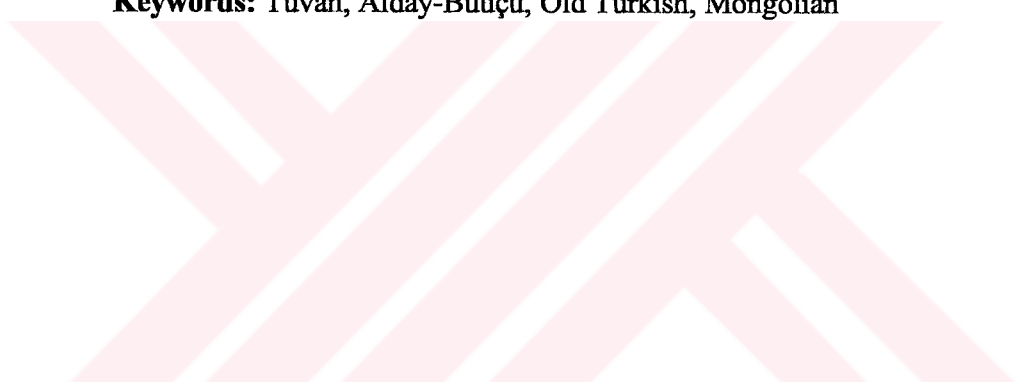
ABSTRASCT

I studied on the subject of “name in *Alday-Buuçu*”. In this study, I used the book which was published in 1951. The study consists of language analysis, annotated and translation to Turkey Turkish.

This study displays the similarities between Turkey Turkish ve Tuvan. In addition, It brings out the elements arising from Mongolian’s effect and the continuation of Old Turkish. There are some loanwords taken from Mongolian to Tuvan and Old Turkish to Mongolian.

In the preface, the details of my Studies are explained widely.

Keywords: Tuvan, Alday-Buuçu, Old Turkish, Mongolian

ÖNSÖZ

1990'lı yılların başına kadar Türk devlet ve toplulukları ile sınırlı olan siyasî, kültürel, ekonomik ilişkilerimiz günden güne artmaktadır. Bu durum Türk dillerini, lehçelerini ve şivelerini öğrenme ve inceleme gereksinimini de beraberinde getirmiştir. Ancak ülkemize göre biraz daha uzak coğrafyada yaşayan Tuvalarla ilgili bilgilerimiz oldukça azdır. Uzak, zor ve ulaşılmaz gibi gözükene duyduğum merak ve ilgi beni Tuvaca üzerine çalışmaya yöneltmiştir.

Çalışmamın kaynaklarına ulaşabilmek için, 1999 yılında Tuva'da bir aylık araştırma ve inceleme fırsatı bulmuştum. Ne yazık ki orada da bu sahada pek fazla çalışma yapılmamıştı. Bu yüzden elde ettiğim en küçük bilgiyi dahi değerlendirdim.

Bu çalışmada, Güney Sibirya'da yaşayan Tuvalara ait olan *Alday-Buuçu*¹ adlı destan Türkiye Türkçesine çevrilmiş ve metin üzerinde henüz Türkiye'de çalışılmamış olan *Tuvaca'da Ad* konusu ele alınıp incelenmiş ve açıklamalı sözlük çalışması yapılmıştır. Çalışma Türkiye Türkçesi ve Tuvaca arasındaki benzerlikleri ortaya koymakla birlikte; yer yer özellikle Moğolca'nın etkisinden ve Eski Türkçe'nin devamından kaynaklanan öğeleri de gözler önüne serecektir. Bu sebeple *Açıklamalı Sözlük* çalışmasında kullandığım → işareti karşılaştırma için, ~ işareti ise asıl köken açıklamasını göstermek içindir.

Çalışmanın “Giriş” bölümü I. *Tuvalar ve Tuvaca*, II. *Tuva Kahramanlık Destanları*, III. *Eser, Kaynaklar* adlı ana başlıklardan oluşmuştur. I. kısımda, Güney Sibirya'da yer alan *Tuvaların coğrafyası, nüfus yapısı, tarihi ve dili* hakkında özet bilgiler anlatılmıştır.

¹ *Tuva Kahramanlık Destanları* - 1 (Ergun, Metin - Aça, Mehmet, Ankara 2004) adıyla basılan eserde Tuva destancılık geleneği ile ilgili bilgi verildikten sonra içinde *Alday-Buuçu* adlı destanın da yer aldığı altı destanın yazıçevirimi ve Türkçe çevirileri verilmiştir. Ancak burada adı geçen Alday-Buuçu destanı manzum olup dil ve anlatım özellikleri, sözcük varlığı olarak üzerinde çalıştığım mensur destandan az da olsa farklılık göstermektedir.

“Giriş” bölümünün II. kısımda *Tuva Kahramanlık Destanları, Alday-Buuçu Destanının Varyantları*; III. kısımda *Eserin Konusu, Eserin Dili, Eserin Oluşum Dönemi* konuları ele alınmıştır.

Kaynaklar kısmında, konu ile ilgili yararlandığım çalışmalar yer almaktadır.

“Giriş” bölümünden sonra “Metin” ve “Çeviri” bölümü gelmektedir. Her iki kısmın da rahatlıkla takip edilebilmesi için, her beş satırda bir satır numarası verilmiştir.

Yazı çevirimi yapılırken Tuvaca metnin asıl yapısına ve imlâsına sadık kalınmıştır.

Asıl metinde ikilemeler arasına konan kısa çizgiye her zaman bağlı kalınmadığı görülmüştür: *çarılbazın, buzulbazın!* (154), *korgurturup kargırtırıp* (509), *aay-dedir* (976)...

Bazı sözcükler belki destan anlatıcısının söyleyişinden, belki yazıya geçiren kişinin yanlışından ya da dikkatinden kaçmış olmasından olsa gerek birkaç değişik biçimde yazılmıştır. Bu aynı zamanda ağız özelliğini ya da geçiş dönemi değişikliğini gösterir bir özellik de olabilir.

Örneğin; *depkijinge* (185) ve *tepkijinge* (207), *şapşılga* (331) ve *şaspılga* (1570), *düşke çetpes* (1574) ve *dü'ske çetpes* (1622), *şerilgen* (1622) ve *şirelgen* (1588), *dal ortu* (879) ve *tal ortu* (565), *kaagaynıp-hoogaynıp* (1741) ve *kaagaynıp-koogaynıp* (1758)...; *kadıg kara çazınıñ kirjin haaygayndır* (1231) ve *kadıg kara çazınıñ kirijin haagaynıp* (1363)...

Aynı anlama gelen bazı sözcüklerin de Tuvaca-Rusça Sözlük'teki yazımı ile metindeki yazımının farklı olduğunu gördük:

depkijinge (185) *tepkijinge* (207) ve TRS s. 411'de *tepkiiş*, *maganalaar* /*maganala-* (1208) ve TRS s. 82'de *baganalaar* /*baganala-*...

Açıklamaya gerek gördüğümüz bazı sözcükler, sayfa düzenini bozmamak için, metin sonundaki “Açıklamalar” başlığıyla verilmiştir. Tuvaca ve Türkiye Türkçesi arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları göstermek için genellikle birebir çeviriye

özen gösterilmesine rağmen, bazen de Türkçe ifadeyi bozmamak için serbest çeviriye başvurulmuştur.

Çeviri yaparken, her sözcüğün anlamını vermeye özen gösterdim. Ancak destan şiirselliğini bozmamak ve korumak amacıyla bazen sözcüğün en yakın anlamı verdim.

Metin, ana hatlarıyla Alday-Buuçu ve Alday-Buuçu'nun oğlu Han-Buuday etrafında dönmektedir. Alday-Buuçu'nun kahramanlıkları, Han-Buuday'ın doğumu, hayatı, hayat mücadelesi, kahramanlıkları konularından oluşmuştur.

“Dilbilgisi” bölümünde, eserde geçen ad ve ad cinsinden sözcükler incelenmiştir.

Yapım adını taşıyan bu bölüm, iki kısımdan oluşmaktadır. 1. kısımda *basit, türemiş ve birleşik adlar* ele alınmıştır. 2. kısımda *biçim bilgisi* çalışması yapılmıştır. Metinden tespit edilen eylemden ad yapan, addan ad yapan yapım ekleri tek tek incelenmiştir. Tuva dilbilgisi kitaplarında geçen; ancak metinden tespit edilemeyen ekler ya da eklerin varyantları, ilgili ekin geçtiği sayfa altlarındaki dipnotlarda gösterilmiştir. Bu bölümde önce ekin geçtiği Tuvaca sözcük verilmiş, Sözcüğün Türkiye Türkçesindeki karşılığı tırnak içinde yazılmıştır. Sözcüğün metinde tespit edilen yeri, parantez içinde satır numarası belirtilerek gösterilmiştir. Eklerin sözcüklere nasıl geldiği gösterilmiş, bazı sözcüklerin çeşitli dilbilgisi kitaplarında veya sözlüklerde geçen anlamları ve yer aldığı sayfa numaraları verilmiştir.

Ad Çekimi bölümünde sırasıyla; *Çokluk Ekleri, İyelik Ekleri, Ad Durumları, Soru Ekleri ve Adlarda Bildirme* konuları işlenmiştir. Bu bölümde örnek sözcükler ile birlikte, örnek sözcüklerin yer aldığı cümleler gösterilmiştir.

Ad Cinsinden Sözcükler başlığı altında sırasıyla *Adlar, Sıfatlar, Zarflar, Zamirler, İlgeçler, Bağlaçlar, Ünlemler, Sontakılar* çeşitleriyle birlikte incelenmiştir. Bu bölümde örnek sözcükler ile birlikte, örnek sözcüklerin yer aldığı cümleler gösterilmiştir. Bazen cümleler kısaltılarak yazılmış, fakat bu kısaltmaların cümlelerin

genel anlamını bozmamasına ve verilmek istenen özelliği engellememesine dikkat edilmiştir.

Zamir çeşitleri tablo biçiminde verilmiş, metinde geçmeyen; fakat Tuva dilbilgisi kitaplarında gösterilen örnekler, köşeli ayraç içinde yazılmıştır.

Metnin *Açıklamalı Sözlük* çalışması yapılmıştır. Sözlükte önce Tuvacalar koyu harflerle yazılmış, Türkiye Türkçesindeki karşılıkları verilmiş, varsa ET'deki, Klâsik Moğolcadaki ve Halha Moğolcasındaki karşılıkları ve ilgili kaynaklardaki sayfa numaraları verilmiştir. Tuvaca'nın yapısından kaynaklanan ses değişikliklerinde kök ve ekin daha rahat ayırt edilebilmesi için kök-ek ayırımı yapılmamıştır:

apaar / apar- / : olmak, yapılmak

apaadı (1) 614

apardı (1) 444 ...

Ya da değişikliğe uğrayan ek / işareti ile verilmiştir.

baştaar / başta- / : başçılık etmek, rehberlik etmek, yol göstermek, yönetmek, götürmek

baştaaş / baştagaş (1) 384...

Yine çekimli biçimi olmayan mastar ekli biçimlerin mastarsız biçimi yazılmıştır:

baraan, baraan haraar, baraan-saraan ...

TEŞEKKÜR

Bu çalışmamda bana danışmanlık yapan ve bilgisini benden esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Mehmet Ölmez'e, her zaman yanımda olan aileme, beni sabırla destekleyen eşime, çalışmamın sonlarına doğru aramıza katılan yakında doğacak olan oğluma, gerek Tuva'da, gerekse Türkiye'de tek bir sözle bile olsa, bu çalışmanın ortaya çıkmasında emeği geçen herkese teşekkürlerimi sunmak istiyorum.

Ulug-bile çettirdim.

İstanbul - 2006
Hayat ARAS TOKTAŞ

KISALTMALAR ve İŞARETLER

age	:	adı geçen eser
agm	:	adı geçen makale
Alt	:	Altayca
ATLD	:	Amgı Tıva Literaturlug Dıl
Ar.	:	Arapça
bkz.	:	bakınız
c.	:	cilt
çev.	:	çeviren
d.	:	durum eki
DLT	:	Divanü Lügat-it-Türk
DLTD-E	:	Divanü Lügat-it-Türk Dizini-Endeks
ED	:	An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish
ET	:	Eski Türkçe
ETG	:	Eski Türkçenin Grameri
Far.	:	Farsça
GTY	:	Grammatika Tuvinskogo Yazıka
Hal	:	Halha Moğolcası
haz.	:	hazırlayan
İT	:	İstoriya Tuvı
Kaz.	:	Kazakça
Kırg.	:	Kırgızca
krş.	:	karşılaştırınız
Kum.	:	Kumukça
Mo.	:	Klâsik Moğolca
m.ö.	:	milâttan önce
m.s.	:	milâttan sonra
OTWF	:	Old Türkic Word Formation
Özb.	:	Özbekçe
s.	:	sayfa
Tat.	:	Tatarca
TDAA.	:	Türk Dillerinde Akrabalık Adları
TDAD	:	Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi
TDBÇK	:	Tıva Dıl Bolgaş Çugaa Kul'turazı
TDS.	:	Türk Dillerinde Sontakılar
Tıv.	:	Tuvaca
TMS .	:	Tıva Mool Slovar'
TRK.	:	Tıva Respublikasının Konstitutsiyazı (Ündezin Xooyluzu)
vb.	:	ve benzeri
→	:	karşılaştırmak amacıyla bakınız
~	:	sözcüğün geldiği dildeki en eski biçimi

TUVA ALFABESİ²

Аа	а	а	Лл	л	l	Фф	ф	f
Бб	б	ь	Мм	м	m	Хх	х	h
Вв	в	у	Нн	и	n	Цц	ц	ts
Гг	г	g	ңң	ң	ŋ	Чч	ч	ç
Дд	д	d	Оо	о	o	Шш	ш	ʃ
Ее	е	е, уе	Өө	ө	ö	Щщ	щ	ʃç
Еѐ	ѐ	уа	Пп	п	p	Ъъ	ъ	,
Жж	ж	j	Рр	р	r	Ыы	ы	l
Зз	з	z	Сс	с	s	Ьь	ь	,
Ии	и	i	Тт	т	t	Ээ	э	e
Ий	й	y	Уу	у	u	Юю	ю	yu
Кк	к	k	Уу	у	ü	Яя	я	ya

²

(Talat Tekin-Mehmet Ölmez, *Türk Dilleri Giriş*, İstanbul 1999, s. 75).

GİRİŞ

I. TUVALAR ve TUVACA³

Rusya Federasyonu illere (*oblast* ve *krai*), Moskova ve metropol şehirlere, özerk cumhuriyetlere, özerk bölgelere ve ulusal bölgelere ayrılmıştır. Özerk Cumhuriyetler, Başkordistan, Buryat, Çeçen-İnguş, Çuvaşistan, Dağıstan, Kalmukya, Karelin, Komi, Mari-El, Mordova, Kuzey Osetya, Tataristan, Tuva, Udmurt ve Yakutistan'dır.⁴ Yenisey Nehri Havzası'nda yer alan ve Moğolistan'a komşu olan Tuva'nın nüfusu 305.500, yüzölçümü 170.500'dür.⁵

Başkenti Kızıl şehridir.⁶ 1914 yılında kurulan başkent Kızıl, Asya'nın merkezi (Aziyanın Tövü) kabul edilmektedir. Yenisey kıyısına dikilen anıt bunun göstergesi sayılmaktadır.

Yazıtlardaki dil özelliklerine baktığımızda, Tuvaca Eski Türkçe ses özelliklerini günümüze en iyi taşıyan Türk dillerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷

Tuvaca dil olarak, Eski Türkçe'nin arkaik söz ve yapılanmalarını günümüze en iyi biçimde taşıyan Türk dillerinden biridir. Tuvaca eski Türkçe ile karşılaştırıldığında sesbilimi, sözyapımı, sözlükbilimi, ve de anlam bilimi açısından, öteki Türk dillerine göre eskicil kimi özellikler taşır.⁸

³ Yukarı Yenisey Havzasında yer alan ve Moğolistan'a komşu olan, Tuva diye adlandırılan topraklara, kendileri *Tıva*, Tuvalı diye adlandırılan halka *Tıva kiji* ya da *Tıvalar* demektedirler.

⁴ http://www.turizmdebusabah.com/ehtras/rus_rapor_06.doc (Köse, Filiz, Rusya Federasyonu Turizm Pazar Raporu, Ocak 2006)

⁵ <http://www.statoids.com/uru.html> (09-10-2002 tarihinde yapılan nüfus sayımına göre).

⁶ TRK, Kızıl 1993, s. 49, 111. madde.

⁷ Kültegin, TDLTEŞİ, Kızıl 1993.

⁸ Ölmez, Mehmet, "Tuvacanın Eskiliği Üzerine", *Türk Dilleri Araştırmaları* 10, 2000, s. 133-138.

Tuvaca 1920 yılına kadar sadece konuşma dili olarak kullanılmıştır. 1920-1930 yılları arası az da olsa, bazı Tuva aydınları yazı dili olarak Moğolca'yı kullanmıştır. 1925 yılında *Tıva Arattıı Şını* "Tuva Halkının Gerçeği" adlı gazete ve *Revolüstug Arat* "Devrimci Halk", *Anıyaktarııı Sorulgaları* "Gençlerin Amaçları" adlı dergiler çıkarılmaya başlanmıştır. O zaman Tuvaların kendilerine ait bir alfabesi olmadığından bu gazete ve dergiler eski Moğol harfleri ile Moğol dilinde çıkarılmıştır.⁹ 1933 yılında Latin harfleriyle *Tıva Orustııı Toyul Bijii* "Tuvaca-Rusça Sözlük" basılır.¹⁰

Tuva edebî dilinde tahsil yapılmaya 1930 yılında başlanmıştır. Tuva 1944 yılının Ekim ayından itibaren Sovyetler İttifakının (Birliğinin) terkiğine dahil olmuştur. O zamana kadar bu dil çok mahdud dairede kullanılıyordu. Millî azatlık inkılâbına kadar (1921), Tuvada devlet işleri Moğol dilinde görölüyordu. Daha sonralar da eğitim-öğretim Moğol dilinde yapılmış, hatta Moğol dilinde gazete, dergi ve kitaplar da neşrolunmuştur. Tuva dili çok eskilerden, 11. asırdan itibaren Moğol dili ile temasta olmuş, her iki dil sürekli olarak birbirlerine tesir etmişlerdir. Bu dilde Moğol sözlerinin çokluğu, hattâ gramatik yapıda kendisini gösteren farklılıklar işte bu alâkaların tabîî neticesidir.¹¹

Resmî din olarak Budizm'i kabul etmeleri, coğrafi yakınlık, Moğolca'yı yazı dili olarak kullanmaları gibi sebepler bu dilin Rusçadan ziyade Moğolcadan etkilenmesine yol açmıştır.

Tuvalar, kendi topraklarında azınlık durumuna düşmeyen bir Türk halkıdır. Bu nedenle de dillerini bugüne kadar koruyabilmişlerdir. Hemen hemen bütün Tuvalılar Tuvaca'yı bilip konuşmaktadır.

⁹ Kalzan, A. K., *Tıva Literatura* 8-10, Kızıl 1992, s. 3.

¹⁰ Biçeldey, K. A ., "Ertem Dılı", *TDBÇK*, Kızıl 1993, s. 86.

¹¹ Zeynalov, Ferhat, "Tuva Türkçesi", *Orkun*, 77. sayı

II. TUVA KAHRAMANLIK DESTANLARI

Kahramanlık destanları, Tuva halk edebiyatında önemli bir yer tutar. Tuva’da yazının kullanılmaya başlanması ve basının gelişmesi, Tuva’da folklora ait malzemelerin toplanması işini şüphesiz daha da hızlandırmıştır.

Tool sözcüğü “masal” anlamındadır. Oysa bazı ilim adamları hem masal hem de kahramanlık destanları için bu sözcüğü kullanırlar. Bazı bilim adamları ise masala *tool* kahramanlık destanına da *maadırlıg tooldar* diye ad vermektedirler. Bu sözcük muhtemelen Moğolcadan bir alıntıdır. (*tuul*’ TMS 145)

Altay Türkleri veya Altay Dağlarındaki Oyrotlar, bunun kuzeyinde Kondoma, Mrass ve Tom ırmakları kıyısında Şorlar, Sayan dağının kuzeyinde, Biryusa ve Uda nehirlerinin yukarı kollarındaki Tatarlar, 1944’e kadar müstakil bir devlet olan ve o zamandan beri bir kısmını teşkil eden Tannu-Tuva bölgesindeki Tuvalar da Güney Sibirya Türklerinden sayılırlar.¹²

Destanlar genel olarak *şıyaan*, *şıyaan am* “işte, işte böyle, ve, böylece, sonuçta” sözüyle başlar. *Şıyaan am*, destanın hemen her yerinde hatta; destanın bitmesine yakinken bile kullanılır. Bunun destan anlatıcısına ilham verdiğini, dinleyicileri ise daha dikkatli dinlemeye sevk ettiğini sanmaktayım.

Destan anlatıcıları geleneksel anlatım ustaları olup asırlar boyunca Tuvaların manevî hayatında önemli yer tutmuşlardır. Onlar, dil taşıyıcıları, eski gelenek ve göreneklerin koruyucuları, halk inançlarının bilicileridir.

Destanlarda at önemli bir yere sahiptir. Alday-Buuçu destanında da görüldüğü gibi; *Han-Şilgi a’ttıg Han-Buuday* “Han-Şilgi adlı atı olan Han-Buuday” ifadesinde atın

¹² Doerfer, Gerhard, “Güney Sibirya Türkleri Edebiyatı”, *Türk Dünyası Edebiyatı*, (haz. Halil Açıkgöz), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1991, s. 109-140.

adı kahramandan önce anılıyor, bahadıra ad verilirken atıyla birlikte veriliyor: *Han-Şilgi a'ttıg Han-Buuday bolza kandıg irgi?* “Han-şilgi atı olan Han-Buuday olsa nasıldır?”. Bahadırın gücü kadar atın gücü de önemlidir. Köroğlu Kır atın, Salur Kazan Konur atın, Alday-Buuçu Çeeren-Demiçi atın, Han-Buuday Han-Şilgi atın sahibidir.

Sonuç olarak; Tuva destanının zengin, edebî yapısı; kahramanlığı ve cesareti öven, halkına, vatanına, toprağına sevgiyi aşıl原因, her türlü haksızlığa, adaletsizliğe, zorluğa isyan eden bir içerik taşır.

Destan anlatma geleneğı ve destan anlatıcıları günümüzde yok denecek kadar azalmıştır.

ALDAY-BUUÇU DESTANI'NIN VARYANTLARI

Alday-Buuçu Destanı'nın versiyon veya versiyonlarına rastlanmamıştır.

Destanın bilinen 2 varyantı vardır:

1. varyant:

Tıva Ulustıñ Maadırlıg Tooldarı, II Tom, Kızıl 1993, “Tuva Halkının Kahramanlık Destanları”. Kitapta Alday-Buuçu'dan başka 4 destan daha yer almaktadır.

Bay-Tayga bölgesinin Bay-Tal köyünde Tögüy-ool Aleksandr Sırgat-ooloviç (1948-1950 yıllarında) 40 yaşındaki Bülük Çimba Hertekoviçi'den dinleyip yazmıştır. Bu metin, 96 sayfa olup nazım biçimindedir ve olaylar daha ayrıntılı anlatılmıştır.

2. varyant:

Tıva Tooldar, Kızıl 1951. İ. Medeeçi tarafından hazırlanmıştır. (s.74-127)

Üzerinde çalışma yaptığımız destan, bu metinden çevrilmiştir. Mensur olan bu varyantın basılmış hâli 53 sayfadır. Aslı yazma olarak, Tuva Dil ve Edebiyat Tarihi Araştırma Enstitüsü'nün (TDLTEŞİ) halk edebiyatı bölümünde korunmaktadır. El yazmasını bu Enstitüde bulduğumuz için, yazılı bir belgeye bağlı kalma düşüncesiyle, bu metin üzerinde çalışma yapmaya karar verdik.

Yazma, *Skazaniya o bogatirax* (Kızıl 1960, s.17-84.)¹³ adıyla Rusça'ya da çevrilmiştir.

III. ESER

A. Eserin Konusu

Alday-Buuçu adlı eser, 1951'de yayımlanan *Tıva Tooldar* adlı kitabın 74-127 sayfalarında yer almaktadır. İ. Medeeçi tarafından derlenmiştir.

Eserin tamamına yakını nesir, son iki mısrası nazım biçimindedir. 20 bölüm ve 53 sayfadan oluşmaktadır. Konu itibariyle birbirine bağlı bu bölümler, ana hatlarıyla Alday-Buuçu ve Alday-Buuçu'nun oğlu Han-Buuday etrafında dönmektedir. Alday-Buuçu'nun kahramanlıkları; Han-Buuday'ın doğumu, hayatı, hayatla mücadelesi, kahramanlıkları anlatılan belli başlı konulardır.

Destanı oluşturan yirmi ana başlık ve içerdiği konular şunlardır:

1. Han-Buuday'ın Doğumu

Eser, Alday-Buuçu'nun doğduğu yer; Alday-Buuçu'nun yalnızlığı ve kullandığı savaşçı aletleri, sahip olduğu sürülerin çokluğunun ifadesiyle başlıyor.

¹³ Orus-ool, S. M., *Alday-Buuçu - Tıva Ulustur Maadrlıg Tooldarı*, II Tom, Kızıl 1993, s. 281.

Alday-Buuçu ihtiya 300 yaşına gelmiş olmasına rağmen Uzun-Say-Kuu adlı karısından çocuğu yokmuş. O, 300 yaşındayken karısı oğlan çocuğu doğurur.

Oğlu yürüyebilir hâle gelince, önce küçük kuşları, sonra büyük hayvanları avlar. Babasının çok sayıda atı olmasına rağmen, yaya avlanan Han-Buuday babasından at ister. Fakat babasının sürüsünde ona uygun at bulunamaz. Bunun üzerine Han-Buuday kendisine uygun at bulabilmek için çeşitli mücadeleler verir ve uygun atı bulur.

Han-Buuday'ın avda başarı elde etmesinden ve at sahibi olmasından sonra ad alma zamanı gelmiştir.

Alday-Buuçu ihtiya halkını toplayarak oğluna ve oğlunun atına uygun ad verilmesini ister. Üç ayın doksan günü geçmesine rağmen oğluna ve atına uygun ad bulunamaz. Bu arada, 999 yaşındaki ihtiya kadın gelir ve “Han-Şilgi atlı Han-Buuday” adını koyar. Alday-Buuçu ihtiya, o ada, oğluna da atına da verilen uygun addır diye sevinir.

2. Han-Buuday Evleneceği Kızı almak İçin Yola Hazırlanır.

Alday-Buuçu ihtiya bir gün, oğluna nereden kız alabileceğini düşünürken, aklına gençliğinde yerin göğün yedi şapşılgasını geçerken Uzun-Sarıg Möge ile olan arkadaşlığı gelir. O çağda ikisinin de atları yokken Uzun-Sarıg Möge'ye nikâh belirtisi olarak kurt başı gibi gümüş, at başı gibi altın vermiş.

Alday-Buuçu, bunu oğluna anlatınca oğlu hemen yola koyulmak için hazırlanır. Beraberinde götürmek için ordunun önderi yüz elli bahadırı ve halkın önderi yüz elli yazıcıyı yanına alır; yol azığını tamamlar.

Alday-Buuçu oğluna eşlik etmeleri için üçüncü göğün üzerinde yaşayan amca çocuklarını çağırır. Onların da katılmasıyla üç yüz üç kişi kuzeye gitmeye hazırlanınca, Alday-Buuçu yedi bakır ok getirir. Bu bakır oklarla, yedi göğün şapşılgasını kancalayarak geçmesini öğütler.

3. Albıs, Şulbus Hanlar Han-Buuday'ı Zehirliyor.

Üç yüz üç kişi ne zamandan ne zamana kadar yol gider. Bir yere geldiklerinde, Han-Buuday karşılarına çıkan yerin göğün şapşılğasından birini kancalayarak adamlarını geçirir.

Amca çocukları, birazdan varacakları Albıs, Şulbus Hanlar hakkında Han-Buuday'a bilgi verirler: Albıs, Şulbus Hanlar kötü düşüncelidir, onların verdikleri yemeklerde zehir var, yemeklerden tatma diye öğütlerler.

Obaya vardıklarında Albıs, Şulbus Hanlar onları karşılayıp ikramda bulunurlar. Yemekleri tatmadan ayrılırlarken en sonda çıkan Han-Buuday, parmağını dolaptaki süte daldırarak yalar. Bunun üzerine Han-Buuday kendini kaybeder.

Amca çocukları Han-Buuday'a ne olduğunu öğrenmek için fala bakarlar. Han-Buuday'ın Albıs, Şulbus Hanların zehrini içtiğini görürler. Ne yapsak iyi olur diye düşünürlerken, dağın ardıcını toplayarak yakarlarsa, ardıcın kokusundan Han-Buuday'ın kendisine geleceğine karar verirler.

Böyle yaptıklarında, Han-Buuday'ın sarhoşluğu geçer ve kendine gelir. Amca çocukları, söz dinlemediği için kendisiyle yola devam etmeyeceklerini söylerler. Er, yol iz, dünya alem bilmediği için onlara ihtiyacı olduğunu söyler. Amca çocuklarını ikna edemeyince, onları atları ile birlikte kucaklayarak torbasının içine sokup tek başına yoluna devam eder.

4. Aydınlik Dünyadan Karanlık Dünyaya Gelirler.

Uzun süre yol gittikten sonra, aydınlık dünyadan karanlık dünyaya girerler. Yollarına devam ederlerken çite çakılı, kayanın etrafından tırmanmaya çalışan, gölcükte çırpınan, dokuz katlı paspasın üzerinde uyuyan insanları görürler. Bunların böyle olmasının sebebi, aydınlık dünyada yaşarlarken yaptıkları iyilik ve kötülüklerin karşılıkları imiş.

Bir süre sonra, Kızaa-Kara Hem Irmağının ağzındaki karanlık mağaraya girdiklerinde, Erlik-Lovuş Han'ın sarayına gelirler.

Amca çocukları, Han-Buuday'a Erlik-lovun Han'ın tehlikelerine yakalanmadan, nasıl türlü biçimlere bürünerek geçeceğini anlatırlar. Değişik biçimlere girmesine rağmen Erlik-Lovun Han yine de Han-Buuday'ı tanır.

5. Han-Buuday Atıyla Konuşur.

Horan Kara denize girdiklerinde Han-Buuday arkadaşına bunun ne denizi olduğunu sorar. Onlar bu denizin zehirli deniz olduğunu; o denize girerse atının ve kendisinin ezilerek öleceğini söylerler. Han-Buuday kuzgun ve saksagan yakalayarak, onlardan üç gün içinde bu denizin aşdını, geçidini bulmalarını ister. Fakat onlar bulamayınca Han-Şilgi atı Han-Buuday'a yol gösterir ve kendisinin yardımıyla bu denizi geçmesini ister.

Yine giderlerken, karşılarına çıkan yerin göğün şapşılmasını, yedi bakır okun birisiyle iterek yoluna devam eder. Bu kez de göklere ulaşan demir kayaya denk gelirler. Kuzgun ile saksagan yine yolu bulamayınca, yine yardımına atı yetiştir.

6. Han-Buuday Şivişkin Kadınla Karşılaşır.

Han-Buuday atının dediğini yapar ve demir kaya engelini aşar. Şapşılmayı, yine bakır oklardan birisi ile iterek yoluna devam eder. Karşısına çıkan engelleri ve zararlı kişileri Han-Şilgi atının yardımıyla aşarak kabuklu kara çadıra gelir. Çadırdaki zayıf kuru şivişkin kadın Han-Buuday'a nereden gelip nereye gittiğini sorar. Er cevapladıktan sonra, kadın sandıktan çıkardığı iki yuvarlak sarı şeyi, atı ile kendisinin yemesi için Han-Buuday'a uzatır. Bu kadın, erin az önce öldürdüğü üç oğlanın annesi imiş.

Anne, Han-Buuday'a, demin yediği yuvarlak sarı şeyin kendisinin sütü olduğunu, onun oğulları ile aynı annenin sütünü içen kardeş olduğunu, bunun için oğullarını diriltmesini ister. Er, geri dönerken dirilteceğini söyler. Bunun üzerine kadın erin karşılaşacağı engelleri ve bu engelleri nasıl geçmesi gerektiği yönünde ona öğüt verir.

7. Han-Buuday Evlenir.

Han-Buuday, Uzun-Sarıg Möge'nin altın sarayının bulunduğu kalabalık bir köye gelir. Selamını verip otağa giren Han-Buuday Uzun-Sarıg Möge'yi görür. Boş olan tahta oturduğunda taht un ufak olur. Onun üstünde oturan kişi ere kim olduğunu, buraya niye geldiğini sorar. Er cevap verir. Uzun-Sarıg Möge söy beledi önce inkâr etmesine rağmen sonra kabullenir.

Göklerin oğlu Demir Möge de Uzun-Sarıg Möge'nin kızını almak istemektedir. İki er tartışınca Möge yarışmalarını, hangisi kazanırsa kızını ona vereceğini söyler. Uzun süren mücadele sonucu Han-Buuday yarışı kazanır. Demir-Möge sonuca razı olmayınca, Uzun-Sarıg Möge yarışmayı birkaç kez tekrarlar. Kazanan Han-Buuday olur.

Uzun-Sarıg Möge üç bolçaglıg boz tepenin en ortasına çıkar ve düğün için gerekli hazırlıkları yapmak üzere halkını çağırır, ustalarını toplar.

Üç ayın doksan gününde düğün yapıp eğlenilir. Düğünden sonra Han-Buuday yurduna dönmek ister. Fakat kötü düşünceli Uzun-Sarıg Möge bin al atı getirmesi için onu doğuya gönderir. Bu yılkiyi getirdikten sonra yurduna göçebileceğini söyler.

Han-Buuday bunu atına anlatınca, Han-Şilgi at, o atların kendisinin kardeşleri olduğunu, onu tanıyacaklarını, bu yola kendisinin gitmek istediğini söyler. Han-Buuday razı olunca, Han-Şilgi at yola koyulur.

8. Han-Şilgi Bin Al Atı Getirir.

Han-Şilgi bin al ata vardığında, onlara, kardeş olduklarını ve geliş sebebini anlatır. Bin al atı yanına alan Han-Şilgi, Uzun-Sarıg Möge'nin obasına gelir.

9. Uzun-Sarıg Möge Han-Buuday'a Yine Engel Çıkarır.

Üç gün sonra Han-Buuday kayın babasının otağına varır ve obasına göçmek istediğini söyler. Kötü niyetli kayın baba güveyine yine engel çıkarır. Kara-Bula adlı ejderhanın azı dişini getirerek otağına direk yapması için onun kuzeye gitmesini ister.

10. Han-Buuday Kara-Bula'nın Azı Dişini Alır.

Han-Buuday uzun süre yol gittikten sonra Kara-Bula ile karşılaşır ve mücadele etmeye başlarlar. Er, Kara-Bula'yı yenince ona geliş nedenini açıklar. Erin iyi niyetli davranıp, geliş nedenini yüreklilikle açıklamasından memnun olan Kara-Bula, kendi rızasıyla Han-Buuday'a azı dişini verir.

Kara-Bula, Han-Buudayla kardeş olarak yaşamak istediğini söyler. Eline obasına dönerken ona da haber vermesini rica eder.

11. Han-Buuday Yurduna Gitmek İçin Yola Çıkar.

Kara-Bula'nın azı dişini alan Han-Buuday, kayın babasının yanına gelir. Kayın babası, azı dişiyle otağına direk yaptıktan sonra yurduna dönebileceğini söyler. Han-Buuday da yapar.

Üç gün sonra, Han-Buuday yurduna dönmek için hazırlanır. Kara-Bula'ya haber vermeyi unutmuştur. Karşısına çıkan Kara-Bula'yı da yanına alarak yollarına devam ederler. Kayın babasının yanına giderken öldürdüğü üç oğlanın annesinin evine gelir. Zayıf kuru kadın ikramda bulunduktan sonra, Han-Buudaydan, giderken oğullarını diriltmesini ister.

12. Han-Buuday Aydınlik Dünyaya Girer.

Han-Buuday giderken öldürdüğü oğlanları diriltip, şifalı otları ile iyileştirince, kardeşler, Han-Buuday ile birlikte yola devam etmek istediklerini söylerler. Böylece Kara-Bula ile birlikte beş kardeş olurlar.

Horan Kara “zehirli kara” denize denk geldiklerinde burayı rahatlıkla geçerler. Erlik-Lovuñ Han’ın obasının ardındaki *kalçaa* “dalgalı” denizden geçerken çeşitli biçimlere girip geçerler. Erlik-Lovuñ Han onları yine de tanır ve Han-Buuday’ı tehdit eder.

Kara mağarayı, Kızaa-Kara Irmağı geçerek aydınlık dünyaya varırlar.

13. Han-Buuday’ın Kardeşleri Evlenir.

Han-Buuday’ın ve kardeşlerinin obaya varmasıyla, Alday-Buuçu sevinir. Kutsal sarı ovanın ortasında oğlunun ve gelininin sarayını yapmaları için ustalarını, yiyecek içecek toplamaları için halkını çağırır.

Saray tamamlanınca halk üç ayın doksan gününde eğlenir.

Han-Buuday, yanında getirdiği dört kardeşine, uyuğunun içinden dört kızı seçerek evlendirir.

14. Kardeşler, Çerzi Möge Dag-İrgekle Karşılaşırlar.

Beş kardeş birlikte avlanırlar. Avlanırken karşılarında hareket etmeden, yere uzanan dev adamı görürler. Kardeşlerin attığı ok ona fayda etmeyince, yanına giderler. Uyuyan kişi beş kardeşi atları ile birlikte avcuna alarak tekrar uyur.

Oğulları dönmeyince meraklanan Alday-Buuçu, kutsal kara kitabını açıp baktığında, Çerzi Möge Dag-İrgek denen kişinin, oğullarını avcuna alarak uyuduğunu görür ve öfkelenir.

15. Alday-Buuçu Oğlanlarını Kurtarır.

Alday-Buuçu savaşmak için gerekli aletleri yanına alarak Dag-İrgek'in yanına gelir. Alday-Buuçu mavi göğü titretecek, kara yeri sarsacak kadar bağırınca, Dag-İrgek uyanır ve beş kardeş, atları ile birlikte sapa sağlam kurtulurlar.

Alday-Buuçu ve Dag-İrgek tutuşmaya başlarlar. Dag-İrgek yenilince rakibine barış teklif eder.

Alday-Buuçu artık çok yaşlanmıştır. Oğullarına biriniz obayı idare edin, dördünüz avlanın der.

16. Han-Buuday'ın Karısı Kaybolur.

Han-Buuday bir gün uyandığında karısının yanında olmadığını görür. Aklına bir zamanlar Erlik-Lovuñ Han'ın kendisini tehdit ettiği, onun karısını kaçırmış olabileceği gelir. Atına binerek Erlik-Lovuñ Han'ın yurduna gider. Erlik-Lovuñ Han, ere yüksek sesle bağırınca, erin kalbi durur ve ölür.

30-40 yıl geçmesine rağmen oğlundan, gelininden haber alamayan Alday-Buuçu haber almak için kutsal kara kitabını açar. Kutsal kara kitabını açınca, Erlik-Lovuñ Han'ın gelinini çaldığını görür ve öfkelenir.

17. Alday-Buuçu Oğlunu ve Gelinini Bulur.

Alday-Buuçu Erlik-Lovuñ Han'ın yurduna gitmek için yola çıkar.

Erlik-Lovuñ, Alday-Buuçu'yu görünce korkusundan eniğe dönüşür. Alday-Buuçu onu tanıyınca, oğlunu dirilteceğini söyleyip kendisini affetmesini ister. Fakat söz veren Erlik-Lovuñ, Han-Buuday'ı diriltemez. Karısı eri diriltmeyi başarır.

Erlik-Lovuñ Han, Alday-Buuçu'yu ölüm listesinden çıkardığını söyler.

18. Han-Buuday'ın Obası Yağmalanmıştır.

Alday-Buuçu oğlunu ve gelinini yanına alarak obasına döner.

Artık Alday-Buuçu çok yaşlanmıştır. Oğullarını toplar ve birinin ava gitmesini, dördünün kalarak ülkeyi idare etmelerini ister. Bunun üzerine Han-Buuday ava gider.

Bir gün avdan dönen Han-Buuday, elinin obasının yağmalandığını görür. Kapının önünde mücadele eden kişilerin izlerini takip ederek, yaralı kardeşlerine denk gelir. Onları şifalı otları ile iyileştirdikten sonra yollarına devam ederler. Albıs, Şulbus Hanların ülkesinin sınırına gelirler. Yaralı Alday-Buuçu'yu ve Kara-Bula'yı da şifalı otları ile iyileştirirler. Obaya girdiklerinde Albıs, Şulbus Hanların obada olmadıklarını görürler.

Alday-Buuçu ve Han-Buuday ülkelerini kurtarmak için, Albıs, Şulbus Hanların peşinden giderler. Dört kardeş ise obayı yurdu özgürlüğe kavuşturmak için orada kalır.

19. Alday-Buuçu ve Han-Buuday Albıs, Şulbus Hanları Yenerler.

Han-Buuday ve babası hızla yollarına devam ederlerken karşılarına Albıs, Şulbus Hanlar çıkar. Alday-Buuçu güçlerini ölçmek için baba ile oğlu savaşa davet eder. Alday-Buuçu Albıs Hanla, Han-Buuday Şulbus Hanla karşılaşmak için, uçsuz bucaksız sarı ovanın ortasında mücadeleye başlarlar.

Babalar ve oğulları üç yıl boyunca tutuşmuşlar. Alday-Buuçu ve oğlu galip gelir. İşte, ondan sonra beş kardeş ve babaları yer yurtlarına hızla göçüp gitmişler.

20. Tekrar Huzur ve Güven İçinde Yaşamaya Başlarlar.

Bir gün Dag-İrgek yeminini bozar ve ordusunu toplayarak Alday-Buuçu ile savaşmaya gelir. Dag-İrgek Alday-Buuçu'nun göğsüne ok atınca, ok, ak kayaya değer gibi kayarak çıkıverir. Ama Alday-Buuçu'nun attığı ok Dag-İrgek'i öldürür.

Alday-Buuçu oğullarını toplayıp onlara Dag-İrgek'in artık bastırıldığını, bu dünyada onlara üstünlük sağlayacak kimsenin olmadığını söyler. Ayrıca yandan iblisin şeytanın geçemeyeceği demir duvarlar yaptırıp, üstünüzden şimşeklerin geçemeyeceği demir çatı yaptırmaları yönünde onlara öğüt verir.

Babasının öğüdünü yerine getirip, huzur ve mutluluk içinde yaşamaya devam ederler.

B. Eserin Dili

Eserde anlatılanlar, sözlü bir üründen yazıya geçirildiği için kullanılan dil, bugünkü Tuvaca'dan az da olsa farklılık göstermektedir. Diğer destansı anlatımlarda da sık sık karşımıza çıkan şiirsel anlatımlar, abartılı ifadeler, güçlü tasvirler, sıfatların çokça kullanılışı Alday-Buuçu destanında kuvvetli bir biçimde görülmektedir. İkillemeler oldukça geniş bir yer tutar. Bu da dile müzikal bir hava verir. Metni okuduğumuzda bunu daha iyi hissederiz.

Eserde kullanılan sözcüklerin birçoğu Eski Türkçe'ye ve kimi açılardan Türkiye Türkçesine yakındır. Sözcük kadrosu olarak diğer Türk dillerinden ayrılan en önemli farkı, dini açıdan müslüman olmamaları sebebiyle Arapça sözcüklerin neredeyse yok denecek kadar azlığıdır. Tespit edebildiğimiz *araga* sözcüğü Arapçadır. **araga**: içki, Ar. > Far. → Mo. *araki(n)* /*arxi(n)* / [=ariki(n)] L 48, Hal. *arxi* TMS 18. Eski Fars dilinden başka diller yoluyla *çigir* sözcüğü girmiştir.¹⁴ **çigir**: şeker, tatlı, → Mo. *siker* / *çixer* / [=sikir=çikir F. şakar, S. çarkara] L 705, Hal. *çixer* TMS 202

Tuvaca, günümüzdeki Türk dilleri arasında Moğolca'dan en çok etkilenen Türk dilidir. İncelediğimiz metinde Moğolca sözcüklerin yüzdesini tam olarak tespit edebilmemiz mümkün olmamakla beraber bu yüzdelik oranının günümüz Tuvacasına göre daha fazla olduğunu inceleme ve karşılaştırma imkânı bulduğum diğer Tuvaca metinlerden yola çıkarak gördüm.

Bunun dışında çeşitli yollarla giren Çince *kañ*, *şay* ve Tibetçe *dugan*, *kadak*

¹⁴ Biçeldey, K. A., "Tıva Dil Bolgaş Öske Dıldar", *TDBÇK*, Kızıl 1993, s. 69.

sözcükler de vardır.¹⁵ *baa* “ceza”, → Mo. *bag-a* 2. / *baa* / [=ba, 4., Çin. *fa*] L 67, *boova* “börek, çörek, hamurlu yiyecek”, → Mo. *boybo* / *boov* / [=bobo Çin. *po-po*] L 123, *dugan* “tapınak, mabed”, → Mo. *dugang* / *dugan* / [=dugang Tib. *hdu khang*] L 272, Hal. *sum dugan* TMS 59, *kadak* → Mo. *hadag* / *xadag* / [Tib. *Kha btags*] L 902, Hal. *xadag* TMS 73

Destanda Rusça sözcüklere rastlayamadım.

C. Eserin Oluşum Dönemi

Alday-Buuçu destanının oluşu dönemiyle ilgili olarak Tuvaca kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamadım.

Eserin oluştuğu dönemi tam olarak belirlemek zor. Fakat destan ve masallar eski devirlerde ortaya çıkmasına rağmen, ilk ortaya çıkmalarından itibaren yazıya geçirilmedikleri için, anlatıldıkça günlük olaylara bağlı olarak bazı ekleme ve yok olmalarla karşı karşıya kalabilmektedirler.

Kamlık, Tuvaların günümüze kadar canlı bir biçimde yaşattıkları eski Türk inanç sistemidir. Destanda da bunu açık bir biçimde görmekteyiz: *kara yer anam, mavi gök babam, mavi göğü sarsacak, kara yeri titretecek kadar, Göklerin oğlu Demir-Möge*. Bu ve buna benzer örnekler destanın eski bir devirde oluşmaya başladığı yönünde fikir verebilir.

XVII. yüzyılın ikinci yarısında, Lamaizm Tuva Türkleri arasına nüfuz etmiştir. Metnimizde geçen *hüree*¹⁶ sözcüğü ve Budizmle ilgili birtakım kavramlar, destanın, daha önceki bir dönemde oluşmuş olsa bile, 17. yüzyıldan sonra da halk arasında anlatıldığını göstermektedir.

¹⁵ ayrıca bkz. Aras, Hayat, “Tuva Türkleri ve Türkçesi”, *Türkler*, 20. Cilt, Ankara 2002 s. 190-193.

¹⁶ *hüree* “Budist tapınağı”

SONUÇ

1. Bu çalışmayla, Tuva halk edebiyatındaki *Alday-Buuçu* adlı eser, ilk kez tarafımdan Türkiye Türkçesine çevrilmiştir. Böylece Tuva edebiyatında önemli bir yer tutan kahramanlık destanlarının ülkemizde tanıtılmasına katkıda bulunulmuştur.

Çalışmam metne dayalı olup *Tuvaca'da Ad ve Açıklamalı Sözlük* konusunda yapılmış ilk çalışmadır. Çalışmamda metinde geçen sözcüklerin mümkün olduğunca örnek olarak verilmesine özen gösterilmiş, böylece hem Tuvaca'nın zengin söz varlığı ortaya konmaya çalışılmış, hem de konu başlıklarının özet bir sözlüğü oluşturulmuştur. Eserdeki zengin dil hazinesi gerek Altaistik, gerekse Türkoloji açısından önemli bir yer tutmaktadır. Bu yönüyle de ayrı bir inceleme konusu oluşturabilecek içeriktedir.

2. Çalışma yapılırken Tuvaca dilbilgisi kitaplarında bulunan fakat metnimden geçmeyen ilgili ek ve örnekler dipnotlarla verilmiş böylece konu bütünlüğü oluşturulmaya çalışılmıştır. Ayrıca Tuvaca dilbilgisi kitaplarında geçen bazı bilgiler metinden alınan örneklerle desteklenmiştir.

3. Elimdeki dilbilgisi kitaplarında bulunmayan bazı hususlar ortaya çıkmıştır: Tuva dilbilgisi kitaplarında, yalın durumdaki gösterme zamirlerinin birliktelik durumuyla kullanılışı verilmemiştir. Metnimde, gösterme zamirleri ilgi durumu + birliktelik durumu olarak kullanılmışlardır. Yine Tuva dilbilgisi kitaplarında, yalın durumdaki kişi zamirlerinin birliktelik durumuyla kullanılışı verilmemiştir. Metnimizde, kişi zamirleri ilgi durumu + birliktelik durumu olarak kullanılmıştır.

4. Bazı kullanımların Türkiye Türkçesinden farklı olduğunu gördüm. Dönüştülük zamirinin iyelik ekli şekilleri kendilerinden önce kişi zamiri alabilir: *men bodum* "ben kendim". Türkiye Türkçesinde *-lı, -li*'yi karşılayan ekin *-sız, -siz* gibi olumsuz bir şekli yoktur. Tuvaca'da bu olumsuz şekil *çok* "yok, değil" kelimesiyle karşılanır. Bu kelime bazı yapılarda kalıplaşmıştır: *a't çok* "atsız, atı olmayan", *argajok* "imkânsız".

5. Bu çalışma sonunda gördüm ki; Tuvaca, Moğolca'dan en çok etkilenen Türk dili ve Eski Türkçe'nin iyi bir koruyucusu olmasından dolayı Türkoloji ve Altaistik çalışmalarında önemli bir yere sahiptir.

6. Üzerinde çalıştığım metin destan metni olduğu için, dili az da olsa bugünkü Tuvaca'dan farklı. Moğolca unsurlar daha fazla. Bu etkileşimi göz önüne alarak çalışmamızda Klâsik Moğolca ve Halha Moğolcası sözlüklerini kullanmayı uygun gördüm. Yine Eski Türkçe, tarihî Türk şiveleri, yaşayan Türk dilleriyle bağlantıları göstermek için zaman zaman bu dönemlerin kaynaklarından karşılaştırma verdim.

7. Bu çalışmada, metin esasında ad konusu dilbiligisi yönünden incelenmiş, metin Türkiye Türkçesine çevrilmiş ve açıklamalı sözlüğü verilmiştir. Bu yönüyle kapsamlı olan çalışma, Tuvaca'yı öğrenmek isteyenlere, önemli bir kaynak oluşturacağı inancım gerçekleşince amacına ulaşmış olacaktır.

DİLBİLGİSİ

BİRİNCİ BÖLÜM: YAPIM

I. ADLARIN YAPILARINA GÖRE SINIFLANDIRILMASI

A. BASİT ADLAR (Adaarının Padejinde Çüve Adı)

ok	“ok”	(320)
dag	“dağ”	(936)
kök	“mavi, gök”	(1129)
a’t	“at”	(54)
hıl	“kıl, saç”	(439)
ak	“ak”	(1332)
ög	“otağ, çadır”	(1473)
süt	“süt”	(413)
hün	“gün”	(1561)
börü	“kurt”	(269)
er	“er, yiğit”	(524)
kiş	“samur”	(561)
çıl	“yıl”	(1123)
çer	“yer”	(1203)
be	“kısarak”	(121)
te	“yaban keçisi”	(45)
bel	“bel”	(1149)
it	“köpek, it”	(1511)
us	“uz, usta”	(991)
öl	“yaş, ıslak, nemli”	(980)
boş	“boş, dayanıksız”	(888)
sug	“su”	(936)
e’t	“et”	(50)
çag	“yağ”	(50)
siir	“sinir”	(50)
kiji	“kişi, insan”	(785)

B. TÜREMİŞ ADLAR (?)

hölçük	“gölcük, küçük göl” (1218) < <i>höl+çük</i> [<i>höl</i> “göl”]
kuşkaş	“küçük kuş, kuşçuk” (19) < <i>kuş+kaş</i>
malgaştığ	“çamurlu” (437) < <i>malgaş+tığ</i> [<i>malgaş</i> “çamur” TMS 99]
kejiglig	“geçitli” (517) < <i>kejig+lig</i> [<i>kejig</i> “geçit” TMS 80, krş. <i>keçig</i> ETG 279]
ajıghg	“aşıtlı” (517) < <i>ajıg+lıg</i> [<i>ajıg</i> “aşıtlı, geçit”]
mıyıstığ	“boynuzlu” (1176) < <i>mıyıs+tığ</i> [<i>mıyıs</i> “boynuz” TMS 104]
davannıg	“tabanlı, ayaklı” (300) < <i>davan+nıg</i> [<i>davan</i> “taban, ayak” TMS 44]
kejeekei	“akşamki” (1364) < <i>kejee+ki</i> [<i>kejee</i> “akşam” TMS 81]
tudum	“tutam; avuç” (1476) < <i>tut+um</i> [<i>tut-</i> “tut-” TMS 148, ATLD 125; krş. <i>tutum</i> “avuç” ETG 303]
küştüg	“güçlü” (1578) < <i>küş+tüg</i> [<i>küş</i> “güç, kuvvet” TMS 93]
tölgeçi	“falcı, büyücü” (841) < <i>tölge+çi</i> [<i>tölge</i> “fal, büyü”]
tınış	“nefes” (870) < <i>tın-ış</i> [<i>tın-</i> “nefes almak” ATLD 95]
kezik	“yarım, parça, bölük” (825) < <i>kes-ik</i> [<i>kes-</i> “kes”]
ezirik	“esrik, sarhoş” (415) < <i>ezir-ik</i> [<i>ezir-</i> “esrimek, sarhoş olmak”, krş. ET <i>äsrük</i> “sarhoş, sarhoşluk” ETG 265]
amıtan	“canlı varlık” (1600) < <i>amı+tan</i>

[*amitan* “canlı”; amı: hayat”, krş. Hal. *amitan* GTY 176; →Mo. *amitan* L 38]

C. BİRLEŞİK ADLAR (Narın At, Narın Çüve Adı)

ak baştıg	“ak başlı”	(235) < <i>baş+tıg</i>
bo hün	“bugün”	(229) < <i>bo</i> ve <i>hün</i>

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bazı adlar, birleşik adı oluşturan adların ses değişikliğine uğramasıyla kaynaşırlar:

tozan	“doksan”	(235) < <i>dokuz</i> ve <i>on</i>
daarta	“yarın”	(785) < <i>tañ</i> ve <i>erte</i> ; krş. [<i>tañ</i> “sabah” ETG 296]

Birleşik adı oluşturan sözcükler genellikle kendi anlamlarını yitirerek, bazen de kendi anlamlarını koruyarak, bir araya geldikleri sözcüklerle yeni anlamları yüklenirler.

daarta	“yarın”	(785) < <i>tañ</i> ve <i>erte</i>
tevene	“çuvaldız”	(713) < <i>teve</i> ve <i>ine</i> “deve ve iğne” [<i>tevene</i> ATLD 97]
sarala	“sarıya çalar”	(495) < <i>sarıg</i> ve <i>ala</i> [<i>sarala</i> ATLD 97]

Ç. İKİLEME BİÇİMİNDEKİ ADLAR

Tuvaca’da bazı sözcükler birbirinin aynı, birbirine eş ve yakın veya birbirine zıt anlamlı sözcükler ile birlikte kullanılır ve bu sözcükler arasına kısa çizgi (-) konularak yazılır.¹⁷

¹⁷ ayrıca bkz.. Aras, Hayat “Tuvaca ve Moğolca Arasındaki Bazı Ortak ikilemeler Üzerine”, *Historical, areal and typological aspects of South-Siberian Turkic*, Temmuz 2003, Frankfurt’ta sunulan bildiri.

1. Eş veya yakın anlamlı sözcüklerin tekrarından oluşan ikilemeler

olbuk-kudus	“küçük halı, paspas, minder,”	(301)
çigir-boova	“yiyecek adı”	(301)
koja-holbaa	“konu komşu”	(216)
	[<i>koja-helbee</i> TMS 85]	
haya-daş	“kaya”	(176)
aşak-kaday	“karı koca”	(463)
ara-albatı	“han uyuğundan olan”	(722)
a’ş-çem	“yemek”	(389)
balıg-bışkı	“yara bere”	(202)
oo-horan	“zehir”	(355)
amı-tın	“hayat”	(699)
	[<i>amı-tın</i> ATLD 25]	
çer-çurt	“yer yurt”	(1694)
aal-çurt	“el oba”	(1316)
açı-üre	“çoluk çocuk”	(264)
aay-baş	“çözüm”	(260)
õñ-tala	“arkadaş, dost”	(262)
ırak-uzak	“ırak uzak”	(567)
adıñnı-sıvıñnı	“adını sanını”	352 < <i>ad</i> ve <i>sıp</i> ¹⁸

2. Aynı sözcüğün tekrarından oluşan ikilemeler

malgaştıg-malgaştıg	“çamurlu, çamurlu”	(437)
iyi-iyi	“ikişer ikişer”	(706)
üş-üş	“üçer üçer”	(1041)
süür-süür	“sivri sivri”	(21)
sarıg-sarıg	“sarı sarı”	(22)

¹⁸

Elimdeki *Altayca-Türkçe Sözlük*’te (Hazırlayanlar: Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali, Muvaffak Duranlı, TDK, Ankara 1999) s. 70’de *çap* maddesinde *adı-çabı* cayıldı: “Ünü yayıldı”, s. 78’de *çuu*: “ün, nam?” olarak verilmiştir.

3. Zıt anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemeler

örü-kudu “yukarı aşağı” (166)

4. Yapım eki almış sözcüklerin bir araya gelmesiyle oluşmuş ikilemeler

öglüg-baştığ “evli başlı, evli barklı” (1342) < *ög+lüg* ve *baş+tığ*

a’ttığ-höldüğ “atlı koşumlu” (168) < *a’t+tığ* ve *höl+düğ*
[*a’t-höl* ATLD 25]

ertegi-burungu “eski” (1423) < *erte+gi* ve *burun+gu*

II. EKLERLE AD YAPIMI

Türkçe sondan eklemeli dillerdendir. Sözcükler, ad ve eylem köklerine yapım ekleri getirilerek türetilir. Sözcüğün yapım eki almamış en küçük anlamlı biçimine kök; sözcük köklerinden yeni sözcükler türetmeye yarayan eklere de yapım eki denir. Sözcük kökünün yapım eki olarak genişletilmiş biçimine ise gövde adı verilir.

Türkçe’de iki sözcük kökü vardır: ad kökü, eylem kökü. Bu köklere yapım eki getirilerek yeni sözcükler türetilir. Yapım ekleri geldikleri sözcük köküne ve türettikleri yeni sözcüğe göre dört bölümde toplanır. Ben, ad konusunu ele aldığım için sadece addan ad yapma eklerini ve eylemden ad yapma eklerini inceledim.

A.ADDAN AD YAPAN EKLER¹⁹

(At Sözüden Uktalğan At Sözü)

Ad türeten ekler, ad köklerine eklenerek yeni adlar meydana getirirler.

¹⁹ Aşağıdaki ekler Tuva dilbilgisi kitaplarında gösterilmesine rağmen metnimizde örnekleri bulunamamıştır:

“+çü / +ji, +ji, +ju, +jü”, “+sımaar, +simeer, +sumaar, +sümeer, +zumaar, +zimeer, +zumaar, +zümeer”, “+ki, +ki”, “+ay”, “+sıg, +sug, +süg, +zig”, “+ışki(ler), +lişki(ler)”, “+nig, +nüg +dığ, +dığ”, “+ldır, +ldır, +ldur, +ldür / +ıldır, +ildir, +uldur, +üldür”, “+gur, +gir, +gur, +gür / +kır, +kir, +kur, +kür”, “+pay, +pey”, “+çıgaş, +çigeş, +çugaş, +çügeş / +jıgaş, +jigeş, +jugaş, +jügeş”, “+taş, +teş”, “+ak, +ek”, “+çek, +çık, +çik, +çuk / +jak, +jek, +jık, +jik, +juk, +jük” (ATLD, s. 92-97).

+ay, +ey, +y

Küçültme ve sevgi bildiren sözcükler türetir. Az işlektir.

Teklik 1. kişi iyelik eki taşıyan adlardan sonra *+ay, +ey*; ünlüyle biten adlardan sonra *+y* biçiminde gelir.²⁰ Metnimizde teklik 1. kişi iyelik eki taşıyan ada ekli bu ek geçmemiştir.

Ek, artlık - önlük uyumuna uyar.

açay	“babacık, babacığım” (18) < <i>aça+y</i> [<i>aça</i> “baba”]
akıy	“ağabeycik, ağabeyciğim” (1234) < <i>akı+y</i> [<i>akı</i> “ağabeyi”]

+çak, +çek / +jak, +jek { *+(X)ç, +çAk ve +(X)çUk* OTWF 44 }

Küçültme, pekiştirme, sevgi ve acıma bildiren adlar yapar. Az işlektir.

Ötümsüz ve *-l, -m, -n, -η* ünsüzlerinden sonra *+çak, +çek*; ünlü ve *-r, -y, -g* ünsüzlerinden sonra *+jak, +jek* biçiminde gelir.

Ek, artlık - önlük uyumuna uyar. Ötümlü - ötümsüz uyumuna uymaz.

kulunçak	“küçük kulun, kuluncuk” (108) < <i>kulun+çak</i> [<i>kulun</i> “kulun” GTY 148, ATLD 100, <i>kulunçuk</i> OTWF 58]
-----------------	--

+çık, +çik, +çuk, +çük / +jık, +jik, +juk, +jük { *+çU ve +çUk* OTWF 106 }

Küçültme bildiren adlar yapar. Az işlektir.

Ötümsüz ve *-l, -m, -n, -η* ünsüzlerinden sonra *+çık, +çik, +çuk, +çük*; ünlü ve *-r, -y, -g* ünsüzlerinden sonra *+jık, +jik, +juk, +jük* biçiminde gelir.

Artlık - önlük ve düzlük - yuvarlaklık uyumlarına göre gelir. Ötümlü - ötümsüz uyumuna uymaz.

hölçük	“gölcük, küçük göl” (1218) < <i>höl+çük</i> [<i>höl</i> “göl”; <i>hölçük</i> GTY 148, ATLD 100]
---------------	---

²⁰ *avamay* < *ava+m+ay* “anneciğim”, (F. G. İSHAKOV - A. A. PAL'MBAH, *GTY*, Moskova 1961, s.149).

+çɪ, +çi, +çu, +çü / +jɪ, +ji, +ju, +jü { +çɪ OTWF 110 }

1. İş ve uğraşma ekleri yapar.

2. Bir yere, bir fikre ait olmayı bildirir. Fakat metinde örneği geçmemiştir.²¹

İşlek bir ektir.

Ötümsüz ve *-l, -m, -n, -ŋ* ünsüzlerinden sonra *+çɪ, +çi, +çu, +çü*; ünlüler ve *-g, -y, -r* ünsüzlerinden sonra *+jɪ, +ji, +ju, +jü* biçiminde eklenir.

Bu kuralın istisnaları çoktur. Bazen, ünlülerden sonra bile ekin *-ç*'li biçimi gelebilmektedir.

Ek, önlük-artlık, düzlük - yuvarlaklık uyumlarına uyar.

tölgeçi	“falcı, büyücü” [<i>tölge</i> “fal, büyü”]	(841) < <i>tölge</i> + <i>çi</i>
belgeçi	“falcı, büyücü” [<i>belge</i> “fal, büyü”]	(1300) < <i>belge</i> + <i>çi</i>
hopçu	“dedikoducu” ²² [<i>hop</i> “dedikodu, lâkırdı”; <i>hopçu</i> TMS 177]	(1383) < <i>hop</i> + <i>çu</i>

+dɪŋ, +dɪŋ, +dɪŋ, +dɪŋ / tɪŋ, tɪŋ, tɪŋ, tɪŋ { +dɪŋ OTWF 155 }

Ek, ötümlü - ötümsüz, artlık - önlük ve düzlük - yuvarlaklık uyumlarına göre gelir. İşlek bir ek değildir. Bazı sözcüklerde kalıplaşmıştır.²³

baştɪŋ	“baş, önder” [<i>baştɪŋ</i> OTWF 156]	(290) < <i>baş</i> + <i>tɪŋ</i>
---------------	---	---------------------------------

+kaş, +keş { +gAç ve +gA OTWF 83 }

²¹ *hooray*+*jɪ* “şehirli, şchirden olan”, *Çadaana*+*jɪ* “Çadaanalı, Çadaana şchirinden olan” (*ATLD*, s. 94).

²² Metinde “haberci, haber veren” anlamındadır. *hopçu kara sudur* “kutsal kara kitap, kehanetler kitabı”, *hop* “dedikodu, lâkırdı”.

²³ Metnimizde *aydɪŋ* sözcüğü geçmemiştir. Bu sözcükteki *+dɪm* eki de *ay* “ay” sözcüğüyle birleşmiştir. *aydɪŋ* “aydın, aydınlık, ışık”

Ek, küçültme bildiren adlar yapar. İşlek değildir.

kuşkaş

“küçük kuş, kuşçuk” (19) < *kuş*+*kaş*

[*kuş* “kuş; kuşkaş” TMS 92]; [krş. *kuşgaç* “serçe kuşu” DLTD-E 387],

[*kuşgaç* OTWF 83]

+*lig*, +*lig*, +*lug*, +*lüg* / +*nig*, +*nig*, +*nug*, +*nüg* / +*dig*, +*dig*, +*dug*, +*düg* / +*tig*,
+*tig*, +*tug*, +*tüg* { +*LXg* OTWF 139 }

Ekin asıl görevi adlardan sıfat yapmaktır. Tuvaca’nın en çok kullanılan yapım eklerindendir.

Geçici ve kalıcı adlar yapar. Yani; bir nesnenin vasfını bildirerek sıfat gibi kullanılan adlar yaptığı gibi, nesne adı olarak kullanılan kalıcı adlar da yapar.

Ünlülerden ve -*y*, -*g*, -*r* ünsüzlerinden sonra +*lig*, +*lig*, +*lug*, +*lüg*; -*m*, -*n*, -*ŋ* ünsüzlerinden sonra +*nig*, +*nig*, +*nug*, +*nüg*; -*l* ünsüzünden sonra +*dig*, +*dig*, +*dug*, +*düg*; ötümsüzlerden sonra +*tig*, +*tig*, +*tug*, +*tüg* biçimindedir.

Ek, artılık - önlük ve düzlük - yuvarlaklık uyumlarına uygun olarak gelir.

Türkiye Türkçesinde +*li*, +*li*’yi karşılayan bu ekin +*sız*, +*siz* gibi olumsuz bir biçimi Tuvaca’da yoktur. Bazı Türk dillerinde olan bu ek Tuvaca’da kaybolmuştur. Sadece ösküs (<**ög-ıye* “anne” + **süz* sözcüğünde kalıplaşmıştır.²⁴ Çağdaş Tuvaca’da bu olumsuz biçim *çok* “yok, değil” sözcüğü ile karşılanır.

Yokluk sıfatları türeten bu ek ET’de +*sIz*, +*sUz* biçimindedir: *aşsız* “yiyeceksiz, yemeksiz” (KT D 26) < *āş* “yiyecek, yemek”.²⁵

Bu durum Yakutça’da ise *ad* + 3. *kişi iyelik eki* + *suox* biçiminde oluşturulur: *İihe suox* “iş yok, işsiz”, *sire suox* “yersiz”.

Moğolca’da *ügüy* sözcüğü Türkçedeki “yok, hayır” anlamındadır. Bu sözcüğün -*güy* biçimi aynı işlevi görür: *gaygüy* “fena değil” < *gay*+*güy*, *gay* “kader, felaket”, *utasgüy* “telefon yok, telefonsuz” < *utas*+*güy*, *utas* “telefon”²⁶

²⁴ ATLD, s. 103.

²⁵ Tekin, Talat, *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul 2003, s. 84.

²⁶ Suhbaatar, Tsegmidiyn, *Mongol Hel Surah Biçig*, Ulaanbaatar 1995, s. 7.

a't çok	"atsız, at olmadan"	(57-58)
ıt çok	"sessiz"	(682)
çugaa-soot çok	"sessiz, hiçbir şey konuşmadan"	(211)

Bu sözcük bazı durumlarda kalıplaşmıştır.

argajok	"imkânsız"	(1031) < <i>arga</i> + <i>çok</i>
---------	------------	-----------------------------------

+lıg, +lig, +lug, +lüg

harlıg ²⁷	"yaşı olan, yaşında"	(235) < <i>har</i> + <i>lıg</i> [<i>har</i> "yaş" TMS 170]
uyalıg	"yuvalı"	(939) < <i>uya</i> + <i>lıg</i> [krş. <i>uya</i> "yuva" ETG 305]
ajıglıg	"aşıtlı, geçitli"	(517) < <i>ajıg</i> + <i>lıg</i> [<i>ajıg</i> "aşıtlı, geçit" TMS 9]
kejiglig	"geçitli"	(517) < <i>kejig</i> + <i>lig</i> [<i>kejig</i> "geçit" TMS 80, ETG 279]
uruglug	"çocuklu kişi"	(939) < <i>urug</i> + <i>lug</i> [<i>urug</i> "çocuk" TMS 157]
öglüg-baştıg	"evli başlı, evli barklı"	(1342) < <i>ög</i> + <i>lüg</i> ve <i>baş</i> + <i>tıg</i> [<i>ög</i> "ev, çadır" TMS 114; <i>baş</i> "baş" TMS 28]

+nıg, +nig, +nug, +nüg

davannıg	"tabanlı, ayaklı"	(300) < <i>davan</i> + <i>nıg</i> [<i>davan</i> "taban, ayak" TMS 44]
şugumnug	"çizgili"	(296) < <i>şugum</i> + <i>nug</i> [<i>şugum</i> "çizgi" TMS 227]
moyunnug	"boyunlu"	(484) < <i>moyun</i> + <i>nug</i>

²⁷ Çağdaş Tuvacada kullanılan *kaş harlıg sen?* ifadesi "kaç karlısın, kaç karı kışı geçirmişsin?" anlamındadır. *kar* sözcüğü anlam genişlemesiyle "yaş" sözcüğünün yerini tutmuştur. (Dorju, Ç. M., "Ögbelerivis İnçaar Çugaalap Çoraannar", *TDBÇK*, Kızıl 1993, s. 52-53; ayrıca bkz. Hayat Aras, "Tuva Türkleri ve Türkçesi", *Türkler*, 20. Cilt, Ankara 2002)

[*moyun* “boyun” TMS 102]**+dıg, +dig, +dug, +düg**

ooldug	“oğullu, oğlu olan”	(1318) < <i>ool+dig</i>
töldüg	“yavrulu, yavrusu olan”	(940) < <i>töl+düg</i>

+tıg, +tig, +tug, +tüg

dıştıg	“huzurlu, sakin” [<i>dış</i> “dinlenme, rahat, huzur, sükûnet” TMS 66]	(1203) < <i>dış+tıg</i>
mıyıstıg	“boynuzlu” [<i>mıyıs</i> “boynuz” ²⁸ TMS 104]	(1176) < <i>mıyıs+tıg</i>
malgaştıg	“çamurlu” [<i>malgaş</i> “çamur” TMS 99]	(437) < <i>malgaş+tıg</i>
aastıg	“ağızlı” [<i>aas</i> “ağız” TMS 98]	(135) < <i>aas+tıg</i>
mıyıstıg	“boynuzlu” [<i>mıyıs</i> “boynuz”], [krş. <i>müñüz</i> ETG 62; <i>müñgüz</i> DLTD-E 417]	(1176) < <i>mıyıs+tıg</i>
(ak) baştıg	(ak) “başlı” [<i>baş</i> “baş”]	(235) < <i>baş+tıg</i>
honuktug	“bir günlük” [<i>honuk</i> “gün, 24 saat” TMS 176]	(724) < <i>honuk+tug</i>
ottug	“ateşli” [<i>ot</i> “od, ateş” TMS 114]	(626) < <i>ot+tug</i>
düktüg	“tüylü” [<i>dük</i> “tüy”]	(418) < <i>dük+tüg</i>
köstüg	“közlü” [<i>kös</i> “köz”]	(626) < <i>kös+tüg</i>
küştüg	“güçlü”	(1578) < <i>küş+tüg</i>

²⁸ *agız* “ağız”, *müñüz* (Tıv. *mıyız*) sözcüklerinin +z ikilik bildiren, fakat canlılığını kaybeden bir ekten gelebileceği söylenir. A: VON GABAİN, *ETG*, Ankara 1988, s. 46 (çev. Mehmet Akalın).

[*küş* “güç, kuvvet” TMS 93]

+şkı (+şkılar), +lışkı (lışkılar)²⁹

Akrabalık adları yapar.³⁰ Az işlektir.

İki ek aynı anlamda birbirinin yerine kullanılabilir. Parantez içinde verilen çokluk eki, çoğunlukla kullanılır.

adalışkı //adaşkı “aynı babadan olanlar, baba ile oğul” (1648, 1307)

[*ada* “baba” GTY 171]

alışkı-şanışkı³¹ “amca oğlu, amcazade, kuzen” (1039)

+sığ, +sig, +sug, +süg /+zig, +zig, +zug, +züg { +s/Ig OTWF 70 }

Benzerlik, gibilik ifade eden adlar türetir. İşlektir.

Ötümsüzlerden sonra *+sığ, +sig, +sug, +süg*; ötümlüler ve ünlülerden sonra *+zig, +zig, +zug, +züg* biçimindedir.

Artlık - önlük ve düzlük - yuvarlaklık uyumlarına göre gelir.

e'tsig

“etsi”

(45) < *e't+sig*

[*e't* “et” TMS 248]

münzüg

“çorbamsı”

(45) < *mün+züg*

²⁹ Tuvaca dilbilgisi kitaplarında ekin ince ünlülü örnekleri de vardır. *ATLD*'da ekin varyantları *+ışkılar, +ışkiler, +uşkular, +üşküler, +şkılar, +şkiler, +şkular, +şküler* biçiminde verilmiştir. Verilen örneklerde ekin yuvarlak ünlülü biçimleri yoktur: *çengeşkiler* “yengenin erkek ve kız kardeşleri” < *çenge* “yenge”, *çesteşkiler* < *çeste* “enişte” (*ATLD*, s. 96). Ek, *GTY*'da ek *+şkı (+şkılar), +lışkı (lışkılar)* biçimindedir. Verilen örneklerde ekin yuvarlak ünlülü biçimleri yoktur: *iyeşkiler, çesteşkiler, kudaşkılar* (*GTY*, s. 171-172). Bu sözcük *TDAA* adlı kitapta geçmez.

³⁰ Bu ek Tatarca'da *+lı, +li* biçimindedir: *analı-kızlı, atalı-ullı* (*GTY*, s. 172). Bu gramer kategorisinin Orhon Türkçesinde pek yaygın olmadığı anlaşıyor; çünkü bu ekle birleştirilmiş adlar oldukça azdır. *ini+li eçi+li* “erkek kardeşler ve ağabeyler” (KT D 6), *beg+li bodm+lı+g* “beyleri ve kabileleri” (KT D 6) Tekin, Talat, *age*, s. 104.

³¹ *şanı* “kuzen”, *şanışkı(lar)* “kuzenler” krş. Alt. *şanı* “kuzen oğlu, kuzin oğlu” (Yong-Söng Li, *TDAA*, İstanbul 1999, s. 188).

[krş. *mün* “çorba” DLTD-E 416], [krş. *min* “çorba” ETG 287]

hanzığ “kansı” (45) < *han*+*zığ*

[*han* “kan”]

B. EYLEMDEN AD YAPAN EKLER ³²

(Kılığ Sözünden Uktalgan At Sözü)

Eylemden ad türeten ekler, eylem köklerine eklenerek yeni adlar meydana getirirler.

-eçi

İş ve uğraşma adları yapar. İşlek değildir.

bijeeçi “yazıcı” (291)

[*bijeeçi* (moğ. *biçeeç*) GTY 175]

-nçığ, -nçig, -nçug, -nçüg { *-(X)nçığ* < *-(X)nç+slg* OTWF 363 }

Gibilik, benzerlik bildiren sıfatlar türetir. İşlektir.

Ekin tonlu biçimi yoktur.

Ek, artlık - önlük ve düzlük - yuvarlaklık uyumlarına göre gelir.

Ek dönüşlülük ekinden sonra gelmektedir.

korgunçug “korkunç” (1099) < *korg-unçug*

[*korgar* /*kort-* “kork-”; krş. Uyg. *korkınçığ* “korkunç” < **korkınç*+*sığ* OTG 81, *korkınçığ* OTWF 364]

sezinçig “şüpheli, kuşkulu” (1767) < *sez-inçig*

[*sez-* “şüphelen-, kuşkulan-”], [*sezik* “şüphe, kuşku”]

keergençig “acınacak, zavallı” (1277) < *keerge-nçig*

³² Aşağıdaki ekler Tuva dilbilgisi kitaplarında gösterilmesine rağmen metnimizde örneğine rastlanmamıştır: “+ıkçı, +ikçi, +ukçu, +ükçü”, “+mal, +mel, +ımal, +ımel, +umal, +ümel”, “+aşkın, +eşkin”, “+kçı, +kçi, +kçu, +kçü”, “+ki, +ku, +kü”, “+ım, +im”, “+ndı, +ndi, +ındı, +indi, +undu, +ündü”, “+ılde, +ilde, +ulda, +ülde”, “+ndek, +ındak, +indek, +ündek” (ATLD, s. 92-97).

[*keerge*- “acı-, merhamet etmek” TMS 97]

[*keergel* “acı, acıma, merhamet” TMS 97]

-ek

işlek değildir.

kezek “bölüm, parça” (1143) < *kes-ek* < *kez-ek*

[*kes*- “kes-”]

bijek “bıçak” (828) < *biç-ek* < *bij-ek*

[*biç*- “biç-, kes-”], [krş. DLT-T-I 384 *biçek* “bıçak”]

-g -ig, -ig, -ug, -üg { -(X)g OTWF 172 }

Ekin başlıca görevi yer, soyut adları ve doğa olaylarını bildiren adlar ve sıfatlar yapmaktır. İşlektir.

Ünlüyle biten eylem tabanlarına-g; ünsüzle biten eylem tabanlarına -ig, -ig, -ug, -üg biçiminde gelir.

Artlık - önlük ve düzlük - yuvarlaklık uyumlarına uyar.

a. Yer adı yapar:

kejig “geçit” (517) < *keş-ig*

[*kejig* “geçit” TMS 80, ETG 279, *keş*- “geç-” GTY 150, *kāç-ig* OTWF 191]

ajig “aşıt, geçit, dağ geçidi” (517) < *aş-ig*

[*ajig* “aşıt, geçit”, *aş*- “aş-, geç-” GTY 150]

b. Soyut adları ve doğa olaylarını bildirir:

kadıg “katı” (1223) < *kat-ıg*

[*kat-ıg* OTWF 191]

izig “sıcak” (641) < *izi-g*

[*izi*- “sıcak ol-” GTY 150, *isi-g* OTWF 189]

adıg “atış, atma” (749) < *at-ıg*

	[<i>at-</i> “at-” GTY 150]	
argıgtıg	“örgülü”	(63) < <i>argı-g</i>
	[<i>argı-</i> “ör-” GTY 150]	
kurug	“kuru”	(564) < <i>kuru-g</i>
	[<i>kuru-</i> “kuru-”]	
tudug	“yapma, kurma”	(800) < <i>tut-ug</i>
	[<i>tut-</i> “tut-” GTY 150, <i>tut-ug</i> OTWF 210]	
erig	“erimiş, eriyik”	(6) < <i>eri-g</i>
	[<i>eri-</i> “eri-”]	
ölüg	“ölü”	(1514) < <i>öl-üg</i>
	[<i>öl-</i> “öl-”], [<i>öl-üg</i> OTWF 198]	

c. Kalıcı adlar yapar.

emig	“meme, göğüs”	(618) < <i>em-ig</i>
	[krş. <i>em-</i> “em-” ETG 60 <i>emig</i> “meme”]	

-k -ık, -ik, -uk, -ük { *-(O)k* OTWF 224 }

Eylemlerden çeşitli nesne adları yapar. İşlektir.

Ünlüyle biten tabanlara *-k*; ünsüzle biten tabanlara *-ık, -ik, -uk, -ük* biçiminde eklenir.

Artlık - önlük ve düzlük - yuvarlaklık uyumlarına göre gelir.

dırbak	“tırnak”	(459) < <i>dırba-k</i>
	[<i>dırba-</i> “tırmala-” TRS174]	
bijik	“yazı”	(520) < <i>biji-k</i>
	[<i>biji-</i> “yaz-” GTY 153]	
	[krş. <i>bitig</i> “yazı, harf, mektup” ETG 269]	
	[krş. <i>bitig, bitik</i> “yazma, yazı” DLTD-E 96]	
honuk	“bir gün, 24 saat”	(724) < <i>hon-uk</i>
çoruk	“gezi, seyahat”	(582) < <i>çoru-k</i>
	[<i>çoru-</i> “yürü-” GTY 153]	

kezik	“yarım, parça, bölük” [<i>kes-</i> “kes”]	(825) < <i>kez-ik</i>
belek	“hediye, sunu, armağan” [<i>belā-k; belā-</i> “sarmak, paketlemek” OTWF 230]	(265) < <i>bele-k</i>
ezirik	“esrik, sarhoş” [<i>ezir-</i> “esrimek, sarhoş olmak” TMS 242]	(415) < <i>ezir-ik</i>
[krş. <i>äsruk</i> “sarhoş, sarhoşluk” ETG 265, <i>äs-ök</i> OTWF 232]		
ırak	“ırak, uzak” [(<i>y</i>) <i>ıra-k</i> OTWF 233]	(289) < <i>ıra-k</i>
uzak	“uzak” [<i>uza-k</i> OTWF 253]	(567) < <i>uza-k</i>

-kaş

Alet adı yapar. İşlek değildir.

Ekin tek biçimi vardır.

kıskaç	“kıskaç” (alet adı) [<i>kıs-</i> “kıs- sık-” GTY 174, TMS 97] [krş. <i>kısgaç</i> DLTD-E 321] [krş. <i>kısgaç, kısgıç, kıskaç</i> ETG 280]	(944) < <i>kıs-kaş</i>
---------------	--	------------------------

-kı, -ki, -ku, -kü /-gı, -gi, -gu, -gü { -gI OTWF 320}

Az işlektir.

Ötümsüzlerden sonra *-kı, -ki, -ku, -kü*; ötümlülerden sonra *-gı, -gi, -gu, -gü* biçiminde eklenir.

Ek, artlık - önlük ve düzlük - yuvarlaklık uyumlarına göre gelir.

sürgü	“sürgü” [<i>sür</i> “sür-, izle-”; <i>sür-</i> , * <i>sürgi</i> OTWF 323]	(1150) < <i>sür-gü</i>
balığ-bışkı	“yara bere” [<i>bış-</i> “piş-, olgunlaş-”]	(202) < <i>bış-kı</i>

-kış, -kiiş, -kuuş, -küüş /-gış, -giış, -guuş, -güüş³³

Eylemden nesne adı yapar³⁴. Az işlektir.

Ötümsüzlerden sonra +*kış, -kiiş, -kuuş, -küüş*; ötümlülerden sonra -*gış, -giış, -guuş, -güüş* biçimindedir.

Ek, artlık - önlük, düzlük - yuvarlaklık uyumuna uyar.

baglaaş “at bağlanan direk, kazık” (653)

< *bagla-gış* < *baglaaş*: *a’t baglaaş*, [*bagla-* “bağla-” GTY 164]

tepkiiş “basamak” (207) < *tep-kiiş*

[*tep-* “tep-, bas-” GTY 164]

-l, -al, -el³⁵

Ünlüyle biten eylem tabanlarına -*l*, ünsüzle biten eylem tabanlarına *al, -el* olarak gelir.

Eylemlerden soyut adlar türetir. İşlektir.

setkil “duygu, his, ruh, can, fikir, düşünce” (244) < *sekti-l*

[*setkil* < *setki-* “düşün-, sempati duy-” TMS 129]

bodal “düşünce” (1380) < *boda-l*

[*boda-* “düşün-” GTY 164, ATLD 94, TMS 33]

-hık, -lik, -luk, -lük /-nık, -nik, -nuk, -nük /-tık, -tik, -tuk, -tük³⁶

³³ Bu ek Altayca, Şorca, Karakalpakça, Kazakça ve Nogayca’da -*kış* // -*kiş* // -*kış*, -*gış* // -*giş*, -*güş*, -*güş* // -*güş*, Başkurtça ve Hakasça’da -*kış* // -*hış* // -*kış*, -*gış* // -*gış* biçimindedir. (GTY, s. 163).

³⁴ Bu ek genel Türkçedeki -*GİÇ* ekinin karşılığıdır. Ekin Tuvaca’da çift ünlülü olması *GİÇ* < *kı+ıç* gibi bir birleşik yapıdan geliyor olabilir. Ek ünlü ile biten eylem tabanlarına gelince ekin birinci ünsüzü düşer ve gerileyici ünlü benzeşmesi görülür: *bagla+gış* > *baglaaş*.

³⁵ Dilbilgisi kitapları bu ekin Moğolca’dan geldiğini yazıyor. (ATLD, s. 94), (GTY, s. 164), (A: VON GABAİN: *age*, s. 53). Bu ek Altayca, Hakasça ve Şorca’da da kullanılmaktadır. (GTY, s. 165) Marek Stachowski de ekin Moğolca’dan geldiğini yazar. Yakutça ve Dolganca’da ekin kullanımına örnekler verilmiştir. Ayrıca bkz. Stachowski, Marek, *Dolganische Wortbildung*, Krakow 1997, s. 46-47; Ek, Yakutçada da kullanılmaktadır: *taptal* “sevgi, aşk” < *taptaa- l*. *taptaa-* “sevmek” (YRS, 375), Ayrıca krş. *ināl* (T 31), *kısıl* (BK D 37), *tükāl* (IB 21) (Tekin, Talat, *age*, 91).

Alet adı ve çeşitli anlamlarda adlar yapar. İşlek değildir.

Ünlü ve ötümlülerden sonra *-lık, -lik, -luk, -lük*; *-m, -n, -ŋ* ünsüzlerinden sonra *-nık, -nik, -nuk, -nük*; ötümsüzlerden sonra *-tık, -tik, -tuk, -tük* biçimindedir.

Ek, artlık - önlük, düzlük - yuvarlaklık uyumuna uyar.

kestik	“keski kalem”	(1688) < <i>kes-tik</i> [<i>kes-</i> “kes-” ATLD 96]
çağnık	“yıldırım”	(978) < <i>çağ+nık</i> [<i>çağnık</i> ATLD 96]

-m, -ım, -im, -um, -üm³⁷ { *-(X)m* OTWF 290 }

İş ve hareket adları yapar. Az işlektir.

Ünlüyle biten eylem tabanlarına *-m*; ünsüzle biten eylem tabanlarına *-ım, -im, -um, -üm* biçiminde gelir.

Artlık - önlük ve düzlük - yuvarlaklık uyumlarına göre gelir.

tudum	“yığın, tutam, avuç”	(1476) < <i>tut-um</i> [<i>tut-</i> “tut-” ATLD 94, <i>tutum</i> OTWF 297]
--------------	----------------------	--

alım	“bir şeyi geri steme, hesap”	1651 < <i>al-ım</i> [<i>alım</i> OTWF 296]
-------------	------------------------------	--

-mak, -mek /-bak, -bek /-pak, -pek

Ölü bir ektir.³⁸

³⁶ Sat ve Salzıñmaa’ya göre ölü bir ektir. Bu ekten kalıplaşmış bazı sözcükler şunlardır: *ortuluk* “oda”, *çerlik* “vahşi, yabanî” (*age*, s. 96).

³⁷ +m... eki için ayrıca bkz. (Tseng, Lan-Ya, *Türkiye Türkçesinde Orta Hece Düşmesi*, Ankara 2002, s. 50-51).

³⁸ Sat ve Salzıñmaa’ya göre ölü bir ektir. Bu ekten kalıplaşmış bazı sözcükler şunlardır: *kalbak* “geniş”, *tokpak* “tokmak” (*age*, s. 96).

ilbek³⁹ “çengel, kanca” (449) < *il-bek*
 [il- “tak-, as-, iliştir-” GTY 173, TMS 62]

-n, -ın, -in, -un, -ün { -Xn OTWF 300 }

Nesne adları yapar. İşlek değildir.

Ünlülerden sonra -n, ünsüzlerden sonra -ın, -in, -un, -ün biçiminde gelir.

Ek, artılık - önlük, düzlük - yuvarlaklık uyumuna uyar.

Örneği az olan bir ektir:

kelin	“gelin”	(1327) < <i>kel-in</i> ⁴⁰
	[kel- “gel-” GTY 170, <i>gâlin</i> OTWF 301]	
ugaan	“akıl”	(170) < <i>ugaa-n</i>
	[ugaa- “anla-, kavra-” GTY 170; krş. OTWF <i>uk-un-</i>	
	623, <i>uk-ul-</i> 681, <i>uk-ıt-</i> 790-791, <i>uk-tur-</i> 812]	
kolun	“kolan”	(171)
	[<i>kolun</i> “kolan” ATLD 96]	
kijen	“köstek”	(840) < <i>kişe-n</i>
	[<i>kişä-, kişän</i> OTWF 305]	
uzun	“uzun”	(862)
	[<i>uza-</i> “uzamak”, <i>uzun</i> OTWF 300]	

-ndak, -ndek, -ındak, -indek, -undak, -ündek (<-n-dak)

moondak “engel, zorluk” (420) < *bog-undak* ~ *moondak*
 [*bog-* “engel olmak, set çekmek” GTY 170, ATLD 96]

-ş, -ış, -iş, -uş, -üş { -(X)ş OTWF 262 }

Eylemlerden iş ve hareket adları yapar. İşlektir.

³⁹ Nogay *ilmek* // *ilgek* // Kazak *ilmek* // *ilme* // Tatar *ilmek* (GTY, s. 173).

⁴⁰ Sat ve Salzıymaa’ya göre Çağdaş Türk dillerinde ölü bir ek olan -n eki var. *kelin* < **kel-in* “gelin”, *çılan* < **çıl-an* “yılan” (age, s. 81).

Ünlüyle biten eylem tabanlarına -ş, ünsüzle biten eylem tabanlarına -ış, -iş, -uş, -üş⁴¹ biçiminde eklenir.

Artlık - önlük ve düzlük - yuvarlaklık uyumlarına göre gelir.

tınış	“nefes”	(870) < <i>tın-ış</i>
	[<i>tın-</i> “nefes almak” ATLD 95]	
adış	“atış”	(629) < <i>at-ış</i>
	[<i>at-</i> “at-” GTY 159]	
çarış	“yarış”	(629) < * <i>çar-ış</i>
	[<i>çarış</i> “yarış” GTY 158]	
sagış	“fikir, düşünce, niyet”	(1248) < * <i>sakı-ş</i>
	[krş. <i>sakınç</i> “fikir, arzu, düşünce” ETG 292, <i>sakış</i> OTWF 273]	

İşlekliğini Yitirmiş Ekler⁴²

Tuvaca’da bazı ekler işlekliğini yitirmiş ve bazı sözcüklerde bu ekler, eski biçimleriyle kalıplaşmışlardır. Çağdaş Tuvaca’da bu ekler kullanılmamaktadır.

Addan ad yapan ek:

-kın ...

suskun⁴³ “susamış” (833) < *sug+sun*

(metinde! *susunnaar* “susuzluğunu gidermek”)

(Bu sözcükte göçüşme görülmektedir.) [ATLD 96]

⁴¹ Bu ekten sonra *çok* “yok” sözcüğü gelerek “-sız.” anlamını katar: *biliş çok* “bilgisiz, bilgisi olmayan”.

⁴² Sat ve Salzırmaaa’ya göre çağdaş Tuvaca’da olmayan, ancak bazı sözcüklerde kalıplaşıp kalan ölü ekler var: -a, -e (*tuda*), ar (*odar*), aŋ, eŋ (*dojaŋ, dijeŋ*), ak, -ek (*majak* < *baş-ak*), -gak, -gek (< *erkek, dūrgek*), -ba... (*tırtpa, uşpa, salba*), -kın... (*suskun* < *sug-sun, köşkūn, etkin, ölgen*), -ka... (*maska* < *bas-ka, köşke, kōdūrge, sōdūrge, çavaga*), -t (*kadat, segit, dūjūt, olut*). (ATLD 96-97), (GTY 172-173)

⁴³ Sözcüğün etimolojisini şu şekilde olduğunu düşünmekteyim: < **sug+sa-un*. Ayrıca bkz. *suvsun, suvsı-* (OTWF 300)

Eylemden ad yapan ek:**-t****olut**

“oturma yeri”

(582) < **olur*+*u*+*t*[*olut* ATLD 97, GTY 176][Kırg. *olut* “oturacak yer, sandalye” Tekin OTG 95]**-ba ...****uşpa⁴⁴**

“oldukça yaşlı, çok yaşlı, çok geçkin”

(1451) < *uş*-*pa*

[ATLD 96]

⁴⁴

Bu sözcükteki *-pa* ek olduğuna göre *uş*- biçiminde bir köke gitmemiz gerekir. Eski Türkçe’de sözcük sonunda bulunan *-ç* ünsüzünün *-ş*’ye dönüşmesinden hareketle *uç*- kökü ortaya çıkar. TMS s. 154’te **uĵar I**: uçmak, **uĵar II**: 1. inmek, binmek 2. ölmek; bitirmek, sonuçlandırmak. Bu sözcüklerden “ölmek, bitirmek, sonuçlandırmak” anlamlarıyla bağlantılı kurulabilir. Ya da alıntı bir sözcüğe *-pa* eki getirilerek türetilmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM: AD ÇEKİMİ

I. ÇOKLUK EKLERİ (Höynüñ Sanınıñ Ko'jumaa)

Tuvaca'da birden fazla varlığı bildirmek için-Türkiye Türkçesinde olduğu gibi- iki yol vardır: Birinci yol, çokluğu bildirecek olan varlığın başına çokluğu belirtecek sıfatlar getirmektir:

iyi alışkı	“iki amca çocuğu”	(294)
çedi çıl	“yedi yıl”	(15)

İkinci yol, tek bir varlığı bildiren adların sonuna çokluk eki getirmektir.

daglar	“dağlar”	(1281) < <i>dag+lar</i>
erler	“erler”	(730) < <i>er+ler</i>
o'ttar	“otlar”	(202) < <i>o't+tar</i>
kövükter	“köpükler”	(954) < <i>kövük+ter</i>

1. Ses Düzeni

Tuvaca'da çokluk, *+lar* / *+ler* ekiyle yapılır. Fakat; bu ek eklendiği sözcüğün son ünlü ve ünsüzüne göre 8 biçime girmektedir.

Ünlülerden ve *-r*, *-g*, *-y* ünsüzlerinden sonra *+lar*, *+ler*; *-l* ünsüzünden sonra *+dar*, *+der*; *-k*, *-p*, *-t*, *-s*, *-ş*'den sonra *+tar*, *+ter*⁴⁵; *-m*, *-n*, *-ŋ*'den sonra *+nar*, *+ner* biçiminde, artlık - önlük uyumuna göre gelir.

Bu ek Orhon Türkçesinde daha çok sınırlı sayıda kişi ve akrabalık adlarına, bir de *bäg* sözcüğüne eklenir (krş. akrabalık adlarına eklenen Mo. çokluk eki *+nar/+ner*: *aqa+nar* “ağabeyler”, *egeçi+ner* “ablalar” vb. gibi)⁴⁶

⁴⁵ Tuvaca'da, sözcük sonunda bulunan *-ç* ünsüzü *-ş*'ye döndüğü için, bu ses sözcük sonunda bulunmaz.

⁴⁶ Eski Türkçedeki diğer çokluk ekleri için bkz. Tekin, Talat, *age*, s. 101-102.

erler	“erler”	(730) < <i>er+ler</i>
çüveler	“şeyler”	(21) < <i>çüve+ler</i>
ooldar	“oğullar, oğlanlar”	(408) < <i>ool+dar</i>
maldar	“mallar, hayvanlar”	(1039) < <i>mal+dar</i>
kövükter	“köpükler”	(954) < <i>kövük+ter</i>

2. İşlevleri

a. Genellikle nesnelerin birden fazla olduğunu bildirir.

kuşkaştarnı	“kuşçukları, serçeleri”	(19) < <i>kuş+kaş+tar+nı</i>
erler	“erler”	(730) < <i>er+ler</i>
çüveler	“şeyler”	(21) < <i>çüve+ler</i>
örgelerni	“tarla farelerini”	(28) < <i>örge+ler+ni</i>
ooldar	“oğullar, oğlanlar”	(408) < <i>ool+dar</i>
maldar	“mallar, hayvanlar”	(1039) < <i>mal+dar</i>

b. Topluluk, aile, akrabalık adlarını belirtmek için kullanılır. Türkiye Türkçesindeki-*gil* eki ile aynı görevdedir.

Dag-irgektarni “Dağ-irgeklerin, Dağ-irgekgilin” (1583)

c. Eklendiği ada çokluğun yanında abartı da katar.

... *üş-üş çıldarda dolgadıp çıtkaş törügülep kaan çüve.*

“üçer üçer yıllarda dönüp yatıp doğurmuşmuş.”

(Her üç yılda bir dönüp yatıp doğurmuşmuş.) (1041)

kadaylar	“kadınlar”	(821) < <i>kaday+lar</i>
erler	“erler”	(730) < <i>er+ler</i>
çüveler	“şeyler”	(21) < <i>çüve+ler</i>
örgelerni	“tarla farelerini”	(28) < <i>örge+ler+ni</i>
ooldar	“oğullar, oğlanlar”	(408) < <i>ool+dar</i>

maldar	“mallar, hayvanlar”	(1039) < <i>mal+dar</i>
daglar	“dağlar”	(1281) < <i>dag+lar</i>
o'ttar	“otlar”	(202) < <i>o't+tar</i>
kövükter	“köpükler”	(954) < <i>kövük+ter</i>
kadaktarnı	“kadakları”	(643) < <i>kadak+tar+nı</i>
kuşkaştarnı	“kuşçukları”	(19) < <i>kuş+laş+tar+nı</i>

Metnimizde *-ner*, *-der* biçimleri bulunamadı.

3. Kullanım Özellikleri

Türkiye Türkçesinden farklı olarak Tuvaca'da sayılardan sonra da çokluk eki gelebilir:

Adalarıñar baştarı!”-deeş iyi çodaların sıy çaskap kaapkaş, hap olurgan.
 “Kahrolası seni!” diyerek iki bacağını kırarcasına vurup yoluna devam etmiş.” (864)

çodaların “bacağını, bacaklarını” (864) < *çoda+lar+ı+n*

iyi alışkı “iki amca çocuğu” (294)

iyi alışkılar “iki amca çocuğu, çocukları” (436) < *alışkı+lar*

II. İYELİK EKLERİ (Hamaarılga Ko'jumaktarı)

İyelik ekleri bir nesnenin bir başka nesneye ait olduğunu gösteren ad çekimi eklerindendir.

Bazı fonetik farklılıklarla beraber iyelik ekleri temelde Türk dillerinde aynıdır.

İyelik ekleri kişilere göre şöyledir:

I. Teklik Kişi: +m, +ım, +im, um, +üm

II. Teklik Kişi: +ñ, +ıñ, +iñ, +uñ, +üñ

III. Teklik Kişi: +zı, +zi, +zu, +zü, +ı, +i, +u, +ü

I. Çokluk Kişi: +vıs, +vis, +vus, +vüs, +ıvıs, +ivıs, +uvus, +üvüs

II. Çokluk Kişi: +nar, +ner, +ınar, +iğer, ugar, +üğer

III. Çokluk Kişi: +(lar)₁, +(ler)_i

I. Ses Düzeni

- İyelik ekleri Tuvaca'da bütün uyumları göstermektedir.
- Eklerin ünsüzle başlayan biçimleri ünlüyle biten ad tabanlarına eklenir.
- Ünlüyle başlayan biçimler ünsüzle biten tabanlara eklenir.

Teklik 1. kişi eki

Teklik 1. kişi iyelik eki +*m*, +*ım*, +*im*, *um*, +*üm*'dür. Bu ek, ET'den beri değişikliğe uğramadan günümüze kadar gelmiştir. Ek, ET'de ve Genel Türkçe'de {+(X)*m*}⁴⁷'dir.

Ek, artılık - önlük, düzlük - yuvarlaklık uyumlarına uyar.

adam	"babam"	(378) < <i>ata+m</i>
şalbam	"kemendim"	(83) < <i>şalba+m</i>
argam	"gücüm"	(245) < <i>arga+m</i>
harum	"cevabım"	(569) < <i>haru+m</i>
ektim	"omuzum"	(245) < <i>ekti+m</i>
kadayım	"karım, eşim"	(1462) < <i>kaday+ım</i>
baldırım	"baldır"	(142) < <i>baldır+ım</i>
bajım	"başım"	(245) < <i>baş+ım</i>
maadırım	"bahadırım"	(691) < <i>maadır+ım</i>
ejim	"arkadaşım"	(928) < <i>eş+im</i>
oglum	"oğlum"	(1015) < <i>ogul+um</i>
sözüm	"sözüm"	(972) < <i>söz+üm</i>

- Sonu -*k* ve -*g* ile biten adlar ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında bu ünsüzler erir ve ünlü uzunluğu görülür:

⁴⁷ Tekin, Talat, *age*, s. 103.

hõreem	“göğsümü”	(1733) < <i>hõrek+im</i>
çüreem	“yüreğim, kalbim”	(1542) < <i>çürek+im</i>
çırum	“ağzımın kenarı”	(171) < <i>çırık+ım</i>
emiim	“memem, göğsüm”	(618) < <i>emig+im</i>
ejii	“kapıyı”	(344) < <i>ejik+i</i>
kuduruuum	“kuyruğum”	(170) < <i>kuduruk+um</i>

b. -n ünsüzüyle biten sözcükler teklik 1. kişi iyelik eki aldığı anda vurgusuz orta hece ünlüsü düşer:

kennim	“gelinim”	(1489) < <i>kelin+im</i>
(bu sözcükte ünsüz benzeşmesi de görülüyor).		
[<i>kelin</i> “gelin”; GTY 118]		

Teklik 2. kişi eki

Teklik 2. kişi iyelik eki için +*η*, +*ıη*, +*iη*, +*uη*, +*üη* biçimleri kullanılır.

Eski Türkçe ve Genel Türkçe’de ekin yaygın biçimi {(+X)*η*}’dır. Fakat ET’de ekin -ğ / -g’li biçimleri de var: *ädgü+g* “kazancın” (KT D 24, BK D 20)⁴⁸

Ek, artlık - önlük, düzlük - yuvarlaklık uyumuna uyar.

adaη	“baban”	(351) < <i>ada+η</i>
şolaη ⁴⁹	“sanın, lâkabın”	(351) < <i>şola+η</i>
iyen	“annen, sahibin”	(374) < <i>iye+η</i>
a’dıη	“atın”	(511) < <i>a’dı+η</i>
duηmalarıη	“kardeşlerin”	(620) < <i>duηmalar+ıη</i>
boduη	“kendin”	(511) < <i>bod+uη</i>

⁴⁸ Tekin, Talat, *age*, s. 103.

⁴⁹ Elimdeki *Altayca-Türkçe Sözlük*’te (Hazırlayanlar: Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali, Muvaffak Duranlı, TDK, Ankara 1999) s. 76’da *çolo* (s. 163’te *şola*) maddesinde sözcük Mançuca / Moğolca olarak gösterilmiştir.

a. Sonu *-k*, *-g* ile biten adlar, teklik 2. kişi iyelik eki aldıklarında bu ünsüzlerin erimesi sonucu ünlü benzeşmesi görülür:

havaaṇda	“alnında”	(626) < <i>havak+ıṇ+da</i>
karaaṇda	“gözünde”	(626) < <i>karak+ıṇ+da</i>

b. *-n* ünsüzüyle biten sözcükler teklik 2. kişi iyelik eki aldığıda vurgusuz orta hece ünlüsü düşer:

kenniṇ	“gelinin”	(1522) < <i>kelin+iṇ</i>
(burada ünsüz benzeşmesi de görülüyor).		

Teklik 3. kişi eki

Tuvaca’da teklik 3. kişi iyelik eki *+zı, +zi, +zu, +zü, +ı, +i, +u, +ü*’dür. Ana Türkçedeki birçok özellikleri koruyan Çuvaşça’da 3. kişi iyelik eki ön ünlülü olarak *-i*’dir ve ünlü uyumuna girmez: **kus**’i “gözü” (**kus**’ “göz”) Çuvaşçada ayrıca bugün yalnızca bazı akrabalık adlarına eklenebilen *-şi (<-si)* eki de ön ünlülüdür: **appişi** “ablası” (**appa** “abla”) vb. gibi.

Çuvaşça’da 3. kişi iyelik ekinin artlık - önlük uyumuna girmemesi, ancak, bu ekin ünlüsünün aslında ünlü benzeşmesine karşı koyabilecek nitelikte dayanıklı, başka bir deyişle, uzun bir ünlü, olması ile açıklanabilir.

8. yüzyıl Orhon Türkçesinde *-i /-si* (ya da *-î / sî*) olduğu böylece saptanan 3. kişi iyelik eki daha sonra artlık - önlük uyumuna girmiş ve ekin *-ı /-sı* türü de ortaya çıkmıştır.⁵⁰

Ek, artlık - önlük, düzlük - yuvarlaklık uyumuna uyar.

adazı	“babası”	(1538) < <i>ada+zı</i>
ertezi	“yarını”	(1) < <i>erte+zi</i>
çüvezi	“şeyi”	(1766) < <i>çüve+zi</i>

⁵⁰

Tekin, Talat, “Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine” *Genel Dilbilim* Ağustos-1980, s. 11-12.

Dergisi cilt 2, sayı 7-8,

kijizi	“kişisi”	(1356) < <i>kiji+zi</i>
ezeṅgizi	“üzengisine”	(318) < <i>ezeṅgi+zi</i>
Han+Şilgizi	“Han-Şilgisi”	(563) < <i>Han+Şilgi+zi</i>
	Han-Şilgi (Han-Buuday’ın atının adı)	
iyizi	“ikisi”	(613) < <i>iyi+zi</i>
selemez	“kılıcını”	(1173) < <i>seleme+zi</i>
udurguzun	“ön dişlerini”	(1388) < <i>udurgu+zu+n</i>
çeri	“yeri”	(634) < <i>çer+i</i>
Alday-Buuçu’nun oğlu	“Alday-Buuçu’nun oğlu”	(1160) < <i>ogul+u</i>

a. Teklik 3. kişi iyelik ekinden sonra yükleme durumu eki ET’de olduğu gibi *-n* şeklinde gelir. ET’de 3. kişi iyelik ekinin yalın durumunda görünmeyen, -fakat bu adı almış sözcüğe ad çekim ekleri eklendiğinde belire, sayı *n* bir sonses */n/* ünsüzü vardır.⁵¹

3. kişi iyelik ekinin özelliklerinden biri çekimde kendisinden sonra bir */n/* fonemi türetmesidir. Bu türeme */n/* fonemini 8. yüzyıl Orhon Türkçesinde de görüyoruz: **yer-i-n-te** “yerinde” vb. 3. kişi iyelik eki almış bir isim */g/* fonemi kaynaşarak **geniz** */n/* sini, yani */ŋ/* fonemini doğurur: **sabiṅa** “onun sözüne” (krş. bulunma durumu, verme durumu) Zamir */n/* sinin -tarihi yazı dili Çağatayca ile onun devamı sayılan Özbekçe ve Yeni Uygurca dışında -Çuvaşça dahil bütün Türk dillerinde bulunması onun Ana Türkçe’ye ait bir özellik olduğunu gösterir.⁵²

şeriin	“askerini, ordusunu”	(1704) < <i>şerig+i+n</i>
oglun	“oğlunu”	(1384) < <i>ogul+u+n</i>

b. Sonu *-k* -*g* ile biten adlar, teklik 3. kişi iyelik eki aldıklarında bu ünsüzlerin düşmesi sonucu ünlü benzeşmesi görülür:

⁵¹ yolkısın, barımın, altunın (Tekin, Talat, *age*, s. 103).

⁵² Tekin, Talat: *agm*, s. 13.

karaa	“gözü”	(660) < <i>karak+ı</i>
kulunçaa	“kuluncuğu”	(96) < <i>kulunçak+ı</i>
kolduundan	“koltuğundan”	(1419) < <i>kolduk+u+n+dan</i>
ejünde	“kapısında”	(592) < <i>ejik+i+n+de</i>

c. Teklik 3. kişi iyelik ekinden sonra verme durumu eki geldiğinde araya zamir n’si girer:

oglunga	“oğluna”	(49) < <i>oglu+n+ga</i>
adazınga	“babasına”	(56) < <i>adazı+n+ga</i>
örgeezinge	“sarayına”	(346) < <i>örgee+zi+n+ge</i>

ç. Teklik 3. kişi iyelik ekinden sonra bulunma durumu eki geldiğinde araya zamir n’si girer:

ejünde	“kapısında”	(592) < <i>ejik+i+n-de</i>
---------------	-------------	----------------------------

d. -n ünsüzüyle biten sözcükler teklik 3. kişi iyelik eki aldığı anda vurgusuz orta hece ünlüsü düşer:

kunnu	“kulunu”	(101) < <i>kulun+u</i>
--------------	----------	------------------------

(burada ünsüz benzeşmesi de görülüyor).

Çokluk 1. Kişi eki

Tuvaca’da çokluk 1. kişi iyelik eki +*vıls*, +*vis*, +*vus*, +*vüs*, +*ıvıls*, +*ıvis*, +*ıvus*, +*üvüs*’ tür. Bu ekte Eski Türkçedeki *m* ve *z* seslerine karşılık sırasıyla Tuvaca’da *v* ve *s* sesleri görülür: ET +(I)*mİz* = Tuvaca +(I)*vİs*.

Ek, artılık - önlük, düzlük - yuvarlaklık uyumuna uyar.

(möge) katıvis	(pehlivan) “kayın babamız” (718) < <i>katı+vis</i>
adavis	(kırıp nazılaan) “babamız” (yaşlanmış) (1709) < <i>ada+vis</i>
(kelir) açı-üreviske	(gelecekteki) “çoluk çocuğumuza” (264)
	< <i>açı-üre+vis+ke</i>
şuptuvus	“hepimiz” (357) < <i>şuptu+vus</i>
e'divis	“etimiz, vücudumuz” (900) < <i>e'd+ivis</i>
(sögleer) sözüvüs	(söyleyecek) “sözümüz” (1686) < <i>söz+üvüs</i>

Çokluk 2. kişi eki

Tuvaca'da çokluk 2. kişi iyelik eki *+nar, +ner, +ınar, +ınar, +unar, +ünar* biçimindedir.

Ek, artılık - önlük, düzlük - yuvarlaklık uyumuna uyar.

beğer	“kısraqlarınızı”	(1323) < <i>be+ğer</i>
çeriğerden	“yerinizden”	(732) < <i>çer+in+er+den</i>
(<i>kayınar-daa turalaan çeriğerden</i>	“herbiriniz durduğunuz	
yerinizden”)		
sözünar	“sözünüz”	(1684) < <i>söz+ünar</i>

Çokluk 3. kişi

Tuvaca'da çokluk 3. kişi iyelik eki *+zı, +zi, +zu, +zü, +ı, +i, +u, +ü* dür.⁵³ *+(lar)ı; +(ler)i* biçimindedir. Ek, ET ile paralel olarak teklik biçimiyle kullanılır.⁵⁴ Çokluk 3. kişi iyelik eki *+(lar)ı; +(ler)i* ekinde asıl iyelik eki *+ı, +i* olup *+lar, +ler* çokluk ekidir. Bu çokluk biçimi esas itibariyle iyelik eki alan adın çokluğunu karşılar. Belirttiği kişinin tekliğini ya da çokluğunu göstermez. Kişi teklik de, çokluk da olabilir: *saaskanıñ çalgınnarı*⁵⁵ “saksakanın kanatları”

⁵³ ATLD, s.104, İSHAKOV, A.-A. PAL'MBAH: *age*, s. 116-117.

⁵⁴ Tekin, Talat, *age*, s. 104.

⁵⁵ P. Zieme'nin yer verdiği bu biçimlerin Tuv. örnekle ilişkili olduğu açıktır, ancak ET *y-* = Tuv. *ç-*, ET *ç-* = Tuv. *ş-* - denliğinden dolayı bugünkü Tuv. *çalgın* için bir başka açıklama gerekiyor; Mo. *dolgiya(n)* “dalga” L 259 a. (TW, s. 103)

Ek, çokluk ekinin ses yapısına uygunluk gösterir.

saaskanın çalgınnarı	“saksağanın kanatları” (540) < <i>çalgın+narı</i>
ooldarı	“oğulları” (1763) < <i>ool+darı</i>
bot-bottarınçe	“birbirlerine” (463-464) < <i>bot-bot+tarı+n+çe</i>
hōrekterin	“göğüslerini” (1680) < <i>hōrek+teri+n</i>

Teklik 3. kişi iyelik ekinden sonra yükleme durumu eki -n biçiminde gelir.

dargannarın	“demircilerini” (1326) < <i>dargan+narı+n</i>
--------------------	---

2. İşlevleri

a. İyelik ekleri bağılılık, ait olma, sahiplik, mülkiyet bildirir.

çalgınnarı (saksağanın) “kanatları” (540)	(saaskanın) < <i>çalgın+narı</i> (sahiplik bildirir.)
beğer	“kısıraklarınızı” (988) < <i>be+ğer</i> (sahiplik bildirir.)

b. Adın başka bir adla ilgisini bildirir.

ögnün ejiinden	“otağın kapısından” (343-344) < <i>ejik+i+n+den</i>
çadırın ejiinde	“çadırın kapısında” (592) < <i>ejik+i+n+de</i>

Dag-İrgektiñ iyi kolduundan

“Dağ-İrgek’in iki koltuğundan” (1419) < *kolduk+u+n+dan*

möge katıvıs “pehlivan kayın babamız” (718) < *katı+vıs*

iyiziniñ ogu “ikisinin oku” (613) < *iyi+zi+nin*

Han-Buudaynın **Han-Şilgizi** “Han-Buuday’ın Han-Şilgisi” (563)

< *Han-Şilgi+zi*

demgi *bijiin* *bijeeş* “deminki yazısını yazarak” (542-543) < *bijik+i+n*

III. AD DURUMLARI

(Padej Ko'jumaktarı)

Orhon Türkçesinde dokuz ad durumu vardır. Bunlar yalın durum, ilgi durumu, belirli nesne durumu, verme-bulunma durumu, bulunma-çıkma durumu, verme durumu, eşitlik durumu, araç durumu ve birliktelik durumudur.⁵⁶

Çağdaş Tuvaca'da 7 ad durumu vardır.⁵⁷

1. Adaarınıñ Padeji (Yalın Durum)
 2. Hamaarıştırarınıñ Padeji (İlgi Durumu)
 3. Onaarınıñ Padeji (Yükleme Durumu)
 4. Beeriniñ Padeji (Verme Durumu)
 5. Turarınıñ Padeji (Bulunma Durumu)
 6. Üneriniñ Padeji (Çıkma Durumu)
 7. Uglaarınıñ Padeji (Yön Gösterme Durumu)
- a. +çe ...
 - b. +dıva ...

Bu eklerden başka diyalektlerde az kullanılan durum ekleri var. Kuzeydoğu (Toju) diyalektinde +*gıdı* ... ekli (Hem -*gıdı*). Kara-Höl'de -*bıla* ... ekli (*a't-pıla* < *a't-bile*) durum ekleri olduğunu ağız araştırmacıları bildirmektedir.⁵⁸

⁵⁶ Tekin, Talat, *age*, s. 105.

⁵⁷ Elimde bulunan iki Tuva dilbilgisi kitabında da durum eklerinin sayısı yedi olarak verilmiştir. Tuva dilbilgisi kitaplarından yola çıkarak ben de bu eklerin sayısına sadık kaldım. Türkçedeki diğer durum eklerini ayrı başlıklarda ele almayı uygun gördüm. (*ATLD*, s. 107-108, İSHAKOV, A.-A. PAL'MBAH: *age*, s. 141-147).

A. YALIN DURUM (Adaarınıñ Padeji)

kulaş	“kulaç”	(697)
kulugur	“alçak, rezil”	(705)
dirig	“diri, canlı”	(1514)
heymer	“en kùçük çocuk”	(1598)
ejik	“kapı”	(1126)
hün	“gün, güneş”	(1045)
kaday	“karı,eş, zevce”	(236)
möge	“pehlivan”	(696)
şivişkin	“casus, hafıye”	(594)
tarbagan	“dağ sıçanı”	(746)
örge	“tarla faresi”	(980)
tañdı	“dağ”	(990)
us	“uz, usta, mahir”	(991)
öl	“yaş, ıslak, nemli”	(980)
boş	“boş, dayanıksız”	(888)
sug	“su”	(936)
e’t	“et”	(50)
çag	“yağ”	(50)
siir	“sinir”	(50)

... münü münzüg **örge** dep ol boor, oglum

“çorbası çorbamsı tarla faresi denilen odur oğlum” (24-25)

... üjen-dörten-daa **çıl** bolgan turup-tur.

“...otuz kırk yıl olmuşmuş.” (1489)

... *iyi õg turgan.*

“...iki otağ varmış.” (1473)

Çaḡıs ooldug Alday-Buuçu ...

“Tek oğullu Alday-Buuçu ... ” (1318)

Ak soolbur kaday

“Zayıf kuru kadın” (1243)

ergek baji hoo-dombuga

“parmak başı gibi fincana” (1243)

Alday-Buuçu aşak oglunga çugaalap-tır:

“Alday-Buuçu ihtiyar oğluna söylemiş:” (98)

... *taḡdı deg e'tten dögerip keliḡer!*

“...dağ kadar et kesip geliniz!” (223)

... *kızıl şugumnug bijik bijeeş,*

“kızıl çizgili yazı yazıp,” (296)

-*Çırık örtemçeyge çoraas*

“-Aydınlık dünyada yaşarken” (468)

B. İLGİ DURUMU (Hamaarıştırarının Padeji)

Adın kendinden sonra gelen bir başka adla ilgisi olduğunu bildiren durumdur.

1. Ses Düzeni

İlgi durumu eki için Tuvaca'da *+tıŋ, +tiŋ, +tuŋ, +tüŋ, +dıŋ, +diŋ, duŋ, +düŋ, +nıŋ, +niŋ, +nuŋ, +nüŋ* biçimleri kullanılmaktadır.

Ek, artlık - önlük, düzlük - yuvarlaklık uyumuna uyar.

a. Ötümsüzlerden sonra ekin *+tıŋ, +tiŋ, +tuŋ, +tüŋ* biçimleri kullanılır.

adaktıŋ (soonda)	“en sonunda, nihayet”	(1340)
daştıŋ (kırın orta)	“taşın ortasına”	(116)
kuştıŋ (kuduruk başı)	“kuşun” (kuyruk başı)	(332)
(üş) honuktıŋ (bodunda)	(üş) “günün” (içinde)	(1330)
(dört) çüktüŋ	(dört) “yönün, tarafın”	(1655)
kıştıŋ (hıraazından)	“kışın” (kırağısından)	(328)
inektiŋ (hanın)	“ineğin” (kanını)	(969)

b. *-l* ile biten adlardan sonra ekin *+dıŋ, +diŋ, +duŋ, +düŋ* biçimi getirilir.

aaldıŋ (murnunda)	“obanın” (önünde)	(365)
çıldıŋ (çılı-bile)	“yılın” (yılı ile)	(1552)
(ölürer) maldıŋ	(öldürülen) “hayvanın”	(1439)

c. Ünlü ve ötümlülerden sonra ekin +*nıñ*, +*niñ*, +*nun*, +*nüñ* biçimleri kullanılır.

aynıñ (çaazı)	“ayın” (yenisi)	(229)
Sook-Kızıl tayganıñ	“Soğuk Kızıl tayganın”	(1040)
Kızaa-Kara Hemniñ	“Kızaa Kara ırmağın”	(60-61)
(en) ortaazınıñ	(en) “ortasının”	(278)
(çedi hola) ogunuñ	(yedi bakır) “okunun”	(334)
ögnüñ	“otağın”	(343)

2. İşlevleri

a. Nesnenin ilgisinin kime ve neye ait olduğunu bildirir.

inektiñ (hanın)	“ineğin” (kanını)	(969)
daştıñ (kırın orta)	“taşın” (ortasına)	(116)

b. Ek, getirildiği adın neden oluşuğunu bildirir.

(hola) ogunuñ	(bakır) “okunun”	(334)
----------------------	------------------	-------

c. Belirtilen adın yer ve zamanla ilgisini bildirir.

daştıñ (kırın orta)	“taşın kenarına” (üzerine)	(116)
----------------------------	----------------------------	-------

*Sook-Kızıl **tayganıñ** hõlege çartında*

“Soğuk Kızıl tayganın gölgeli yamacında” (94)

*Kızaa-Kara **Hemniñ** kadınga*

“Kızaa Kara ırmağın kenarında” (441)

*Bolçağlıg bora **teyiniñ** (eñ ortaazınıñ kırınga)*

“bolçağlıg boz tepenin (en ortasına)” (277-278)

*Bir **aynıñ** üjen honuunda,*

“Bir ayın otuz gününde,” (937)

ç. Bazı sözcüklere gelerek kalıplaşmıştır.

adaktıñ (soonda) “en sonunda, nihayet” (1340)

İlgi durumu eki vurgulu eklerdendir.

3. Kullanım Özellikleri

a. Adı ada bağlar.

çer-**deerniñ** şapşılğazı “yerin göğün şapşılğazı” (331)

ooldarıñnıñ aksı “oğlanlarının ağzı” (616)

*Albıs, Şulbus **haanınıñ** aalında*

“Albıs, Şulbus hanının obasına” (341)

b. Zaman gösteren sözcüklere (hün, kejee, cıl...) geldiğinde **ne** sözcüğüyle birlikte zarf eyleme ve eyleme bağlanabilir ve birlikte *her* anlamını verirler.

***hünnüñ-ne** tarbagannap*

“hergün dağ sıçanı avlayıp” (38-39)

hünnü-ne örgelerini ög degni ölüüp,

“her gün, tarla farelerini otağ gibi öldürüp,” (28)

kejeeni-ne kalçan-ak huragan ölüüp,

“her akşam ak kaşkallı kuzu öldürerek,” (254)

c. Bazen bir sözcük ilgi durumu eki almadan da ada bağlanabilir.

kiji (bajı)	“kişinin” (başı)	(649)
kiji (hanı)	“kişinin” (kanı)	(1566)
ejik (aksından)	“kapı” (önünde)	(1568)
idikterivis (hında)	“çizmelerimizin” (astarında)	(1688)
aal (murnunda)	“obanın” (önünde)	(881)
emiim (südü)	“göğsümün” (sütü)	(618) < <i>emig+i+m</i>

C. YÜKLEME DURUMU (Onaarınıq Padeji)

Sözcük gruplarında ve cümlelerde adı kendisine tesir eden geçişli bir eyleme bağlayan durumdur.

1. Ses Düzeni

Bu ek eklendiği sözcüğün son ünlü ve ünsüzüne göre 12 ayrı değişik biçimi vardır.

a. Ek, ünlüler ve tonlulardan sonra *+nı*, *+ni*, *+nu*, *+nü* biçiminde eklenir.

kuşkaştarnı	“kuşçukları”	(19) < <i>kuşkaş+tar+nı</i>
Han-Buudaynı	”Han-Buuday’ı”	(946) < <i>Han+Buuday+nı</i>
kırlaṇnı	“sıradaḡı”	(358) < <i>kırlaṇ+nı</i>
hayanı	“kayayı”	(1040) < <i>haya+nı</i>
çanı	“yayı”	(48) < <i>ça+nı</i>
kaṇnı	“çeliḡı”	(146) < <i>kaṇ+nı</i>
tayganı	“daḡı”	(377) < <i>tayga+nı</i>
örgelerni	“tarla farelerini”	(28) < <i>örge+ler+ni</i>

b. Ek, *-l* ünsüzünden sonra *+dı*, *+di*, *+du*, *+dü* biçiminde eklenir. Metnimizde örneḡi azdır.

maldı	“malı, hayvanı”	(1221) < <i>mal+dı</i>
--------------	-----------------	------------------------

c. Ek, tonsuzlardan sonra *+tı*, *+ti*, *+tu*, *+tü* biçiminde eklenir.

daştı	“taşı”	(139) < <i>daş+tı</i>
kulunçaṭtı	“kuluncuḡu”	(108) < <i>kulunçaṭ+tı</i>
oktu	“oku”	(1622) < <i>ok+tu</i>
ulustu	“ulusu, halkı”	(665) < <i>ulus+tu</i>
bijikti	“yazıyı”	(297) < <i>bijik+ti</i>

ç. 3. kişi iyelik eki almış adlara sadece *-n* olarak gelir.

oktarın	“oklarını”	(1574) < <i>ok+tarı+n</i>
kirijin (çazının)	“kirişini (yayının)”	(1730) < <i>kiriş+i+n</i> > <i>kirijin</i>
oorgazın	“sırtını”	(115) < <i>oorga+zı+n</i>
çıdın	“kokusunu”	(1025) < <i>çıt+ı+n</i> > <i>çıdın</i>
daajın	“sesini, gürültüsünü”	(1026) < <i>daaş+ı+n</i> > <i>daajın</i>
çılın	“yılını”	(94) < <i>çıl+ın</i>
kijizin	“kişisini, adamını”	(335) < <i>kiji+zi+n</i>
belin	“belini”	(570) < <i>bel+in</i>
Han-Şilgizin	“Han-Şilgisini”	(593) < <i>Han-Şilgi+zi+n</i>
Alday-Buuçunun a’dın	“Alday-Buuçu’nun atını”	(1643) < <i>a’t+ı+n</i>

Alday-Buuçunun bodun

	“Alday-Buuçu’nun kendisini”	(1643) < <i>bot+u+n</i>
ol oglun	“o oğlunu”	(15) < <i>ogul+u+n</i>
börgün	“börkünü”	(159) < <i>börk+ü+n</i>
kurun	“kuşağını”	(160) < <i>kur+u+n</i>
tonun	“tonunu”	(159) < <i>ton+u+n</i>
	[<i>ton</i> “ulusal Tuva giysisi”]	
şeriin	“askerini, ordusunu”	(393) < <i>şerig+i+n</i>

d. Tuvaca’da -g, -k ile biten adlara 3. tekil kişi iyelik eki eklendiğinde bu adların sonundaki *k*’ler düşer ve son hecenin ünlüsü uzar.

ödüree	“ördeği”	(1285) < <i>ödürek+i</i>
höree	“göğsü”	(1147) < <i>hörek+i</i>
höreen	“göğsünü”	(1259) < <i>hörek+i+n</i>

kuduruun “kuyruğunu” (247) < *kuduruk+u+n*

2. İşlevleri

a. Nesneleri belirtili yapar.

bijikti körgeş “yazıyı görünce” (297-298) < *bijik+ti*

ezerin tutkaş “eyerini tutarak” (153) < *ezer+i+n*

kulunçaktı törüp algan “kulunu doğurmuş” (108-109) < *kulunçak+ti*

Sook-Kızıl Tayganı ejeley tören...

“Soğuk Kızıl taygayı ele geçirerek doğan ...” (377)

b. Bazen verme durumu bildirir.

Kaday olurgaş, Han-Buudaynı çağıp olurgan:

“Kadın, Han-Buuday’a nasihat etmiş.” (625)

c. Bazen tamlayan görevindedir.

Oktarnı şuptuzun ap oktapkaş,

Okların hepsini alıp atmış, (1590)

Yükleme durumu eki vurgulu eklerden biridir.

3. Kullanım Özellikleri

a. Yükleme durumu eki adları genellikle eyleme bağlar.

... Han-Şilgi **kulunçaktı** törüp algan.

“Han-Şilgi kuluncuğu doğurmuş.” (108-109)

... *ol çüveni ölüreyin-dep çugaalaptır.*

“ ... o şeyi öldüreyim, diye söylemiş.” (26-27)

... *çedi bozaga kara hayanı tura tep çıda dolgadıp çıdar mal çüve.*

“ ... yedi katlı kara kayayı tepip döndüren hayvandır..” (95-96)

b. Yükleme durumu eki bazen de adları ada bağlar.

... *sırıgılgı oktu oglunga kılıp bergen.*

“sağlam oku oğluna yapıp vermiş.” (48-49)

Ç. VERME DURUMU (Beeriniñ Padeji)

Adın kendisine yaklaşma bildiren eylemlere bağlanmak için girdiği durumdur.

1. Ses Düzeni

Eski Türkçedeki *+ka / +ke, +ga / +ge*'den gelen bu ekin fonetik varyantları şöyledir:

a. Tonsuzlardan sonra *+ka, +ke* biçiminde eklenir.

bulutka	“buluta”	(904) < <i>bulut+ka</i>
haya-daşka	“kayaya taş”	(173) < <i>haya-daş+ka</i>
açı-üreviske	“çoluk çocuğumuza”	(264) < <i>açı-ürevi+ke</i>
terekke	“kavak ağacına”	(694) < <i>terek+ke</i>
çemge-aşka	“yemeğe aş”	(16) < <i>çem+ge-aş+ka</i>

b. Ünlüler ve tonlulardan sonra +ga, +ge biçiminde eklenir.

ezeḡgizinge	“üzengisine”	(318) < <i>ezeḡgi+zi+n+ge</i>
aşka-çemge	“aşa yemeğe”	(15) < <i>a’ş+ka-çem+ge</i>
adazınga	“babasına”	(288) < <i>ada+zı+n+ga</i>

c. Tuvaca’da verme durumu eki, geçmiş zamanda bulunma durumu eki anlamıyla kullanılmasıdır. Orhon Türkçesinde adların verme-bulunma durumu genellikle {+kA} eki ile kurulur. Tekil birinci ve ikinci kişi iyelik eki almış sözcükler {+A} ekini alır. Üçüncü kişi iyelik eki adların verme-bulunma durumu ise {+ḡA} eki ile kurulur.⁵⁹

ıdık sarıḡ hovuga ... dep çarlık boop turgan.

“kutsal sarı bozkırda ... diye buyurmuş.” (992)

hölege çarunga ... törügülep kaan çüve.

“gölgeli tarafında doğum yapmış attır.” (1040)

örtemçeyge ... iyi eji harılaan.

“dünyada ... iki arkadaşı cevaplamış.” (468)

2. İşlevleri

Ekin verme ve bulunma olmak üzere başlıca iki işlevi vardır.

a. Verme bildirir.

Aldı adaşkı oran çurtunga köjüp keep honup algaş

“Altı baba oğul (Alday-Buuçu ve beş oğlu) yer yurtlarına göçüp gelip

⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz.. Tekin, Talat, *age*, s. 110-112.

yerleşerek” (1698)

... *meni bolçaglıg Bora-teyniñ kırınga ködürüp ündürüp kañar!*

“ ... beni Bolçaglıg boz tepenin üzerine kaldırıp çıkarın!” (1720-1721)

... *dep adazınga keep çugaalap-tır.*

“ ... diye babasına gelip söylemiş.” (23)

... *küdeemniñ ulug ak örgeezin oran delegeyge deñneştir,*

“güveyimin büyük ak sarayını dünya âleme denk;” (993)

aal murunda höl şınaanıñ kadıunda maygıninga çanıp kelgen.

“obanın önündeki göle bakan çayırın kıyısındaki küçük bez otağına dönüp gelmiş.” (881-882)

b. Bulunma bildirir.

Övürünge deñnep-çiñnep havırar öle-bula çılgılıg, ... çüveñ ergin.

“Güneyinde sayarak topladığı alaca bulaca donlu yolkısı, ... imiş.” (8)

arızınğa deñnep-çiñnep havırar ala-bula çılgılıg ...

“kuzeyinde sayarak topladığı ala bula donlu yolkısı, ... ” (8-9)

-Çırık örtemçeyge çoraas

“-Aydınlık dünyada yaşarken,” (468)

Verme durumu eki vurgulu eklerdendir.

3.Kullanım Özellikleri

a. Verme durumu eki genellikle adı eyleme bağlar.

Övürünge deñnep-çiñnep havırar ...

“Güneyinde sayarak topladığı ... ” (8)

... dep adazınga keep çugaalap-tır.

“ ... diye babasına gelip söylemiş.” (23)

... meni bolçaglıg Bora-teyniñ kırınga ködürüp ündürüp kañar!

“ ... beni Bolçaglıg boz tepenin üzerine kaldırıp çıkarın!” (1720-1721)

Alday-Buuçu aşak ooldarınga ça, sogumun uglay-şıgaay tudıp beerge,

“Alday-Buuçu ihtiyar nişan almaları için, yayını okunu oğullarına tutup verince,” (1754-1755-1755)

b.Bazen de adı ilgece bağlar.

... kejeege deer tırtıp,

“ ... akşama kadar çekince,” (1756)

D. BULUNMA DURUMU (Turarınıñ Padeji)

Adın bulunma bildiren; eylemin hareketin yerini belirleyen durum ekidir. Bu ek ET’de çıkma durumu görevinde de kullanılmış, ancak bu görevini daha sonradan yitirmiştir.

1. Ses Düzeni

a. Ünlüler ve tonlulardan sonra +*da*, +*de* biçiminde eklenir.

murnunda	“önünde, karşında”	(1) < <i>murnu+n+da</i>
kulaanda	“kulağında”	(852) < <i>kulak+ı+n+da</i>
aalda	“obada”	(865) < <i>aal+da</i>
ektinde	“omzunda”	(2) < <i>ekti+n+de</i>
ertezinde	“sabahında”	(1) < <i>erte+zi+n+de</i>
ögde	“otağda”	(1475) < <i>ög+de</i>
çerde	“yerde”	(470) < <i>çer+de</i>

b. Tonsuzlardan sonra *+ta*, *+te* olarak eklenir.

honukta	“günde”	(79) < <i>homuk+ta</i>
çükte	“yönde, tarafta”	(635) < <i>çük+te</i>

Ek artlık - önlük, ötümlü - ötümsüz uyumlarına uyar.

2. İşlevleri

a. Bulunma ve yer bildirir.

Erlik-Lovuñ Haannıñ oglu ögde sen be,

“Erlik-Lovuñ Hanın oğlu evde misin,” (1475)

çerde sen be?

“yerde misin?” (1475)

Bir çerde

“Bir yerde” (471)

tos ka’t olbuk kırında

“dokuz katlı minder üzerinde” (471)

... bak şağnıñ **bajında** çüven irgin.

“kötü zamanın başında imiş.” (2)

Ol kijiniñ **kulaanda** aldın daşkanı

“O kişinin kulağındaki altın kadehi” (853)

*Han-Buuday-daa halıtpışaan, aal **murnunda***

“Han-Buuday da koşarak, obanın önünde(ki)” (881)

... höl şınaanıñ **kıdında** maygınınga çanıp kelgen.

“göle bakan çayırın kıyısındaki, küçük bez otağına dönüp gelmiş.”

(881-882)

b. Çıkma bildirir.

Aalda ulus ünüp kelgeş, körüp turarga,

“Halk obadan çıkarak (yola) baktığında,” (865-866)

c. Verme bildirir.

... deer oğlu Demir-Möge ak-**bulutta** çölenip alğan turgan.

“..Göklerin oğlu Demir Möge ak buluta yaslanmış duruyormuş.” (902-903)

karañğı örtemçeyde kirip kelgenivis bo-dur-dep bir eji çugaalaan.

“karanlık dünyaya girmemiz budur diye arkadaşı söylemiş.” (447-448)

ç. Verme anlamının hem -ge⁴ hem de -de⁴ ekleriyle kurulduğu örnekler de görülür:

...sırı ogun molduruunuñ **dözünde** deer tırtıp alğan,

“ateşli okunu mızrağın dibine kadar çekmiş,” (562)

*erniñ erezi er molduruktug sogunun **dözünge** deer tırtingan,*

“erlerin eri er, okunu mızrağın sonuna kadar çekmiş,” (578)

d. Zaman bildirir.

*Şıyaan am, burungunuñ **murnunda**,*

“İşte böyle, eskinin öncesinde,” (1)

*ertenginiñ **ertezinde**,*

“sabahın seherinde” (1)

*eki şagnıñ **ektinde**,*

“iyi zamanın ucunda,” (1-2)

e. Aitlik bildirir.

*Han-Buuday-daa halıtpışaan, aal **murnunda** höl şınaanıñ*

“Han-Buuday da koşarak, obanın önündeki göle bakan çayırın” (881)

*Ol kijiniñ **kulaanda** aldın daşkanı*

“O kişinin kulağındaki altın kadehi” (853)

*höl şınaanıñ **kıdında** maygınınga çanıp kelgen.*

“göle bakan çayırın kıyısındaki, küçük bez otağına dönüp gelmiş.” (882)

Bulunma durumu eki vurgulu eklerden biridir.

3. Kullanım Özellikleri

a. Adı eyleme bağlar. Bu eylemler genellikle şimdiki zamanı bildirir.

*tos ka't olbuk **kırında** bir semis kaday udup çıdıp-tır.*

“dokuz katlı paspasın üzerinde bir şişman kadın uyuyormuş” (470-471)

*... deer oğlu Demir-Möge ak-**bulutta** çölenip algan turgan.*

“ ... Göklerin oğlu Demir Möge ak buluta yaslanmış duruyormuş”.(902-903)

*Aybılaar çeri bolza, çige songu **çükte** çer-deerniñ **ujunda** Kara-Bula dep mañıs bar,*

“Buyurduğu yer; tam kuzeyde yerin göğün ucunda Kara-Bula denilen mañıs var,” (34-35)

-Seeñ murnunda meen katım çüve, kulugur!

“-Senden önce benim kayın babamdır,” (772)

*... tos ka't olbuk **kırında** bir semis kaday udup çıdıp-tır.*

“dokuz katlı paspasın üzerinde bir şişman kadın uyuyormuş.” (470-471)

b. Zarf tümleci görevi yapar.

*Üş **honukta** dıstanıp*

“üç günde dinlenip” (966)

c. Yüklem olarak da kullanılır:

*Erlik-Lovuñ Haannıñ oğlu **ögde** sen be,*

“Erlik-Lovuñ Hanın oğlu evde misin,” (1475)

çerde sen be?

“yerde misin?” (1475)

E. ÇIKMA DURUMU (Üneriniñ Padeji)

Adın çıkma, ayrılma, uzaklaşma bildiren durum ekidir. Orhon Türkçesinde adların bulunma-çıkma durumu {+DA} eki ile kurulur. Adların çıkma durumu çok seyrek olarak /+tAn/ eki ile de kurulur. Bu ek birkaç yer zarfında görülür: *taştın+dan* “dışarıdan” (MÇ G 4), *oguzdun+tan* “Oğuzların tarafından” (T 8)⁶⁰

1.Ses Düzeni

a. Ünlüler ve tonlulardan sonra +*dan*, +*den* biçiminde eklenir.

aragadan	“aragadan”	(223) < <i>araga+dan</i>
kavaydan	“beşikten”	(246) <i>kavay+dan</i>
sogundan	“oktan”	(18) < <i>sogun+dan</i>
çadan	“yaydan”	(47) < <i>ça+dan</i>
aş-çemden	“aştan yemekten”	(389) < <i>aş-çem+den</i>
örgeezinden	“sarayından”	(485) < <i>örgee+zi+n+den</i>
hartıgadan	“doğan, şahin”	(564) < <i>hartıga+dan</i>
	[Sagay ve Kırğ. <i>kartıga</i> OTWF 83]	
çondan	“halktan”	(796) < <i>çon+dan</i>

b. Ötümsüzlerden sonra +*tan*, +*ten* olarak eklenir.

honuktan	“günden”	(989) < <i>honuk+tan</i>
-----------------	----------	--------------------------

⁶⁰

Tekin, Talat, *age*, s. 113-114.

ulustan	“ulustan, halktan”	(1603) < <i>ulus+tan</i>
çükten	“yönden, taraftan”	(923) < <i>çük+ten</i>
ejikten	“kapıdan”	(1199) < <i>ejik+ten</i>
kuşkaştan	“kuşçuktan”	(24) < <i>kuşkaş+tan</i>
e'tten	“etten”	(223) < <i>e't+ten</i>

c. 3. kişi iyelik ekinden sonra zamir n'si kullanılır.

örgeezinden	“sarayından”	(485) < <i>örgee+zi+n+den</i>
ejiiinden	“kapısından”	(367) < <i>ejik+i+n+den</i>
uyazından	“yuvasından”	(939) < <i>uya+zı+n+dan</i>
uruundan	“çocuğundan, yavrusundan”	(939) < <i>urug+u+n+dan</i>
tölünden	“dölünden, yavrusundan”	(940) < <i>töl+ü+n+den</i>

Ek, artlık - önlük, ötümlü - ötümsüz uyumlarına uyar.

2. İşlevleri

a. Ekin asıl işlevi; ayrılma, çıkma, uzaklaşma, karşılaştırma, sebep, menşe ... bildirmektir.

-A'ttı kayınar munarıl ooldar?-dep iyi ejinden aytırarga,

“-Ata hanginiz binecek oğullar? diye iki arkadaşından sorduğunda,”

(819)

... meñee iyi şooday elezinden artışgaş,

“bana iki çuval kumdan yükleyip,”

(827)

a'ttan-hölden çadaglandıvıs,

“attan binitten yaya kaldık,”

(861-862)

... *kurgag çerden sug ündür,*

“kuru yerden su çıkarıp,” (836)

... *uyalıg kuş uyazından azıp,*

“yuvalı kuş yuvasından azıp,” (939-940)

... *uruglug kiji uruundan azıp,*

“çocuklu kişi çocuğundan azıp,” (939)

... *töldüg mal tölünden azıp turup-tur evespe.*

“yavrulu hayvan yavrusundan azmışmış” (940)

Deer oğlu Demir-Mögeniñ iyi kolduundan human inek deg

“Göklerin oğlu Demir-Mögenin iki koltuğundan üç yaşındaki inek gibi”

(941)

b. Sözcüklerle karşılaştırmada kullanılır.

... *kuşkaştan artık e'di e'tsig,*

“... eti küçük kuş etinden daha etsi,” (24)

c. İkilemelerde ikileme yapılan ilk sözcük bazen çıkma durumu eki almaz. İkinci sözcük alır.

Mınça aş-çemden amzavaska

“Bunca yemekten tatmazsa” (389)

Bazen ikilemeyi oluşturan her iki sözcük de çıkma durumu ekini alabilir.

... *iyi şivişkin a'ttan-hölden çadaglandıvıs,*

“iki şivişkin attan binitten yaya kaldık,” (861-862)

ç. Benzer anlamlı sözcüklerde ilk sözcük çıkma durumu eki almaz. İkinci sözcük alır.

-*ça sogundan çazap berem, ...*

“yaydan oktan yontuverir misin,” (18)

-*Inçaarga, açay meñee sırgılığ o’k, kadıg kara çadan kılıp ber,*

“-Öyleyse babacığım bana tüylü sağlam ok ve katı kara yaydan yapıver,” (47)

d. Zaman bildirir.

aylık çerden “aylık yerden” (729)

çıldık çerden “yıllık yerden” (729)

honuktug çerden “günlük yerden” (526)

... *murnundan töreen akıvıs,*

“... önceden doğan ağabeyimiz,” (1686-1687)

... *soovustan töreen duymavıs-daa çok,*

“Sonradan doğan kardeşimiz de yok,” (1687)

e. Yer bildirir.

... *sırtık bajından kazıp üngeş köörge,*

“... yastık başından kazarak çıkıp baksa ki,” (1195-1196)

kara baarından ötür itkeş,

“karaciğerinden itip,” (587)

... *aptırazından borbak sarıg çüve uştup ekkelgeş:*

“sandığından yuvarlak sarı şey çıkarıp getirmiş,” (606)

Adazı soondan hap çedip kelgeş:

“Babası arkasından dolu dizgin gelerek,” (78-79)

-Uzun-Sarıg möge dep *kijiden*

“-Uzun-Sarıg Möge denilen kişiden” (622)

Uzun-Sarıg katıñnıñ aalından çer çurtuñçe çanıp çoruurında

“Kayın baban Uzun-Sarıg’ın obasından yer yurduna dönüp gittiğinde”
(1180-1181)

Han-Buudayga malınıñ ortuzundan malın, ediniñ ortuzundan edin üzüp,

“Han-Buuday’a malının ortasından mal, varlığının ortasından varlık ayırıp,”
(1212-1213)

-Üş *honuktan ertirbeyn*

“-Üç gün geçmeden” (280-281)

çüs barba çinğge-taraadan,

“yüz torba sarı buğday(dan),” (280)

çüs irtten,

“yüz enenmiş koç(tan),” (280)

çüs saydan beletkep ekkeliñer!

“yüz kalıp çay(dan) hazırlayıp getirin!” (280)

f. Bazı örneklerde kalıplaşmış olarak karşımıza çıkar.

Üş adanıñ dujundan beer,

“Üç atadan beri, (üç atanın zamanından beri),” (148)

g. Menşe bildirir.

... şaanda seeñ adanıñ malga kelgen çüs şilgi çılgı bar çüve,

“eskiden senin babandan malıma gelen yüz al yılki var idi,” (1016-1017)

Bolçatılıg bora teyniñ tal ortuzundan üze adıp ap kalgan.

“Bolçatılıg boz tepenin tam ortasından koparıp atmış.” (565)

ğ. Araç bildirir.

... *on salaazınıñ bajından han töktüp,*

“on parmağının başından kan dökülüp” (756-757)

Deer oğlu Demir-Mögeniñ iyi kolduundan human inek deg

“Göklerin oğlu Demir-Mögenin iki koltuğundan üç yaşındaki inek gibi” (941)

h. Bulunma durumu eki yerine kullanılabilir.

İyi kiji ejik aksından tutçup hüreşkeş,

“İki kişi kapı önünde tutuşup güreşmiş,” (1568)

3. Kullanım Özellikleri

a. Adları genellikle eyleme bağlar.

Bolçatılıg bora teyniñ tal ortuzundan üze adıp ap kalgan.

“Bolçatılıg boz tepenin tam ortasından koparıp atmış.” (565)

... *çüs saydan beletkep ekkeliñer!*

“yüz kalıp çay hazırlayıp getirin!” (280-281)

Adazı soondan hap çedip kelgeş:

“Babası arkasından dolu dizgin gelerek:” (78-79)

Deer oğlu Demir-Mögeniñ iyi kolduundan human inek deg

“Göklerin oğlu Demir-Mögenin iki koltuğundan üç yaşındaki inek gibi” (941)

b. Adı zarfa da bağlar.

Üş adanıñ dujundan beer ...

“Üç atanın zamanından beri” (148)

... *ögnüñ ejüinden tura baglaaşka deer*

“otağın kapısından kazığa kadar”

(343-344)

c. Adlarla birleşerek sınırlandırma anlamı kazandırır.

... ögnün ejünden tura baglaaşka deer

“otağın kapısından kazığa kadar”

(343-344)

F. YÖN GÖSTERME DURUMU (Uglaarının Padeji)

Tuvaca’da yön gösterme durumu iki ayrı ekle yapılır. Her iki ekin de anlamı aynıdır. *+a doğru*, *+e doğru* anlamlarını taşır.

a. -çe, +je

1.Ses Düzeni

Eşitlik durumu eki ile aynı biçimde olan ve verme durumundaki sözcüklerden sonra getirilerdek bir işin, bir durumun sona erdiği noktayı veya zamanı gösteren bu sontakı, Çağataycada -ça / -çe “-e kadar” biçiminde tesbit edilmiştir.⁶¹ Ayrıca kırş. Mo. *çege(n)* “kadar, ... büyüğünde; -e kadar” (MED 169)⁶²

Ek, ötümsüzlerden ve *m, n, η, l* ünsüzlerinden sonra *+çe*, ünlü ve *r, y, g* ünsüzlerinden sonra *+je* şeklinde gelir.⁶³

+çe, *+je* eki, Tuvaca’da artılık - önlük uyumu göstermeyen ender eklerinden biridir.

sençe	“sana doğru”	(64) < <i>sen+çe</i>
orançe	“dünyaya doğru”	(207) < <i>oran+çe</i>
çarınçe	“yanına doğru”	(13) < <i>çarın+çe</i>
	[<i>çarık</i> “taraf, yaka”]	

⁶¹ *yarı küngeçe* “öğleye kadar” (ChM: 101) Yong-Söng Li, *TDS*, İstanbul 2004, s. 201.

⁶² Yong-Söng Li, *TDS*, İstanbul 2004, dipnot 166.

⁶³ Halk ağzında *+çe* varyantı daha sık kullanılır. (*ATLD*, s. 118).

a'rgaje	“ormana doğru”	(41) < <i>a'rga+je</i>
ögje	“otağa doğru”	(658) < <i>ög+je</i>
çartınçe	yamacına doğru, yarısına doğru”	(133)
	< <i>çartık+ı+n+çe</i>	[<i>çartık</i> “yarım, yarı”]
kırınçe	“katına doğru, üstüne doğru”	(185) < <i>kır+ı+n+çe</i>
alışkılarje	“amca çocuklarına doğru”	(403) < <i>alışkılar+je</i>

Tuvaca'da ekin kalın biçimleri sadece ağızlarda mevcuttur.⁶⁴

2. İşlevleri

Genellikle hareketin kime, neye doğru olduğunu; hareketin cereyan ettiği yönü gösterir.

ottuñ ol-bo çarınçe aja halıp düjüp öörüp turgan çüven irgin.

“ateşin o yanına, bu yanına doğru atlayıp zıplayarak sevinmiş.” (13-14)

ogluñ çağıp artırıp kaaş, aalınçe çana bergen.

“oğluna oğluna öğüt verip bırakarak, obasına doğru dönüvermiş.”

(158)

... üş deerniñ kırınçe üne halıy bergen irgin.

“üç göğün üstüne çıkıp atlayıvermiş.”

(185)

aldı orançe kire halıdıp kelgen.

“alt dünyaya girip koşarak gelmiş.”

(207-208)

aalınçe çana bergen.

⁶⁴

ağızlarda +ça, ve +ja biçimleri de kullanılmaktadır. *hooray+ja* “şehre doğru”, *at+ça* “ata doğru” (GTY, s. 100).

“obasına (doğru) dönüvermiş.” (158)

... *üş deerniñ kırıñçe üne halıy bergen irgin.*

“üş göğün üstüne çıkıp atlayıvermiş.” (185)

Han-Buuday, alışkılarje iyi cırunda,

“Han-Buuday amca çocuklarına doğru ağzının iki kenarında” (403)

ögje kire berip-tir oo.

“otağa doğru girivermiş.” (658)

3. Kullanım Özellikleri

a. Adları eylemlere bağlar.

... *ögje kire berip-tir oo.*

“otağa doğru girivermiş.” (658)

aldı orançe kire halıdıp kelgen

“alt dünyaya girip koşarak gelmiş.” (207-208)

... *a’rgaje oytagar oytagar mıyıtıg çüveler*

“ormana doğru arkaya dönük boynuzlu şeyler” (41-42)

Han-Buuday, alışkılarje iyi cırında kövüü şuuraan udur hap olurda,

“Han-Buuday, amca çocuklarına doğru ağzının iki kenarında köpükler saçarak hâlde karşılarına çaparak gelirken,” (403)

b. Ek, iyelik durumuyla birlikte kullanılabilir.

3. kişi iyelik eklerinden sonra araya zamir n'si girer.

aalınçe çana bergen.

“obasına (doğru) dönüvermiş.” (158)

... üş deerniñ kırıñçe üne halıy bergen irgin.

“ üç göğün üstüne çıkıp atlayıvermiş.” (185)

ç. Ek, çokluk ekinden sonra kullanılabilir.

Han-Buuday, alışkularje,

“Han-Buuday amca çocuklarına doğru” (403)

b. -dıva, +dive, +duva, +düve

+tıva, +tive, +tıva, +tüve⁶⁵

+dıva, +dive, +duva, +düve biçimi ünlü ve tonlulardan sonra gelir. +tıva, +tive, +tıva, +tüve biçimi tonsuzlardan sona gelir.

+dıva, +dive, +duva, +düve /+tıva, +tive, +tıva, +tüve ekinin etimolojisi < tıp-a (bul-a) eylemine bağlanır.⁶⁶

Bu ek, artlık - önlük, düzlük - yuvarlaklık, ötümlü - ötümsüz uyumlarını gösterir.

orandıva “âleme doğru” (758) < oran+dıva

Han-Buudaydıva “Han-Buuday’a doğru” (911) < Han-Buuday+dıva

⁶⁵ Bu ek Kaz.*taman*, Kum. *taba*, Özb. *tomon*, Tat. *taba*, Şor. *tebe*, biçimindedir. F. G. İSHAKOV, A.-A. PAL’MBAH: *age*, s. 140).

⁶⁶ (Bu biçimde yapılan açıklamanın N. F. Katanov’a ait olduğu belirtiliyor: *çerdive* < *çer tıva*, *hovuduva* < *hovu tıva*, (ATLD, s. 118).

kaptagayındıva	“âlemine doğru” (960) < <i>kaptagay+ı+n+dıva</i>
a’rgadıva	“ormana doğru” (43) < <i>a’rga+dıva</i>
üñgüründüve	“inlerine doğru” (21) < <i>üñgür+ü+n+düve</i>
çerdive	“yere doğru” (289) < <i>çer+dive</i>
sendive	“sana doğru” (62) < <i>sen+dive</i>
ıştındive	“içine doğru” (143) < <i>ışti+n+dive</i>

2. İşlevleri

Genellikle hareketin kime, neye doğru olduğunu; hareketin cereyan ettiği yönü gösterir.

bir eves sendive körüp,
 “eğer sana bakarak,” (62)

-Irak çerdive baar kiji-dir men,
 “-Uzak yere doğru gider kişiyim,” (289)

a’rgadıva kirip turar bolgan.
 “ormana doğru giriyorlarmış.” (43)

aldı orandıva kirip,
 “alt âleme doğru girip,” (758)

Han-Buudaydıva körüp-katırıp kaap turgan.
 “Han-Buuday’a doğru baktığında kahkaha atıp duruyormuş.”
 (911-912)

kaptagayındıva kajıktaptar deerge

“dünyasına doğru tekmelemek isteyince” (960)

3.Kullanım Özellikleri

aldu orandıva kirip,

“alt âleme doğru girip,” (758)

Han-Buundaydıva körüp-katırıp kaap turgan.

“Han-Buunday’a doğru baktığında kahkaha atıp duruyormuş.” (911-912)

argıktıg aldı moynunduva üş oraay kiir kaap aar sen,

“örgülü (yeleli) alt boynuna doğru üç kez dolanacak biçimde atarsın;” (63-64)

Ek, iyelik durumuyla birlikte kullanılabilir.

oon soonda çer çurtuñduva köjüp çorup kör

“ondan sonra yer yurduna doğru göçer misin?” (1021-1022)

3. kişi iyelik eklerinden sonra araya zamir n’si girer.

argıktıg aldı moynunduva üş oraay kiir kaap aar sen,

“örgülü (yeleli) alt boynuna doğru üç kez dolanacak biçimde atarsın;” (63-64)

Aynı anlamı taşıyan iki eki birarada kullanmamak, ses tekrarından kaçınmak için, aynı cümle içinde ekin her iki biçimi de kullanılabilir.

a’rgaje oytagar oytagar mıyıtıg çüveler oynap kaldar-kaldar, sarıg çüveler-daa mañnajıp, a’rgadıva kirip turar bolgan.

“ormana doğru arkaya dönük boynuzlu şeyler oynayarak, sarı sarı benekli sarı şeyler koşuşarak ormana doğru giriyorlarmış.” (41-43)

G. ARAÇ DURUMU (Çe’psek Padeji)

Eylemin ne ile, nasıl ve ne zaman yapıldığını göstermek için adın aldığı durumdur.

1.Ses Düzeni

Ekin tek biçimi vardır. Artlık - önlük, düzlük - yuvarlaklık uyumuna uymaz. Vasıta durumu sözcüğe bile ilgeci eklenerek yapılır. Ek kalıplaşmamıştır.

ilbek-bile	“çengelle, kancayla”	(454)
sug-bile	“suyla”	(468)
bireezi-bile	“biriyle, birisiyle”	(506)
a’dı-bile	“atıyla”	(428)
düvü-dalaş-bile	“aceleyle”	(844)
çuduruk-bile	“yumrukla”	(1652)
ejî-bile	“arkadaşıyla”	(720)
biçe-ergee-bile	“küçük parmağıyla”	(139-140)
şalbañ-bile	“kementin ile”	(63)
siiri-bile	“siniriyle”	(155)

2.İşlevleri

a. İşin ve hareketin yapıldığı, gerçekleştirildiği vasıtayı bildirir.

... oğlu daştı **biçe-ergee-bile** çuuy idip badırıptıp-tır evespe

“oğlu taşı küçük parmağı ile iterek aşağıya yuvarlattı.” (139-140)

... aldan kulaş aldın **şalbañ-bile**

“altmış kulaç altın kementinle” (63)

... *dedir aastig kara kuyunuj aksın dörbelçin kara daş-bile duy bazırıp kaan*
çıtkan.

“ters ağızlı kara mağaranın ağzı dört köşeli kara taş ile kapatılmıştı.”

(135-136)

... *çaan söögü-bile çavılap kılğan ezer çüve.*

“fil kemiği ile eyer peykesi yapılan eyerdir.”

(154-155)

añ siiri-bile daarap turup kılğan,

“av hayvanının siniri ile dikilerek yapılmış;”

(155-156)

... *bajı-bile deerniñ ak, kara buludun*

“başı ile gökyüzünün ak kara bulutunu”

(165-166)

... *a’dı-bile kıygırışkan soonda,*

“atı ile konuştuğundan sonra,”

(182)

Uzun-Sarıg möge dep kiji-bile öñ-tala çoraan boop-tur.

“Uzun-Sarıg Möge denen kişi ile olan arkadaşlığı aklına gelmiş.” (262)

demir ilbek-bile hap kaan kiji boor?

“demir kanca ile çakılmış kişidir?”

(450)

... *höy sug-bile çunup çoraan kiji-dir,*

“çok su ile yıkanmış kişidir,”

(468)

... *er e’t söögü arıskan a’rga-bile deñneşken,*

“er vücudu kuru ağaçlı orman ile denk olan,”

(638)

... *er kiji söögü ezim a’rga-bile deñneşken,*

“er kişi kemiği orman tayga ile denk olan,” (639)

b. İş ve hareketin yapanla olan ilgisini belirtir.

-Seeņ-bile kadı, aņgıs iyeden tōreen alışkılar boop, çurttaar men.

“Seninle bir anneden doğan kardeşler olup yaşayacağım.” (1179)

... er kijiniņ et-herekselin būrünü-bile uřtup ekkep turgan irgin.

“er kişinin alet edevatının tamamıyla çıkarıp getirmiş.” (144-145)

Meeņ-bile meskildejir dep beer kel-ıdar sen,

“Benimle dōvūseyim diye buraya gelebilen sen” (1161-1162)

... oglu daştı biçe-ergee-bile uuy idip badırıptı-tır evespe.

“oęlu tařı kūrk parmaęı ile iterek ařaęıya yuvarlattı.” (139-140)

c. Bazen işin hareketini, yolunu, biçimini bildirir.

...er kijiniņ et-herekselin būrünü-bile uřtup ekkep turgan irgin.

“er kişinin alet edevatının tamamıyla çıkarıp getirmiş.” (144-145)

... a’dı-bile kıygırışkan soonda,

“atı ile konuştuktan sonra,” (182)

Aynıņ ayı-bile, ıldııņ ılı-bile orup kelgeş,

“Aynın ayı ile yılın yılı ile gitmişler,” (1552)

. Karşılaştırma bildirir.

Han-Buudaynıņ Han-şilgizi hartıgadan kaşpagayı-bile örü halıy beer orta,

“Han-Buuday’ın Han-Şilgi atı şahin hızıyla yukarı zıpladığında” (563-564)

d. İşin, hareketin gerçekleşeceği yeri bildirir.

Ooŋ kırı-bile kılaştaspayn,

“Onun üzerinden (üzeriyle) yürümeyin,” (344-345)

bir çartu-bile kılaştajıp erter bis.

“kenarından (keneriyle) yürüyüp geçeriz.” (344-345)

3.Kullanım Özellikleri

a. Adları eylemlere bağlar.

... er kijiniŋ et-herekselin bürünü-bile uştup ekkep turgan irgin.

“er kişinin alet edevatının tamamıyla çıkarıp getirmiş.” (144-145)

Ooŋ kırı-bile kılaştaspayn,

“Onun üzerinden (üzeriyle) yürümeyin,” (344-345)

bir çartu-bile kılaştajıp erter bis.

“kenarından (keneriyle) yürüyüp geçeriz.” (345)

Aynıŋ ayı-bile, çıldıŋ çıltı-bile çorup kelgeş,

“Aynı ayı ile yılın yılı ile gitmişler,” (1552)

dörbelçin kara daş-bile duy bazırıp kaan çıtkan.

dört köşeli kara taş ile sıkıca kapatılmıştı. (136)

b. Adları ilgeçlere bağlar.

-Seeŋ-bile kadı, çangıs iyeden töreen

“Seninle bir anneden doğan” (1179)

H. BİRLİKTELİK DURUMU

Bir işi birlikte, ortaklaşa ve karşılıklı yapma anlamlarını taşır.

Adların birliktelik durumu {+IIgU} eki ile kurulur. Orhon Türkçesinde seyrek olarak kullanılan bu ad durumu eylemin kiminle birlikte işlendiğini gösterir:

Män ini+lügü bunça başlayı kazganmasar... “Ben, erkek kardeşimle birlikte (halkıma) önderlik edip bunca çalışmasam ve başarılı olmasaydım...” (BK D 33)

Birliktelik eki {+IIgU}, Uygurca’da {+IUgUn} biçimindedir.⁶⁷ Metnimizde sadece iki yerde geçen bu ekin yaygın bir kullanım alanına sahip olmadığını anlamaktayım. -lee biçimindeki ekin ET ve Uygurca ile aynı olduğunu düşünmekteyim.

Am erten iyilee maar çoruulu, oğlum-dep-tir.

“Şimdi yarın, ikimiz birlikte oraya gidelim oğlum”, demiş.” (131-132)

Şıyaan am, iyi alışkı-daa iyilee çoruvula olurup-tur.

“Böylece iki kardeş birlikte gitmiş.” (1252)

IV. SORU EKLERİ (Aytırığ A’rtıncızı)

Tuvaca’da asıl soru eki *be*’dir. Bu soru eki bazı son çekim ilgeçleriyle kalıplaşarak kullanılabilir. Bu ilgeçler sorunun anlamını pekiştirir, bazen de cümleye “şüphe, acaba,-mı, onay” anlamları katar. *be* soru eki ile birlikte de kullanılabilirler. Bunlar *irgi be*, *eveyikpe*⁶⁸, *ale*, *aa*’dır.⁶⁹

⁶⁷ Tekin, Talat, *age*, s. 119.

⁶⁸ *eveyikpe* soru ekinin metnimizde tek örneği vardır. Tuvinsko-Russkiy Slovar’ (Moskova 1968) ‘da ve Tuva dilbilgisi kitaplarında da bu eke rastlamadım. Fakat *eyekpe* (< *eves iyik be*) biçimindeki açıklamayı bu soru ekine uygun görmekteyim: **eveyikpe* (< *eves iyik be*) (Ş. Ç. Ç. Sat - E. B. Salzıñmaa, *age*, 244).

⁶⁹ *iyik be*, *ele*, *dee*, *soru ekleri* Tuva dilbilgisi kitaplarında gösterilmesine rağmen metnimizde bu sözcükler geçmez. (ATLD, 237, 241).

Soru eki (*be*), artılık - önlük, düzlük - yuvarlaklık, ötümlü - ötümsüz uyumuna uymaz. Kendisinden önce gelen sözcükten ayrı yazılır.

Bu ilgeçlerin ve soru eklerinin geçtiği bazı örnekler aşağıdadır:

irgi

Am üş hongaş, çer çurtumçe köjüp çorumza kandıg irgi?-dep katından aytırıp oluruptur.

“Şimdi üç gün sonra yer yurduma göçüp gitsem nasıl (dır) olur? diye kayın babasından sormuş.” (1012-1013)

irgi be

-İndıg-daa çüvezi irgi be!

“Gerçekten öyle mi(dir)!” (176)

ale

-Aal çurtumduva am-na köjüp çoruur men ıynaale katım?-dep-tir.

“El obama şimdi göçüp giderim her hâlde, değil mi kayın babam?”

(1085)

aa

-Han-Şilgi a’dım, kançaldıñ, çoondıñ!-deer aas çok boor sen aa, ejim?-dep aytırğan.

“Han-Şilgi atım, ne yaptın, nerdesin!” diyecek ağız olmaz mı, arkadaşım? diye sormuş.” (927-928)

be

Azırar eeñ bar be azı çok be?

“Besleyen sahibin var mı, yok mu?”

(1063)

eveyikpe

-Bo kañap dün apardı, demin çaa-la dal dü’ş turgan çüve eveyikpe?-dep

Han-Buuday aytırarga:

“-Nasıl gece oldu, daha demin öğlen değil miydi? diye Han-Buuday sorduğunda:”

(444-445)

V. ADLARDA BİLDİRME

A. BİLDİRME

Bildirme çekiminde ad eylem, +*dir*, +*dir*, +*dur*, +*dür* /+*tır*, +*tir*, +*tur*, +*tür* ekiyle yapılır.

... çırık örtemçeyniñ ödüree-dir,

“aydınlık dünyanın ördeğidir,”

(487)

çırık örtemçeyniñ anğırı-dır.

“aydınlık dünyanın su kuşudur.”

(491)

... dılın uştur kiji-dir.

“dilini çıkaran kişidir. (dil uzatan kişidir).”

(452)

-Olar bolza aşak-kaday ulustar-dır.

“-Onlar karı kocadır.”

(463)

Adlarda bildirme-Türkiye Türkçesinde olduğu gibi -eksiz de yapılabilir.

... iyi kövürüg **bar** evespe.

“iki köprü var:” (439)

*karak çetpes kalçaa dalay höl **bar** evespe.*

“uçsuz bucaksız Kalça-Dalay Göl var.” (480-481)

-Çaa, oglum, meen üş oglum **bar** çüve.

“-Evet, oğlum, benim üç oğlum var.” (611)

*Kara-Bula dep maḡıs **bar**.*

“Kara-Bula denilen maḡıs var.” (635)

*çüs şilgi çılğı **bar** çüve.*

“yüz al yılki var idi.” (1017)

Olumsuzluk

Bildirme çekiminin olumsuz çekimi *eves* “değil” sözcüğü ile yapılır.

... *bistiḡ örtemçeyniḡ ödüree **eves**,*

“bizim dünyanın ördeği değil(dir),” (486-487)

-*Bistiḡ örtemçeyniḡ aḡırı **eves**,*

“bizim dünyanın su kuşu değil(dir)” (491)

Soru

kandıḡ irgi

*Am üş hongaş, çer çurtumçe köjüp çorzumza **kandıḡ irgi?**-dep katından aytırıp oluruptur.*

“Şimdi üç gün sonra yer yurduma göçüp gitsem nasıl(dır) olur? diye kayın babasından sormuş.” (1012-1013)

irgi be

-Indıg-daa çüvezi *irgi be!*

“-Gerçekten öyle mi(dir)!” (176)

ıyna an ale

-Aal çurtumduva am-na köjüp çoruur men ıyna an *ale* katım?-dep-tir.

“-El obama şimdi göçüp giderim her hâlde, değil mi kayın babam?” (1085)

be

Azırar eeñ bar *be* azı çok *be?*

“Besleyen sahibin var mı(dır), yok mu(dur)?” (1063)

eveyikpe

-Bo kaçap dün apardı, demin çaa-la dal dü’s turgan çüve eveyikpe?-dep

Han-Buuday aytırarga:

“-Nasıl gece oldu, daha demin öğlen değil miydi? diye Han-Buuday sorduğunda.” (444-445)

Olumsuz Soru

-Sendive körüp kişteer çüve çoktur *be,*

“-Sana bakıp kişneyen at yok mu?” (80)

Azırar eeñ bar *be* azı çok *be?*

“Besleyen sahibin var mı(dır), yok mu(dur)?” (1063)

B. HİKÂYE

Ad eylemin hikâye çekimi *ad-boldu / turdu* biçiminde yapılır. *Boldu, turdu* yanında *çordu, apardı* eylemleri de kullanılır. Metnimizde örneği geçmemiştir.⁷⁰

-Bo kançap dün apardı?

“-Nasıl gece oldu?” (444)

Olumsuzluk

Olumsuz çekimi *eves* “değil”⁷¹ sözcüğü ile yapılır. Metnimizde örneği geçmemiştir.

Soru

Bu kipte soru eki sonda bulunur ve çeşitli soru ekleriyle yapılabilir.

-İndig-daa çüvezi irgi be!

“-Gerçekten öyle mi(dir)!” (176)

Azırar een bar be azı çok be?

“Besleyen sahibin var mı(dır), yok mu(dur)?” (1063)

-Bo kançap dün apardı, demin çaa-la dal dü’s turgan çüve eveyikpe?-dep Han-Buuday aytırarga:

“-Nasıl gece oldu, daha demin öğlen değil miydi? diye Han-Buuday sorduğunda:” (444-445)

⁷⁰ *eki çordu, eki apardı.*

⁷¹ *eki eves boldum, eki eves boldu, eki eves turdu.*

C. RİVAYET

Ad eylemin rivayet çekimi *ad-bolgan /turgan* biçiminde yapılır. *Bolgan, turgan* yanında *çoraan, apargan* eylemleri de kullanılır.⁷²

... *konçug-la bay aal turgan.*

“çok zengin bir oba varmış.” (358-359)

... *öremelig süt turgan.*

“kaymaklı süt varmış.” (388)

... *em-şagaan, dom şagaan o'du çoraan.*

“şifalı otlar varmış.” (203-204)

Olumsuzluk

Olumsuz çekimi *eves* “değil” ve *çok* “yok, değil” sözcüğü ile yapılır. Metnimizde örneği geçmemiştir.

... *Han-Buudaynı ilindirer-ızırındırar arga çok apargan.*

“Han-Buuday’ı yakalayıp tutacak çare yokmuş.” (950)

Soru

Soru eki sonda bulunur.

Bo çılgıda meen oglumga a't bolur mal bar deer sen be, çok deer sen be?-dep aytırıp-tır.

“Bu yılkıda benim oğluma at olacak hayvan var mı dersin, yok mu dersin?” diye sormuş.” (90-91-92)

⁷² *eki çoraan men, eki apargan men.*

-*Munduñ be?*

“Bindin mi ” (179)

-*Kiji barbas çer bar be,*

“-İnsanın gitmeyeceği yer var mı,” (272)

kiji çorbas deleğey bar be,

“insanın yürümeyeceği dünya var mı,” (272)

Ç. KOŞUL

Ad eylemin koşul çekimi -za, -ze eki ile yapılır.

-*Er boduñ eres-daa bolzuñza,*

“-Kendin cesur da olsan,” (545)

Sen inaar bar bolzuñza,

“Sen oraya varır olsan,” (1026)

Bireeñer aal eeleze,

“-Biriniz obayı idare etse,” (1453)

dörtüñer añnap çorup turza kandıgıl, ooldarım?

“dördünüz avlanıp dursa nasıl olur,” (1453-1454)

Ol dalayga a’dıñ kirze-estip ölür,

“O denize atın girerse ezilerek ölür,” (511)

Türkiye Türkçesinden farklı olarak kişi eki koşul çekim ekinde önce gelir:

boduŋ kirziŋze-boduŋ estip ölüŋ sen!-deenner.

“kendin girersen kendin ezilerek ölürsün” demişler.” (512)

bolbas bolzuŋza

“olmazsan (olmaz olursan)” (191)

-Seni bir eves oktaptıŋza,

“Eğer seni vurursam,” (927)

Olumsuzluk

a. -bas, -bes, -pas, -pes (geniş zamanın olumsuz çekimi)

Metnimizde -bes, -pas çekimli örnekler kullanılmamıştır.

bolbas bolzuŋza

“olmazsan (olmaz olursan)” (191)

Aldın daşka aŋdarılbas bolza,

“Altın kadeh çevrilemezse” (842)

eŋtip keşpes bolzuŋza,

“yüzüp geçmezsen, (yüzüp geçmez olursan)” (481-482)

b. çok “yok, değil” sözcüğüyle yapılır.

... bir eves sençe körüp kişteer çüve çok bolza,

“eğer sana bakıp kişneyen şey (at) yoksa,” (64)

c. *eves* “değil” sözcüğüyle yapılır. Metnimizde örneği geçmemiştir.⁷³

D. AD ÇEKİMİNDE *bar* ve *çok* SÖZCÜKLERİNİN KULLANILIŞI

Kendileri ad olan *var* ve *yok* anlamlarına gelen *bar* ve *çok* sözcükleri ek-eylem kipleri alarak yargı bildirirler.

bar

-*Kiji barbas çer bar be,*

“İnsanın gitmeyeceği yer var mı,” (272)

kiji çorbas delegey bar be,

“insanın yürümeyeceği dünya var mı,” (272)

... *iyi kövürüg bar evespe.*

“iki köprü var.” (439)

karak çetpes kalçaa dalay höl bar evespe.

“uçsuz bucaksız Kalça-Dalay Göl var.” (480-481)

-*Çaa, oglum, meen üş oglum bar çüve.*

“-Evet, oglum, benim üç oglum vardı.” (611)

Kara-Bula dep maṅıs bar.

“Kara-Bula denilen maṅıs var.” (635)

çüs şilgi çılgı bar çüve.

⁷³

eki eves bolza, eki eves bolzuṅza.

“yüz al yilkı var idi.” (1017)

çok

ölürge tının çok,
“Ölmeye canın yok,” (1140)

-Sonıay töreen duıımam-daa çok,
“-Sonradan doğan kardeşim de yok,” (1442)

murnay töreen akım-daa çok.
“önceden doğan abim de yok.” (1442)

... kuyt deer kuskun-daa çok,
“kuyt diyecek kuzgun da yok,” (1565)

sayt deer saaskan-daa çok:
“sayt diyecek saksagan da yok:” (1565-1566)

Şıyaan am, Alday-Buuçunun Uzun Say-Kuu kadınından ool çok.

“İşte, Alday-Buuçu’nun Uzun-Say-Kuu adlı karısından çocuğı yok(muş).”
(11)

çok’un hikâye çekimi

... kişteer mal çok boldu.

“kişneyen mal (at) yoktu.” (81-82)

çok’un rivayet çekimi

kişteer çüve çok bolgan.

“kişneyen şey (at) yokmuş,” (71)

çok'un koşul çekimi

... *kišteer çüve çok bolza,*

“kişneyen şey (at) yoksa,” (64)

bar'ın soru ekiyle kullanılışı

-*Kiji barbas çer bar be,*

“-İnsanın gitmeyeceği yer var mı,” (272)

kiji çorbas delegey bar be,

“-insanın yürümeyeceği dünya var mı;” (272)

bar yükleme adı ve *ol* bağlayıcısı birlikte kullanılınca *barıl* biçimi ortaya çıkar. Bu durum Orhon Türkçesinde de görülmektedir: *bagışı nă tăg bar ol* “İpleri nasıl? Vardır” (IB 18)⁷⁴

-*Bistiñ ara-albatıdan artkan-kalgan çü barıl?-dep aytırarga:*

“-Bizim uyruğumuzdan artan kalan kim var(dır)?” diye sorunca:”

(1592)

⁷⁴

Tekin, Talat, *age*, s. 208.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: AD CİNSİNDEN SÖZCÜKLER

I. ADLAR (At~Çüve Atı)

A. ANLAMLARINA GÖRE ADLAR

ÖZEL ADLAR-CİNS ADLAR

Adlar karşıladıkları varlıklar bakımından ikiye ayrılırlar: Özel adlar, cins adlar.

1. ÖZEL AD (HUU AT)

Kâinatta tek olan, diğer varlıklar içinde tam bir benzeri bulunmayan, sadece karşıladığı varlığı tanımlayan adlardır. İnsan adları, şehir adları, nehir adları, deniz adları gibi adlar özel adlardır. Özel adlar tam bir benzeri bulunmayan varlıkların adları olduğuna göre belli başlı olarak kişi, yer, müessese, kitap gibi varlıkların adları özel adlardır. Sözcük olarak anlamsız olanların özel ad olduklarını belirtmek için, ortak adlardan yapılanların sözcük anlamlarının düşünülmemesi ve özel adı olduklarının anlaşılması için özel adların baş harfi büyük yazılır. Cins adken ad olarak varlıklara verilip özel ad yapılan adların sözcük olarak anlamları vardır. Fakat özel ad olarak kullanılırken bu adların sözcük anlamları düşünülmez:

<i>Ak-Sal</i>	(9)
<i>Han-Buuday</i>	(250)
<i>Uzun-Say-Kuu</i>	(11)

a. Kişi Adları:

Metnimizde geçen kişi adları, Kamlık dininin etkisiyle olsa gerek, genellikle yer, gök olaylarını ve olağanüstü varlıkları temsil eden adlardır:

<i>Albis</i>	(341)
<i>Şulbus</i>	(341)
<i>Kara Bula Maṅgus</i>	(1089)
<i>Erlik-Lovuṇ</i>	(478)

<i>Tölgeçiniñ oğlu Tölee Şınar</i>	(294)
<i>Deer oğlu Demir Möge</i>	(631)
<i>Çerzi Möge Dag-İrgek</i>	(1384)

Kadın Adları

Metnimizde tek kadın adı geçmiştir.

<i>Uzun-Say-Kuu</i>	(11)
---------------------	------

Erkek Adları

<i>Ak-Sal</i>	(9)
<i>Alday-Buuçu</i>	(1320)
<i>Han-Buuday</i>	(250)
<i>Bapıy Dargan</i>	(147)
<i>Çöpey Dargan</i>	(147)
<i>Tölgeçiniñ oğlu Tölee Şınar</i>	(1300)
<i>Belgeçiniñ oğlu Belee Şınar</i>	(1300)
<i>Uzun-Sarıg möge</i>	(262)
<i>Deer oğlu Demir Möge</i>	(771)

b. Lâkaplar ve Unvanlar:

<i>Uzun-Say-Kuu</i>	(11)
<i>Uzun-Sarıg möge</i>	(262)
<i>Deer oğlu Demir Möge</i>	(771)
<i>Tölgeçiniñ oğlu Tölee Şınar</i>	(1300)
<i>Belgeçiniñ oğlu Belee Şınar</i>	(1300)
<i>Alday-Buuçu aşak</i>	(1320)
<i>Dag-İrgek</i>	(1399)
<i>Çerzi Möge Dag-İrgek</i>	(1384)
<i>Çeeren-Demiçi</i>	(973)

c. At Adları:

<i>Çeeren-Demiçi</i>	(973)
<i>Han-Şilgi</i>	(272)
<i>İyi Sıldıs Şokar</i>	(823)
<i>ala çava</i>	(82)

ç. Yer Adları:***Dağ Adları:***

<i>Sook-Kızıl Tayga</i>	(1705)
<i>Arzaytı Taşdı</i>	(782)
<i>Arzaytı Şil Tayga</i>	(1396)
<i>Ulug Şil Tayga</i>	(1350)

Tepe Adları:

<i>Bolçaglıg Bora Teyniş</i>	(215)
------------------------------	-------

Irmak Adları

<i>Kıska Hem</i>	(988)
<i>Uzun Hem</i>	(221)
<i>Ulug hem</i>	(225)
<i>Kızaa-Kara Hem</i>	(1298)

Deniz, Büyük Göl Adları

<i>Horan-Dalay</i>	(511)
<i>Kalçaa-Dalay höl</i>	(480-481)

Bozkır Adları:

<i>Sarıg Hovu</i>	(879)
-------------------	-------

d. Dinî İnançlarla İlgili Adlar:

<i>Şulbus</i>	“insana zarar veren kötü ruh, şeytan”	(1577)
<i>Albis</i>	“insana zarar veren kötü ruh, şeytan”	(1581)
<i>Erlik-Lovuş</i>	“yeraltı âleminin hükümdarı”	(478)

hay-çetker “iblis, şeytan” (1767)

e. Olağanüstü Varlıkların Adları:

Kara-Bula mangıs (1089)

Şulbus “insana zarar veren kötü ruh, şeytan” (1299)

Albis “insana zarar veren kötü ruh, şeytan” (1302)

Erlik-Lovuş “yeraltı âleminin hükümdarı” (1464)

2. CİNS AD (NİİTİ ÇÜVE ADI): Aynı cinsten olan varlıklara verilen ortak adlardır. Aynı sözcük ile birçok varlık belirtilebilir: *dağ, taş, ev, gemi...* Bu adlar varlıklara sonradan verilmez, onların dildeki gerçek karşılıklarıdır; dağ, taş, ev, gemi, kapı, keçi, deniz sözcükleri tek bir varlığı değil, birbirine benzeyen, zihinlerde aynı izlenimi bırakan varlıkların herkes tarafından bilinen adlarıdır. Yani; genel olan varlıkların adlarıdır. Bu ad türlerinin metnimizde geçen örnekleri aşağıda gösterilmiştir.

<i>te</i>	“teke”	(45)
<i>ejik</i>	“kapı”	(1126)
<i>dalay</i>	“deniz”	(1325)
<i>tarbagan</i>	“dağ sıçanı”	(34)
<i>ok</i>	“ok”	(320)
<i>dag</i>	“dağ”	(936)
<i>kök</i>	“mavi, gök”	(1129)
<i>a't</i>	“at”	(54)

Cins adları konularına göre aşağıdaki gibi gruplandırabiliriz:

a. Beden Adları:

baş “baş” (142)

(*bajım* “başım”)

havak “alın” (561)

(*havaanda* “alnında”)

<i>karak</i>	“göz” (<i>karaa</i> “gözü”)	(954)
<i>kulak</i>	“kulak” (<i>kulaanda</i> “kulağında”) [kulkak OTWF 75]	(852)
<i>aas</i> ⁷⁵	“ağız” (<i>aksı</i> “ağzı”)	(405)
<i>dil</i>	“dil”	(450)
<i>moyun</i>	“boyun”	(484)
<i>ekti</i> ⁷⁶	“omuz”	(2)
<i>emig</i>	“meme, göğüs” (<i>emim</i> “mememin, göğsümün”)	(618)
<i>bel</i>	“bel”	(570)
<i>kara-baar</i>	“karaciğer”	(576)
<i>hol</i>	“kol”	(944)
<i>kırı</i>	“dirsek yeri”	(188)
<i>erkek</i>	“parmak” [<i>erkek</i> OTWF 75]	(596)
<i>biçee-erkek</i>	“serçe parmağı” (<i>biçe ergee-bile</i> “serçe parmağı ile”)	(140)
<i>dırbak</i>	“tırnak”	(459)
<i>baldır</i>	“baldır”	(1528)
<i>dönmek</i>	“uyluk, kalça” (<i>döymeenî</i> “kalçasının”)	(188)
<i>diskek</i>	“diz”	(1566)
<i>söök</i>	“kemik” (<i>söögün</i> “kemiğini”)	(39)
<i>hörek</i>	“göğüs”	(1680)
<i>çuduruk</i>	“yumruk”	(1652)

b. Akrabalık Adları:

<i>kati</i> ⁷⁷	“kayın baba”	(1030)
---------------------------	--------------	--------

⁷⁵ *aksı* < **agızı*; *aas-agız* (GTY, 118).

⁷⁶ *egin* - *ekti* < *egin-i* (GTY, 112), *egin* - *ekti* < *eg-ni* < *ek-ni* < *ek-ti* (GTY, 42).

<i>aça</i>	“baba”	(26)
<i>ada</i>	“baba”	(601)
<i>akı</i>	“ağabeyi”	(1059)
<i>ugba</i>	“abla”	(1067)
<i>duñma</i>	“küçük kardeş”	(1593)
<i>alışkı</i>	“amca çocukları”	(298)
<i>adaşkı</i>	“baba ve oğulları”	(1623)
<i>adalışkı</i>	“baba ve oğulları”	(1647)
<i>ool</i> ⁷⁸	“oğlan çocuk”	(832)
<i>urug</i>	“çocuk, kız çocuğu”	(939)
	(<i>urundan</i> “çocuğundan, yavrusundan”)	
<i>küdee</i>	“güvey”	(1045)
<i>kelin</i>	“gelin” (<i>kenni</i> “gelini”)	(1488)
<i>aşak</i>	“koca, eş”	(1488)
<i>kaday</i>	“eş, karı”	(559)
<i>aşak-kaday</i>	“karı koca”	(463)
<i>kadın</i>	“kadın”	(1526)

c. Hayvan Adları:

<i>börü</i>	“kurt”	(263)
<i>inek</i>	“inek”	(941)
<i>ödürek</i>	“ördek”	(1285)
	(<i>ödüree</i> “ördeği”)	
<i>ağır</i>	“su kuşu”	(1562)
<i>kas</i>	“kaz”	(494)
<i>kuu</i>	“kuğu”	(495)
<i>a’t</i>	“at”	(579)
<i>çılğı</i>	“yılki”	(1017)

⁷⁷ *kat* “kaynata (karının babası); kayın birader (karının ağabeyi)” (*katı* “kaynatası (karısının babası); kayın biraderi (karısının ağabeyi). (Yong-Söng Li, *TDAA* İstanbul, 1999, s. 68)

Bu sözcük, *Opit izslėdovaniya uryanhayskogo yazka*’da (1903) ise *kadın* “kaynata” (73. sayfa) ve *kattı* “kaynatası (karısının babası)” biçimi *katı* < *kattı* < **kadnı* < *kadın*+ı (*kadın* < **kādın*) olarak açıklanabilir. (Yong-Söng Li, *TDAA* İstanbul, 1999, dipnot 79)

⁷⁸ *oglum* < **ogulum*, *ool-ogul* (*GTY*, s. 118).

<i>argar</i>	“argalı, yaban koyunu”	(45)
<i>te</i>	“teke”	(45)
<i>çuñma</i>	“dağ keçisi”	(49)
<i>hülbüs</i>	“karaca”	(46)
<i>elik</i>	“elik”	(46)
<i>koşkar</i>	“koç”	(45)
<i>kuşkaş</i>	“küçük kuş, kuşçuk, serçe” (<i>kuşkajın</i> “küçük kuşunu”)	(28)
<i>kuş</i>	“kuş”	(183)
<i>tarbagan</i>	“dağ sıçanı”	(49)
<i>örge</i>	“tarla faresi”	(980)
<i>kuskun</i>	“kuzgun”	(513)
<i>saaskan</i>	“saksağan”	(516)
	[<i>sagızgan</i> OTWF 88]	
<i>kiş</i>	“samur”	(1462)
<i>enik</i>	“enik, köpek yavrusu”	(1511)
<i>ıt</i>	“köpek, it”	(1517)
<i>teeldigen</i>	“çaylak”	(1425)

yaşlarına göre hayvan adları:

<i>dönen a't</i>	“dört yaşında at”	(163)
<i>hunan a't</i>	“üç yaşında at”	(162)
<i>hunan inek</i>	“üç yaşında inek”	(941)
<i>çavaa a't</i>	“bir yaşında tay”	(110)
<i>çedişken a't</i>	“dört yaşında at”	(165)

özelliğine göre at adı:

<i>çalı a't</i> ⁷⁹	(165)
-------------------------------	-------

⁷⁹ Elimdeki *Tuvaca-Rusça Sözlük*'te (E. R. Tenişev, *Tuvinsko-Russkiy Slovar*', Moskova 1968) s. 515'te *çalı* maddesinde “genç” olarak açıklanmıştır. *Türkçe Sözlük*'te (TDK, Ankara 1998) s. 428'de *çalık* maddesinde **çalık at**: “yan yan giden” olarak verilmiştir. Metindeki ve Eski Türkçedeki anlamından yola çıkarak “huysuz, ele avuca sığmaz” anlamını uygun gördüm.

ç. Bitki Adları:

<i>artış-şaanak</i>	“ardıç, ardıç ot”	(404)
<i>terek</i>	“kavak”	(593)
<i>dıt</i>	“melez ağacı”	(734)
<i>çinçe-taraa</i>	“öğütülmüş buğday”	(280)
<i>terezin</i> ⁸⁰	“ceylan otu”	(1127)

d. Cansız Doğayla İlgili Adlar:

<i>örtemçey</i>	“yeryüzü, dünya”	(473)
<i>delegey</i>	“dünya”	(1766)
<i>kök-deer</i>	“gökyüzü”	(192)
<i>ay</i>	“ay”	(70)
<i>hün</i>	“gün, güneş”	(838)
<i>kara çer</i>	“kara yer, toprak”	(975)
<i>dalay</i>	“deniz”	(989)
<i>tañdı</i>	“yüksek dağ, yüksek orman”	(990)
<i>dag</i>	“dağ”	(936)
<i>hem</i>	“ırmak”	(437)
<i>höl</i>	“göl”	(481)
<i>hölçük</i>	“gölcük, küçük göl”	(1218)

e. Yiyecek ve İçecek Adları:

<i>e't</i>	“et”	(990)
<i>çigir-boova</i>	“tatlı yiyecek”	(301)
<i>boova-boorzak</i>	“börek çörek”	(354)
	(<i>boova-boorzaa</i> “börek çöreği”)	
<i>üzüm-çigir</i>	“kuruyemiş”	(354)
<i>boova-çigir</i>	“tatlı yiyecek”	(1009)
<i>çigir-çimis</i>	“tatlı yemiş”	(382)
	(<i>çigir-çimizin</i> “tatlı yemişini”)	

⁸⁰ Kara, György, “Moğolca *Deresün* - Türkçe *Yez*”, *TDAY-Belleten-1980-1981*, Ankara 1983, s.43-48.

<i>mün</i>	“çorba”	(24)
<i>çiñ sarıg şay</i>	“kokulu sarı çay”	(301)
<i>araga</i>	“alkollü içecek”	(996)
<i>humız</i>	“kımız”	(1339)
<i>süt</i>	“süt”	(413)
<i>öremelig süt</i>	“kaymaklı süt”	(388)
<i>sug</i>	“su”	(936)
<i>çiñge-taraa</i>	“darı, hububat, sarı buğday”	(280)

f. Giyecek Adları:

<i>börg</i>	“börk”	(159)
<i>doşka</i>	“düğme, püskül”	(669)
<i>ton</i>	“elbise”	(159)
	(<i>kara torğu ton</i> “kara ipek elbise”)	
<i>idik</i>	“çizme”	(159)
	(<i>kara saar idik</i> “kara sağı çizme”) (<i>idiin</i> “çizmesini”)	
<i>kur</i>	“kemer, uçkur, kuşak”	(160)
	(<i>kurun</i> “kuşağını”)	
<i>şoodak-şuudak</i>	“güreşte giyilen ulusal giysi”	(888)
	(<i>şoodak-şuudaan</i> “şoodak şuudağını”)	

At Koşumları

<i>çular</i>	“yular”	(162)
<i>çügen</i>	“dizgin”	(188)
<i>kudurga</i>	“arka kolan”	(170)
<i>höndürge</i>	“göğüslük, döşlük”	(171)
<i>kolun</i>	“kolan”	(171)
<i>şavılur</i>	“arka kolan”	(546)
<i>sugluk</i>	“gem”	(171)
<i>çonak⁸¹</i>	“teri önlemek için eğerin altına konulan keçe”	(162)

⁸¹

çonak: eğer bezi. -Kök: ET (MK) *yonak* ED 949 a, Clauson yapısal olarak *yon-* ile ilgili olduğunu belirtir., ancak *yon-* eyleminden türemiş **yonak* sözünün “oyma” anlamına gelmesi gerekirdi, oysa Tuvaca sözcüğün anlamında böyle bir durum söz konusu değildir. Tuv. *çona-* göz önüne alınırsa *yona-* (< * *yon* “bez” +*a-*) diye bir eylem tasarlamamız

<i>ezeŋgi</i>	“üzengi”	(189)
<i>ezer</i>	“eyer”	(154)

g. Barınak Adları:

<i>ög</i>	“otağ” (ööm: <i>otağımı</i>)	(1090)
<i>örgee</i>	“saray, otağ”	(478)
<i>aal</i>	“ağıl, yurt ; ev”	(649)
<i>dugan</i>	“tapınak”	(359)
<i>hüree</i>	“Budist tapınağı”	(236)
<i>çadır</i>	“alacık, çadır”	(592)
<i>maygın</i>	“çadır, bez otağ”	(720)

Çadırın Bölümleri:

<i>dör</i>	“çadırdaki baş köşe”	(1076)
<i>hana</i>	“duvar, çadırın duvarının bir bölümü”	(1126)
<i>haraaça</i>	“tünlük”	(662)

ğ. Eşya ve Âlet Adları:

<i>sogun</i>	“ok”	(567)
<i>ok</i>	“ok”	(568)
<i>kavay</i>	“beşik”	(253)
<i>bijek</i>	“bıçak” (<i>bijeey-bile</i>)	(828)
<i>kestik</i>	“kalem keski”	(1689)
<i>hoo-dombu</i>	“fincan”	(1243)
<i>ilbek</i>	“kanca”	(449)
<i>kıskaç</i>	“kıskaç”	(944)

h. Zaman ile İlgili Adlar:

Mevsimler

gerekir. Sözcük günümüz Türk dillerinin çoğunluğunda yaşar. (ED 949 a). Ölmez, Mehmet, “Tuvaçanın Eskiği Üzerine” , *Türk Dilleri Araştırmaları* 10 2000, s. 133-134

<i>kış</i>	“kış”	(328)
<i>çay</i>	“ilkbahar”	(329)

Gün ile İlgili Adlar

<i>kejee</i>	“akşam”	(1737)
<i>çıl</i>	“yıl”	(1126)
<i>erten</i>	“yarın, sabah”	(204)
<i>hün</i>	“gün”	(838)

1. Ölçü Adları:

<i>kulaş</i>	“kulaç”	(877)
--------------	---------	-------

i. Renk Adları:

<i>ak</i>	“ak”	(902)
<i>kara</i>	“kara”	(904)
<i>sarıg</i>	“sarı”	(908)
<i>kök</i>	“mavi”	(933)
<i>kızıl</i>	“kızıl, kırmızı”	(1040)

At donları:

<i>şilgi</i>	“al, kızıl”	(1044)
<i>ala</i>	“ala”	(77)
<i>ala-bula</i>	“ala bula”	(9)
<i>öle-bula</i>	“alaca bulaca”	(8)
<i>hoor sarıg</i>	“kuba”	(57)

k. Oyun Adları:

<i>tevek</i>	“uçları tüylü bir demirin ayaklarda sektirilmesiyle oynanan bir oyun”	(783)
	(<i>tevekteer</i>)	

k. Yön Adları:

<i>çöön-çük</i>	“doğu”	(147)
-----------------	--------	-------

<i>barun-çük</i>	“batı”	(147)
<i>songu çük</i>	“kuzey”	(318)
<i>arı</i>	“kuzey”	(8)
<i>övür</i>	“güney”	(8)

Adları beş duyuyla tespit edilip edilmeme durumuna göre ikiye ayırabiliriz:

SOYUT ADLAR-SOMUT ADLAR

1. SOMUT AD (T'ODARGAY ÇÜVE ADI): Elle tutulup gözle görülen yani; beş duyumuzun bir veya birkaçıyla varlığını tespit edebildiğimiz varlıkların adıdır.

<i>oruk</i>	“yol”	(314)
<i>sug</i>	“su”	(936)
<i>e't</i>	“et”	(50)
<i>çag</i>	“yağ”	(50)
<i>siir</i>	“sinir”	(50)
<i>kiji</i>	“kişi, insan”	(785)

2. SOYUT AD (T'ODARGAY EVES ÇÜVE ADI): Elle tutulup gözle görülmeyen yani; beş duyumuzla tespit edemediğimiz, ancak varlığını bildiğimiz kavramların adıdır.

<i>Şulbus</i>	(1299)
<i>Albis Haan</i>	(373)
<i>Kara Bula Maḡıs</i>	(1089)
<i>hay-çetker</i>	(1767)

3. TOPLULUK ADLARI

Sözcük tekil olduğu halde çokluğu bildirir.

<i>ara-albatı</i>	“uyruk, han uyruğundan olan”	(1580)
<i>çon</i>	“halk”	(751)
<i>koja-holbaa</i>	“konu komşu”	(216)
<i>tayga</i>	“tayga, dağlık orman”	(377)
<i>ag-şerig</i>	“asker, ordu”	(1393)
<i>kodan</i>	“sürü”	(1645)

B. ADLARD A CİNSİYET

Tuvaca'da erillik-dişilik ayrımı yoktur. Ancak diğer Türk dillerinde olduğu gibi doğal cinsiyet gösteren sözcükler vardır. Varlıklara ad olan adların cinsiyetini anlamak için çeşitli yollar vardır.

Cins adları konularına göre aşağıdaki gibi gruplandırabiliriz:⁸²

Cins Ayrımı Bazı Sözcükler Yoluyla Yapılır:

<i>er</i>	"erkek"	(900)
<i>kıs</i>	"kız"	(630)
	(<i>eñ heymer kızın</i>)	

Akrabalık Adlarında Cinse Göre Ayrım:

<i>akı-ugba</i>	"ağabeyi-abla"	(1059)
	(<i>akılarım-ugbalarım</i>)	
<i>aşak-kaday</i>	"koca-karı"	(463)
<i>haan-kadın</i> ⁸³	"han-katun"	(478)-(1006)

Hayvan Adlarında Cinse Göre Ayrım:

<i>buga-inek</i>	"boğa-inek"	(1670)-(1419)
<i>sun-mıygak</i>	"sığın maral"	(1562)-(1666)
<i>te-çuñma</i>	"teke-keçi"	(45-46)
<i>elik-hülbüs</i>	"elik-karaca, dişi karaca-erkek karaca"	(46)

C.YANSIMA SÖZCÜKLERDEN OLUŞAN ADLAR (Ötünüg Söster)

Metnimizde geçen canlı ve cansız varlıkların sebep olduğu yansıma sözcükler şunlardır:

<i>kuyt</i>	(kuzgunun çıkardığı ses)	(1565)
-------------	--------------------------	--------

⁸² Tuvacada ayrıca sözcüğün başına cinsiyeti bildiren sözcük getirilerek de cinsi belirlenir: *er börü-kıs börü*, (genellikle; *er börü-dişi börü*) (ATLD, 91).

⁸³ *kadın* "kraliçe, hatun".

<i>sayt</i>	(saksağanın çıkardığı ses)	(1565)
<i>hak-hök</i>	(Demir Möge ile Han-Buuday'ın dövüşürlerken çıkardıkları ses)	(935)
<i>ayt</i>	(Han-Buuday'ın bağırma sesi)	(1562)

II. SIFATLAR (Demdek Adı)

A. SIFAT ÇEŞİTLERİ

1.Niteleme Sıfatları

Sıfatlat, varlıkların değişik özelliklerini bildiren, onları çeşitli yönlerden niteleyen, onların vasıflarını gösteren sözcüklerdir.

Niteleyici ad, bir yapım ekiyle oluşturulabileceği gibi (*urug* “çocuk” > *urug+lug kiji* “çocuklu (kişi)” (939), eksiz de oluşturulur: *berge çer* “zor yer” (1221), *bagay aşak* “kötü ihtiyar” (1726) vb. bunun yanında ortaç ekleriyle de sıfat yapılabilir: *ölürge inektiñ* “öldürülen ineğin” (1683), *ölürge kijiniñ* “öldürülen kişinin” (1683), *özer nazınıñar* “büyüyecek yaşınız, yaşlanacak yaşınız (yaşamın sonsuz)” (1156), *ölür tınıñar* “ölecek canınız” (1156), *kiji barbas çer* “İnsanın gitmeyeceği yer” (272), *kiji çorbas delegey* “insanın yürümeyeceği dünya” (272)

Niteleme sıfatları, sözcüklere kazandırdıkları anlamlar açısından çeşitli başlıklar altında ele alınabilir:

Varlığın Rengini Bildirirler:

<i>ak selemelig</i>	“ak kılıçlı ”	(6)
<i>sarıg hovu</i>	“sarı bozkır”	(715)
<i>kara kuy</i>	“kara mağara”	(135)
<i>kızıl şugumnug bijik</i>	“kızıl çizgili yazı”	(296)
<i>kök kadak-bile</i>	“mavi kadak ile”	(641)

<i>çüs şilgi çilgi</i>	“yüz kızıl yılki”	(1017)
<i>öle-bula çilgilig</i>	“alaca bulaca donlu yılki”	(8)
<i>ala-bula çilgilig</i>	“ala bula donlu yılki”	(9)
<i>hoor sarig çilgi</i>	“kuba donlu yılki”	(52)

Varlığın Niteliğini Miktar Yoluyla Bildirirler:

<i>ulug şil tayga</i>	“ulu cam tayga”	(1350)
<i>ulug-ulug ulus(tu)</i>	“büyük büyük insan(ları)”	(666)
<i>biçe-biçe ulus(tu)</i>	“küçük küçük insan(ları)”	(665)
<i>dörbelçin kara şiree</i>	“dört köşeli kara taht”	(665)
<i>karak çetpes sarig hovu(nu)</i>	“uçsuz bucaksız sarı bozkır(ı)”	(889)
<i>höy mal(di)</i>	“çok mal(ı) (davar)”	(1221)

Varlığı Soyut Açıdan Nitelerler:

<i>berge çer</i>	“zor yer”	(1221)
<i>bagay aşak</i>	“kötü ihtiyar”	(1726)
<i>eki şagnıñ</i>	“iyi zamanın”	(1-2)
<i>bak şagnıñ</i>	“kötü zamanın”	(2)

Varlığı Somut Açıdan Nitelerler:

<i>kadıg söök</i>	“katı kemik”	(1223)
<i>çımçak söök</i>	“yumuşak kemik”	(1223)

Varlığın Cinsini Bildirirler:

<i>möñgün çular</i>	“gümüş yular”	(162)
---------------------	---------------	-------

<i>aldın daşka</i>	“altın kadeh”	(841)
<i>demir kijen</i>	“demir köstek”	(840)
<i>demir çalım</i>	“demir kaya”	(535)
<i>aldın dugan</i>	“altın tapınak”	(359)

***Varlığın Yerinin Niteliğini Bildirirler:*⁸⁴**

<i>kurgag çer</i>	“kuru yer”	(936)
<i>suglug çer</i>	“sulu yer”	(937)
<i>arıskan çerniñ ıyajı</i>	“kuru ağaçlı yerin ağacı”	(1371)

***Varlığın Zamanla İlgisini Bildirirler:*⁸⁵**

<i>kejeeki kızıl hün</i>	“akşam”	
	(akşamki kızıl güneş, akşam kızıllığı)	(1364)
<i>ertengi hün</i>	“sabah”	
	(sabahın ilk ışıkları, sabahın ilk saatleri, erken saatler)	(1364)

demin çaa-la dal dü’ş turgan çüve eveyikpe?

“daha demin öğlen değil miydi?” (444)

*Kuskun, saaskannıñ çalgınıñ adaanga demgi bijiin bijeeş salıp
çorudupkaş,*

“Kuzgun ile saksaganın kanatlarının altına deminki yazısını yazarak
bırakmış.” (542-543)

demgi er hol-davanı çeder çerden beer çerni uuştay tudup,

“deminki er, eli ayağı yetecek yerden yeri ovalayarak tutup,” (589-590)

⁸⁴ ATLD, s.128

⁸⁵ ATLD, s. 128

Demgi kaday Han-Buudayga yozulug çaagay çolugup, magalıg çaagay baraalgap,

“Deminki kadın Han-Buuday’ın karşısında saygıyla eğilip, selam verip;”
(595-596)

Demgi ulug kiji çutkaş:

“Deminki dev adam:” (1370)

Diğer Niteleme Bildiren Sıfatlar

karaŋgi örtemçey “karanlık dünya” (447)

çırık örtemçey “aydınlık dünya” (447)

1. Belirtme Sıfatları

Varlıkları işaret, belirsizlik, soru yoluyla belirten sıfatlardır. Belirtme sıfatları belirttikleri özelliklere göre, **gösterme sıfatları**, **sayı sıfatları (sayı adları)**, **soru sıfatları**, **belirsizlik sıfatları** olmak üzere dört grupta toplanır.

a. Gösterme Sıfatları

(Ayılğanın At Ornu-bile İlerettingen T’odaradılga)

Nesneleri işaret yoluyla belirten sıfatlardır. Bunlar tek başına ya da çokluk ekiyle kullanıldıklarında gösterme adılı, bir adla kullanıldıklarında gösterme sıfatı olurlar. Tuvaca’da *bo* “bu”, *ol* “o”, *şak* “işte”, *döö* “o” gösterme sıfatları kullanılır.

bo (bu)

bo çılgıda “bu yılıkda” (87)

bo malda “bu malda, sürüde” (93)

bo oolga “bu oğlana, oğula” (93)

bo kajır kara hojuulanıŋ “bu çelik demir başlı savaşçı okun”(150)

bo dalaynıŋ “bu denizin” (514)

bo çüveñ-bile “bu şey ile” (1199)

bo turar çerim “bu yaşadığım yer” (1088)

ol (o)

ol uluska “o ulusa, onlara” (1215)

ol çerden “o yerden” (1234)

ol çerniñ “o yerin” (1415)

ol çüveni “o şeyi” (36-37)

döö (o)

“döö” gösterme ilgeci de “o” işlevinde kullanılır. Türkiye Türkçesinde ağızlarda kullanılan “tee” sözcüğünün karşılığıdır.

döö çıtkan sarıg hovunuñ

“O (orada) duran sarı çölün” (1657)

Döö eştip keñip çıtkan aldın moyunnug ödürek

“O yüzüp geçen altın boyunlu ördek” (486)

Döö turgan iyi boş dañı

“O duran iki boş dağı” (524-525)

şak (işte)

“şak” gösterme ilgeci gösterme sıfatlarının önüne gelerek kuvvetlendirme katabilir.

-Şak bo aldı kulaş albıs-şulbus ak selemeni ...

“-İşte bu altı kulaç kutsal ak kılıcı” (146)

b. Soru sıfatları (Aytırığ At Ornu-bile İlerettingen To'darılga)

Nesneleri soru durumunda belirten sıfatlardır.

kandığ (nasıl)

kandığ çüvel “nasıl şeydir” (462)

kandığ adış çarış “nasıl atış yarış” (711)

kayı (hangi, nasıl, ne kadar)

kayı çerden “hangi yerden” (260)

e't-hanı kayı hire “eti kanı ne kadar” (905)

c. Belirsizlik Sıfatları

Nesnelerin dış biçimlerini, miktarlarını, sayılarını belirsiz olarak bildiren sıfatlardır.

şuptu (bütün, büsbütün hep)

şuptu e'di “bütün eti” (955)

hamık (bütün, hep)

hamık oktu “bütün oku (okları)” (1622)

hamık çılgızın “bütün yolkısını” (69)

hamık e'di “bütün eti” (956)

hamık mal-magannıñ “bütün hayvanları, bütün mallı davarı” (1071)

kayı bir (herhangi bir)

kayı bir şagda “bir zamanlar” (1464)

bir, birle (bir)

bir erten “bir sabah” (1704)

bir hün “bir gün” (55)

bir aynıñ “bir ayın” (70)

bir a't “bir at” (102)

bir sarıg kılarnı “bir sarı sıradağını” (358)

bir herimde “bir çite” (449)

bir erniñ “bir erin” (572)

bir karaandan “bir gözünden” (454)

bir semis kaday “bir semiz kadın” (470-471)

bir-le hün “bir gün” (29)

Bir aynıñ üjen honukta

“Bir ayın otuz gününde” (70)

bir çerde tos ka't olbuk kırında

“bir yerde dokuz katlı paspasın üzerinde” (470)

bir semis kaday udup çıdıp-tır.

“bir şişman kadın uyuyormuş.” (470-471)

Oğlu bir-le hün hovaa kuşkaştap çoruurga,

“Oğlu bir gün bozkırda küçük kuş kuşlarken,” (20-21)

bir-le sarıg kırlaının artında

“bir sarı sıradağın ardında” (648-649)

Şıyaan am, bir-le çerger çorup olurarga,

“Ve böyle, bir yere geldiklerinde” (331)

Uzun-Sarıg möge bir-le hün küdeeziniñ ööngge keerge,

“Uzun-Sarıg Möge yine bir gün, güveyinin otağına gelmiş.” (1045-1046)

anaa (şöyle, böyle, başka)

anaa çerlerge “başka yerlere” (372)

öske (özge, başka)

öske çerger “başka yere” (349)

üjen-dörten (otuz kırk)

üjen-dörten-daa cıl “otuz kırk yıl” (1488-1489)

ç. Sayı Sıfatları (SAYI ADLARI) (San Attarı)⁸⁶

Tuvaca’da sayılar, diğer Türk dillerinden sadece birkaç fonetik farkla ayrılırlar. Sayı sistemi Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir.

1. Asıl Sayı Sıfatları (San Adı-Bile İlerettingen T’odarılga)

0 (tik, nol) “sıfır”

⁸⁶ Sayı düzeni şöyle devam eder: 1000 (muñ), 10000 (on muñ, tümen), 100000 (çüs muñ), milyon (million, saya), milyar (milliard). (Bu sayılar metnimizde geçmez.) (Ş. Ç. Sat - E. B. Salzıımaa, *age*, 132).

Metnimizde bu sayının geçtiği örnek sözcük bulunamamıştır.

1 (bir, birle)⁸⁷

<i>bir-le hün</i>	“bir gün”	(29)
<i>bir aynıñ</i>	“bir ayın”	(70)
<i>bir çartı</i>	“bir yarısı”	(323) < <i>çartık+ı</i>
<i>bir sarıg kılrañ</i>	“bir sarı sıra dağ”	(358)

Bir sayı sıfatı, bazı ekler alarak veya bazı sözcüklerle birleşerek cümle başı ilgeci oluştururlar.⁸⁸

çangıs sözcüğü de “bir (1)” anlamında kullanılır.

-*Çangıs ooldug Alday-Buuçu beş ooldug bolgan irgin men!-dep amırap algırıp turgan.*

“- ‘Tek (bir) oğullu Alday-Buuçu (iken), beş oğullu olmuşum ben’ diye sevinip bağırıyormuş.” (1318-1319)

2 (iyi)

<i>iyi alıška</i>	“iki amca çocuğu”	(409)
<i>iyi kövürüg</i>	“iki köprü”	(439)
<i>iyi eji</i>	“iki arkadaşı”	(479)
<i>iyi kiji</i>	“iki kişi”	(458)
<i>iyi borbak sarıg çüve</i>	“iki yuvarlak sarı şey”	(618)
<i>iyi kadak</i>	“iki kadak”	(640)

⁸⁷ Konuşmada *biree* biçimindedir. *bir+egü < biree. +(A)gU eki için ayrıca bkz. OTWF 93-97

⁸⁸ *birde* “zaman zaman, ara sıra”, *bir bozla* “bazen, ara sıra” (ATLD, 133).

iyi ernin “iki erin” (706)

3 (üş)

üş çaanın “üş filin” (1024-1025)

üş alışkı “üş kardeş” (1257)

üş honukta “üş günde” (815)

üş aynın “üş ayın” (938)

4 (dört)

dört alışkı “dört kardeş, dört kuzen” (1262)

dört duymazınga “dört kardeş” (1340)

dört kıstı “dört kızı” (1341)

dört davannıg “dört ayaklı” (300)

dört buttug “dört ayaklı” (661-662)

5 (beş)

beş alışkı “beş kardeş, beş kuzen” (1266)

beş oğlu “beş oğlu” (1342)

beş ooldug “beş oğullu” (1318)

6 (aldı)

aldı çıł “altı yıl” (1615)

aldı kulaş “altı kulaç” (60)

7 (çedi)

çedi çıł “yedi yıl” (15)

<i>çedi şapşılğazın</i>	“yedi şapşılğasını”	(268)
<i>çedi bozaga kara haya</i>	“yedi katlı kara kaya	(95)
<i>çedi hola ok</i>	“yedi bakır ok”	(320)
<i>çedi deerniñ şapşılğazı</i>	“yedi göğün şapşılğası”	(321)

8 (ses)

<i>ses hana ögnüñ</i>	“sekiz duvarlı otağın”	(1126)
-----------------------	------------------------	--------

9 (tos)

<i>tos kat</i>	“dokuz kat”	(300-301)
<i>tos urug</i>	“dokuz çocuk “	(473)
<i>tos çüstüg ottug turan</i>	“dokuz boğumlu ateşli bakaç”	(1113-1114)

10 (on)

<i>on salazınıñ bajından</i>	“on parmağının başından”	(756)
<i>on ergeeniñ bajından</i>	“on parmağının başından”	(1366-1367)

Diğer Asıl Sayı Sıfatları

25 (çeerbi beş)

<i>çeerbi beş harlıg</i>	“yirmi beş yaşlı (yaşında olan)”	(268)
--------------------------	----------------------------------	-------

30 (üjen)

<i>üjen ulu</i>	“otuz ejder”	(758)
<i>üjen honuunda</i>	“otuz gününde”	(937)
<i>üjen honukta</i>	“otuz gününde”	(233)

32 (üjen iyi)

<i>üjen iyi konnun</i>	“otuz iki kolanını”	(164)
<i>üjen iyi höndürgezin</i>	“otuz iki göğüslüğünü”	(164)
<i>üjen iyi kudurgazın</i>	“otuz iki kayışını”	(163-164)

60 (aldan)

<i>aldan kiji</i>	“altmış kişi”	(966)
<i>aldan möge</i>	“altmış pehlivan”	(1121)
<i>aldan mıygak</i>	“altmış maral”	(1664)
<i>aldan şarı</i>	“altmış öküz”	(195)

80 (sezen)

<i>sezen kiji</i>	“seksen kişi”	(883)
<i>sezen mıygak</i>	“seksen maral”	(884)

90 (tozan)

<i>tozan honuunda</i>	“doksan gününde”	(938)
-----------------------	------------------	-------

99 (tozan tos)

<i>tozan tos karaktıg</i>	“doksan dokuz gözlü”	(319)
---------------------------	----------------------	-------

100 (çüs)

<i>çüs barba</i>	“yüz torba”	(280)
<i>çüs irtten</i>	“yüz enenmiş koçtan”	(280)
<i>çüs şaydan</i>	“yüz çaydan”	(280-281)

<i>çüs kiş keji</i>	“yüz samur derisi”	(561)
<i>çüs dıttıñ</i>	“yüz melez ağacın”	(712)

150 (çüs bejen)

<i>çüs bejen eñ şırak kijini</i>	
“en güçlü yüz elli kişiyi”	(1213)

999 (tos çüs tozan tos)

<i>tos çüs tozan tos harlıg</i>	
“dokuz yüz doksan dokuz yaşlı (yaşında)”	(235)

2. Sıra Sayı Sıfatları (Dugaar San Attarı)

Sıra sayı sıfatları Tuvaca’da iki türlü yapılır:

- Sayıya getirilen “+gı, +gi, +gu, +gü, +kı, +ki, +ku, +kü” ekiyle yapılır.⁸⁹
- Sayıya getirilen “dugaar” sözcüğüyle yapılır. Metnimizde örneği yoktur.⁹⁰

3. Üleştirme Sayı Sıfatları (Añgılar San Attarı)

Tuvaca’da üleştirme sayı sıfatları çeşitli yollarla yapılır:

- Sayıların tekrarıyla yapılanlar:

<i>iyi iyi kulaç</i>	“ikişer ikişer kulaç”	(706)
<i>üş üş çıldarda</i>	“üçer üçer yıllarda”	(1041)

⁸⁹ Sıra sayı sıfatlarının bu biçimi 1940’lı yıllardan sonra çıkmıştır: *birgi* “birinci”, *iyigi* “ikinci” (ATLD, 136).

⁹⁰ *on dugaar* “onuncu” (ATLD, 136).

b. Üleştirme sayı sıfatlarının ikinci bölümüne *-lap...* (< *-la-p* burada: *-la* yapım eki, *-p* zarf fiil ekidir.) eki eklenir. Metnimizde örneği geçmemiştir.⁹¹

c. Üleştirme sayı sıfatları bazen de asıl sayı adlarına *-lap* ekinin direk getirilmesiyle yapılır. Metnimizde örneği geçmemiştir.⁹²

d. Bazen de üleştirme sayı sıfatları *katap*, *kıldır* sözcükleri ile birlikte kullanılır. Metnimizde *kıldır* sözcüğü ile kullanılan örnek geçmemiştir. *Katap* sözcüğünün geçtiği örnekte de sayı adı yineleme yapılmadan kullanılmıştır.⁹³

Üş katap baştarı kararjıp kelgeş:

“Üç kez başları görününce”: (1273)

4. Topluluk Sayı Sıfatları (Çır San Attarı)

Topluluk sayı sıfatları sadece 1’den 10’a kadar olan sayılara gelir. Asıl sayı sıfatlarına *-alaan*, *-eleen*, *-aldırzı*, *-eldirzi* eklerinin eklenmesiyle yapılır.

-alaan, *-eleen*

dörteeleen “dördü birlikte” (1663-1664)

bejeeleen “beşi birlikte” (1618)

-aldırzı, *-eldirzi*

üjeldirizin “üçünü birlikte” (1225)

< *üş+eldirizi+n*

beş oglun bejeldirizi-bile “beş oğlun beşini birden” (1386)

< *beş+eldirizi+-bile*

⁹¹ *iyi-iyilep* “ikişer ikişer”, *üş-üştep* “üçer üçer”, *onbeş-onbeştep* “onbeşer onbeşer”. (ATLD, s.138).

⁹² *iyilep* “ikişer”, *üştep* “üçer” (ATLD, 138).

⁹³ *iyi iyi katap* “ikişer ikişer”, *dört dört kıldır* “dörder dörder” (ATLD, 139).

5. Kesir Sayı Sıfatları (Üürmek San Attarı)⁹⁴

Metnimizde kesir sayı sıfatlarının geçtiği örnek yoktur.

B. SIFATLARDA PEKİŞTİRME

Bir varlığın bir özelliğini daha yüksek dereceyle gösteren sıfatlardır.

a. Sözcüğün ilk hecesine-p ünsüzü eklenerek yapılır.

han-şilgi be çap-çaa er han-şilgi kulunçaktı törüp algan

“Han-şilgi kısarak henüz yeni, erkek al kuluncuğu doğurmuştu.” (108-109)

dop-doraan çoruur-dur!

“derhâl giderim”

(273)

meni dop-doraan ölürer-dep taŋgırak adap turgan.

“beni derhâl öldürsün diye yemin ediyormuş.”

(933-934)

b. Renk adına -gır, -gir, -gur, -gür / -kır, -kir, -kur, -kür ekinin getirilmesiyle yapılır:

Alday-Buuçu Dag-İrgektiŋ aptara bolgan akır çaagay höreeniŋ kırınga...

Alday-Buuçu Dag-İrgek’in sandık gibi apak güzel göğsünün üzerinde

akır < ak+kır

(1437)

C. SIFATLARDA DERECELENDİRME

⁹⁴ Kesir sayı sıfatları birinci sayının ilgi durumu eki, ikinci sayının iyelik durumu almasıyla elde edilir: *iyiniŋ biri* “ikide biri”; *dört onçuk* “0,4”; *bir бүдүн tostun dördü* “bir tam dokuz bölü dört” (ATLD, 138).

Sıfatlarda derecelendirme çeşitli yollardan yapılmaktadır:

Üstünlük derecesi doğrudan ada *ayrılma durumu/ilgi durumu eki+artık* getirilerek yapılır.

artık (artık, fazla)

kuşkaştan artık “küçük kuştan artık” (24)

örgeden artık “tarla faresinden artık” (34)

oon artık ulug ça, sogundan çazap ber açay,
“ondan büyük yay ile ok yontuver babacığım,” (36)

En üstünlük derecesi *eñ* veya *eñ-ne* sözcükleriyle yapılır.⁹⁵

eñ şurak kijini “en güçlü kişiyi” (1213)

eñ ortaazınga “en ortasına” (210)

eñ ırak Arzaytı şil tañdızınçe
“en uzak Arzaytı Cam Tayga’ya” (1630)

eñ heymer kızın “en küçük kızını” (630)

eñ heymer duñmazı “en küçük kardeşi” (1598)

Bazı sözcüklerde kalıplaşmış olarak karşımıza çıkar.

Eñ söölünden Han-Buuday ünüp çıtkaş
“En sonundan Han-Buuday çıkarken” (386-387)

⁹⁵ *eñ eki ~ eñ-ne eki* “en iyi” (GTY, s. 187).

[*eŋ söl* “en son, nihayet, sonunda”]

Ç. ADLAŞMIŞ SIFATLAR

Sıfat tamlamalarında tamlananın düşüp tamlayanın çekim eki alması durumudur.

ertengi-burungu (eski, çok eski)

-Ertengiler-burungular çugaalaanın dıynaana men.

“(Eskiler, eskilerin) Eski insanların konuşmalarından duymuştum.”

(1430)

Bolarını sonğu çurtunçe algaş çorup kör, oglum!-deen.

“(bu yilkıları) Bunları kuzeydeki yurduna götürür müsün, oğlum” demiş.”

(1075-1076)

III. ZARFLAR (Nareçiye)

ZARFLARIN ANLAMLARINA GÖRE SINIFLANDIRILMASI

1.Zaman Zarfları (Üyenig Nareçiyezi)

Eylemlerin ve eylemsilerin anlamlarını zaman yönünden belirleyen sözcüklerdir.

daarta, am daarta (yarın)

*Kızaa-Kara Hemniñ aksın orta **am daarta** turup aar sen,*

“yarın Kızaa Kara Irmak’ın ağzında yarın durursun.”

(60-61)

*... **daarta** ara-albatı adaan-mööreyge çıglıp kelgen kiji baı kizirt, a’t baı kozurt turup turda,*

“...ertesi gün, halk bahis mücadeleye toplanıp gelmiş, kişi başı çok, at başı sayısızken, Uzun-Sarıg Möge:”

(785-786)

-Am daarta adış-çarış adaan-mööre bolur,

“Yarın atış yarış, bahis mücadele olacak,” (809)

daarta hün dal d’üşte

“yarın tam öğlen vaktinde” (878)

daartazında dañ bajı şara-her, daş bajı kara-şokar turda,

“İşte, ertesi gün, tan ağarır ağarmaz, şafak söker sökmez,” (67-68)

Am daartazında Alday-Buuçu Çeeren-Demiçi a’dın mungaş.

“Ertesi gün, Alday-Buuçu Çeeren-Demiçi adlı atına binmiş.” (132-133)

erten, am erten (yarın, sabah)

Am erteninde Han-Buuday-daa

“Sabah erken Han-Buuday” (1108)

Am erten iyilee maar çoruulu, oglum-dep-tir.

“Şimdi yarın, ikimiz birlikte oraya gidelim oğlum, demiş.” (131-132)

Şıyaan am, erten Han-Buuday Han-Şilgi a’dında bargaş:

“İşte, ertesi gün Han-Buuday Han-Şilgi atına varıp.” (1034)

erten erte (sabah erken, sabah erkenden, sabahın erkeni)

Erten erte daş bajı kara şokar, dañ bajı şara here çorda,

“Sabahın erkeninde, taşların üstüne çiğ düşerken, şafak sökerken” (1194)

burungunun murnunda (eskinin öncesinde)

Şıyaan am, burungunuñ murnunda, ertenginiñ ertezinde,

“İşte böyle, eskinin öncesinde, sabahın seherinde,” (1)

am-daa (şimdi, henüz, hâlen)

-Am-daa baldırım e’di katpaan,

“-Henüz budumun eti katılaşmadı,” (142)

am-na (şimdi, o zaman, nihayet, sonunda)

Am-na küjür a’dınıñ çurın kulak döske çedir çara sokkaş,

“O zaman, zavallı atının ağzını kulaklarına kadar yırtarcasına çekip,” (198)

am (şimdi)

Am küjür er

“Şimdi, zavallı er” (207)

Am meen oglum inaar çoruur dep bargan-dır.

“Şimdi benim oğlum oraya gitmek üzeredir.” (307)

am seni ederip çoruv as bis

“şimdi seninle birlikte gitmeyeceğiz” (420)

“am” sözcüğü bazen cümle başı ilgeci olarak da kullanılır:

Am daartazında oglunga bargaş:

“(Şimdi) ertesi gün oğluna giderek” (267)

biyeede (eskiden, önceden)

...biyeede meen ok-çemzeem bizin çılgap,

“eskiden benim kılıcımın ucunu yalayarak,” (1719-1720)

biyeegi, biyeegi-le (az önceki, önceki, eskiden)

biyeegi oluy-soluy kaap çoraan boş daa

“az önce (elinde), oraya buraya oynattığı boş dağı” (895-896)

biyeegi-le deerde şaştıkan

“daha önceki göğsüne dayanan” (1239)

biyeegi-le ak soolbur şıraylıg kaday

“daha önceki zayıf kuru yüzlü kadın” (1240-1241)

biyeegi horan kara dalayga keep,

“az önceki zehirli kara denize gelip,” (1280)

Biyeegi kıjanıp çıdıp kalgan,

“Önceden tehdit edip korkutan,” (1577)

kelir (gelecek)

am kelir açi-üreviske

“gelecek çocuk çoculuğumuza” (264)

düne (gece, geceleyin)

Han-Buuday bir düne udup çıtkaş,

“Han-Buuday bir gece uyumuş,” (1460)

bo hün (bugün)

-Bo hün bolza aynıñ çaazı, hünñüñ ertezi, eki hün çüve.

“Bugün ayın yenisi, iyi bir günün sabahı.” (229)

kezeede, kezeede-le (daima, her zaman)

kezeede-le çadag aynap çoruur kiji boor men?”

“her zaman yaya avlanan kişiyim?” (54-55)

bir hün (gün)

dep bir hün bodanıp olurop-tur.

“diye bir gün düşünüp oturmuş.” (55)

şaanda (eskiden, evvelden, eski zamanlarda)

şaanda seen adanđan malga kelgen

“eskiden senin babandan malıma gelen” (1016-1017)

kezee (daima, her zaman, sürekli)

-Bo çılgını kezee şagda çılgılap, maldap çoraan kiji-dir sen.

“-Bu yılkıyı uzun zamandır otlatıp, bakan kişisin.” (90)

beer (beri, den beri)⁹⁶

Üş adanıñ dujundan beer,

“Üç atanın zamanından beri,” (148)

oglu, kenni çitkenden beer üjen-dörten-daa çıl bolgan turup-tur.

“oğlu ile gelini kaybolalı otuz kırk yıl olmuşmuş.” (1488-1489)

dop-doraan (hemencecik, derhâl)

kök deer adam meni dop-doraan ölürer-dep tangırak adap turgan.

“mavi gök babam beni derhâl öldürsün diye yemin ediyormuş.” (933-934)

doraan-na (hemen)

Oglu-daa kılaştap çoruur apargan doraan-na:

“Oğlu yürüyebilir hâle gelince hemen.” (16-17)

Koja-holbaazı doraan-na.

“-Konu komşusu hemen.” (218)

üş çıl (üç yıl)

añnap-meñnep çorutkanından beer üş çıl boldı-dep harulaannar.

⁹⁶

beer için ayrıca bkz. Yer-yön zarfları.

“avlamaya gitmesinden üç yıl geçti, diye cevaplamışlar.” (1630-1631)

d'üş (öğlen)

daarta hün dal d'üşte

“yarın tam öğlen vaktinde” (878)

kejee (akşam)

kejeege çedirbeyn e'tteldirip, keşteldirip;

“akşam olmadan etlendirip, derilendirip,” (204-205)

kejee çaarga,

“akşam sürdüğünde” (205)

soṅgaar (sonra)⁹⁷

moon soṅgaar moon artık moondaktar bar bolgay

“bundan sonra daha fazla engeller var olacak,” (419-420)

-Men ışkaş kijije moon soṅgaar udur-daa körbeyn

“Benim gibi kişiye bundan sonra karşı gelmeden” (702)

-Moon soṅgaar mençe udurlanıp kelziñze,

“-Bundan sonra bana karşı gelersen,” (1445)

soṅnay (sonra, sonradan)

Soṅnay töreen duñmazı-daa

“Sonradan doğan kardeşi de” (4)

murnay (önceden)

⁹⁷ Bazı zarflar eski Türk dilinde kullanılan eklerin sözcüklere eklenmesiyle oluşmuşlardır. Bu ekle oluşan örnekler yaygın değildir, bazı kalıplaşmış sözcüklerde bulunur: *işkeer* “içeri”, *daşkaar* “dışarı” GTY, s. 421).

murnay töreen azı-daa çok,

“önceden doğan ağabeyi de yokmuş.”

(4)

moon mınaar (bundan sonra)

moon mınaar çoruk kılbazımda harın eki bolgan-dır

“bundan sonra artık yol gitmeyeceğim iyi oldu.”

(1167-1168)

ooŋ soonda (ondan sonra)

ooŋ soonda çüs şarı çügü tyaştı keze atkaş,

“ondan sonra yüz öküz yükü ağacı keserek atıp”

(714-715)

Ooŋ soonda ortumak ulus adarga

“Ondan sonra orta hâlliler attığında”

(735)

ooŋ soonda çer çurtuŋduva köjüp çorup kör

“ondan sonra yer yurduna göçer misin”

(1021-1022)

moon soŋgaar (bundan sonra)⁹⁸

moon soŋgaar moon artık moondaktar bar bolgay

“bundan sonra daha fazla engelliler var olacak,”

(419-420)

-Men ıškaş kijije moon soŋgaar udur-daa körbeyn

“Benim gibi kişiye bundan sonra karşı gelmeden”

(702)

-Moon soŋgaar mençe udurlanıp kelziŋze,

“-Bundan sonra bana karşı gelirsen,”

(1445)

⁹⁸

*moon < *bunun.*

inçaar orta (o zaman)*Inçaar orta Dag-İrgekti salıpkaş,*

“O zaman Dag-İrgek’i bırakan” (1448)

inçaar orta adıñnı-sıvıñnı adap bergeş,

“o zaman adını sanını söyleyip” (352-353)

Inçaar orta, Han-Buuday çıldık çerge halıda bergeş,

“O zaman Han-Buuday yıllık yere zıplayıverip,” (753)

1.Yer-Yön Zarfları (Turuştıñ Nareçiyezi)

Eylemlerin ve eylemsilerin yerini, yönünü gösteren sözcüklerdir.

beer (buraya)*Beer ün!*

“Beri çık, (beri gel)!” (1475)

maar (oraya, orada)*Am meen oglum maar çoruur dep bargan-dır.*

“Şimdi benim oğlum oraya gitmek üzeredir.” (307)

Sen maar bar bolzuñza,

“Sen oraya varır olsan,” (1026)

aar (iy) kuzey (yamaç)⁹⁹*... konçug ulug şil tayganıñ aar iyinge ünüp keerge,*

“ ... çok ulu olan cam tayganıñ kuzey yamacına çıktıklarında,” (1350)

⁹⁹

Tuv. ār (aar) “o, karşı(daki), öbür taraftaki” (TvRSPa: 32), ār iy (aap ий) “öbür (uzak, arka) yamaç” (TvRSPa: 188; (TvRS: 203) (Bunun anlamı (TvRS: 28’de “kuzey (güneşsiz) yamaç” olarak verilmiştir.) Li, Yong-Söng, *TDS*, İstanbul 2004, s.72, dipnot19.

ında (orada)

kadayı ında olurup-tur.

“eşi orada oturuyormuş.” (1474)

maṇaa (buraya, burada)

Men kelgijemçe sen maṇaa çıdar sen!

“Ben gelinceye kadar buraya yatarsın!” (1144)

aṇaa (orada)

aṇaa körjüpkey siler aan

“orada kendinizi gösterirsiniz” (708)

aṇaa üş-üş hondur olurup dıstanıp

“orada üç gün oturupdinlendikten sonra” (1680-1681)

ındında (ötesinde)

deerniṇ çedi şapşılğazını ındında

“göğün yedi şapşılğasının ötesinde” (498)

kırında (üzerinde)

dörbelçin kara şiree kırında

“dört köşeli kara tahtın üzerinde” (660)

kandığ-bir (herhangi bir)

seni kandığ-bir ölirer çerje aybılaar evespe!

“seni, ölebileceğin herhangi bir yere buyurabilir (gönderebilir)!” (633-634)

kaynaar-daa (hiçbir yere)*Han-Şilgini kaynaar-daa barbas kıldır*

“Han-Şilgi’yi hiçbir yere gidemeyecek biçimde” (836)

murnundan (önünden, karşıdan)*murnundan uktuul keerni kançap bilir*

“önünden karşılayanı nasıl bilir” (336-337)

soo-murnunda¹⁰⁰ (her tarafına, her tarafında)*... soo-murnunda hamık ok şirelgen eleñ-tendiñ çıtkan irgin.*

... “arkasında ve önünde oklar saplanmış, sendeleyerek gidiyormuş.”

(1611-1612)

şaar (uzak, oldukça uzak)*saaskanın tudup ekkep, şaar örü öskedip:*

“saksaganını yakalayıp getirerek oldukça uzağa yukarıya gönderip:”

(537-538)

3.Miktar Zarfları (Hemçegniñ Nareçiyezi)

Eylemleri ve eylemsileri azlık-çokluk, miktar, nicelik ve derece yönlerinden belirtip güçlendiren sözcüklerdir.

dıka-dıka (çok çok, çokça, pek çok, yüksek)*Aşak hap olura dıka-dıka algırarga*

“İhtiyar giderken yüksek sesle bağırınca” (1395)

¹⁰⁰

soo-murnu < **soñu murnu* “sonu önü, arkası önü, eni sonu”

ayaar ayaar (az az, yavaş yavaş)

ayaar-ayaar alırga,

“az (alçak) sesle bağırınca”

(1471)

bir dolgandır (bir kez)

Çambı dipti bir dolgandır haldıp kelgeş

“Çambı dibi bir kez dolanarak koşup geldiğinde”

(830)

4. Durum Zarfları (Kıldınıg Argazının Nareçiyezi)

Eylemlerin ve eylemsilerin nasıl ve niçin yapıldığını bildiren sözcüklerdir.

mındıg (böyle)

mındıg booptur oo!

“böyle olmuş!”

(265)

-Arıskan çerniñ ıyajı bolgaş, mındıg çaştagan çüve be?

“-Kuru ağaçlı yerin ağacı mıydı böyle dağılan?”

(1371)

mındıg boop-tur.

“böyle olmuş.”

(1427)

mındıg çüve irgin.

“böyle imiş.”

(1456)

ındıg, ındıg-la (öyle)

-Ol çüge ındıg kijil?

“-O niye öyle kişidir?”

(467)

-İndig-la boop-tur iyin,

“Öyle olmuş,” (309)

ulam, ulam-na (daha, daha da)

ulam çönüp baskırıp kelgeş

“daha da yaşlanıp kötüleşmiş” (1554)

a’dı, bodu kadı ulam-na küş kire berip-tir.

“atı ve kendisi daha da güçlü olmuş.” (609)

deere (daha iyi, en iyi)

...delegeyniñ deskizinge oktargayniñ ortuzunga munganıñ deere boor-dep a’dı tura çugaalaan irgin.

“dünyanın düzlüğüne evrenin ortasına binmen daha iyi olur”, diye atı söylemiş.” (173-174-175)

darıy (hızlı)

aldan kiji tötpeş ak ças dañzazınga darıy-darıy taapkılap,

“altmış kişinin bitiremeyeceği ak tombak piposunu aralıksız içip,” (966-967)

dürgen (hızlı, hızla)

dürgen köjüp çanzıñza

“hızla göçüp gitsen” (1028)

dürgen-ne (hızlı, hızla, hızlıca, hemen, derhal, hemencecik)

Han-Buudayga dürgen-ne çugaalaan.

“Han-Buuday’a hemencecik söylemiş.” (843)

dürgen-ne hoyturuktay sop alğan.

“hızla sadağına sokmuş.”

(856-857)

belen (hazır, kolay)

çoruurunga belen turup turgan.

“gitmek için hazır duruyorlarmış.”

(1693)

ıgıy-dıgıy (ıkına tıkına, zar zor)

şodak-şuudaan ıgıy-dıgıy tudup ketinip

“şodak-şuudağını ıkına tıkına tutup giyinip,”

(1666)

çüggle (sadece)

çüggle tudup amzaaş-la todup olurup-tur evespe.

“sadece tadına bakarak doymuşmuş.”

(599)

eki (iyi)

moon mınaar çoruk kılbazımda harın eki bolgan-dır

“bundan sonra artık yol gitmeyeceğim iyi oldu.”

(1167-168)

bagay (kötü, fena)

Uzun-Sarıg mögeniñ sagıjı bagay kiji çüve.

“Uzun-Sarıg Möge düşüncesi kötü kişidir.”

(633)

5.Soru Zarfları (Aytırığ At Ornu)

Eylemleri ve eylemsileri soru yönünden bildiren sözcüklerdir.

kayun, kayın (nereden)

kayın üngeş,

“nereden çıkıp”

(601-602)

kayun üngeş

(351)

“nereden çıkıp”

kayın (nasıl)

kayın büderil aan

“nasıl gerçekleşir ki”

(389)

kaynaar (nereye)

kaynaar bar-çıdır sen

“nereye gidiyorsun”

(602)

çejen (ne zaman)

Ta kajanga, ta çejenge çorup kelgen ulus,

“Ta ne zamandan, ta ne zamana yürüyüp gelen kişiler,”

(328)

çüge (niçin, neden, niye)

çüge mınçap turarın-ol?-dep aytırgan.

“neden böyle yapıyorsun? diye sormuş.”

(1141)

-Bo çüge mınçaldırgan kiji boor?

“-”Bu niçin böyle olmuş biridir?”

(456)

çül (ne)¹⁰¹*sözün çül, ejim?*

“sözün ne(dir), arkadaşım?” (969)

sögleer sözün çül?

“söyleyecek sözün ne(dir)?” (1440)

kayda (nerede, nereye)*-Kayda bargan?-dep aytırarga:*

“-Nereye gittiler? diye sorunca:” (1629)

kajan (ne zaman)*Ta kajanga, ta çejenge çorup kelgen ulus,*

“Ta ne zamandan, ta ne zamana yürüyüp gelen kişiler,” (328)

-Kandıg çü-daa bolza,

“-Nasıl ne olursa olsun” (1661)

çop (niçin, neden, ki, değil mi)*-Bo çüven-bile çop ejikti duglap kaan sen?*

“-Bu şey ile neden kapıyı kapattın sen?” (1199)

¹⁰¹*çül < çü+ol.*

IV. ZAMİRLER (At Ornu)

ZAMİR ÇEŞİTLERİ

1. Kişi Zamirleri (Arının At ornu)

teklik 1. kişi:	<i>men</i>	çokluk 1. kişi:	<i>bis</i>
teklik 2. kişi:	<i>sen</i>	çokluk 2. kişi:	<i>siler</i>
teklik 3. kişi:	<i>ol</i>	çokluk 3. kişi:	<i>olar</i>

teklik 1. kişi:

... *men* çoongan kiji boor men dees

“ben nasıl yapacağım diyerek” (903-904)

-Bir eves *men* seni oktaptımza

“-Eğer ben seni vurursam” (931)

-*Men* çer çurtum irak kiji men.

“-Ben yeri yurdu uzak kişiyim.” (1011)

Men keligjemçe sen maḥaa çıdar sen!

“Ben gelinceye kadar buraya yat” (1144)

Han-Buuday deerzi men-boor men-dep harılaan.

“Han-Buuday denilen ben olurum diye cevaplamış” (605-606)

teklik 2. kişi:

-*Sen* kulugurnu düktüg çüve bolza tazargije,

“-Sen alçağı tüylü şey kelleşinceye kadar,” (418)

Sen kayda sen?

“Sen nerdesin?” (459)

-Sen kulugur deerniň çedi şapşılgaşınıň

“-Sen(i) alçak, göğün yedi şapşılgaşının” (498)

-Sen-daa, men-daa çok turuvusta,

“-Sen de ben de yokken,” (774)

Sen inaar bar bolzuňza,

Sen oraya varır olsan, (1026)

Men kelgijemçe sen maňaa çıdar sen!

“Ben gelinceye kadar sen buraya yat,” (1144)

sen ööňge olur,

“Sen otağına git.” (1042)

teklik 3. kişi:

Ol bodanıp çıdarga,

“O düşününce,” (1463)

Ol oglun aldı çılda azırap keligre,

“O oğlunu altı yaşına büyütüp gelince,” (15)

çokluk 1. kişi:

-Bis-daa dalaş çor bis,

“-Biz de acele ediyoruz,” (356)

Bis bolza, çırık örtemçeyni ötkes,

“Biz (im) aydınlık dünyadan geçip” (447)

bis törel, alışkı-şanışkı maldar bolgay bis.

“biz akraba, kardeş canlılarız.”

(1038-1039)

çokluk 2. kişi:

Siler çokka men çaaskaan kançap çoruur men.

“Sizler olmadan, ben yalnız nasıl giderim?”

(423-424)

Siler bolza, am meeŋ ooldarım-bile

“Şimdi sizler benim oğullarım ile”

(619)

çokluk 3. kişi:

-Olar bolza aşak-kaday ulustar-dır,

“-Onlar karı kocadır,”

(463)

Olarnıŋ izin istep,

“Onların izini izleyerek”

(1569)

-Olar bolza aşak-kaday ulustar-dır,

“-”Onlar karı kocadır,”

(463)

Kişi zamirlerinin durum ekleriyle birlikte kullanılışı.¹⁰²

	men	sen	ol
verme d.	meŋee	seŋee	aŋaa
	[mee]	[see]	[aa]
yükleme d.	meni	seni	onu
ilgi d.	meeŋ	seeŋ	[ooŋ]
bulunma d.	mende	sende	ında
çıkma d.	menden	senden	oon
vasıta d.¹⁰³	meeŋ-bile	seeŋ-bile	ooŋ-bile

¹⁰² Tuva dilbilgisi kitaplarında gösterilen fakat metnimizde geçmeyen biçimler, köşeli ayraç içinde verilmiştir. (ATLD, 222).

yön gösterme d. 1.	mençe	sençe	[olçe]
yön gösterme d. 2.	[mendive]	sendive	[olduva]

	bis	siler	olar
verme d.	[biske]	silerge	olarga
yükleme d.	bisti	silerni	[olarnı]
ilgi d.	bistiñ	silerniñ	olarnıñ
bulunma d.	[biste]	[silerde]	[olarda]
çıkma d.	bisten	[silerden]	[olardan]
yön gösterme d. 1.	[bisçe]	[silerje]	[olarje]
yön gösterme d. 2.	[bistive]	[silerdive]	[olardıva]

Kişi zamirlerinin durum ekleriyle birlikte kullanılımlarını gösteren bazı örnek cümleler aşağıda gösterilmiştir:

teklik 1. kişi:

ilgi durumu

Bo çılgıda meen oğlumga a't bolur mal

“Bu yıldı benim oğluma at olacak hayvan” (90-91)

meen iyi akım ölürgen kulugur

“benim iki ağabeyimi öldüren alçak!” (576)

meen çurumnı çara sovut,

“benim ağzımın kenarını yar,” (194)

meen çayaamnı çüğe söök çayınmandır

¹⁰³ Tuva dilbilgisi kitaplarında, yalın durumdaki kişi zamirlerinin vasıta durumuyla birlikte kullanılışı verilmemiştir. Metnimizde, kişi zamirleri ilgi durumu + vasıta durumu olarak kullanılmışlardır. (ATLD, 222).

“benim sağrıma, kemiklerim parlayıncaya kadar” (196-197)

Meen oglumnun a'dinga bodunga

“Benim oğlumun atına ve kendisine “ (230-231)

Am meen oglum inaar çoruur dep bargan-dır.

“Şimdi benim oğlum oraya gitmek üzeredir.” (307)

Meen oglumga eş boop çorup körüner, ooldarım-

“Benim oğluma arkadaşlık eder misiniz oğullarım? (308)

meen Han-Şilgi a'dım

“benim Han-Şilgi atım” (929-930)

-Meen adım tınıji ındıg çüve!-dep, horadap turgan.

“-Benim atım nefesi böyledir diye kızmış.” (870)

yükleme durumu

kök deer adam meni dop-doraan ölürer

“mavi gök babam beni derhâl öldürür” (933-934)

Han-Buuday dep kiji meni ölürup çidirdir le:

“Han-Buuday denilen kişi beni öldürüp yok ediyor.” (974)

oon iştinge meni öpeylep çaygap,

“onun içinde beni ninni söyleyerek sallayıp.” (246-247)

-Haan katım meni muş şilgi çılgını

“-Han kayın babam beni, bin al yılmayı” (1035)

meni tanır çadavas,

“beni belki tanır.” (1042)

verme durumu

meñee oon ulug ça, sogundan çazap ber,
 “bana ondan daha büyük yay ile ok yontup ver,” (26)

-İndig bolza meñee oon artık ulug ça,
 “-Öyle ise bana ondan büyük yay “ (36)

meñee kelgen çüvege sen baar,
 “bana gelen şeye sen var,” (1443)

bulunma durumu

-Mende ındıg aas çok,
 “-Bende öyle söz olmaz,” (929)

çıkma durumu

ejim menden ındıg aas üner bolza,
 “arkadaşım benden öyle söz çıkarsa,” (929)

yön gösterme durumu

çer çurtuñçe çanıp çoruuruñda mençe medeeleer sen,
 “yer yurduna dönüp gittiğinde bana da (bana doğru) haber verirsin,”
 (1180-1181)

-Ol çerden ünerinde mençe çüge medee-horaa çorutpadın,
 “-O yerden gittiğinde bana (bana doğru) neden haber göndermedin”
 (1234)

vasıta durumu

Meeñ-bile meskildejir dep beer kel-çıdar sen,
 “Benimle dövüşeyim diye buraya gelebilen sen” (1161-1162)

teklik 2. kişi:**ilgi durumu**

Seey çerınge çoruur men.

“Senin yaşadığın yere gideceğim.” (1180)

-Seey bo oguynuy bizinden baar men!

“-Senin bu okunun ucundan ölürüm,” (1447)

yükleme durumu

-Seni bir eves oktaptımza,

“-Eğer seni vurursam,” (927)

Seni Kara-Bulaga ölürtüp kaan boor dep

“Kara-Bula seni öldürmüştür diye düşündüm” (1192-1193)

seni danızdan balap kaayın

“seni listeden sileyim.” (1545-1546)

Erlık-lovuy haan seni ölüüp kaar

“Erlık-Lovuy Han seni öldürür” (482)

verme durumu

bo çılğının arazında sejee a’t bolur çüve

“bu yilkının arasında sana at olacak şey” (64-65)

-Bo çılğıda sejee a’t-höl boor çüve çok-tur,

“-Bu yilkıda sana at-binit olacak şey yoktur” (87)

ol sejee bir a’t bolur bolza bolur-dur iyin,

“o sana iyi bir at olabilecekmiş” (102)

-Bo kulunçak-daa sejee a’t bolur-dur oglum.

“-Bu kulun sana at olacaktır oğlum.” (126)

bulunma durumu

sende ındıg aas çok boor aa, ejim?

“sende öyle ağız olmaz mı dostum?” (932)

çıkma durumu

-Udur çaalap kelgen **senden** bolzun be?

“-Olur olmaz savaşmaya gelen senden olsun mu?” (1723)

yön gösterme durumu

çılğını sençe olap çağgıstap erttirer eves men be,

“yılıkyı sana doğru birer birer süreceğim, “ (61-62)

bir eves sençe körüp kişteer çüve çok bolza,

“eğer sana bakıp kişneyen şey (at) yoksa” (64)

-Sendive körüp kişteer çüve çoktur be,

“-Sana bakıp kişneyen şey(at) yok mu oğlum?” (80)

bir eves sendive körüp,

“eğer sana bakarak” (62)

vasıta durumu

-Seeñ-bile kadı, çağgıs iyeden töreen alışkılar boop,

“Seninle bir anneden doğan kardeşler olup.” (1179)

seeñ-bile mınçap oruk saadap,

“seninle böyle yolumu geciktirip,” (583)

teklik 3. kişi:

yükleme durumu

onu körgeş,

“onu görünce;” (1406)

Dag-İrgek **onu** dıynaas,

“Dag-İrgek onu duyunca,” (1700-1701)

iyelik durumu

oozu bir dajurga, Han-Buuday ut çok olurup-tur.

“O (osu), tokat atınca Han-Buuday sessiz oturuyormuş.” (681-682)

Kara-Bulaga hap keerge, oozu heveer çıtkan.

“Kara-Bula’nın yanına geldiğinde o, bıraktığı gibi yatıyormuş.”
(1153-1154)

ilgi durumu

Meen iyi duymam ooŋ ag-şerii-bile

“Benim iki küçük kardeşim onun ordusuyla” (1582)

ooŋ baazın körgüzüp kaanı ol-dur-dişkenner.

“onun cezası budur demişler.” (452-453)

ilgi durumu-vasita durumu

Ooŋ-bile höreeŋ orta kagarga,

“Onunla, göğsünün ortasına vurunca,” (896-897)

ooŋ-bile kezer siler!

“onunla kesebilirsiniz!” (1689)

çokluk 1. Kişi**yükleme durumu**

-Bisti çü haan üptep olçalap aldı?

“-Bizi hangi han yağmalayıp, işgal etti?” (1576)

ilgi durumu

-Bistiŋ haandan çü ara-albatı artı?-dep aytırarga:

“-Bizim hanlıktan halk kaldı mı? diye sorunca.” (1580)

-Bistiŋ ara-albatıdan

“-Bizim uyuğumuzdan” (1581)

-Bistiñ ulustan artkan-kalgan çü barıl?

“-Bizim ulustan artan kalan ne var?” (1603)

bistiñ e’t kejisviske dıñnır çüve çok,

“bizim etimizi ve derimizi deiecek bir şey yok” (1687-1688)

bistiñ örtemçeyniñ ödüree eves,

“bizim dünyanın ördeği değil,” (486-487)

Bistiñ iyevis ulug Han-Şilgi

“Bizim annemiz ulu Han-Şilgi” (1039)

-Bistiñ duñmavıs mün-dür.

“-Bizim kardeşimiz olduğu doğrudur.” (1062)

çıkma durumu

-Bisten artkan-kalgan çü barıl?-dep aytırarga:

“-Bizden artan kalan kim var? diye sorunca:” (1614)

çokluk 2. kişi:

yükleme durumu

silerni köörümge,

“Sizlere bakınca, (sizleri gördüğümde) (1714-1715)

Han-Buuday dep kiji silerni ekkel deeştiñ

“Han-Buuday denilen kişi sizleri getirmem için” (1065-1066)

ilgi durumu

-Silerniñ eelçeeñer keldi!

“-Sizin sıranız geldi!” (1751)

am bo çer-delegeyde silerniñ kırınarga üner çüve çok,

“şimdi bu dünyada sizin üstünüze çıkacak şey yok,” (1766)

silerniñ eeñer Uzun-Sarıg mögeniñ küdeezi,

“sizlerin sahibi Uzun-Sarıg Möge’nin güveyi”

(1065)

verme durumu

-Silerge men çağum çağıyn, ooldarım:

“-Sizlere ben öğüdümü vereyim oğullarım:”

(1765)

çokluk 3. kişi:

ilgi durumu

Olarnıñ izin istep, soon soñnap çorup olura,

“Onların izini izleyerek peşlerinden gitmiş.”

(1569)

verme durumu

olarga dının berbeyn

“onlara dizgini vermeden”

(366-367)

Olarga men barıp köreyn,

“Onlara ben varayım,”

(1042)

2. Dönüşlülük Zamiri (“Bot, Bodu” Dep T’odargay At Ornu)

Dönüşlülük zamiri *bot* sözcüğü ile yapılır.¹⁰⁴ Kişilere göre çekimi şöyledir:¹⁰⁵

teklik 1. kişi: *bodum*

teklik 2. kişi: *boduñ*

teklik 3. kişi: *bodu*

çokluk 1. kişi: *boduvus /bottarıvıs*

çokluk 2. kişi: *boduñar / bottarıñar*

çokluk 3. kişi: *bottarı*

¹⁰⁴ Dönüşlülük zamiri diğer Türk dillerinde şöyledir: Hakas *poz*, Altay *boy*, Yakut *beye*, Türkiye *kendi*, Türkmen *öz*, Tatar *üz*, Çuvaş *hă*... (GTY, s. 245-246). Mo. *beye* (Grønbech Kare-Krueger John R., An Introduction To Classical (Literary) Mongolian, Wiesbaden 1955, s. 82b).

¹⁰⁵ (ATLD, 229).

a. Dönüştülük zamirlerinin iyelik çekimleri kendilerinden önce kişi zamiri alabilir.¹⁰⁶

b. Tuvaca'da, dönüştülük zamirleri Türkiye Türkçesinden farklı olarak, sayı ile belirtilebilir.

iyi bottarıñar “(iki) kendiniz, ikiniz” (879)

Metnimizdeki dönüştülük zamirlerinin geçtiği, bazı örnek cümleler aşağıda gösterilmiştir:

teklik 1. kişi:

ilgi durumu

Al bodum üş çüs harnı çajay bergen kiji bolgay men,
“Kendim üç yüz yaşına gelmiş kişiyim,” (11-12)

teklik 2. kişi:

iyelik eki-çıkma durumu

-Udıp çıtkan bagay aşak boduñdan bolzun!-digen.
“-Uyuyup yatan kötü ihtiyar senden (kendinden) olsun! demiş.”
(1725-1726)

ilgi durumu

A'dıñ-bile boduñ ülejip çıñer,
“Atın ile kendin paylaşıp yeyin,.” (608)

boduñ uştup körem,
“kendin çıkarır mısın,” (143)

-Er boduñ eres-tir sen,
“-Yiğit olan kendin cesursun” (170)

¹⁰⁶ *men bodum, sen boduñ (ATLD, 229).*

teklik 3. kişi:**iyelik eki**

-*Alday-Buuçunun a'dın, bodun çiiyn-dep,*

“-Alday-Buuçu’nun atını ve kendini yiyeyim diye,” (1643)

iyelik eki-verme durumu

Albıs, Şulbus haanını bodunga yozulug çaagay çolukşur bis,

“Albıs, Şulbus Han’ın kendisine selam verip saygıyla eğiliriz.” (346-347)

iyelik eki-vasıta durumu

Albıs haanını bodu-bile çoruy tutçup çorutkan.

“Albıs Hanın kendisiyle dövüşüyor,” (1581-1582)

iyelik eki-ilgi durumu

bodunun oglunga üstüü oranda

“kendisinin oğluna üst dünyada” (293)

çokluk 2. kişi:

ıdık sarıg hovunun dal ortuzunga iyi bottarınar tutçup turgaş bolunar,

“kutsal sarı bozkırın tam ortasında ikiniz (kendiniz) karşılaşırsınız,”

(879-880)

çokluk 2. kişi:**yön gösterme durumu**

bot-bottarınce kara dovurak çaşçır çoraan ulus-tur.

“birbirlerine (kendi kendilerine) kara toprak atıyorlarmış.” (463-464)

Dönüşlülük zamirleri iyelik ekleri ile çekimlenebilir: ¹⁰⁷

	bot		
iyelik d.	bodum	bodun	body
ilgi d.	bodumnu	bodunnu	bodunu
verme d.	bodunga	bodunga	bodunga

¹⁰⁷ (GTY, s. 246).

bulunma d.	bodumda	boduṇda	bodunda
yükleme d.	bodumnu	boduṇnu	bodun
çıkma d.	bodumdan	boduṇdan	bodundan
yön gösterme d. 1.	bodumçe	boduṇçe	bodunçe
yön gösterme d. 2.	bodumduva	boduṇduva	bodunduva

bot			
iyelik d.	boduvus /bottarivıs	boduṇar /bottariṇar	bottarı
ilgi d.	boduvustuṇ /bottarivistuṇ	boduṇarṇıṇ /bottariṇarṇıṇ	bottarınıṇ
verme d.	boduvuska/bottarivıska	boduṇarga/bottariṇarga	bottaringa
bulunma d.	boduvusta/bottarivısta	boduṇarda/bottariṇarda	bottarında
yükleme d.	boduvustu/bottarivistı	boduṇarṇı/bottariṇarṇı	bottarın
çıkma d.	boduvustan/bottarivistan	boduṇardan/bottariṇardan	bottarından
yön g. d. 1.	boduvusçe	boduṇarje	bot-bottariṇçe
	bottarivısçe	bottariṇarje	bottariṇçe
yön g. d. 2.	boduvustıva	boduṇardıva	bottarındıva
	bottarivistıva	bottariṇardıva	bottarındıva

3. Gösterme Zamirleri (Aytilganıñ At Ornu)

Tuvaca'da 3 türlü gösterme zamiri vardır: *bo*, *ol*, *döö*

bo yakındakini, *ol* uzaktakini, *döö* daha uzaktakini işaret eder. Çokluk eki almış biçimleri *bolar*, *olar* ve *dööler'dir*

Gösterme zamirlerinin durum ekleriyle kullanılışı:¹⁰⁸

	bo	ol	döö
verme d.	maṇaa	aṇaa	[dügee]

¹⁰⁸ Tuva dilbilgisi kitaplarında gösterilen fakat metnimizde geçmeyen biçimler, köşeli ayraç içinde verilmiştir. (ATLD, 226).

	[maa]	[aa]	
yükleme d.	monu	onu	[döönü]
ilgi d.	moon	oon	[dööñ]
bulunma d.	[mında]	ında	[dügde]
çıkma d.	moon	oon	[döön]
vasıta d.¹⁰⁹	moon-bile	oon-bile	-
yön gösterme d. 1.	[boje]	[olçe]	[dööje]
	mınaar	inaar	-
yön gösterme d. 2.	[boduva]	[olduva]	[döödüve]

	bolar	olar	dööler
verme d.	[bolarga]	[olarga]	[döölerge]
yükleme d.	bolarnı	[olarnı]	[döölerni]
ilgi d.	[bolarnıñ]	[olarnıñ]	[döölerniñ]
bulunma d.	[bolardan]	[olardan]	[döölerden]
yön gösterme d. 1.	[bolarje]	[olarje]	[döölerje]
yön gösterme d. 2.	[bolardıva]	[olardıva]	[döölerdive]

bo

verme durumu

*Men keligjemçe sen **mañaa** çıdar sen!*

“Ben gelinceye kadar buraya yat”

(1144)

yükleme durumu

*Han-Buudayga **monu** çugaalaar çoor be,*

“Han-Buuday’a bunu söylesem mi,”

(266)

¹⁰⁹ Tuva dilbilgisi kitaplarında, yalın durumdaki gösterme zamirlerinin vasıta durumuyla birlikte kullanılışı verilmemiştir. Metnimizde, gösterme zamirleri ilgi durumu + vasıta durumu olarak kullanılmışlardır. (, ATLD, 222).

ooldarım-dep monu sögleen.

“oğullarım diye bunu söylemiş.” (308)

“soṅgu nazıda moon körüp,

“sonraki hayatınızda bunu görüp,” (519-520)

vasıta durumu

-Çedi deerniṅ şapşılğazın moon-bile deektep kaaş erter çüve,

“-Yedi göğün şapşılğası bunun ile kancalanıp geçilir,” (321)

çıkma durumu

moon soṅgaar

“bundan sonra” (419)

moon soṅgaar moon artık moondaktar bar bolgay,

“bundan sonra daha fazla engelliler var olacak,” (420)

-Men ıškaş kijije moon soṅgaar

“Benim gibi kişilere karşı bundan sonra” (702)

moon mınaar çoruk kılbazımda harın eki bolgan-dır

“bundan sonra artık yol gitmeyeceğim iyi oldu.” (1167-1168)

-Moon soṅgaar mençe udurlanıp kelziṅze,

“-Bundan sonra bana karşı gelirsen,” (1445)

yön gösterme durumu

moon mınaar çoruk kılbazımda harın eki bolgan-dır.

“bundan sonra artık yol gitmeyeceğim iyi oldu.” (1167-1168)

ilgi durumu

“Moon-moozunga kiji kaṅçap todar boor”

“Bunun nesiyle (busuna) kişi nasıl doyar” (597-598)

ol

ilgi durumu-vasıta durumu

ooŋ-bile kezer siler!

“onunla kesersiniz!” (1689)

Ooŋ-bile balıg-bışkınıŋ emnenip,

“Onunla, yara bereni tedavi edip,” (202)

Ooŋ-bile höreeŋ orta kagarga,

“Onunla, göğsünün ortasına vurunca,” (896-897)

verme durumu

-Aŋaa sağış çovava, kadam!

“Ona üzülüp endişelenme ninem,” (1248)

yükleme durumu

onu amzavayn-daa:

“onu tatmadan.” (355)

onu negep çetirer deeş çoru men iyin.

“Onu istemek için gidiyorum diye cevaplamış.” (381)

Han-Buuday onu çeeş,

“Han-Buuday onu yeyince” (608-609)

Onu tevektepken kiji adaan-mööreyge adış-çarıştı alğanı ol bolur,

“Onu tevekleyen kişi bahis mücadeleyi, atış yarışı alır,” (783-784)

onu baza çoruy hürejip ertte bergen bolgan.

“onu da güreşerek geçmişlermiş.” (1570)

bulunma durumu

kadayı ında oturup-tur.

“eşi orada oturuyormuş.” (1474)

çıkma durumu

Oon-moon aḡnap,

“Böyle (ondan bundan) avlanarak”

(1564)

oon ıḡay Kara-Bulavıs Dag-İrgekterniḡ

“ondan başka, Kara-Bulamız Dag-İrgek’in” (1583)

*Şak oon aldı adaşkı*¹¹⁰

“İşte ondan sonra beş kardeş ve babaları” (1693-1694)

Oon baza bir algırgan.

“Ondan sonra tekrar bağırılmış.” (1711-1712)

meḡee oon ulug ça, sogundan çazap ber,

“bana ondan daha büyük yay ile ok yontup ver,” (26)

-Indıḡ bolza meḡee oon artık ulug ça,

“-Öyle ise bana ondan büyük yay “ (36)

Şak oon eldik çançınıḡ iştinde

“İşte ondan sonra heybesinin içindeki” (1153)

ilgi durumu

Ooḡ ornunga ulug kavaydan çazaas,

“Onun yerine; büyük beşik yaptırarak,” (246)

ooḡ soonda çüs şarı çüḡü ıyaştı

¹¹⁰ *adaşkı* “baba ile oğulları, baba oḡul”

“ondan sonra yüz öküz yükü ağacı” (714)

ooŋ iştinge meni öpeylep çaygap,
“onun içinde beni ninni söyleyerek sallayıp.” (246-247)

ooŋ kırınga çerle olurbayn,
“onun üzerine oturmayın,” (349)

iyelik eki-vasıta durumu

oozu-bile çer-deerniŋ şapşılğazın deektep kaaş,
“onunla yerin göğün şapşılğasını kancalayıp,” (334-335)

yön gösterme durumu:

Sen inaar bar bolzuŋza,
“Sen oraya varır olsan,” (1026)

Inaar baar bolzuŋza,
“Oraya gidersen,” (1099)

Am erten iyilee inaar çoruulu,
“Şimdi yarın, ikimiz birlikte oraya gidelim” (131-132)

Am meeŋ oglum inaar çoruur dep bargan-dır.
“Şimdi benim oğlum oraya gitmek üzeredir.” (307)

*Gösterme zamirlerinin iyelik ekleriyle kullanılışı:*¹¹¹

	<i>bo</i>	<i>ol</i>	<i>döö</i>
teklik 1. kişi:	[moom]	[oom]	[dööm]
teklik 2. kişi:	moonŋ	ooŋ	[dööŋ]

¹¹¹ Tuva dilbilgisi kitaplarında gösterilen fakat metnimizde geçmeyen biçimler, köşeli ayraç içinde verilmiştir. (ATLD, 227).

teklik 3. kişi:	moozu	oozu	[döözü]
çokluk 1. kişi:	[moovus]	[oovus]	[döövüs]
çokluk 2. kişi:	[moonar]	[oonar]	[dööner]
çokluk 3. kişi:	moozu	oozu	[döözü]

iyelik durumu

oozu bir dajurga, Han-Buuday ut çok olurup-tur.

“O (osu), tokat atınca Han-Buuday sessiz oturuyormuş.” (681-682)

iyelik eki-vasıta durumu

oozu-bile çer-deerniň şapşılğazın deektep kaaş,

“onunla yerin göğün şapşılğasını kancalayıp,” (334-335)

4. Soru Zamirleri (Aytırıñıñ At Orunnarı)

Tuvaca’da soru zamiri olarak daha çok *kım* (kim) ve *çü* (ne) sözcükleri kullanılır.

*kım, kımıl*¹¹² “kim”

*kımnar, kımnarıl*¹¹³ “kimler” = (kişilere gelir.)

*çü, çül*¹¹⁴ “ne”

çüler “neler” (nesnelere gelir.)

*Soru zamirlerinin durum ekleriyle birlikte kullanılışı:*¹¹⁵

	<i>çü</i>	<i>çüler</i>
yalın durum:	<i>çü</i>	<i>çüler</i>
ilgi durumu:	<i>çünüñ</i>	<i>çülerniñ</i>
verme durumu:	<i>çüge</i>	<i>çülerge</i>

¹¹² *kımıl* < *kım+ol*.

¹¹³ *kımnarıl* < *kımnar+ol*.

¹¹⁴ *çül* < *çü+ol*.

¹¹⁵ GTY, s. 225.

yükleme durumu:	<i>çünü</i>	<i>çülerni</i>
bulunma durumu:	<i>çüde</i>	<i>çülerde</i>
çıkma durumu:	<i>çüden</i>	<i>çülerden</i>
yön gösterme durumu. 1.	<i>çüje</i>	<i>çülerje</i>
yön gösterme durumu. 2.	<i>çüdüve</i>	<i>çülerdive</i>

	<i>kım</i>	<i>kımnar</i>
yalın durum:	<i>kım</i>	<i>kımnar</i>
ilgi durumu:	<i>kımnıñ</i>	<i>kımnarnıñ</i>
verme durumu:	<i>kınga</i>	<i>kımnarga</i>
yükleme durumu:	<i>kımnı</i>	<i>kımnarnı</i>
bulunma durumu:	<i>kımda</i>	<i>kımnarda</i>
çıkma durumu:	<i>kımdan</i>	<i>kımnardan</i>
yön gösterme durumu. 1	<i>kımçe</i>	<i>kımnarje</i>
yön gösterme durumu. 2.	<i>kımdıva</i>	<i>kımnardıva</i>

çü soru zamiri iyelik ekleriyle çekimlenebilir:

	<i>çü</i>	<i>çüler</i>
teklik 1. kişi:	<i>çüm</i>	<i>çülerim</i>
teklik 2. kişi:	<i>çüñ</i>	<i>çülerin</i>
teklik 3. kişi:	<i>çüzü</i>	<i>çüleri</i>
çokluk 1. kişi:	<i>çüvüs</i>	<i>çülerivis</i>
çokluk 2. kişi:	<i>çüñer</i>	<i>çülerin</i>
çokluk 3. kişi:	<i>çüzü</i>	<i>çüleri</i> ¹¹⁶

-Bo *çüñer boor?*-dep ool aytırgan.

“-Bu nedir? diye oğlan sormuş.”

(832)

-Ok-ködek, bo *çüñ boor*, ejikijiim?

“-Oy dostum, bu nedir, dostum?”

(1422)

¹¹⁶ GTY, s. 225.

kımıl (kim?, kimdir?)

-*Adaň adaan adıň kımıl?*

“-Babanın verdiği adın ne?” (351)

iyen adaan şolaň kımıl?

“annenin verdiği sanın ne?” (351)

kım (kim)

-*iyen adaan şolaň kım boor, oglum?*

“annenin verdiği sanın ne oğlum?” (374)

Seen açan-daa ıškaş bujurgançıg aşaktı kım körgeň boor!

“-Senin baban gibi öfke verici ihtiyarı kim görmüştür!” (1094)

çü (ne)

-*Kandıg, çü boldu, oglum?-deerge:*

“-Nasıl, ne oldu oğlum? deyince:” (120)

-*Çü, kandıg adış-çarış bolur çüvel!-*

“-Ne, nasıl atış yarış olacaktı?” (711)

ol çü dep çüveleril, açay?

“onlar (o) nedir babacığım?” (22-23)

çül (ne)

sögleer sözün çül?-dep aytırgan.

“söyleyecek sözün ne diye sormuş.” (1440)

sözüngeň çül?

“sözünüz ne?” (1684)

ölürer ineğin hanın alır sözün çül,

“kesilecek ineğin kanı alınır, sözün ne,” (969)

Metnimizde geçen diğer soru zamirleri ve örnek cümleler aşağıda gösterilmiştir:

kayı (hangi, hangisi)

*Bo olçaladıp-ejeletken aal-çurttu **kayıvıs** hostadıp turarıl?*

“Bu işgal edilip yağmalanan ülkeyi hangimiz kurtaralım?” (1632-1633)

*-A ’ttı **kayınar** munarıl ooldar?*

“-Ata hanginiz binecek oğullar?” (819)

*-Albıs, Şulbus haan adaşkıların **kayıvıs** süreril?*

“Albıs, Şulbus Hanları hangimiz izleyelim?” (1632)

Aşağıdaki belirsizlik zamirleri yüklem olumlu ya da olumsuz oluşuna göre “hepsi” veya “hiçbiri” anlamını alırlar:

çü-daa (hiçbir şey)

*-Kandığ **çü-daa** bolza,*

“-Nasıl ne olursa olsun,” (1661)

*Ooñ dovurak doozununga **çü-daa** közülbeyn bargan:*

“Onun toz toprağından hiçbir şey gözükmemeye başlamış.” (183)

*meen bodal-sagıjınga **çü-daa** kirer boorlaan*

“benim aklıma fikrime ne gelir ki (hiçbir şey gelmez)” (1382)

kayı (hangi, hangisi)

*-**Kayınar-daa** soskap körüñer,*

“-İkiniz de (her biriniz de) bitirin bakayım,” (878)

*ol iyiniñ **kayızınga-daa** a’t çok turda,*

“ikisinin (hiç birinin de) de atları yokken,” (263)

Kayınar-daa turalaan çeriñerden adınar

“Herbiriniz istediğiniz yerden atın” (732)

5. Belirsizlik Zamirleri (To’dargay Eves At Ornu)

biree (bir)

-Bireeñer aal eeleze,

“-Biriniz obayı idare etse,” (1453)

dört (dört)

dörtüñer aynap çorup turza kandıgıl,

“dördünüz avlansa nasıl olur,” (1453)

kımgaa-daa (hiç kimseye)

Han-Buuday kimga-daa bildirbeyn,

“Han-Buuday kimseye bildirmeden,” (1466-1467)

şuptu (bütün, hep)

şuptuzu aña olurbayn,

“hiçbiri (hepsi) ona oturmadan,” (372)

Oon am, şuptuzun böle-haara bazıp algaş,

“Sonra da, hepsini kucığına basarak” (1375-1376)

şuptuvus ünüp çoruptar eves bispe

“hepimiz çıkıp gideriz” (357)

şuptuvustu Sook-Kızıl Tayganıñ

“hepimizi Soğuk Kızıl Tayga’nın” (1040)

dooza (hep, hepsi, bütün, tüm, bütünü)

Kara-Bula üş çüs bejen Dag-İrgeen doozazın

“Kara-Bula Dag-İrgek’in üç yüz elli (savaşçısının) hepsini” (1605)

bürün (hepsi, bütün, tüm, tümü, bütünü, tam, tamamen)

üş honuktun bodunda bürünü-bile ekelgen.

üç günün içinde hepsini getirmiş.

(281-282)

dögere (hep, hepsi)

beş oğlu dögere öglüg-baştıg bolgan,

“beş oğlunun hepsi evli barklı olmuş,”

(1342)

kayı bir şag (herhengi bir zaman, bir zamanlar)

kayı bir şagda Erlik-Lovuñ haan

“bir zamanlar Erlik-Lovuñ Han,”

(1464)

V. İLGEÇLER (ARTINÇILAR)

Kendi başına anlamları olmayan, çekime girmeyen ancak; sözcükler arasında anlam ilgisi kurmaya yarayan ve cümle içinde anlam kazanan sözcüklere ilgeç denir.

Tuvacadaki ilgeçler şunlardır: *çüg-le, tıñ, ılañgıya,-daa, aa, baytık ~ baytıgay, turjuk, şak, ışkajıgay, eekpe,-dır, ana, be, irgi, irgi be, iyik be, ale ~ ele, aa, dee, eves, bezin, çok, çokka,-la, sug, hire, aray, şala, aarak, ooda, iyin, irgin, aan, bolgay, bolgay aan, ıynaa, boor, boor oñ, çadavas, magatçok, iyik, ertip, kay, kayıl, aar, iñar ~ añar,-am,-em, herek, apaar, ujurlug, irgin ~ ergin, ertik, eves, moñ, oñ, deppe*¹¹⁷ vb. Örneklerden de görüldüğü gibi Tuvaca’da ilgeçler oldukça fazladır. Türkiye Türkçesinde de olduğu gibi -p ünsüzü sözcüğün ilk hecesine eklenerek eklendiği sözcüğü kuvvetlendirir:

... *han-şilgi be çap-çaa er han-şilgi kulunçaktı törüp algan,*

“Han-şilgi kısarak henüz (daha) yeni, erkek al kuluncuğu doğurmuştu,”

(108-109)

Eski dildeki *er- “olmak” eylem kökünden türeyip kalıplaşan bazı ilgeçler vardır: *irgin ~ ergin < *er-gin ~ ir-gin, ertip < *er-t-ip, ertik < *er-tik, eves < er-ves,*

¹¹⁷

ATLD, 239-245.

iyik < *i-yik*, *iyin* < *i-yin*; *boor* ve *çadavas*¹¹⁸ ilgeçleri de eylemlerden türetilmiştir: *boor* < *bol-ur*, *çadavas* < *çada-vas*; *-dır* ise *tur* eyleminden gelmektedir: *-dır* < *tur* < **tur-ur*; bazı basit ilgeçlerin kaynaşmasından birleşik ilgeçler ortaya çıkmıştır: *evespe* < *eves be*, *deppe* < *dep be*, *ışkajıgay* < *ışkaş-ı kay*, *ıyna* < *iyin aan*, *daan* < *daa aan*, *çadapçok* < *çadap çok*, *magatçok* < *magat çok*, *eekpe* < **eves iyik be*, *moŋ moon* “bunun”.¹¹⁹

-Kiji barbas çer bar be, kiji çorbas delegey bar be, Han-Şilgi a'ttı daş kıldır sootkaş, daga kıldır kadırğaş, dop-doraan çoruur-dur!-dep bargan çüveŋ irgin.

“- İnsanın gitmeyeceği yer var mı, insanın yürümeyeceği dünya var mı; Han-Şilgi atı taş gibi soğutup, nal gibi sertleştirip derhâl giderim’ deyip çıkmış.”
(272-274)

Metnimizde geçen bazı ilgeçler şunlardır:

Han-Buuday-daa çüzü *boor*, *kadaktarnı algaş*,

“Han-Buuday da ne yapsın, kadakları alarak,” (643)

-Seeŋ adaŋ-bile öŋ-tala çoraanım-daa şın, börü baŋı deg möŋgün, a't baŋı deg aldın alğanım-daa şın çüve.

“-Senin baban ile dost olduğum da doğru, kurt başı gibi gümüş, at başı gibi altın aldığım da doğru.”
(688-689)

... üş-üş çılda dolgadıp törüp *kaan ışkajıgay*. (1058-1059)

“... üçer üçer yıllarda dönüp doğum yapmıştır.”

-Aal çurtumduva am-na köjüp çoruur men ıyna *ale katım?-dep-tir.*

“-El obama şimdi göçüp giderim her hâlde, değil mi kayın babam?”

(1085)

¹¹⁸ *çada-vas* olumsuz anlam içeren *çada-* (<Mo. *yada-*), 3. tekil kişi olumsuzluk eki *-vas* (<-maz) ile bir araya gelerek olumlu bir anlam kazanmış. (TW, s. 100)

¹¹⁹ ATLD, s. 244.

Olarga men barıp köreyn, meni tanır çadavas, sen ööñge olur, Han-Buuday-dep-tir.

“ ‘Onlara ben varayım, beni belki tanırılar. Sen otağına git (otağında otur). Han-Buuday’ demiş.” (1042-1043)

-Çaŋgıs ooldug Alday-Buuçu beş ooldug bolgan irgin men!-dep amırap algırıp turgan.

“- ‘Tek oğullu Alday-Buuçu (iken), beş oğullu olmuşum ben’ diye sevinip bağırıyormuş.” (1318-1319)

-Katı kiji aybılaarga ıyaavıla baar ujurlug bolgay.

“-”Kayın baba buyurduğundamutlaka gidilmelidir.” (1102)

-Udup çıtkan bagay aşak meen eelçeem keldi ıynaan!-dep algırarga:

“-Uyuyup yatan zavallı ihtiyar ‘benim sıram geldi her halde!’ diye bağırınca.” (1748-1749)

... Han-Buuday büdüñge ap surıptar bodaaş, çüggle tudup amzaaş-la todup olurup-tur evespe.

“ ... Han-Buuday tamamını yutmayı düşünmüş de, sadece tadına bakarak doymuşmuş.” (598-599)

VI. BAĞLAÇLAR (EVİLELDER)

Sözcükleri, sözcük grupları ve tümceleri birbirine bağlamaya dayanır. Geleneksel dilbilgisi bağlaçları “sıralama”, “eşleme”, “karşıtlık”, “parça / bütün” gibi kavramsal tabanlara göre sınıflandırılır. Sınıflandırma çeşitli yapısal görünümlere göre de olabilir: “yalın bağlaçlar” (ve, bile, de /da), “birleşik bağlaçlar” (veya, veyahut), “ayrık bağlaçlar” (hemhem, nene, yaya, ya da) ... vb.¹²⁰

¹²⁰

Uzun, E. N., *Dünya Dillerinden Örnekleriyle Dilbilgisinin Temel Kavramaları Türkçe Üzerine Tartışmalar*, TDAD-39, İstanbul 2004, s. 78.

Tuvacadaki bağlaçlar şunlardır: *bolgaş, azı* (*azu* “veya, yoksa, yahut” (= Tuva *azı azı* ay. < **āz-* “azmak, yoldan sapmak ya da çıkmak”)¹²¹, *baza, a, harın, iyikpe, iyikpe azı, çok bolza, inçalza-daa, ındıg bolza-daa, bir eves, bile, çok boza, bir bolza, birdebirde, tata, inçalza-daa, ındıg bolza-daa, ındıg-daa bolza, inçalzajok, ındıg bolzajok, inçaarga, çüge dize, çüge deerge, çül dize, çül deerge.*

Yapı bakımından bağlaçlar ikiye ayrılır: 1) Yalın bağlaçlar: *bolgaş, baza, azı, a, harın*; 2) Birleşik bağlaçlar: *iyikpe, çok bolza, inçalza-daa, ındıg bolza-daa, bir eves.*

bolgaş bağlacı *bol-* “olmak” eylemine *-gaş* ulaç eki eklenerek yapılmıştır. *baza* bağlacı Moğolca’da ve Buryatça’da da kullanılmaktadır. *Bolgaş* ve *baza* bağlaçları güçlendirme, pekiştirme ilgeçleri olarak da kullanılır.

inçalza-daa, ındıg bolza-daa, ındıg-daa bolza, inçalzajok, ındıg bolzajok, inçaarga bağlaçları *ol* “o” (3. kişi) adılından türemiştir. *harın* bağlacı Moğolcadaki *harin* ile aynı anlamdadır.¹²²

Metnimizde geçen bazı bağlaçlar şunlardır:

-İndıg bolza adanın ezeriniñ ajırgı çarıkı açımaanda em-şagaan, dom şagaan o’ttar bar boor.

–”Öyleyse, babanın eyerinin sağ tarafındaki torbada şifalı otlar olmalı.”

(201-202)

Bir eves ol beniñ kulunçaa er bolur bolza, ol bir a’t boop bolur boor deer men-dep çugaalap turgan.

“Eğer o kısırağın kulunu erkek olursa, o sana at olabilecektir derim”, diye söylemiş.”

(96-97)

Azırar een bar be azı çok be?-dep aytırıp-tır evespe.

“ ‘Besleyen sahibin var mı, yok mu?’ diye sormuşlar.”

(1063)

¹²¹ daha geniş bilgi için bkz. Tekin, Talat, *age*, 156.

¹²² *ATLD*, s. 236-239.

Ta çejege, ta kajanga çorup kelgen çüve.

“Ta ne zamandan ta ne zamana gitmiş.” (1111)

Inçangaş üş çüs üş kiji Albıs, Şulbus haanınıñ örgeezinge barıp hos kirgeş,
“Böylece üç yüz üç kişi Albıs, Şulbus Han’ın sarayına serbestçe girerek,”
(345-346)

Inçaarga, oglum, Uzun-Sarıg mögeniñ aalı moon çıldıktıñ çerinde çüve.

“Öyle ise oglum Uzun-Sarıg Möge’nin obası buradan bir yıllık mesafededir.” (627-628)

Inçangaş ögge katap kirip keerge, karaan şiybes, közüngen budun tırtpas,
Uzun-Sarıg möge tura halaas, Han-Buudayga keep kulaş sarıg kadaan tudup:

“Bunun üzerine otağa girdiğinde, gözünü kırpmayan, uzattığı ayağını çekmeyen Uzun-Sarıg Möge kalkarak gelip, Han-Buuday’a, bir kulaçlık sarı kadağını tutup:” (695-696-697)

-Indıg bolza, ooldarım, biyeede meen ok-çemzeem bizin çılgap çıgaan-taŋgırak kılğan çüve bolgay,

“Öyle ise, oğullarım, eskiden benim kılıcımın ucunu yalayarak ant içip yemin etmişti,” (1719-1720)

Indıg-daa bolza, şaanda seen adaŋdan malga kelgen çüs şilgi çılğı bar çüve,

“Fakat; eskiden senin babandan malıma gelen yüz al yılkı var idi,”
(1016-1017)

-Bireede¹²³ bolza-katım kiji-dir,

“-Birincisi kayın babamdır,” (1030)

¹²³

ATLD’de bireede bağlacı geçmez. Bu bağlaç birde bağlacı ile aynıdır.

Inçalzajok”er-kiji bir onaaşkan çüvezinden dedir çanar bolza-songu nazınında kalçan kara buga boop törüttüner çüve deen”-dees, ak buludunga çölenip turup algan.

“Fakat, ‘er kişi bir kez payına düşenden (rakibinden) sırt çevirirse, sonraki hayatında akıtmalı kara boğa olarak doğacakmış denilir’, diye kara bulutuna tekrar yaslanmış.” (912-913-914)

- “Bo kiji-daa inçap baardı, *inçalza-daa* men a’dınnı kıygırbaan eves men be adıram” dep, Han-Buuday bodanıp oluru-tur.

“-‘Bu kişi de böyle yapmaya başladı, ancak; ben atımı çağırmadım ki dur’ diye Han-Buuday düşünmüş.” (976-977-978)

Indıg-daa bolza, meen bo turar çerim konçug hatçal çer çüve.

“Ama benim bu yaşadığım yer çok rüzgârlıdır.” (1087-1088)

VII. ÜNLEMLER (ALGI SÖSTERİ)

Ünlemler genellikle korku, sevinç, heyecan, coşku, şaşkınlık, üzüntü, sıkıntı, acıma... gibi duyguları bildiren sözcüklerdir.

Asıl Orhon yazıtlarında kullanılan tek ünlem sona yerleştirilen *a / ä* seslenme ünlemleridir: *bäglärim ä ter ärmış biz az teyin kork[maŋ]* “Ey beylerim! der imiş, biz azız diye korkmayın” (O ön 7). Yenisey yazıtlarında ünlem görevinde kullanılmış olan sözcükler şunlardır: *açığ* “ne acı!”, *bagır* “ne acı! Ne yazık!”, *buñ* “ne dert! Ne acı!”, *köñig* “ne acı! (< *köñ- “yanmak”)", *okuz* “kötü talih, kaza, kader”: (krş. Kırg. *okus* ay.), *yabız* “ne kötü!”.¹²⁴

Tuvaca’da kullanılan belli başlı ünlemler şunlardır: *oo, hoo, ooy-ooy, kök deer, ooy ekis, ekem-bolçuk, ooş, aa, ura, pa, er hey, uynu-uynu, ha-ha-ha* (gülme), *uyo, halak, ay, hak, ah, eh, pok, pok örşeezin, ıñay, eve, halagım halak ıñay, eçe halak, ii, dadayım, örşee hayırakan, oy, burgan örşee, ok, hı, örşeezin am, paa, ködek, ok ködek, eçigey, şo-şo, bogda, aa bogda, oy, ejen bo, ee-ta, daadım, daadıy, ee-hay, taan-daa, uu, ça-çaa, çaa, ay-ay, ana, şüñme, ö’k, tfu, fuu, tpük-hayt, piş, hoş, piş-*

¹²⁴

Orhon ve Yenisey yazıtlarında ünlemler için bkz.. (Tekin, Talat, *age*, s. 161-165).

daldırt, hamaan, huvurazın, uvaa, ekii, amır, bayırlıg, mendi, mendi-çaagay, çettirdim, uuçak, talaar, horjok, ohaay~ohalay, eey, ooy, oyt, eyt, allo, kuray, küş-ş, çu, ho-çu, ho-loo, tpr-r-uu, ha, sök-sök, çiiip-çiiip, kuruug-kuruug, çi-çi-çi-çi, höög-höög, ma, kay, çe, adır, ooş, şıyaan am, öpey-öpey, tpo, marş, kuug, çu-çuu, tootpa-tootpa, sak, çük, çaa-ta, şöö~şöge, holba-holba, küüs-küüs, biree-iyi-üş¹²⁵

Ünlemler daha çok konuşma dilinde ve halk edebiyatı ürünlerinde kullanılır. Fakat metnimiz destan olmakla birlikte ünlem çeşitleri fazla kullanılmamıştır.

Metnimizde ünlemlerin geçtiği bazı örnekler şunlardır:

-Çer-çerde baza kaygamçık möge kiji turar çüve-dir aa!
“Demek ki bazı yerlerde hâlâ güçlü insan varmış.” (1192)

Kara-Bula baza-la daglar bajinga tepkeş, aja halıp keep, tir oo!
“Kara-Bula da dağların başına basarak aşırp geçmiş”. (1281)

Alday-Buuçu aşaktıñ beş oğlu dögere öglüg-baştıg bolgan, aşak bodu amırap-bayırlap turup-tur oo!

“Alday-Buuçu ihtiyarın beş oğlunun hepsi evli barklı olmuş, ihtiyar sevinerek kutluyormuş”. (1341-1342-1343)

-Amır-la!-dep-tir. Ulug kijizi udup-la çıtkan.
“- ‘Merhaba’ demiş. Dev adam uyumaya devam etmiş.” (1356)

-Amır-la!-deen. Surag. Üş dajaas, üş katap-Amır! deen, surag bolgan.
“- ‘Merhaba’ demiş. Sessizlik. Üç kez tokat atınca, üç kez selâm vermiş, ses yok.” (1359-1360)

Señee bargan çüvege men baar, meñee kelgen çüvege sen baar, alışkı-şanışkı boop alul!-dep-tir oo!

¹²⁵

ATLD, s. 245-250.

“ ‘Sana gelen şeye ben, bana gelen şeye sen var, kardeş olalım’ demiştir.”
(1443-1444)

-*Ok-ködek, ertir udup kaap-tır men!-dees arnın sıybap tura halıp keep-tir.*
“- ‘Oy! ben ne kadar uyumuşum’ diye yüzünü ovuşturarak ayağa kalktı.”
(1536-1537)

...*sen kulugurnu körüp tur şınme!-dep kıjanıp çıdıp kalgan.*
“ ‘kahrolası, görürsün emil!’ diye tehdit etmiş.” (1310-1311)

VIII. SONTAKILAR

Ad, adıl ve ortaçlardan sonra gelerek, bağlı olduğu ad, adıl ve ortaçla tümcenin öteki öğeleri arasında zaman, mekân, yön, tarz, benzerlik, başkalık v.b. gibi bakımlardan çeşitli ilgiler kuran sözcüklere *sontakı* denir.¹²⁶
Metnimizde geçen sontakılar şunlardır.¹²⁷

adak (aşağı, alt, alt tabaka, alt kesim, aşağı kesim)

Kuskun, saaskannıñ çalgınıñ adaanga demgi bijiin bijeeş salıp çorudupkaş,

“Kuzgun ile saksaganın kanatlarının altına deminki yazısını yazarak bırakmış,” (542-543)

Adak kiji düştük çerden adar, ortumak kiji honuktug çerden adar dep, minçap turup-turlar.

“Aşağı kesimden kişi yarım günlük yerden atacak, orta kişi bir günlük yerden atacakmış.” (723-724)

ajır (-den, üstünden, üzerinden)

-*Aaldıñ murnunda Arzaytı tañdını aal artındıva, üş tañdını ajır tevekter.*

¹²⁶ Yong-Söng Li, *TDS*, İstanbul 2004, s. 25.

¹²⁷ Li, *TDS* kitabında 111 Tuvaca sontakı listelemiştir. (s. 906-907). Ayrıca *age*,’de sontakılarla ilgili geniş açıklamalara yer verilmiştir.

-”Obanın karşısındaki Arzaytı dağı, obanın arkasına doğru, üç dağın üstünden tekmelenecek.” (782-783)

aar iy (kuzey yamaç)

... *konçug ulug şil tayganıñ aar iyinge ünüp keerge,*

“ ... çok ulu olan cam tayganıñ kuzey yamacına çıktıklarında,” (1350)

beer iy (güney yamaç) ¹²⁸

Beer iyinden ayt dees,

Güney yamaçta ayt diye bağırıldığında (1561-1562)

art (geçit, dağ geçidi, dağ boğazı)

hem dep çüve kejer kejiğlig boor, art dep çüve ajar ajıghg boor,

“İrmak denilen şeyin geçecek geçidi olur, aşıt (dağ geçidi) denilen şeyin aşacak aşıtı olur,” (517)

artık (-den fazla,-den artık,-den daha,-den daha iyi, fazla, artık)

moon sonğaar moon artık moondaktar bar bolgay

“bundan sonra daha fazla engelliler var olacak,” (419-420)

-Şınap örgeden **artık** e’di e’tsig,

“-Gerçekten eti tarla faresinden daha etsi” (34)

oon artık ulug ça, sogundan çazap ber açay,

“ondan büyük yay ile ok yontuver babacığım,” (36)

... *kuşkaştan artık e’di e’tsig,*

¹²⁸

Elimdeki *Tuvaca-Rusça Sözlük*’te (E., R., Tenişev, Tuvinsko-Russkiy Slovar’, Moskova, 1968) s. 203’te *iy* maddesinde **beer iy** “yakın (yakındaki, öndeki, ön taraftaki) yamaç”, aynı sözlükte s. 132’de *beer* maddesinde “bu yamaç” olarak açıklanmıştır. Li *TDS* adlı kitabında beer iy ile ilgili bir açıklama yapmamıştır. Ben, *aar iy* “kuzey” anlamından yola çıkarak *beer iy* “güney” anlamını uygun görmekteyim.

“... eti küçük kuş etinden daha etsi,” (24)

baarı (önü)¹²⁹

*honuktug çerden hap kelgeş, deerde, şaştıkan demir çalımın **baaringa** tura düjerge,*

“bir günlük yerden koşturup gelip gökyüzüne denk olan demir kayanın önüne durduğunda,” (553-554)

başka (-den başka, birbirinden ayrı, birbirinden kopuk, ayrı ayrı)

*oon **başka** horjok!-dişken.*

“ondan başka yasak yok demişler.” (1303)

*Han-Buuday iyi **başka** üze şapkaş, çuuy tepkilepkeş, oruun şiglep çoruvu-la kaan.*

“Han-Buuday, iki kopuk parçaya vurup yuvarlayıp tekmelemiş, yoluna yönelip gitmiş.” (573-574)

baza (ve, bir de,-de)

*Kara-Bula **baza**-la daglar bajinga tepkeş, aja halıp keep, tir oo!*

“Kara-Bula da dağların başına basarak aşır geçmiş” (1281)

beer (beri, buraya,-den beri)

Üş adanın dujundan beer,

“Üç atadan beri, üç atanın zamanından beri” (148)

Beer ün!

“Beri çık, beri gel!” (1475)

*oglu, kenni çitkenden **beer** üjen-dörten-daa çıl bolgan turup-tur.*

“oğlu ile gelini kaybolalı otuz kırk yıl olmuşmuş.” (1488-1489)

¹²⁹

Aslen *bār* “karaciğer” (<*bağır) sözcüğünün 3. kişi iyelik ekli biçimi olan Tuvaca *bārı* (baarı) “ön” sözcüğü, özellikle kalma durumu eki alarak bir sontakı gibi kullanılmaktadır. (TDS, s. 605.)

beti (önü, ön tarafı)

soṅgu dergini betii talazınga üze şapkaş, başkı dergini indu talazınga üze şaavit-dep, monu sögleen.

“arka terkidekini ön tarafına koparıp atıp, ön terkidekini arka tarafına koparıp at” diye bunu söylemiş.” (526-527)

bile (ile, birlikte)

... oḡlu daştı biçe-ergee-bile çuuy idip badırıptı-tır evespe

“oḡlu taş küçük parmağı ile iterek aşağıya yuvarlattı.” (139-140)

... dedir aastıg kara kuynuṅ aksın dörbelçin kara daş-bile dıy bazırıp kaan çıtkan.

“...ters ağızlı kara mağaranın ağızı dört köşeli kara taş ile kapatılmıştı.” (135-136)

aṅ siiri-bile daarap turup kılğan,

“av hayvanının siniri ile dikilerek yapılmış;” (155-156)

burun, burungu (eski, evvelki, önceki)

-Ertengiler-burungular çugaalaanın dıynaın men.

“-Eski insanların konuşmalarından duymuştum.” (1430)

-Ertengi-burungu hortan-dayzın

“-Eski düşmanım” (1509)

murun (ön, önce)murnu (önü, öncesi) ¹³⁰

*Şıyaan am, burungunuṅ **murnunda**, ertenginiṅ ertezinde,*

¹³⁰

burun sözcüğünün üzerine 3. tekil kişi iyelik eki almasıyla kalıplaşmış bir biçimdir.

“İşte böyle, eskinin öncesinde, sabahın seherinde,” (1)

*Han-Buuday-daa halıtpışaan, aal **murnunda***

“Han-Buuday da koşarak, obanın önündeki” (881)

*-Seeñ **murnunda** meen katım çüve,*

“-Senden önce benim kayın babamdır,” (772)

-çe/-je

ottuñ ol-bo çarınçe aja halıp düjüp öörüp turgan çüveñ irgin.

“ateşin o yanına, bu yanına doğru atlayıp zıplayarak sevinmiş.” (13-14)

ogluñ çagıp artırıp kaaş, aalınçe çana bergen.

“oğluna oğluna öğüt verip bırakarak, obasına doğru dönüvermiş.”

(158)

çedir (kadar, değin)

Am-na küjür a’dınıñ çurın kulak döske çedir çara sokkaş,

“O zaman, zavallı atının ağzını kulaklarına kadar yırtarcasına çekip,”

(198)

dees (diye, deyip, diyerek; için,-mek için, uğruna)

de- “demek” eyleminin-geş ulaç ekiyle genişletilmiş biçimidir.

*onu negep çetirer **dees** çoru men iyin.*

“Onu istemek için gidiyorum diye cevaplamış.”

(381)

Bu sözcük üzerine ek alabilir:

*Han-Buuday dep kiji silerni ekkel **deestñ***

“Han-Buuday denilen kişi sizleri getirmem için”

(1065-1066)

Ancak sözcüğün sontakı olmadığı durumlar da görülebilir.

... *men çoongan kiji boor men dees*

“ben nasıl yapacağım diyerek” (903-904)

-*Ok-ködek, ertir udup kaap-tır men!-dees arnın sıybap tura halıp keep-tir.*

“-Oy! ben ne kadar uyumuşum” diye yüzünü ovuşturarak ayağa kalktı.”
(1536-1537)

deer (kadar,-e kadar)

... *ögnüñ ejiinden tura baglaaşka deer*

“otağın kapısından kazığa kadar” (343-344)

deg (benzer, gibi, kadar)

... *tañdı deg e'tten dögerip keliñer!*

“dağ kadar et kesip geliniz!” (223)

Deer oğlu Demir-Mögeniñ iyi kolduundan hunan inek deg

“Göklerin oğlu Demir-Mögenin iki koltuğundan üç yaşındaki inek gibi”
(941)

Tuvaca'da *deg* sontakısı yükleme durum eki olarak da kullanılabilir. Tunyukuk Yazıtı'nda da *tegi* biçiminde kullanım vardır.¹³¹

hünnüñ-ne örgelerni ög degni ölürip,

“her gün, tarla farelerini otağ gibi öldürüp,” (28)

+dıva/+dive/+duva/+düve/+tıva/+tive/+tuva/+tüve (+e doğru)

Han-Buudaydıva körüp-katırıp kaap turgan.

“Han-Buuday'a doğru baktığında kahkaha atıp duruyormuş.” (911-912)

¹³¹

TDS, dipnot 475.

oon soonda çer çurtuñduva köjüp çorup kör

“ondan sonra yer yurduna doğru göçer misin?” (1021-1022)

dolgandır (etrafında, çevresinde; etrafında dolaştırmak, etrafında çevirmek, dolandırmak, döndürmek)

Çambı dipti bir dolgandır haldıp kelgeş

“Çambı dibi bir kez dolanarak koşup geldiğinde” (830)

dooza (hep, hepsi, bütün, tüm, bütünü)

Kara-Bula üş çüs bejen Dag-İrgeen doozazın

“Kara-Bula Dag-İrgek'in üç yüz elli (savaşçısının) hepsini” (1605)

dömey (aynı, benzer)

Çaŋgıs uruu men-daa dömey-le bolgu deg çüve-dir.

“Tek kızı olmama rağmen bana da aynı davranıyor.” (1023-1024)

durt (boy, uzunluk)

... Han-Şilginiñ durtu uzun çüve bolgay,-sooŋga kaap ap kör-dişkenner.

“ ... Han-Şilgi'nin boyu uzundur, (bizi atının) arkasına alır mısın”? demişler.” (862-863)

duş (zaman)

Üş adanıñ dujundan beer el-çaanı ıyap-la şıdaar eki et çüveyn, oglum-dep turgan.

“Üç atanın zamanından beri, savaşları mutlaka kazanan iyi alettir oğlum”, demiş.” (148)

hire (kadar, yaklaşık, aşağı, yukarı)

e't-hanı kayı hire

“eti kanı ne kadar” (905)

inaar (oraya, orada)

Am meen oglum inaar çoruur dep bargan-dır.

“Şimdi benim oğlum oraya gitmek üzeredir.” (307)

Sen inaar bar bolzuŋza,

“Sen oraya varır olsan,” (1026)

ındı (öteki, ardında, arkasında, arka tarafı, öbür tarafı, karşı tarafı)

deerniŋ çedi şapşılğazınıŋ ındında

“göğün yedi şapşılğasının ötesinde” (498)

ıškaş (gibi, benzeri, böyle, sanki) (ogşag OTWF 197)

Seeŋ açar-đaa ıškaş bujurgançığ aşaktı kım körgeŋ boor!

“-Senin baban gibi öfke verici ihtiyarı kim görmüştür!” (1094)

-Men ıškaş kijije moon soŋgaar udur-đaa körbeyn

“Benim gibi kişiye bundan sonra karşı gelmeden” (702)

kıdığ (kıdığ, kenar, etraf, çevre) (kızı-g OTWF 192)

Kızaa-Kara Hemniŋ kıldunga

“Kızaa Kara ırmağın kenarında” (441)

kır (kenar, üst, uç, yüzey; dağın sırtı)

... meni bolçaglıg Bora-teyniŋ kırına ködürüp ündürüp kaarar!

“ ... beni Bolçaglıg boz tepenin üzerine kaldırıp çıkarın!”(1720-1721)

koja (komşu; koşa, yanında, bitişiğinde)

Koja-holbaazı doraan-na.

“-Konu komşusu hemen.” (218)

koja tırtıngılaaş, em-sagaan, dom-sagaan o'du-bile emnenip, kañ-kadık bodu boop ap-tır oo!

“birleştirip (yanına ekleyip, yanına çekip), şifalı otlarla tedavi edince, bedeni çelik gibi sağlam olmuştur.” (1151-1152)

kudu (aşağı, aşağıya, aşağı doğru olan, bir ırmağın aşağı mecrası boyunca)

... deerniñ ak, kara buludun örü-kudu köjürüp turgan ergin.

“ ... gökyüzünün ak kara bulutunu aşağı yukarı göçürüyormuş.” (165-166)

mindig (böyle)

mindig booptur oo!

“böyle olmuş!” (265)

-Bo çerger mindig çüve baspas çorbas çüve.

“-Bu yere böyle şey basmaz, yürümez idi.” (559)

ortu (orta)

Bolçatılıg bora teyniñ tal ortuzundan üze adıp ap kalgan.

“Bolçatılıg boz tepenin tam ortasından koparıp atmış.” (565)

Han-Buudayga malınıñ ortuzundan malın, ediniñ ortuzundan edin üzüp,

“Han-Buuday’a malının ortasından mal, varlığının ortasından varlık ayırıp,” (1212-1213)

orun (yer)

Oon ornunga ulug kavaydan çazaaş,

“Onun yerine; büyük beşik yaptırarak,” (246)

öske (özge, başka)

... öske çerger olurar eves bispe.

“ ... başka yere otururuz.” (349-350)

öttür (içinden, arasında, arasından, -den ... -e, bir yerden öteki tarafa)*Ogu tevenin üttüg çarnıñ öttür deggeş,**“Oku, devenin kalça kemiğinden değıp,”* (742-743)**soŋ (son, sonra; arka)***Adazı soondan¹³² hap çedip kelgeş:**“Babası arkasından (sonundan) dolu dizgin gelerek:”* (78-79)**soŋgu (sonraki, sonuncu)***soŋgu nazıda moon körüp,**“sonraki hayatınızda bunu görüp,”* (519-520)**soŋgaar (arkaya, kuzeye)***-Men ıškaş kijije moon soŋgaar**“Benim gibi kişilere karşı bundan sonra”* (702)**sööl (son, sonra, sonuç)***En söölünden Han-Buuday ünüp çıtkaş**“En sonundan Han-Buuday çıkarken”* (386-387)**şuptu (hepsi, tümü, bütün, hep, her biri)***Oon am, şuptuzun böle-haara bazıp algaş,**“Sonra da, hepsini kucağına basarak”* (1375-1376)*şuptuvus ünüp çoruptar eves bispe**“hepimiz çıkıp gideriz”* (357)*şuptuvustu Sook-Kızıl Tayganıñ**“hepimizi Soğuk Kızıl Tayga’nın”* (1040)**udur (karşı, karşısına,-e karşı)***-Men ıškaş kijije moon soŋgaar udur-daa körbeyn*¹³²*soondan < *soŋ+un+dan.*

“Benim gibi kişiye bundan sonra karşı gelmeden” (702)

ujun (için)

... *çoruk-herək ujun bar-çıdar kiji men,*

... (bu) iş için giden kişiyim, (622-623)

üstü (üst, yukarı, üstteki, yukarıdaki)

bodununı oglunga üstüü oranda

“kendisinin oğluna üst dünyada” (293)

yozugaar (gereğine göre, gereği gibi, uygun, uygun olarak)

Aldan kulaş aldın şalbazı-bile adazınını çağı yozugaar,

Altmış kulaç altın kemendi ile babasının öğütlediği gibi (109-110)

TUVACA METNİN YAZIÇEVİRİMİ

1 Şıyaan am, burungunun murnunda, ertenginiñ ertezinde, eki
şagnıñ ektinde, bak şagnıñ bajında çüven irgin. Sook Kızıl-tayganı ejeley
töreen, Çeeren-Demiçi a'ttıg Alday-Buuçu dep aşak çurttap-daa turgan
çüvezi irgin. Soñnay töreen duñmazı-daa murnay töreen azı-daa çok, er
5 kara çanğıs kiji çüve-dir. Amıtan çüveden çanıp-sınıp bolbas, aldı kulaş
albıs-şulbus ak selemelig, bizinge erig kañrı eptep turup kılğan kajır kara
hojuulalıg çüven irgin.

Övürünge deñnep-çıñnep havırar öle-bula çılgılıg, arızına deñnep-
çıñnep havırar ala-bula çılgılıg adajaan Ak-Sal irey eki haviçılıg, Uzun-
10 Say-Kuu kadaylıg çüven ergin.

Şıyaan am, Alday-Buuçunun Uzun Say-Kuu kadınından ool çok. Al
bodum üş çüs harnı çajay bergen kiji bolgay men, am keep mınça bolguje
açı-üre çok çoraan kadayım ool törüp berdi-dep ottuñ ol-bo çarıñçe aja
halıp düjüp öörüp turgan çüven irgin.

15 Ol oglun aldı çılda azırap kelirge, a'şka-çemge kirip, çedi çılda
azırap kelirge, çemge-a'şka kirip kelgen çüven irgin. Oglu-daa kılaştap
çoruur apargan doraan-na:

-Kuşkaştaayn, ça sogundan çazap berem, açay!-dep eerejip turup
bergen. Ça, sogunun çazap beerge, kuşkaştaaş-la kuşkaştarnı hünnüñ-
20 ne ög deg kıldır ovaalap ölürüp turgan. Oglu bir-le hün hovaa kuşkaştap
çoruurga, süür-süür sarıg çüveler üñgüründüve çıkkıñaynıp kirip turgan.

-Süür sarıg-sarıg çüveler üñgüründüve çıkkıñaynıp kirip turar, ol çü
dep çüveleril, açay?-dep adazına keep çugaalap-tır. Adazı olura:

-Ölürüp şıdaar bolzuñza, kuşkaştan artık e'di e'tsig, münü münzüg
25 örge dep ol boor, oglum-dep, mınçangan.

-Indıg bolza açay, meñee oon ulug ça, sogundan çazap ber açay, ol
çüveni ölüreyn-dep çugaalaptır. Adazı ça, sogunun çazap beerge,
kuşkajın kaap, hünnüñ-ne örgelerni ög degni ölürüp, ovaalap turgan irgin.
Bir-le hün hovaa örgelep çoraaş köörge, üñgüründüve kalbak sarıg-sarıg
30 çüveler haytıgaynıp kirkilep turarga, adazına kelgeş:

-Örgelep çoruurumga, üñgüründüve kalbak sarıg-sarıg çüveler

haytıgaynıp kirip turar, ol çü dep çüve boor, açay?-dep aytırğan. Adazı turgaş:

35 -Şınap örgeden artık e'di e'tsig, münü münzüg,-tarbagan dep çüve ol boor, oglum-dep olurup-tur.

-Indig bolza menjee oon artık ulug ça, sogundan çazap ber açay, ol çüveni ölüreyn-dep mınçangan.

Adazı ça, sogunun kılıp beerge örge ölürerin soksaas, hünnüñ-ne tarbagannap, çaan çag ovaa, söögün söök ovaa kıldır ovaalap turup-tur.
40

Bir-le hün tarbagannap çoraaş köörge, a'rgaje oytagar oytagar mıyıtıg çüveler oynap, kaldar-kaldar sarıg çüveler-daa mañnajıp, a'rgadıva kirip turar bolgan. Çügürüp kelgen olçaan, körgen çüvezin adazınga çugaalap turgan. Adazı turgaş:

45 -Şınap-la e'di e'tsig, hanı hanzıg, münü münzüg argar, koşkar, te, çuñma, elik-hülbüs dep çüve ol boor, oglum-dep olurgan.

-Inçaarga, açay menjee sırgılıg o'k, kadıg kara çadan kılıp ber, ol çüvelerni ölürip köreyn!-dep-tir evespe. Kadıg kara çanı, sırgılıg oktu oglunga kılıp bergen. Tarbaganın kaap, argar, koşkar, te, çuñma añnap-
50 menjep e'din e't ovaa, çaan çag ovaa, söögün söök, siirin siir ovaa kıldır ovaalap kadırıp turup-tur. Ta kajanga, ta çejege añnap kelgen çüve. Bir-le hün añnap çoraaş köörge, adazınıñ hoor sarıg çılgızı hovu sınmas çoraan-dır oo! Adazınıñ ol çılgızın körgeş:

-“Men çüge a't munmas, kezeede-le çadag añnap çoruur kiji boor
55 men?” dep bir hün bodanıp olurup-tur.

Şıyaan am, adazınga kelgeş:

-Hoor sarıg çılğıñ hovu sınmas çoruur çüve-dir, açay, men çüge a't çok, çadag añaar kiji boor men. A'ttıg çorup añaazımza kandıgıl?-
deerge, adazı turgaş:

60 -Indig bolza oglum, aldan kulaş aldın şalbanıñı dürüp tutkaş, Kızaa-Kara Hemniñ aksın orta am daarta turup aar sen, çılğıñı sençe olap çañgıstap erttirer eves men be, bir eves sendive körüp, kiştep erter çüve

bar bolza, aldan kulaş aldın şalbaş-bile argıktıg aldı moynunduva üş
 65 oraay kiir kaap aar sen, bir eves sençe körüp kişteer çüve çok bolza, bo
 çılgının arazında senjee a't bolur çüve çok bolganı ol-dur iyin, oglum-dep
 olurgan.

Şıyaan am, daartazında dañ bajı şara-here, daş bajı kara-şokar
 turda, aldan kulaş aldın şalbazın tudup algaş, Kızaa-Kara Hemniñ aksın
 orta manap turup aarga, Alday-Buuçu aşak hamık çılgızın oğlunduva
 70 çangıstap şuuşturup erttirip turup-tur evespe. Bir aynıñ üjen honukta
 şuuşup kelgen, körüp kişteer çüve çok bolgan, iyi aynıñ aldan honuunda
 şuuşup ertken, körüp kişteer çüve çok bolgan. Üş aynıñ tozan honuunda
 şuuşup ertken, körüp kişteer çüve çok bolgan. Adaktıñ soonda, ala-çavaa
 ertip çıda, köre tırkaş, kiştey kaaptıp ertip çıdırda, aldan kulaş aldın
 75 şalbazın argıglıg aldı moynun üş oraay kiir dep şıpşıp-şıpşıp şalbadaarga,
 argıktıg aldı moynun üş oraay kirgen,-oytur sop ekkep turup-tur.

Ala-çavaanın oorgazına dayanıp köörge, oorgazı sina ber çazarga:

-Bo-daa kayın kijee a't bolur-deeş, dedir salıp çoruduptur-tur. Adazı
 soondan hap çedip kelgeş:

80 -Sendive körüp kişteer çüve çok tur be, oglum?-deerge:

-Üş aynıñ tozan honuunda şuuşup keerge, körüp kişteer mal çok
 boldu. Adaktıñ soonda ala çavaa ertip çıtkan, körüp kişteerge, aldan
 kulaş aldın şalbam-bile argıktıg aldı moynunduva üş oraay kiir kaap
 algaş, oorgazına deerimge sıylır çazıp turar boorga:

85 "Bo-daa kayın a't boorul aan deeş" dedir salıp çoruduptum, açaş"-
 dep oğlu çugaalap-tır ool.

-Bo çılgıda senjee a't-höl boor çüve çok-tur, oglum-deeş, oglun
 edertip algaş, Alday-Buuçu aşak aalinga çanıp keep-tir. Çanıp kelgeş,
 adajaan Ak-Sal irey eki haviçızın kel dep algaş:

90 -Bo çılgını kezee şagda çılgılap, maldap çoraan kiji-dir sen. Bo
 çılgıda meen oglumga a't bolur mal bar deer sen be, çok deer sen be?-
 dep aytırıp-tır. Adajaan Ak-Sal irey turgaş:

-Bo malda bo oolga mal bolur çüve-daa çok iyin. Indig-daa bolza

95 Sook-Kızıl Tayganın hölege çartında üş çılın dolgatkan han-şilgi be bar
 çüve. Ol be üş çılın dolgadırda çedi bozaga kara hayanı tura tep çıda
 dolgadıp çıdar mal çüve. Bir eves ol beniñ kulunçaa er bolur bolza, ol bir
 a't boop bolur boor deer men-dep çugaalap turgan.

Şıyaan am, Alday-Buuçu aşak oglunga çugaalap-tır:

100 -Çaa oglum, Sook-Kızıl Tayganın hölege çartında han-şilgi be üş
 çıda dolgadıp çıdar çüve-dir. Ol be üş çıda dolgadırda çedi bozaga kara
 hayanı tura tepkilep çıda dolgadıp çıdar mal çüve-dir. Ooñ kunnu er bolur
 bolza, ol señee bir a't bolur bolza bolur-dur iyin, oglum. Am daarta aldan
 kulaş aldın şalbanı astıp algaş, Sook-Kızıl Tayganın hölege çartınga
 baar sen, baarınga ol beniñ kulunçaa er bolza, argıktıg aldı moynun üş
 105 oraay kiir kaap aar sen, oglum-dep çağıp, surgap olurgan irgin. Küjür er-
 daa çüzü boor, am daarta, dañ bajı şara-here, daş bajı kara-şokar çorda
 aldan kulaş aldın sıdımın astıp algaş, Sook-Kızıl Tayganın hölege
 çartınga çede beerde, han-şilgi be çap-çaa er han-şilgi kulunçaktı törüp
 algan, ölü bezin kurgavaan turgan. Aldan kulaş aldın şalbazi-bile
 110 adazının çağı yozugaar, üş oraay kiir kaaptarga, çavaa a't çarjıp çetpes
 çerge çara-çire söörtü bergen çüven ergin. Küjür er oon çüzü boor:

“Kijini mıñaar söörtüp turar çop horanıg kulugur boor” dep bodaaş:

115 -Oorgazın sıy çavıdaktaptayn!-dees, çavıdaktaptar orta mööp-mööp,
 dörbelçin kara daştıñ kırım orta oktap düjüerde bir çartıkı karaanın odu
 kızaş-kızaş kinnıp-tır evespe.

-Bo harın oorgazı kadıg a't bolur çüve evespe-dees, aalınga çedip
 ekkep turup-tur .Ekkeerge adazı turgaş:

120 -Kandig, çü boldu, oglum?-deerge:

-Çede beerimge, han-şilgi be er şilgi kulun törüp algan turgan,
 şalbadaaştıñ çavıdaktaptarınga, mööp-mööp oktaarga, dörbelçin kara
 daştıñ kırınga düşkeş, bir çarıkı karaamnıñ odu kızaş didi. Bo harın kijee
 a't bolur çüve evespe, açay!-dep-tır evespe.

125 İnçaar orta adazı turgaş:

-Bo kulunçak-daa seŋee a't bolur-dur oglum. Oon ınay er kiji edileer et-çepsek çok kançaar kiji boor sen?-dep mınçangan. Kırgan çönük kiji, şaanda seen edilep çoraan et- çespeen çok çüve be, açay?-dep oğlu aytırgan. Adazı turgaş:

130 -Anıyak şaamda edilep çoraan et-çepseemni Sook-Kızıl Tayganın hölege çartında dedir aastıg kuyda sup kaan kiji men. Am erten iyilee ınaar çoruulu, oglum-dep-tir. Am daartazında Alday-Buuçu Çeeren-Demiçi a'dın mungaş. Sook-Kızıl Tayganın hölege çartınçe çorutkan, oğlu han-şilgi kulunçaan çetkeş, ederip bazıpkan çüven ırgın. Sook-Kızıl
135 Tayganın hölege çartına çedip keerge, dedir aastıg kara kuynun aksın dörbelçin kara daş-bile duy bazırıp kaan çıtkan.

-Anıyak şaamda ködürüp kaap turgan dajım-dır iyin, oglum-dep çugaalaarga:

-Kiji ap kaap albas çüve ol boor be, açayl-deeş, oğlu daştı biçe-
140 ergee-bile çuuy idip badırıptıp-tır evespe. Kuynun ıstinde amıtan çüveni uştup ekkep körem, oglum-deen.

-Am-daa baldırım e'di katpaan, bajım dolgaa çazılbaan, karanğı kuy ıstindive kirip körbeen kiji men, bodun uştup körem, açay-dep oğlu soglep-tir. Adazı kirgeş, er kijinin et-herekselin bürünü-bile uştup ekkep
145 turgan ırgın. Selemegin tutkaş:

-Şak bo aldı kulaş albıs-şulbus ak selemeni, bizinge erig kanını eptep turgaş, Çöön-çüktün Çöpey dargan, Barın-çüktün Bapıy dargan iyi severi kılğan çüve, oglum. Üş adanın dujundan beer el-çaanı ıyap-la şıdaar eki et çüveyn, oglum-dep turgan .

150 -Bo kajır kara hojuulanın bizinge erig kanını eptep turgaş, Çöön-çüktün Çöpey dargan, Barın-çüktün Bapıy dargan iyi severi sokkan çüve. Edilep şıdaar bolzunza üş adanın dujundan el-çaanı ıyap-la şıdaar eki et çüveyn, oglum-dep turgan. Art bolğan anğayğan ezerin tutkaş:

-Çarılbazın, buzulbazın!-deeş, çaan söögü-bile çavılap kılğan ezer
155 çüve. Ak dordum törepçini irivezin-çıdıvazın deeş an siiri-bile daarap

turup kılğan, üş adanın dujundan beer ıyap-la şıdaar eki ezer çüveyn, oglum-dep daa turgan aşak çüven irgin.

Alday-Buuçu aşak oglun çağıp artırıp kaaş, aalınçe çana bergen. Küjür er artıp kalgaş, kara saar idiin, kara torğu tonun, kiş keji börgün
 160 kedip, ak dortum kurun kurjanıp alğan. Ketingeştin köörge, börgünün doşkızı deerniñ ak kara buludun aay, dedir köjürüp turgan. Kulunçaanga möngün çular, çügenin suptarga, hunan a't boop, şöl bolğan çonaan şöye tırtıp salıptarga,-dönen a't boop, art bolğan anğaygan ezerin salıp, üjen iyi kudurgazın kudurgalap, üjen iyi konnun tırtıp, üjen iyi höndürgezın
 165 höndürgelepterge çedişken çalı a't boop bajı-bile deerniñ ak, kara buludun örü-kudu köjürüp turgan ergin.

-A'ttıg-höldüg kiji mende çü-boor-deeş et-çepseen çükteeş, ezenğizinge tep a'ttanı bergen çüven irgin.

170 -Er bodun eres-tir sen, er ugaanıñ bagay-dır kuduruumga kudurga, çıırımga sugluk sup, höreemge höndürge tırtıp, kolduumga kolun tırtıp körgen eves, kijirgenip ançirgangaş, mööp dıvılay berzimze kançaar sen, ol ok-çemzeenni haya-daşka çölep kaaş, delegeyniñ deskizinge oktargaynıñ ortuzunga munganıñ deere boor-dep a'dı tura çugaalaan
 175 irgin.

-Indıg-daa çüvezi irgi be! deeş ok-çemzeen düjürüp, haya-daşka çölep kaaştın, oktargaynıñ ortuzunga, delegeyniñ deskizinge apparıp munup turgan er çüven irgin

-Mundun be?

180 -Mundum.

-Bektendiñ be?

-Bektendim!-dep a'dı-bile kıygırışkan soonda, a't-daa mööp turup bergen. Oonı dovurak doozununga çü-daa közülbeyn bargan: uyalıg kuş uyazından azıp, uruglug kiji uruundan azıp turgan. Adak söölünde,
 185 deerniñ üş depkijinge tepkeş, üş deerniñ kırınçe üne halıy bergen irgin. Anjaa bargaş, baza üş çıldın udaazında mööp kelgen. Aldı oranga üş çıł,

üstüü oranga üş çıl - aldı çıl udaazında mööp kelgen. Er bir köörge, öştünün e'di kırızında, kırızının e'di çügen dınında oraajıp, döñmeenın e'di ezenı baanda çorjaktajıp kelgen turgan ırgın.

190 -Men-daa çaş bodum çançaradım, çaagay sınımnı oskundum-na, a't bolur bolzunza-dürgen a't bol, bolbas bolzunza-dürgen ölür!-dep kara çerin sırt kıldır, kök deemi hölbeş kıldır kışkırtıp-tır evespe.

-Er bodun, eres-tır sen, er ugaanın egee bolgan-dır evespe, iyenın çırıın çara sopkan eves sen, meen çırıımnı çara sovut, adanın saarzin
195 çara şaapkan eves sen, aldan şarı kejin argıp turup ööreen aldın dopurjak kımçını deeringe ündür ködürgeş meen çayaamnı çüge söök çayinnandır çara şaapkaş dap berbes sen!-dep-tır.

Am-na küjür a'dının çırıın kulak döske çedir çara sokkaş, çayaazin söök çayinnandır çara şaapkaş, dap bergendir evespe. A'dı üş çıldık
200 çerge halıp barıp, tura düşken çugaalaan:

-Indıg bolza adanın ezerinın ajırgı çarıkı açımaanda em-şagaan, dom şagaan o'ttar bar boor. Oon-bile balıg-bışkının emnenip, domnanıp al dep-tır evespe. Ezerinın ajırgı çarıkı açımaan ajıp köörge, em-şagaan, dom şagaan o'du çoraan. Balıg-bışkının erten çaarga, kejeege çedirbeyn
205 e'tteldirip, keşteldirip; kejee çaarga, ertenge çedirbeyn e'tteldirip, keşteldirip kelgen ırgın.

Am küjür er deemin üş tepkijinge tepkeş, aldı orange kire halıdıp kelgen. Kire halıdıp kelgeş, Sook-Kızıl Taygazına çölep kaap ok-çemzeenge hap keep çüktep algaş, adazının aalına çedip kelgeş, a'dın
210 üş demir terek baglaaştın en ortaazına üş oraay sokkaş, ol don-bile donnaaş, öönge kirip keep hondur çugaa- soot çok olurup kelgen.

Adazı tura:

A'dın munup algaş çedip keldin be, oglum?-deen.

-Iye, çedip keldim, açay,-dep oglu çugaalaan.

215 Alday-Buuçu aşak, üş Bolçaglıg Bora Teynin en ortuzunga ünüp kelgeş, ulug büreezin tırtıp, ulug koja-holbaazin kıygırtıp, biçe büreezin tırtıp biçe koja-holbaazin kıygırtıp turgan ırgın.

Koja-holbaazı doraan-na.

-Çü boldu, Alday-Buuçu?-dep ııılıp turup-tur

220 Alday-Buuçu turgaş:

-Uzun hemge uzun çelenjer kakkaş, ulug beñer tuduñar kıska hemge kıska çelenjer kakkaş, kızıarak beñer tuduñar, üş honuktan ertirbeyn dalay deg aragadan, tañdı deg e'tten dögerip keliñer!-dep taradıp çorguzup turgan-dır oo.

225 Koja-holbaazı ulug hemge uzun çelezin hap, ulug bezin tudup, kıska hemge kıska çelezin hap, kızıarak bezin tudup, üş honukta dalay deg araganı, tañdı deg e'tti çııp ekkep turgan.

Alday-Buuçu turgaş:

230 -Bo hün bolza aynıñ çaazı, hünñüñ ertezi, eki hün çüve. Aragalap-darılap nayırlap, ırlajıp turgaş, oglumnıñ adın adaar siler. Meenı oglumnıñ a'dınga bodunga taarıştır eki at adaan kijiñiñ bajın ajır mal, ektin ajır et beer men-dep çarlal üñdürgen.

Şıyaan am, bir aynıñ üjen honukta, iyi aynıñ aldan honukta, üş aynıñ tozan honukta oglunıñ adın adaar kiji tıvılbayn turgan çüvenj irgin.

235 Inçap turda tos çüs tozan tos harlıg, ak baştıg hünün manaan, hüreem dayangan kırıgan kaday kelgeş:

-Üş aynıñ tozan honukta oglunıñ adın adaar kiji tıvılbadı-la, men adap köreyñ be, haan albatızı, kara baştıg kiji-le bolgay men-dep-tir.

240 Alday-Buuçu turgaş:

-Adap berip körüñer, harın-deerge:

Kaday turgaş:

245 -Oglunıñı bak adazımza, bajım-daa keskey-le siler, ijerim işken, çiiirim çigen kiji men, setkil homudaar çüvem çok. Bir eves eki adap berzimze, bajım ajır mal, ektim ajır et algaş, azıraarga argam-daa çok, edileerge evim-daa çok. Ooñ ornunga ulug kavaydan çazaaş, ooñ iştinge meni öpeylep çaygap, kalçan-ak hövee huragannıñ kuduruun emzirip azıraar siler-dep mınçangan.

Indig-daa bolgay-la dep aşak çöpşeeeren.

250 -“Han-Şilgi a’ttıg, Han-Buuday” bolza, kandıg irgi Alday-Buuçu avıga?-dep kırıgan kaday adap turup-tur.

Alday-Buuçu aşak ol attı oglunga, a’dinga-daa taarışkan at-tır-dep amırap-öörüp, demgi şuvagançını ulug kavay çazatkaş, anaa kavaylaaş, kejeeniñ-ne kalçan-ak huragan ölürüp, oon kuduruun emzirip azırap
255 turgan irgin.

II

Şıyaan am Alday-Buuçu aşak-daa baza-la üş aynın tozan honuunda
260 bodanıp keep, oglunga kayı çerden kiji kudalap beeriniñ aay-bajın tıppayn olurgan. Bodanıp olurarga, anıyak şaanda çer-deerniñ çedi şapşılğazın ertip, Uzun-Sarıg möge dep kiji-bile öñ-tala çoraan boop-tur. Ol şagda Uzun-Sarıg möge-bile ol iyiniñ kayızında-daa a’t çok turda, börü bajı deg möngün sunup, a’t bajı deg aldın sunup, am kelir açi-üreviske
265 söy-belek berip kaan mindig booptur oo!

“Han-Buudayga monu çugaalaar çoor be, çugaalavas çoor be?”-dep bodap olurup-tur. Am daartazında oglunga bargaş:

-Çeerbi beş harlıg turar şaamda çer-deerniñ çedi şapşılğazın ertip, Uzun-Sarıg möge dep kijige kelir açi-üreviske söy-belek dees börü bajı
270 deg möngün, a’t bajı deg aldın tudup, aas-beleenge çidirtken kiji men, oglum, kançaar sen?-dep-tir.

-Kiji barbas çer bar be, kiji çorbas delegey bar be, Han-Şilgi a’ttı daş kıldır sootkaş, daga kıldır kadırgaş, dop-doraan çoruur-dur!-dep bargan çüven irgin.

275 Han-Buuday-daa çüzü boor, Han-Şilgi a’dın üş aynın tozan honuunda soodup kadırıp keep-tir.

Şıyaan am, Han-Buuday baraan haraar üş Bolçaglıg Bora Teyiniñ en ortaazınıñ kırınga üne halıdıp kelgeş, ulug büreezin tırtıp-ulug albatızın çııp, biçe büreezin tırtıp- biçe albatızın çııp:

280 -Üş honuktan ertirbeyn çüs barba çinge-taraadan, çüs irtten, çüs
şaydan beletkep ekkeliñer!-dep-tir evespe. Ara-albatızı tarap çorutkaş, üş
honuktun bodunda bürünü-bile ekkelgen. Han-Buuday turgaş, çüs barba
çinge-taraazın çangıs ayak işti kıldır taptap kadirip, çüs irttiniñ e'din
çangıs irttiñ budu kıldır kadirip çüs şayın çangıs şaynıñ keçimi kıldır
285 taptap kadirip hünezinin döğertinip turgan irgin.

Han-Buuday üş Bolçaglıg Bora Teyniñ enj ortuzunga ünüp kelgeş,
ulug büreezin tırtıp- ulug albatızın çııp, biçe büreezin tırtıp- biçe albatızın
çııp turgan. Ara albatızı çıglıp keerge, adazınga bargaş:

-Irak çerdiva baar kiji-dir men, açay, el-çaa boorun kançap bilir, ag-
290 şeriimniñ baştını çüs bejen maadırımni, ara-albatınıñ baştını çüs bejen
bijeçimni edertip çorzumza kandıg irgi?-dep aytırıp-tır evespe.

Alday-Buuçu aşak, bodanıp olurarga kırgan kijiniñ bodal-sagijınga
çü kirer irgi dees, bodunun oglunga üstüü oranda üş deerniñ kırında
Tölgeçiniñ Oglu Tölee-Şınar, Belgeçiniñ Oglu Belee-Şınar iyi alışkını
295 edertip berze çoruu çoruur boop-tur evespe. Alday-Buuçu aşak, ol iyi
alışkılarnı çaladıp ekkel dees, kızıl şugumnug bijik bijeeş, üstüü oranje
üş deerniñ kırınçe örgüp ündürüptüp-tür evespe. Kızıl şugumnug bijikti
körgeş, iyi alışkı badı kelgenner. Alday-Buuçunun örgeezinge kirip
kelgeş, yozulug çaagay çolukçup, magalıg çaagay baraalğajıp turgannar.

300 Alday-Buuçu aşak dört davannıg dörbelçin şireezin turguzup, tos
ka't olbuk-kuduzun çadıp, çigir-boovazın bijırıp salıp, çin sarıg şayın
kudup hündülep turgan irgin. Alışkılar aştanıp-çemnenip alganda, Alday-
Buuçu çugaalap turup-tur.

-Çaa inçaarga, ooldarım, anıyak şaamda çer-deerniñ çedi
305 şapşılğazın ertip, Uzun-Sarıg möge dep kiji-bile öñnük-tala turgaş, am
kelir açi-üreviske dees a't bajı deg aldın, börü bajı deg möñgün-söy belek
tudup sungan kiji men. Am meen oglum inaar çoruur dep bargan-dır.
Meen oglumga eş boop çorup körüñer, ooldarım-dep monu sögleen.

-Indig-la boop-tur iyin, aşak,-dep iyi alışkı çöpşeerep turgan çüven
310 irgin.

Üş honuktun bodunda üş çüs üş kiji çige sonğu çükçe çoruurunga belen, aştanıp-çemnenip turgan irgin.

Han-Buuday turgaş:

315 -Irak oruk çoruur kiji-dir men. Kijiniñ ta soondan sürüp keer, ta murnundan utkup keer-ıraq çookta baraan-saraan körüp ap çoruur, tos çüstüg, ottug duranıñni beer sen be, açay?-dep adazınga çugaalaan. Adazı ap berip turgan-dir.

320 Üş çüs üş kiji çige sonğu çükçe çoruur dees ezengizinge teptinip turda, Alday-Buuçu aşak mañnap barıp tozan tos karaktıg şurguuldazınıñ ortaa karaandan çedi hola ok uştup ekkep:

-Çedi deerniñ şapşılğazın moon-bile deektep kaaş erter çüve, oglum-dep çağıp sunup turgan.

325 Üş çüs üş kiji çige sonğu çükçe a'ttanıp çoruptarga, bir çartı kızıl dün düjüp, bir çartı karıñğı dün düjüp kalıp-tır evespe.

III

330 Ta kajanga, ta çejege çorup kelgen ulus, kıştıñ hıraazından bilip hılırtkaynıp, çaynıñ şalıñından bilip şalırtkaynıp çorup olurup turlar.

Şıyaan am, bir-le çerге çorup olurarga, çer-deerniñ şapşılğazı bo turup-tur. Körüp turarga, ozal ujar kuştun bel keziin üze şavar, dürgen ujar kuştun kuduruk bajın üze şavar attıg kaygamçık çüve bolgan. Han-Buuday çedi hola ogunıñ bireezin uşta tırtıp ekelgeş, oozu-bile çer-
335 deerniñ şapşılğazın deektep kaaş, üş çüs üş kijizin ertirip algaş:

-Soondan sürgüül keerni kançap bilir, mumundan uktuul keerni kançap bilir-dees-hola ogun uşta tırtıp algaş baza-la çorup kaan.

Ol-la çorup olurda Tölgeçiniñ Oglu Tölee-Şınar, Belgeçiniñ Oglu Belee-Şınar, iyi alışkı çoraaş üş çüs üş kijini çağıp çorup olurgan irgin:
340

-Bo-la bar çıdarıvıska Albıs, Şulbus haanınıñ aalına baar eves

bispe. Ol Albis, Şulbus haannıñ aalınıñ murnunda üş demir terek baglaaş turar, ol üş demir baglaaşka üş çüs üş a'dıvıstı baglaaş turarıvıska, ögnün ejliinden tura baglaaşka deer torgu-mañnık çadıp beer evespe. Oon kırı-
 345 bile kılaştıspayn, bir çartı-bile kılaştajıp erter bis. Inçangaş üş çüs üş kiji Albis, Şulbus haannıñ örgeezinge barıp hos kirgeş, Albis, Şulbus haannıñ bodunga yozulug çaagay çolukşur bis, magalıg çaagay baraalgaar bis. Inçaarıvıska üş çüs üş kijiniñ sanı-bile olbuk-kuduzun ekkep çadar evespe, oon kırınga çerle olurbayn, öske çerger olurar eves
 350 bispe. Inçap Albis, Şulbus haanı olurgaş:

-“Adañ adaan adın kımıl, iyeñ adaan şolañ kımıl, kayın üngeş, kayı uglap çor sen, oglum”-dep aytırar evespe, inçaar orta adıñnı-sıvıñnı adap bergeş, çoraan çoruk-hereñ çugaalap beer sen, Han-Buuday. Üş çüs üş kijiniñ sanınçe boova-boorzaan üzüm-çigirin ekkep salır evespe, ol ekkep
 355 salgan çemi oo-horan boor çüve, onu amzavayn-daa:

-Bis-daa dalaş çor bis, soonda-murnunda çetirgey bis aan!-deeş, şuptuvus ünüp çoruptar eves bispe-dep çagıp çoraan alışkılar irgin.

Şıyaan am, üş çüs üş kiji bir sarıg kırılañnı ajıp keerge, konçug-la bay aal turgan. Ol aaldıñ artında oran-delegeyge deñneşken aldın dugan
 360 turup-tur.

Tölgeçiniñ Oglu Tölee-Şınar, Belgeçiniñ Oglu Belee-Şınar iyi alışkı çoraaş:

-Albis,Şulbus haanı adaşkılarnıñ aal çurtu bo boor-dep aytıp çoraan.

365 Aaldıñ murnunda üş demir baglaaşka üş çüs üş kiji keep düjerge, üş çüs üş kiji kelgeş a'dın alır dep çorda, olarga dının berbeyn bottarı baglaaş, ögnün ejliinden baglaaşka deer torgu-mañnıñ çadıp keerge, olap kılaştavayn, iyii-bile şuuştur ertkeş, Albis, Şulbus haanı adaşkılarnıñ örgeezinge üş çüs üş kiji hos kirip, yozulug çaagay çolugup, magalıg
 370 çaagay baraalgap turup turlar.

Baraalgaş turda, üş çüs üş kijiniñ sanı-bile olbuk-kuduzun ekkep çadar orta, şuptuzu aña olurbayn, anaa çerlerge olurup ap-tırlar evespe.

İnçaar orta Albis haanı olurgaş:

375 -“Adañ adaan adın, iyeñ adaan şolan kım boor, oglum, kayın üngen, kaynaar bar çıdır sen?”-dep Han-Buudaydan aytırıp-tır.

Han-Buuday turgaş:

380 -Men bolza Sook-Kızıl Tayganı ejeley töreen, Çeeren-Demiçi a’ttıg Alday-Buuçununı oğlu Han-Şilgi a’ttıg Han-Buuday dep kiji men. Adam anıyak çoruur şaanda çer-deerniñ çedi şapşılğazın ertip, Uzun-Sarıg möge dep kijee a’t baji deg aldın, börü baji deg möngün söy-belek baraalatkan çüve-dir, onu negep çettirer dees çoru men iyin-dep harılaan. Üş çüs üş kijiniñ sanınçe boova-boorzaan, çigir-çimizin ekkep salıp-tır. Ekkep salırğa, Tölgeçiniñ Oğlu Tölee-Şınar, Belgeçiniñ Oğlu Belee-Şınar alışkı baştaaş:

385 -Çoruuvus dalaş ulus bis, soon-murnun çetirgey-le bis aan-dees harı-ugda kalbaş kıldır söğüreeş, ejikten şuuup ünüpkenner. Eñ söölünden Han-Buuday ünüp çıtkaş, ülgüümü köörge, ulug tos-tañma paştı ajır öremelig süt turgan.

390 “Minça a’ş-çemden amzavaska kijiniñ çoruu-daa kayın бүдерil aan” dep bodaaş, biçe ergeen sukkaş çılgapkaş ünüp çıtkan. Erginni artap çıda kılın halanğıy eziriy bergen, a’dınıñ ezenğizin tep-tura teñ-tuñ eziriy bergen, ezeringe oluruupkaş bilbestey berip-tir. Tölgeçiniñ Oğlu Tölee-Şınar, Belgeçiniñ Oğlu Belee-Şınar bir-le köörge, Han-Buuday ag-şeriiniñ baştıñı çüs bejen maadırın, ara-albatınıñ baştıñı çüs bejen bijeeçizin on 395 çükçe taradır sıvırıp sokkulap, oylatkan turgan. Çü boldu?-dep, Tölgeçiniñ Oğlu Tölee-Şınar a’dınıñ kırında çügürtüp olura tölgelep, Belgeçiniñ Oğlu Belee-Şınar a’dınıñ kırında çügürtüp olura belgelep turup turlar. Han-Buuday Albis, Şulbus haanınıñ oo-horanın işken bolgan. Kançalza ekil dees köörge, Tañdınıñ artış-şaanaan çıggaş bajinga ovaalaaş, örtedipse 400 Han-Buudaynıñ dumçuunçe iji-çıdı kirip ezirii sergep, eleer bodu bolur boop-tur.

Şıyaan am, iyi alışkı-daa tañdıdan artıştap-şaanaktap algaş keerge, Han-Buuday, alışkılarje iyi çırında kövüü şuuraan udur hap olurda, tey

405 bajinga artış-şaanaan ovaalaaş örtedip ündürerde, artış-ŝaanaktıñ iji-çıdı
Han-Buudaynıñ aksı-dumçuunçe kirgeş, ezirip sergep, eleer bodu
apargan.

Han-Buuday turgaş:

-Kançap baardım, ooldar?-deen.

Iyi alışkı turgaş:

410 -Harın kançap bargan kiji sen, çüs bejen maadırıñ kançap bargan,
çüs bejen bijeeçiñ kançap bargan dep boday-dır sen?

Albıs, Şulbus hanınıñ a'ŝ-çemin işpeyn ünüp çırtkan köörümge, tos
tañmalığ ulug paŝta doldur süt turgan-mınça a'ŝ-çemden amzavaska
kijiniñ çoraan çoruu kayın бүder çüve dep dees, amzapkan kiji men.

415 Ünüp çıda kılın ezirik aparıp-tır men, a'ttanıp tura teñ-tun, a a'ttangan
soonda bilbes-tir men-dep hanılap-tır.

Iyi alışkı turgaş:

-Sen kulugurnu düktüg çüve bolza tazargije, tas çüve bolza
düktengije çagıdıvıs çop, kiji aayinga kirbes kiji bolganında moon sonğaar
420 moon artık moondaktar bar bolgay, am seni ederip çoruvass bis-dees
a'dınıñ aksın eey tirtkaş, dedir hap çoruptup turlar.

Han-Buuday kojalandır hap kelgeş:

-Oruk-çirik bilir men be, oran-delegey bilir men be? Siler çokka men
çaaskaan kançap çoruur men. Kadı çorup köreeliñer!-deen.

425 Aayinga kirbes kijini kançap ederer boor, çorutkannay çoruur bis,
çangannay çanar bis!-dees iyi alışkı horjok boorga, Han-Buuday üş aynıñ
tozan honuunda eerejip çannıp keep-tir. Çerle horjok boorga, iyi alışkını
a'dı-bile katay böle aspaktaaş, artımak-açımaanıñ iştinge sukkaş,
çaaskaan oruun uglap çorupkan.

430

IV

Ta çejeñge, ta kajanga çorup kelgen. Kıştıñ hıraazından bilip
hılırtkayndır, çaynıñ ŝalıñından bilip, ŝalırtkayndır çorup olurop-tur. Bir-le

435 çerge çorup olurda, Tölgeçiniñ oglu Tölee-Şınar, Belgeçiniñ Oglu Belee-Şınar iyi alışkılar çoraaş:

-Bo-la bar-çıdarıvıska Kızaa-Kara Hem turar, malğaştıg-malğaştıg döñgelçikterlig çer çüve,-a't-bile döñgelçikter bajın bastırar sen. Hıl, çövüree iyi kövürüg bar evespe:-çövüree kövürüglep keşpeyn, hıl
440 kövürüglep kejer sen-dep çağıp çoraan.

Şıyaan am, Han-Buuday ol-la kakkaş, Kızaa-Kara Hemniñ kızınga düştöp ap-tır. Düştöp algaş, Kızaa-Kara Hemni kudu badıp olurarga, karangı dün aparıptır evespe.

-Bo kançap dün apardı, demin çaa-la dal dü's turgan çüve eveyikpe?-
445 dep Han-Buuday aytırarga:

Er boduñ eres-daa bolza, er ugaanıñ am-daa çetpestir iyn, Han-Buuday. Bis bolza, çırık örtemçeyni ötküş, karangı örtemçeyde kirip kelgenivis bo-dur-dep bir eji çugaalaan. Ol-la çorup olurarga, bir kijini dılından demir ilbek-bile kakkaş, bir herimde hap kaan turgan.

450 -Bo çöp dılından demir ilbek-bile hap kaan kiji boor?-dep iyi ejinden aytırğan.

-Bo bolza çırık örtemçeyge çoraaş kijije dılın uştur kiji-dir, oon baazın körgüzüp kaanı ol-dur-dişkenner.

Ol-la çorup olurarga, bir kijiniñ bir karaandan demir ilbek-bile
455 kakkaş, bir herimde kadap kaan boop-tur.

-Bo çüge mınçaldırgan kiji boor?

-Bo kiji bolza, çırık örtemçeyge çoraaş kijije hıyırtap köör kiji-dir, oon baazın körgüzüp kaanı oldur-dişkenner. Baza ol-la çorup olurarga, iyi kiji-haya ötür:-sen kayda sen? Sen kayda sen?-dijip dırbaktajıp çıdıptırlar.

460

-Oların çüge ınçap çıdarı ol boor, dolgandır çügürjüp keep ujurajıpsa kandıg çüvel?

-Olar bolza aşak-kaday ulustar-dır, çırık örtemçeyge çoraaş, bot-bottarıñçe kara dovurak çaşçır çoraan ulus-tur. Ol dovuraa haya aparganı
465 ol-dur-dep iyi eji harıılaan. Ol-la çorup olurgaş köörge, bir kaday kiji

hölçük sugda düjüp, ejingeş şagzırap, devideen olurgan.

-Ol çüge ındıg kijil?-dep aytırarga.

-Çırık örtemçeyge çoraaş höy sug-bile çunup çoraan kiji-dir-dep iyi eji harılaan.

470 Baza-la çorup olurgan köörge, bir çerde tos ka't olbuk kırında bir semis kaday udup çıdıp-tır.

-Ol çüge ındıg kijil?

-Çırık örtemçey kırında çoruurda tos urug bojaan kiji-dir. Mañaa hündüleli ol-dur-dişkenner.

475 Baza-la çorup olurarga, ol Kızaa-Kara Hemniñ aksı barıp çerje kirgen karañgı kuy bolgan. Ol kuyje kirip keerge, karak şimgen deg karañgı boop-tur. Karañgı çerlep çorup olurarga, bir kırılğanı ajıp kelgen deg bolganda, Erlik-lovun haannıñ çijir aldın örgeezi turup-tur.

lyi eji çoraaş:

480 -Erlik-lovun haannıñ örgeeziniñ artında karak çetpes kalçaa dalay höl bar evespe. Ol höldep yanzı-bürü kıldır huulup çoraaş, eştip keşpes bolzunza, Erlik-lovun haan seni ölürüp kaar-dep çağıp çoraannar. Şınap-la örgeeziniñ artında karak çetpes kalçaa-dalay höl çıtkan. Han-Buuday ol hölge hap kelgeş, aldın moyunnug ödürek boop algaş, eştip kecip kaap-

485 tır. Erlik-lovun haan örgeezinden üne halıp kelgeş:

-Döö eştip kecip çıtkan aldın moyunnug ödürek bistiñ örtemçeyniñ ödüree eves, çırık örtemçeyniñ ödüree-dir,-dep algırgan.

Han-Buuday:

-Am-na bilip kaggan-dır-deeş, aldın moyunnug añgır boop algaş
490 kecip kaan. Erlik-lovun haan baza-la:

-Bistiñ örtemçeyniñ añgırı eves, çırık örtemçeyniñ añgırı-dır bo!-dep algırgan.

Han-Buuday çorup ora:

-Am-na bilip kagdı!-deeş, kas boop ap-tır.

495 -Erlik-lovun haan baza-la tanıp kaan. Han-Buuday, sarala kuu boop algan. Erlik-lovun haan baza-la tanıp kaan. İnçaar orta. Han-Buuday sug

kövüü boop huulup algaş, eştip keje berip-tir. Erlik-lovun haan:

-Sen kulugur deerniñ çedi şapşılğazınıñ indında Sook-Kızıl Tayganı
ejeley töreen Çeeren-Demiçi a'ttıg Alday-Buuçunun oğlu Han-Buuday-la-
500 dir sen. Bar çıda baraalğavadiñ, kel çıdırında sen kulugurnu adıram! dep
kılanıp çıdıp kalgan.

V

505 Şıyaan am, hap-la olurgan, hap-la olurgan. Ol-la hap olurarga, çer -
deerniñ şapşılğazı turgan, çedi hola ogunun bireezi-bile itkiışteeş ertip
algaş, çoruvu-la olurgan. Ol-la çorup olurarga çırık örtemçey katap köstüp
keep-tir. Çoruvu-la olurgan. Ol-la çorup olurarga, Horan-kara dalay
korgurturup kargırtırıp haynıp çıdıp-tır.

510 -Bo çü dalayıl?-dep iyi ejinden aytırgan.

-Horan-dalay dep dalay-dır. Ol dalayga a'dıñ kirze-estip ölür, boduñ
kirziñze-boduñ estip ölür sen!-deenner. Şıyaan am, Han-Buuday saaskan
bile kuskun tudup ekkelgeş:

-Üş honuktan ertirbeyn bo dalaynıñ kejer kejiin uju bajın tıp
515 ekkeliñer-deeş, kuskunun kudu alızı badırıp, saaskanıñ örü şaar öskedip
turup-tur. Üş honganda kuskun bile saaskan çalgın-çapkazın söörtken
kelgeş, hem dep çüve kejer kejiñlig boor, art dep çüve ajar ajıñlıg boor,
kejer keji-daa çok, ajar ajı-daa çok, çer-deerniñ uju kızıında deskileşken
çüve-dir-dep-tirler. Kuskun saaskanınıñ çakpazınıñ aldinga: "songu
520 nazıda moon körüp, sek-sevezin tıp çip çoruñar"-dep bijik bijeeş, salıp
çorudupkan. Bo horan dalaynı kançap, çoop kejer çoor dep, Han-Buuday
munğaraan-denğereen, buukkan-sarıkkın olurup-tur oo.

Ol-la inçap olurarga a'dı turgaş:

-Er boduñ eres-daa bolza, er ugaanıñ taanda çögençig iyin. Döö
525 turgan iyi boş dagnı tura-tırtaş songu, başkı derginçe oluy-şavıy dergilep
algaş, honuktug çerden şuradıp kelgeş, songu dergini betii talazınga üze
şapkaş, başkı dergini indı talazınga üze şaavit-dep, monu sögleen. Han-

Buuday, a'dının aayinga kirip, iyi boş dagnı tura tirtkaş, songu, başk
 530 dergizinge dergileeş, honuktug çerden hap kelgeş, a'dının budu horan-
 dalaynın betii eriinge çorda, songu dergizin üze şaaptarga, a'dı boş
 dagnın bajınga baskaş, dalaynın indı çarınga çorda, başk dergizin üze
 şaaptarga, a'dı başk iyi holu-bile aḡaa baskaş, aja halıy berip-tir evespe.

Ol-la çorup olurarga, baza-la çer-deerni şapşılgaḡı turup-tur. Ol
 çer-deerni şapşılgaḡın çedi hola ogunuḡ bireezi-bile itkiışteeş ertip algaş
 535 çoruvu-la kaan. Ol-la çorup olurarga, deerde deḡneşken demir çalım
 turup-tur. Ajar artı-daa çok, ajıdar haalgazı-daa çok boop-tur. Han-
 Buuday kuskunun tudup ekkep, kudu alı badırıp, saaskanın tudup
 ekkep, şaar örü öskedip:

-Ajar artın üş honuktan ertirbeyn tıp ekkeliḡer!-deeş çorudupkan. Üş
 540 honganda kuskun bile saaskanın çalgınnarı hıralgan-hem dep çüve kejer
 kejiḡlig boor, art dep çüve ajar ajıḡlig boor; ajar artı, kejer keji çok çer-
 dir!-dep keep-tirler. Kuskun, saaskanın çalgınının adaanga demgi biiin
 bijeeş salıp çorudupkaş, Han-Buuday muḡgarap, muḡçulup olurgan.
 İnçap olurda, Han-Şilgi a'dı turgaş:

545 Er boduḡ eres-daa bolzuḡza, er ugaanın am-daa egee bagay-dir
 iyin. Meen üjen üş şavılıırını koşkatkaş, üjen üş kolunumu dıḡzıtkaş,
 honuktug çerden halıdıp kelziḡze, bo demir çalımın aja halıy beer men-
 dep çugaalaan.

550

VI

Şıyaan am, Han-Buuday-daa a'dının aayinga kirip, üjen üş şavılıırın
 koşkatkaş, üjen üş kolunun dıḡzıtkaş, honuktug çerden hap kelgeş,
 deerde, şaştıkan demir çalımın baaringa tura düjerge, a'dı aja halıy
 555 bergen çüven iḡin. Ol-la hap olurarga, baza-la çer-deerni şapşılgaḡı
 turgan,-çedi hola ogunuḡ bireezi-bile itkiışteeş ertip algaş, çoruvu-la
 olurup-tur evespe.

Ol-la çorup olurarga:

-Bo çerge mindig çüve baspas çorbas çüve. Kara-baarınçe kaday
560 adıptayn!-dep algırgan, kışkırgan çüvezi irgin.

Han-Buuday körüp keerge, çüs kiş keji börgün kadir havaanda
kaggan, sırtı ogun molduruunun dözünde deer tırtıp algan, ışına salırına
çetken, konçug erniñ-erzi er çıdıp-tır evespe. Han-Buudaynıñ Han-Şilgizi
hartıgadan kaşpagayı-bile örü haliy beer orta, kurug ornun atkaş,
565 Bolçatılıg bora teyniñ tal ortuzundan üze adıp ap kalgan.

Han-Buuday hap kelgeş:

-Kulburaan sogun sen be, dojaan buga sen be, kulugur? Irak-uzak,
oruk çorup çoruur kiji men, seen-bile ok saadak ajıdıp, çepsek uştup turar
harım çok?-deeş aldın dopurjak kımçızın deeringe ündür ködürgeş,
570 ortuzundan üze kakkaş, höreen bir hemçe, belin bir hemçe çuuy
tepkilepkeş, oruun şiglep hap-la kaan.

Ol-la çorup olurarga baza-la bir erniñ erezi er algırıp kelgen, Han-
Şilgi haliy beerge, çazıpkan. Han-Buuday iyi başka üze şapkaş, çuuy
tepkilepkeş, oruun şiglep çoruvu-la kaan.

575 Ol-la hap olurarga baza-la: Bo çerge mindig çüve çorbas, baspas
çüve. Kara baarınçe kaday adıptayn, meen iyi akım ölürgen kulugur!-dep
erniñ erezi algırgan. Han-Buuday körüp keerge, çüs kiş keji börgün kadir
havaanda halaytır kaggan erniñ erezi er molduruktug sogunun dözünge
deer tırtıngan, ışına salır çazıp-tır evespe. Han-Şilgi a't hartıgadan
580 kaşpagayı-bile örü haliy beerge, kurug ornun atkaş, ala-tayganıñ belin
üze adıp apparıp-tır evespe.

Han-Buuday hap kelgeş,-çoruk kijizinge saattıg, olut kijizinge
soottug, seen-bile mınçap oruk saadap, çepsek uştup turar harım çok-
turl!-deeş, aldın dopurjak kımçızın ayga çedir ködürgeş, bel kejiinden üze
585 şaaptar deer kagarga, ol erniñ bel kejii üzülbeen irgin.

Han-Buuday horadap kelgeş, çedi hola ogunun bireezi ušta sokkaş,
kara baarından ötür itkeş, bizin aldın oranga, kezın üstüü oranga itkiıştep
kaap-tır.

Oon hap çoruptarga, demgi er hol-davanı çeder çerden beer çerni

590 uuştay tudup, çuura-tep, okta tırıkılanıp turup kalgan irgin. Han-Buuday
 hap-la olurgan, hap-la olurgan. Ol-la hap olurarga, dolgay kara çövüree
 çadır turup-tur. Ol çövüree çadırının ejinde, deerde şaştıkkın üş demir
 baglaaş turgan. Han-Şilgizin enj ortuzunda demir terek baglaaşka
 baglaaş, çövüree çadırga kirip keerge, ak-soolbur şivişkin kaday olurup-
 595 tur. Demgi kaday Han-Buudayga yozulug çaagay çolugup, magalıg
 çaagay baraalgap, olbuk-kuduzun çadıp, ergek bajı deg hoo-dombuda
 şayın, dagıl deg tavakta çigir-çimizin salıp bergen. “Moon-şoozunga kiji
 kançap todar boor” dep bodaaş, Han-Buuday büdünge ap sıırıptar
 bodaaş, çügile tudup amzaaş-la todup olurup-tur evespe.

600 Şivişkin kaday olurgaş:

-Adañ adaan adıñ kımıl, iyeñ-adaan şolañ kımıl, oglum? Kayın
 üngeş, kaynaar bar-çıdır sen, oglum?-dep aytırıp turgan irgin.

Han-Buuday olurgaş:

-Çedi deerniñ şapşılğazınıñ indında Sook-Kızıl Tayganı ejeley
 605 töreen, Alday-Buuçu dep kijiniñ oğlu, Han-Buuday deerzi men-boor men-
 dep harılaan. Biyeeki kaday tura halaaş, aptırazından borbak sarıg çüve
 uştup ekkelgeş:

A’dıñ-bile boduñ ülejip çıñer, oglum-dep-tir evespe. Han-Buuday
 onu çeeş, a’dı, bodu kadı ulam-na küş kire berip-tir.

610 Kaday olurgaş:

-Çaa, oglum, meenj üş oglum bar çüve. Ol üş ooldarım erteniñ-ne
 çungaş, körüp turar sen, avay-deeş üş sogunun artırıp kaaş çorupkannar
 çüve. İyiziniñ ogu kartalıp, kuurarıp kalgan, bireeziniñ ogu çaa-la kartalıp
 turar apaadı. Meenj ol ooldarımdan çünü kördüñ, oglum?-dep-tir.

615 Han-Buuday olura:

-Seenj ooldarınıñ aksı baybañ boorga, kel-çıda ölürgülep kaaptım!-
 dep olurup-tur.

-Am çaa çipkeniñ iyi borbak sarıg çüve-meenj emiim südü çüve,
 oglum. Siler bolza, am meenj ooldarım-bile çanğıs iyeniñ südün işken
 620 alışkılar-dır siler. Duñmalarıñ dirgizip salıvıt, oglum!-dep kaday dilep,

çannıp olurgan çüvenj irgin. İnçaar orta, Han-Buuday turgaş:

-Uzun-Sarıg möge dep kijiden söy-belek negep, çoruk-herek ujun bar-çıdar kiji men, kel-çıda dirgizipkey men-aan, sağış çovavañar, kadam!-dep-tir oo.

625 Kaday olurgaş, Han-Buudaynı çağıp olurgan:

-Havaaŋda köstüg, karaaŋda ottug oglum-dur sen. Çoraan çoruun çogudar-la kiji sen ıynaar. İnçaarga, oglum, Uzun-Sarıg mögeniŋ aalı moon çıldıktıŋ çerinde çüve. Am bolza Uzun-Sarıg mögeniŋ aalında adaan-möörey, adış-çarış boop, on iyi çüüldün dayını boop turar evespe.

630 Ol on iyi dayınnı tiilep üngeş, mögeniŋ eŋ heymer kızın kaday kılıp alır dep turar: deer oglu Demir-Möge dep kiji bar çüve, oglum. İndig-daa bolza, sen karaaŋda ottug, havaaŋda köstüg kijidir sen. Çoraan çoruun çogudup alır boor sen. Uzun-Sarıg mögeniŋ sağışı bagay kiji çüve, seni kandıg-bir ölürer çerje aybılaar evespe! Aybılaar çeri bolza, çige songu
635 çükte çer-deerniŋ ujunda Kara-Bula dep maŋıs bar, inaar çorudar boor. Ol Kara-Bula dep çüve bolza, üç çaanıŋ üstü, iyi mıyızı deerde şaştıkkan, bir mıyızı çalar ot boop hıp çoruur, bir mıyızı doŋ doş boop dazıgaynıp çaştap çoruur, turgan çerinde er e't söögü arıskan a'rga-bile derneşken, er kiji söögü ezim a'rga-bile derneşken, indig konçug amıtan boor,
640 oglum-deeş, aptarazınıŋ iştinden, sarıg, kök iyi kadak uştup bergeş: -Bir eves adaannajı berziŋze, sarıg kadak-bile izig mıyızın, kök kadak-bile sook mıyızın oraap tudar sen, oglum-dep çağıp surgap olurgan.

Han-Buuday-daa çüzü boor, kadaktarnı algaş, çançıınga sukkaş, Han-Şilgizin mungaş hap-la kaandır oo.

645

VII

Hap-la olurgan, hap-la olurgan. Ol-la hap olurarga, bir-le sarıg kılraŋnıŋ artında kiji bajı kizirt, a't bajı kozurt, aal kodanıŋıŋ ortuzunda
650 aldın örgee turgan. İyi ejinden aytırarga, Uzun-Sarıg mögeniŋ aal çurtu bo boor-dep harılap-tır.

Şıyaan am, Han-Buuday ödekke hap kelgeş, üç demir terek baglaaşta turgan a'ttarnıñ arazın orta, Han-Şilgi a'dın baglap kaaş, örgeeje kılaştap olura köörge, a'dınıñ ezenji baa çeder-daa mal bar, 655 çetpes-daa mal bar boop-tur. Ögge çedip kelgeş köörge, ögnü çedi kurjaldır ça, sogun çıskaap kaan turup-tur. Ogun, çazın ögnüñ bir talazınga çöleerge, ög bir talazınçe iylenip bar-çıdar boorga, bir talazından sogun-bile itkiiştap kaaş, ögje kire berip-tir oo.

Ögge kirip keerge, kızıl-kızıl çinzelig düjümetter ög dolgan, Uzun- 660 Sarıg möge sırtık bajında dörbelçin kara şiree kırında körgen karaan şimbis, közüngen budun tırtpas olurop turgan. Mögeniñ adaanda dört buttug dörbelçin kara şiree kırında börgününñ doşkazı haraaçadan uştungan ulug kiji olurgan. Ol kijiniñ adaanda baza dörbelçin kara şiree kırında baza ındıg ulug kiji oluruptur evespe. Ol kijiniñ adaanda dört buttug 665 dörbelçin kara şiree kurug turgan. Han-Buuday biçe-biçe ulustu- "mendi-mendi" deeş, ulug-ulug ulustu- "amır-amır"-deeş, hos turgan dört buttug dörbelçin, kara şireeniñ kırında barıp oluruptarga, demgi şireezi çuurlup çaştay bergen, çerde maşpaytı olurop ap-tır evespe.

Üstünde olurgan, börgününñ doşkazı haraaçadan köstüp olurar kiji 670 olurğaş:

-Kulburaan sogun sen be, dojaan buga sen be, kulugur? Adañ adaan adın kımıl, iyeñ adaan şolañ kımıl?-dep aytırıp olurop-tur.

-Men bolza çedi çer-deerniñ şapşılğazınıñ ındında Sook-Kızıl Tayganı ejeley çurttaan Alday-Buuçu dep kijiniñ oğlu, Han-Şilgi a'ttıg 675 Han-Buuday deerzi men. Meeñ adam anıyak çoruur şaanda Uzun-Sarıg möge dep kijige açi-üreviske deeş börü bajı deg möngün, a't bajı deg aldın söy-belek bergen men deerge, onu negep çettirer deeş kelgen men iyin!-dep Han-Buuday harılap-tır.

Üstünde olurgan ulug kiji olurğaş:

680 -Bo çerge ındıg, aksı baybañ çüve çorbas çüve bolgay: bo çüveni bir dajıp kaayt, ejim-dep adaanda olurgan ejin aybılaarga, oozu bir dajırğa, Han-Buuday ıt çok olurop-tur.

Çop konçug horanıg kulugur boor, baza bir dajıp kaayt, ejim!-
deerge, baza bir dajırga, baza-la ıt çok olurup-tur.

685 -Çop konçug horanıg kulugur boor, baza bir dajıp kaayt, ejim!-
deerge, adaandaazı baza bir dajırga, Han-Buuday am-na horadavas
bodü horadap, ajınmas bodü ajınıp kelgeş, dajıp olurgan kijini ündür
söörtü beerde, kızıl çınzelig düjümetter baskılajıp kagı deg ünüp
turgannar.

690 Uzun-Sarıg-Möge olurgaş:

-Meen ol maadırım bo çüveni kançaar hılınçektep kaar eves,
ündürüptüner, ooldar,-dep çarlık boop olurup-tur.

Han-Buuday, demgi kijizin söörtkeş, daştın turgan üş demir tereklin
buduk-sadıın şılbaday kakkaş, ortuzunda demir terekke çıspır şarıp
695 kaandır evespe. İnçangaş ögge katap kirip keerge, karaan şiybes,
közünge budun tırtas, Uzun-Sarıg möge tura halaaş, Han-Buudayga
keep kulaş sarıg kadaan tudup:

-Seen adañ-bile öñ-tala çoraanım-daa şın, börü baji deg möngün,
a't baji deg aldın alğanım-daa şın çüve. Meen amı-tınım ap çoruur çangıs
700 maadırımını salıp kör, oglum!-dep çannı berip-tir evespe. Han-Buuday üne
halaaş, demgi kijizin adırıp ekelgeş, em-tom o'du-bile emney tırtkaş:

-Men ıškaş kijije moon sonğaar udur-daa körbeyn, ulug-daa tınmayn
çorul-söglep kaap-tır.

-Şıyaan am, Han-Buuday ögge kirip kerge, üstünde olurgan ulug kiji:
705 -Seen murnuñda meen katım çüve, kulugur!-dees segirjip alırının
kayzı çorda, Uzun-Sarıg möge iyi erniñ iyildirzinge iyi-iyi kulaş kadaan
tudup:

-Am daarta adış-çarış bolur, aña körpkey siler aan, ooldarım,-dep
turgan irgin.

710 Han-Buuday turgaş:

-Çü, kandıg adış-çarış bolur çüvell-deerge, möge olurgaş:

-Çüs dıttın bajın kırıy atkaş, çoçagayın çerge düjürbeyn böle-haara
edektees, teveniñ üttüg çarnıñ öttür atkaş, teveneniñ üdün çire atkaş,

demir kök köjeeni keze atkaş, oonj soonda çüs şarı çügü ıyaştı keze
 715 atkaş, sarıg hovunu huyuktaldır atkaş, sarıg hovunun bajında, kes
 baalıkçe ogunun kezi karanaynıp ajıp çıdırda barıp tudup alır. Tudup
 algan kiji-tiileen boor, mindıg çüve iyin-dep olurgan.

-Möge katıvıs kiji adış-çarış kılınar deen çüve bolganda körjür-le
 ujurlug ulus bolgay bis-deeş iyi er baraalgap-tırlar evespe.

720 Han-Buuday aaldınj mumunga kelgeş, maygın kakkaş, iyi eji-bile
 adış-çarıştı manap olurup-tur.

Şıyaan am, daartazında adış-çarış kılını-bile ara-albatı-daa çıglıp
 kelgen, kiji bajı kizirt, a't bajı kozurt turup-tur. Adak kiji düştük çerden
 adar, ortumak kiji honuktug çerden adar dep, mıncap turup-turlar. İnçap
 725 turda Deer oğlu Demir-Möge turgaş:

-Honuktug çerden çüve atkaş, atım deer be aylıktın çerden atkay
 aan!-dep-tir oo.

Han-Buuday turgaş:

-Aylık çerden çüve atkaş, atım deer be, çıldık çerden atkay aan!-
 730 dep-tir. Küjür erler inçap margıja beerge, möge turgaş, iyi kadaan uştup
 sunup:

-Kayınar-daa turalaan çerınlerden adınar ooldarım!-dep taradıp salıp
 turgan çüvenj ırgın.

Şıyaan am, adak ulustar egelep adarga çüs dıtın bajı çedirer-daa
 735 kiji bar, çedirbes-daa kiji bar booptur. Oonj soonda ortumak ulus adarga,
 çüs dıtın bajın kırıgıy adar-daa kiji bar, atpas-daa kiji bar boop-tur oo.

Deer oğlu Demir-Möge turgaş:

-Am meenj eelçeem boldu ıynaan-deeş aylık çerge halıda bergeş,
 740 erten tırtingan bodu kejeege deer tırtıp, kejee tırtingan bodu ertenge deer
 tırtınıp kelgeş adar orta, ogu çüs dıtın bajın kırıgıy deerde, hartıgadan
 kaşpagayı-bile halıp kelgeş, çoçagayın edektepken. Ogu teveninj üttüg
 çarnınj öttür deggeş, teveneninj üdün çire algaş, demir kök köjeeni keze
 deggeş, çüs şarı çügü ıyaştı örtendir deggeş, karak çetpes sarıg hovunu

745 huyuktaldır algaş, kes baalıktap kezi karañdırıp ajıp çıdırdı halıdıp
kelgeş, tarbagan mortuunçe kiir baskaş soora tudup çıdıp kaap-tır
evespe.

Han-Buuday turgaş:

-Deer oğlu Demir-Mögeniñ atkan adıı adıg bolgan deer siler be,
750 bolbaan deer siler be?-dep çıılğan çonçe algırarga:

-Ogun tudup albaanda, adıı adıg bolbaan deer bis!-dep çıılğan çon
harıılap-tır.

Inçaar orta, Han-Buuday çıldık çerге halıda berгеş, kadıg kara
çazınıñ kirijin hııgaynıp turar kıldır dıñzıdıp, kajır kara kazıdaanıñ bızın
755 oluy-soluy şalıp çididip algaş, erten tırtingan bodu kejeege çedir tırtınıp,
kejee tırtingan bodu ertenge çedir tırtınıp keerde, on salaazınıñ bajından
han töktüp, ogunuñ bajından ot çalbırıp keep, çazınıñ aldıı sagından
aldan ulu uluşkaş, aldıı orandıva kirip, üstüü sagından üjen ulu uluşkaş
üstüü orançe ünüp turar kinnıp keerde, ışkına çoruy salıp ündürüp-tür
760 evespe, Ogu çüs dıttıñ bajın kırıy deggeş, bar çıdırdı hartıgadan
kaşpagayı-bile halıp bargaş, çoçagayın böle-haara edektepken. Ogu
teveniñ üttüg çarnıñ öttür deggeş, teveneniñ üdün çire deggeş, demir kök
köjeeni keze deggeş, çüs şarı çügü ıyaştı örtendir deggeş, karak çetpes
sarıg hovunu huyuktaldır algaş, kes baalıktap kezi karañgaynıp ajıp
765 çıdırdı hartıgadan kaşpagayı-bile keep tudup ap-tır evespe.

-Meen adaan-mööreyim adış-çarıjım şın bolgan deer siler be,
bolbaan deer siler be?-dep, çıılğan çonçe algırarga:

-Han-Buudaynıñ adış çarıjı, adaan-mööreyi şın bolgan deer bis!-dep
çıılğan çon algırıp turgan.

770 -Han-Buuday çıılğan çonçe çoçagayın çajıp, kurlap turup-tur.

Deer oğlu Demir Möge turgaş:

-Seen murnunda meen katım çüve, kulugurl-deerge, Han-Buuday
turgaş:

-Sen-daa, men-daa çok turuvusta, adamnıñ söy-belek bergeni meen
775 katım çüve, kulugurl-dep margıjıp çorda, Uzun-Sarıg möge kadaan

sunup:

-Am daarta adış-çarış bolur, aña körpükkey siler aan, ooldarım!-dep-tir.

Han-Buuday turgaş:

780 -Çü, kandıg adış-çarış bolur çüvel?-dep aytırgan.

Möge turgaş:

-Aaldıñ murnunda Arzaytı tañdını aal artındıva, üş tañdını ajır tevekter. Onu tevekterken kiji adaan-mööreyge adış-çarıştı alğanı ol bolur çüve-dep-tir evespe.

785 Şıyaan am, daarta ara-albatı adaan-mööreyge çıglıp kelgen kiji bajı kizirt, a't bajı kozurt turup turda, Uzun-Sarıg möge turgaş:

-Adak-adak ulustan egeleer-dir!-dep çarlaan. Inçaarga adak-adak ulustan Arzaytı tañdını bojuş kılır-daa kiji bar, kılbas-daa kiji bar boop-tur. Ortumak-ortumak ulustan Arzaytı tañdını añdara kaar-daa kiji bar, kagbas-daa kijiler bar-mındıg boop-tur evespe.

790

-Deer oğlu Demir-Möge Arzaytı tañdını tevekteeş kaytıktır tever orta, iyi tayganı aşkaş, indında tayganıñ bajınga düşkeş, hem iştinge çañçarlanıp çaştay beriptir oo.

Han-Buuday turgaş:

795 -Deer oğlu Demir-Mögeniñ atkan adıg, kılğan mööreyi bolgan deer siler be, bolbaan deer siler be?-dep çılğan çondan aytırgan.

-Bolbaan deer bis!-dep çılğan çon harılaan.

-Meen eelçeem kelgen-dir!-deeş, Han-Buuday, indında turgan Arzaytı tañdını tutkaş, tos tañdını ajır tevekterkeş:

800 -Meen adıg-tuduum, adaan-mööreyim bolgan deer siler be, bolbaan deer siler be?-dep çılğan çondan aytırgan.

-Bolgan deer bis!-dep harılap-tır.

Deer oğlu Demir-Möge turgaş:

-Seen murnunda meen katım çüve, kulugurl-deerge, Han-Buuday turgaş:

805

-Sen-daa, men-daa çok turuvusta, adamnıñ söy-belek sunganı

meen katım çüve kulugur!-dep margıjıp çorda, Uzun-Sarıg möge iyi kadak sunup:

810 -Am daarta adış-çarış adaan-möörey bolur, anaa körjüptüner, ooldarım!-dep-tir.

Han-Buuday turgaş:

-Çü bolur çüvel?-dep aytırgan.

-Çambı dipti üş dolgandır a'ttarınar çarıştırıptınar. Kayı ertkeni adaan-mööreyni algan bolur-dep-tir evespe.

815 Han-Buuday Han-Şilgi a'dın üş honukta daş kıldır soodup, daga kıldır kadırap ap-tır oo.

Deer oglu Demir-möge iyi sıldıs şokar a't soodu baglap ap-tır.

Han-Buuday turgaş:

820 -A'ttı kayınar munarıl ooldar?-dep iyi ejinden aytırarga, Tölgeçiniñ Oglu Tölee-Şınar munar boop-tur. Deer oglu Demir-Möge dep kiji iyi sıldıs şokar a'dın şivişkin kadaylarga mundurar dep turgan. Üş a'ttı salıp ündürüpken. Han-Şilgini köörge, tenek buga mañnaanı ıškaş döküldüreñeynip ajıp çıtkan. İyi sıldıs şokar a'ttı köörge, şıvıraş-şıvıraş deeş çide hona bergen ıškaş bolgan. Han-Şilgi kılran artın ajıp algaş, am-
825 na şınap mañnap turup-tur evespe. Çambı dipti kezik kiir haldıp keerge, iyi sıldıs şokarnıñ tögölgen çini kevimzirey bergen çıtkan. "Bo a'ttar menjee çettirbeyn baarı ol-dur, menjee iyi şooday elezinden artışgaş, bijeen-bile deje şaşkılavıt, e'dim iziveyn-dir" dep a'dı çugaalap-tır. İyi şooday elezin artıngaştın ınay boorga şınap-la e'di şaınnaarı dam barıp-
830 tır. Çambı dipti bir dolgandır haldıp kelgeş iyi şivişkinge koştandır haldıp kelgen. Arazında çüve tudup algan ijip çoraan.

-Bo çüner boor?-dep ool aytırgan.

-Aravıska suksunnap çoruur çüvevis-tir, a't kırınga suskay berbeen sen be, oglum!-deeş, oolçe sungan. Ool a'dınıñ tının eey tırtaş, çıspır
835 haldıp kelgeş paktaarga, oo-horan bolgan. Ool-daa bilinmesteen. İyi şivişkin düje halışkaş, Han-Şilgini kaynaar-daa barbas kıldır oluy-soluy kijennep kaapkaş, Tölgeçiniñ Oglu Tölee-Şınarnı olçaan kiji bolbas kıldır

duy bazırıp kaapkan. Ol hün aalda organ Belgeçiniñ Oglu Belee-Şınar
dölge sudurun ajıp körüp organ irgin. Ajıp köörge, a't mungan kijizin iyi
840 şivişkin oo-horan ijirtipkeş, a'ttı demir kijen-bile oluy-soluy kijennep
kaapkan, Tölgeçiniñ Oglu Tölee-Şınarnıñ kulaan aldın daşka-bile duy-
bazırıp kaapkan çıtkan. Aldın daşka ańdarılbas bolza, kiji kiji-daa bolbas
boop düşken. Han-Buudayga dürgen-ne çugaalaan.

Han-Buuday düvü-dalaş-bile tos karaktıg ottug turanın uşta sokkaş,
845 turannap körgen. Turannap köörge, Han-Şilgizin demir kijen-bile kaynaar-
daa barıp albas kıldır kijennep kaan turgan.

Han-Şilgi turgaş, çat bılğızın bılğıriptar orta, iyi şivişkininiñ a'dı
haragan bajında kara şokar saazın boop hadıp, halırtırıp turup kalgan.

Han-Buuday körüp turgaş, kadıg kara çazınıñ kirijin hiiledi-haaladı
850 dıñızdıp algan. Molduruktug sogunun aayınçe ańgaytır, šiinge şişteytir
tırtınıp-tırtınıp:

-“Ol kijiniñ kulaanda çıtkan aldın daşkanı ańdara degi!”-deeş ışkına
çoruy salgan irgin. Ol kijiniñ kulaanda aldın daşkanı ańdara deepterge,
çüve kangırt deerge ol kiji tura halıp keep-tır evespe. Kedeezinde çüve
855 hiigaynıp bar çıdarga, hartıgadan kaşpagay kajıktalıp barıp tudup aarga,
Han-Buudaynıñ molduruktug sogunu bolgan, dürgen-ne hoyturuktay sop
alğan. A'dinga mañnap keerge, kaynaar-daa barıp albas kıldır, demir
kijen-bile oluy-soluy kijennep kaapkan turgan.

Demir kijenniñ unun ine-tevene üdügüleştir dürgen-ne çire şelgeş,
860 munupkaştıñ ıñay boop-tur evespe. Ol-la hap olurarga iyi şivişkin çadag
çügürjüp olurgan. Çede haldıp keerge, iyi şivişkin a'ttan-hölden
çadaglandıvıs, Han-Şilginiñ durtu uzun çüve bolgay,-soonğa kaap ap kör-
dişkenner.

“Adalarıñar baştarı!”-deeş iyi çodaların sıy çaskap kaapkaş, hap
865 olurgan. Aalda ulus ünüp kelgeş, körüp turarga, çat tümen çattı bergen
turgan.

Han-Buuday tura:

-Meen a'dım kelirde ındıg çüve evespe-deen.

Deer oğlu Demir-Möge tura:

870

-Meen adım tınıjı ındıg çüvel-dep, horadap turgan.

Oon çedip keerge, Han-Buudaynıñ, Han-Şilgizi booptur oo!

Han-Buuday turgaş:

-Meen adıg-tuduum bolgan-dır!-dep çılğan çonga çugaalaan.

Deer oğlu Demir-Möge turgaş:

875

-Adan bajı, seen murnunda meen katım çüve-dep ajınıp-horadap ünüp kelgen.

-Uzun-Sarıg möge kulaş sarıg kadaktı tutkaş:

-Kayınar-daa soskap körünjer, daarta hün dal d'üşte oran-delegeyge denneşken ıdık sarıg hovunun dal ortuzunga iyi bottarınar tutçup turgaş bolunar-dep monu sögleen.

880

Han-Buuday-daa halıtpışaan, aal murnunda höl şınaanın kızıında maygınınga çanıp kelgen.

Han-Buuday bir-le köörge, deer oğlu Demir-Möge sezen kiji sestip turup daaraan, sezen mıygak keji sodak-şuudaan ıgıy-dıgıy tırtınıp-dagdıñıp, şügdüngeş, ıdık sarıg hovunu örü ol kejee-le iyi boş tayganı tura sop algaş, ulay kaap, devip-samnap ünüpken.

885

Han-Buuday-daa baza-la: sezen kiji sestip turup daaraan, sezen mıygak keji şodak-şuudaan ıgıy-dıgıy ketinip, dagdıñıpkaş, iyi boş dagnı tura tırtkaş, karak çetpes sarıg hovunu örü ulay kagbışaan, devip-samnap ünüp-tur evespe.

890

Ünüp olurarga, Deer oğlu Demir-Möge karak çetpes sarıg hovunun bajından kudu devip-samnap, algırıp-kışkırap:

-Düün kejeegi-le kiji men, kançaldıñ-çoondun!-dep çorup orup-tur evespe.

895

Deer oğlu Demir-Möge, Han-Buudayga çedip kelgeş, biyeegi oluy-soluy kaap çoraan boş daa-bile höreen orta kakkan. Oon-bile höreen orta kagarga, malgaş-bile kakkan ıškaş, şıvalıp kalgan. Han-Buuday turgaş, çop konçug horannıg çoor dees, höreen orta bir ulay kaap çoraan boş-daa-bile kagarga, baza-la malgaş-bile kakkan ıškaş, höreenge şıvalıp

900 kaap-tır evespe. İyi er-karak çetpes sarıg hovunun ujunga-bajınga e'divis izizin, çarjıp çügürjüp alııl"-dees, çarjıp çügürjüp turgannar.

Han-Buuday oon bir-le köörge, deer oglu Demir-Möge ak-bulutta çölenip algan turgan. Han-Buuday turgaş, men çoongan kiji boor men dees, kara bulutka çölenip turup ap-tır evespe.

905 Deer oglu Demir-Möge, Han-Buudaynıñ e't-hanı kayı hire eves dees, dolgandır şinçip körüp turarga, döñmeeniñ e'di dökülçek ak tayga-bile deñ moynunun e'di mokulçak ak tayga-bile deñ, havaan köörge-kadır ak menği deg, iyi en e'di-iyi sarıg oorga deg bolgan.

Deer oglu Demir-Möge-"mındıg konçug kijee tavarjırınıñ ornunga
910 tavarışpaan bolurumgay, tavarlajırınıñ ornunga kavarlaşpaan bolurumgay"-dep bodap, haya körüp ıglap kaap, Han-Buudaydıva körüp-katırıp kaap turgan. İnçalzajok "er-kiji bir onaaşkan çüvezinden dedir çanar bolza-soñgu nazınında kalçan kara buga boop törüttüner çüve deen"-dees, ak buludunga çölenip turup algan.

915 Han-Buuday deer oglu Demir-Mögeniñ e't-hanın kayı hire eves dees köörge, mokulçak ak tayga deg, kadır ak menği deg, iyi en e'di-iyi sarıg oorga deg boop-tur evespe.

Han-Buuday turgaş-"mındıg konçug kiji-bile kavarlajırınıñ ornunga kavarlaşpaan bolurumgay, düvejiriniñ ornunga, düveşpeen bolurumgay"-
920 dep bodap turgan. İnçalzajok "er kiji bir düveşken-onaaşkan çüvezinden dedir çanarga,-soñgu nazınında kalçan kara buga boop törütüner çüve deen"-dees, kara buludunga dedir keep çölenip ap-tır.

İyi çükten çer-deerni kınğırt kıldır devip-samnap karak çetpes sarıg hovunun dal ortuzunga tavarjıp kelgeş, bugalaştır hıyirtajıp, buuralaştır
925 dizeelejip turgannar.

Deer oglu Demir-Möge turgaş:

-Seni bir eves oktaptımza-"Han-Şilgi a'dım, kançaldıñ, çoondun!"-deer aas çok boor sen aa, ejim?-dep aytırgan.

-Mende ındıg aas çok, ejim menden ındıg aas üner bolza, meen

930 Han-Şilgi a'dım bodumnu ölürer-dep Han-Buuday tañgıraglap turgan.

-Bir eves men seni oktaptımza,-"kara çer-iyem, kök deer-adam"-deer, sende ındıg aas çok boor aa, ejim?-dep Han-Buuday aytırgan.

-Mende ındıg aas çok, menden ındıg aas ünze, kök deer adam meni dop-doraan ölürer-dep taŋırak adap turgan.

935 İyi er, kara haya bile ak haya kakkılaşkan ıškaş kıldır, hak-hök kıldır tutçu bergen. Dag çerin şöl çerin el kıldır kurgag çerden sug ündür, suglug çerni kurgadır tutçup kelgen. Bir aynıñ üjen honuunda, iyi aynıñ aldan honuunda, üş aynıñ tozan honuunda tutçup kelgen. Ol çerniñ dovurak doozununga uyalıg kuş uyazından azıp, uruglug kiji uruundan
940 azıp, töldüg mal tölünden azıp turup-tur evespe.

Deer oğlu Demir-Mögeniñ iyi kolduundan hunan inek deg ak kövük uştunup turup-tur evespe. İnçap barganda Deer oğlu Demir-Mögeniñ baskan budu, kakkan örgen ıškaş, kara çerdiv e şııgayındır kadalıp kirip, tutkan holu demir kıskaş ıškaş, Han-Buudaynıñ iyi öştün demir kıskaş
945 ıškaş haarıp kirip turgan. Deer oğlu Demir-Mögeniñ e'di kızıp, Han-Buudaydan tutkan çerin oya çip turar bolup-tur. Han-Buudaynı delegeyindive tevekter deerge, teeldigenden deziinden aldırbayn, kaptagayındıva kajıktaptar deerge hartıgadan kaşpagayından aldırbayn turgan. Han-Şilgi a't körüp turarga, Deer oğlu Demir-Mögeniñ e'di kıza
950 bergen, Han-Buudaynı ilindirer-ızırındırar arga çok apargan. Han-şilgi a't çat bılgızın bılgırıptarga, Deer oğlu Demir-Mögeniñ kırındıva hire hire şirtek deg har çaap turuptur. Ol orta Demir-Mögeniñ e'di dedir kararıp, öjüp badı barıp-tır evespe. İnçap turda Han-Buudaynıñ iyi kolduunıñ aldından iyi hunan inek deg kara kövükter uştunup, iyi karaanıñ aldından iyi hunan
955 inek deg kara kövükter uştunup turup-tur. Am-na küjür erniñ şuptu edi şuurgannap, hamık e'di haynıp kelgen. İnçap barganda Han-Buudaynıñ baskan budu, kakkan örgen ıškaş, kara çerindive kadalıp kirip; tutkan holu, demir kıskaş ıškaş, Demir-Mögeniñ tutkan çerinden haarıp kirip turgan. Deer oğlu Demir-Mögeniñ delegeyindive tevekter deerge-
960 teeldigenden deziinden aldırbayn, kaptagayındıva kajıktaptar deerge-hartıgazından kaşpagayından aldırbayn turgan. İnçap tura deer oğlu

Demir-Mögeni say-söögün çazıradır, karak odun kızanayındır tırıkılaaş, anıyaandan çüve ködürbeen emdik çarnın ajır ködürgeş, kök deerin çijirt kıldır, kara çerni sirt kıldır apparıp düjürgen.

965 Şıyaan am, Han-Buuday Demir-Mögeniñ aptara bolgan ak çaagay höreeniñ kırına olurup algaş, üş honukta dıştanıp, aldan kiji tötpes ak ças danzazınga darıy-darıy taapkılap, Demir-Mögeniñ ça's havaanga hak-hok kıldır kaktagılap orgaş:

-Ölürer kijiniñ sözün alır, ölürer inektiñ hanın alır sözün çül, ejim?-
970 dep aytırıp olurgan.

Deer oğlu Demir-Möge çıtkaş:

-Sögleer sözüm çok, çağır çağım-daa çok Sook-Kızıl Tayganı ejeley töreen Çeeren-Demiçi a'ttıg Alday-Buuçu dep kijiniñ oğlu, Han-Şilgi a'ttıg Han-Buuday dep kiji meni ölürüp çidirdir le: "Kök deer adam
975 kançaldıñ, kara çer iyem kançaldıñ;-dep kuskunnap-tır. İnça deen soonda teve kara buluttar aay-dedir köjüp egeleerde: -"Bo kiji-daa ınçap baardı, ınçalza-daa men a'dımını kıygırbaan eves men be adıram" dep, Han-Buuday bodanıp olurup-tur. Kara bulut dirgelip kelgen soonda çağnık çijirt deerde, Han-Buuday hartıgadan kaşpagayı-bile tura halır orta, Deer oğlu
980 Demir-Mögeniñ kırına düşkeş, örge çılgaar öl çok, küske çılgaar şık çok kıldır çañçalandır düjüp-tür oo.

Çaa, küjür er, Han-Buuday aalga hap kelgeş:

-Ölürer kijim ölürgen men, bazar kijim baskan men, alır kijim am ap turar men ıynaan?-dep-tir.

985 Şıyaan am, Uzun-Sarıg möge üş Bolçağlıg Bora Teyiniñ eñ ortuzundaazınga üne bergeş, biçe büreezin tırtıp-biçe albatızın kıygırıp, ulug büreezin tırtıp-ulug albatızın çııp, ara albatızı çıglıp keerge:

-Kıska hemge kıska çeleñer hap, kızırak beñer tudunar, uzun çeleñer hap ulug beñer tudunar. Üş honuktan ertirbeyn dalay deg
990 aragadan çınar, tañdı deg e'tten beletkeñer-dep daaskan.

Us dargannarın çııp ekkeldirgeş:

-Aal artında ıdık sarıg hovuga, üş honuktan ertirbeyn, meen

uruumnuñ, küdeemniñ ulug ak örgeezin oran-delegeyge deñneştir, çüs adanga taarıştırıp ündürer kıldır büdürüp bürütkep kılıñar!-dep çarlık boop turgan.

995 Ara-albatızı, üş honuktan ertirbeyn, dalay bolgan aragazın, tañdı bolgan e'din çııp ekkelgen. Us dargannarı, üş honuktan ertirbeyn, oran -delegeyge deñneşken ulug ak örgeeniñ tozan-tos karaktıg şurguuldalarınñ iştin ak möñgün-bile iştep turup, çüs adanga taarıştırıp

1000 ündürer kıldır beletkep kaap-tır. Beletkep kaaş:

-Taarjır deer siler be, taarışpas deer siler be?-dep, mögeden aytırgannar. Möge barıp körgeş:

-Bolur çüve-dir!-dep hüleep ap turgan irgin.

Şıyaan am, çaa ööñge üş aynıñ tozan honuunda amıtan çon

1005 aragalap, nayırlap kelgen çüvenj irgin. Nayır-naadım doozulganda, Han-Buuday kadını-bile kadı örgeezinge çurttay berip-tirler. Üş honganda, Han-Buuday katınıñ ööñge bargaş, yozulug çaagay çolugup, magalıg çaagay baraalgaarga, Uzun-Sarıg möge küdeezinge dört buttug kara şireezin salıp, boova-çigirin salıp, çin şayın kudup turup-tur. Han-Buuday

1010 olurgaş:

-Men çer çurtum irak kiji men. Adam bolza kiraan-çöneen kiji bolgay. Am üş hongaş, çer çurtumçe köjüp çorzumza kandıg irgi?-dep katından aytırıp oluruptur.

Uzun-Sarıg Möge olurgaş:

1015 -Adañnıñ kiraan-çöneeni şınnıg boor, oglum. Aal çurtunarje köjüp çoruuruñar-daa çöp-tür. Indıg-daa bolza, şaanda seenj adañdan malga kelgen çüs şilgi çılgı bar çüve,-ol çılgı am çige hün üner çükte çer-deerniñ kızıında muñ şilgi çılgı bolgan-dır. Ol çılgını ekkep bergeş, çorzuñza kandıgıl, oglum?-dep-tir oo.

1020 -Indıg-la-dır iyin, katım-deeş, ööñge kelgeş, kadınınga:

-Seenj açañ "muñ şilgi çılgını ekkep bergeş, oon soonda çer çurtuñduva köjüp çorup kör" deer çüve-dir. Kadını olurgaş:

-Meen adamnıñ sagıjınıñ bağı indıg konçug kiji boor. Çangıs uruu

men-daa dömey-le bolgu deg çüve-dir. Mun şilgi çılgı çaa çalbaktıg, üş
 1025 çaanıñ üstü, bolat hılış davannıg, çıldık çerden çıdın alır, aylık çerden
 daajın alır çüve bolgay. Sen inaar bar bolzunza, -çaş bodun çançaraar
 sen, çaagay sınırıñ oskunar sen. Oon omunga, meni algaş, çer-çurtunçe
 dürgen köjüp çanzınza deere boor-dep olurup-tur.

Han-Buuday turgaş:

1030 -Bireede bolza-katım kiji-dir, iyide bolza-möge kiji-dir. Katı kiji-
 aybıláp olurda çajam deer argajok, ıyaavıla baar ujurlug bolgay. Er kiji
 sögleen sözün eeleveske töögüde barıp kalçan kara buga boop törüür
 çüve deen. Bargannay baar kiji men, çoraannay çoruur kiji men-dep-tir.

Şıyaan am, erten Han-Buuday Han-Şilgi a'dinga bargaş:

1035 -Haan katım meni mun şilgi çılgını ekkep ber deer çüve-dir!-dep
 çugaalaan. Han-Şilgi a't turgaş:

-Ol mun şilgi çılgı üş çaanıñ üstü, bolat hılış davannıg, çıldık çerden
 çıdın alır, aylık çerden daajın alır çüve bolgay. Indıg-daa bolza bis törel,
 alışkı-şanışkı maldar bolgay bis. Bistiñ iyevis ulug Han-Şilgi be
 1040 şuptuvustu Sook-Kızıl Tayganıñ hölege çarınga çedi bozaga kara hayanı
 tura tepkilenip çıdıp, üş-üş çıldarda dolgadıp çıtkaş törügülep kaan çüve.
 Olarga men barıp köreyn, meni tanıır çadavas, sen ööñge olur, Han-
 Buuday-dep-tir. Han-Buuday Han-Şilgi a'dın salıp çorudup kaan. Han-
 Şilgi a't-daa çüzü boor, çoruvu-la kaan. Ta çejeñge, ta kajanga çoraan
 1045 çüve, çoruvu-la olurgan. Uzun-Sarıg möge bir-le hün küdeeziniñ ööñge
 keerge, küdeezi olurup turar boorga:

-Am-daa çoruvaan-dır sen-aa oglum?-dep aytırgan. Han-Buuday
 olurgaş:

-Adım aybılaptım deerge, Uzun-Sarıg möge-" a'dı bezin ındıg
 1050 konçug, meen küdeem erniñ-erezi mün-dür"-dep bodap çana berip-tir.

VIII

Şıyaan am, Han Şilgi a't ol-la çorup olurarga, mun şilgi çılgı çıldıktıñ

1055 çerinden çıdın algan, aylıktıñ çerinden daajın algan, deşkileşken, mañnaşkan udur bo keep-tir. Han-Şilgi a't turgaş:

-Bistiñ iyevis toozavıstı Sook-Kızıl Tayganıñ hölege talazınga çedi bozaga kara hayanı ańdara-düñdere tep çıtkaş, üş-üş çılda dolgadıp törüp kaan ışkajıgay. Kançaarıñar ol boor, akıların, ugbalarını!-dep utkuy

1060 kiştep çorup olurup-tur. Muñ şilgi çılgı çedip kelgeş-"bo çü boldu?"-dep çıdıırgap körgeş:

-Bistiñ duñmavis mün-dür. Kayın keldiñ, kançap mıñçap çor sen? Azırar een bar be azı çok be?-dep aytırıp-tır evespe.

Han-Şilgi a't turgaş:

1065 -Meen eem bolza, silerniñ eener Uzun-Sarıg mögeniñ küdeezi, Han-Buuday dep kiji silemi ekkel deestiñ çorutkan,-keldim.

Çoruuluñaram, çe, akıların, ugbalarını! dees, Uzun-Sarıg mögeniñ aal çurtunçe edertip çorup kaan.

Uzun-Sarıg möge bir-le hün dıñnap olurarga, kудay-deer diñmireen
1070 ıškaş, çüve dirigaynıp-tır. Ünüp keerge, Han-Şilgi a't muñ şilgi çılgını edertip algan, muñ şilgi çılgı hamık mal-magannıñ orukka tavarışkanın kıra tep, ödektiñ ortuzunga kirip olurup-tur. Uzun-Sarıg möge, dürgen-ne küdeezinge bargaş:

-Bo çılgını maldap-daa, edilep-daa şıdavas-tır men, oglum. Azıraan
1075 malımnıñ deñ keziin kırıp kaaptı. Bolarnı songu çurtunçe algaş çorup kör, oglum!-deen. Han-Buuday muñ şilgi çılgını aaldıñ dörü-bile ertirerde oruunga tavarışkan çüveni kıra tep, tavarışpaan çüveniñ amızın ap çoruy bargan.

1080

IX

Şıyaan am, baza bir üş honganda Han-Buuday baza-la katınıñ ööñge çede bergeş, yozulug çaagay çolugup, magalıg çaagay baraalgaş.

1085 -Aal çurtumduva am-na köjüp çoruur men ıynaan ale katım?-dep-tir.

Inça deerge, Uzun- Sarıg möge olurgaş,

-Çer çurtunđuva köjüp çoruuru-daa çöp-tür, oglum. Indıg-daa bolza, meen bo turar çerim konçug hatçal çer çüve. Çige-Sonğu çükte çer-deerniñ uju kırıın ejeley töreen Kara-Bula manğıs dep çüve bar çüve.

1090 Ooñ bir çartıkı azıın turup ekelgeş, ööm maganalap bergeş, çer çurtunçe köjüp çorup körbes sen be, oglum-dep olurup-tur.

Han-Buuday olura, -ındıg-dır iyin-deeş, ööngelgeş, kadayınga çugaalap olurup-tur:

-Seen açan-daa ıškaş bujurgançığ aşaktı kim körgen boor! Turar
1095 çerim hatçal çer çüve. Çige sonğu çükte çer-deerniñ uju kırıın ejeley töreen Kara-Bula dep çüve bar. Ooñ bir azıı-bile ööm maganalap bergeş, çanıp kör deer çüve-dir-deen. Kadayı olurgaş:

-Açamnıñ sagıjınıñ bağı ındıg konçug kiji boor. Şınap-la üş çaanıñ üstü, attıg korgunçug amıtan ol boor. Inaar baar bolzunza, çaş bodun
1100 çançaraar sen, çaagay sınır oskunar sen. Ooñ ornunga meni algaş, dürgen-ne çer-çurtunçe köjüp çoruvut deen. Han-Buuday:

-Katı kiji aybılaarga ıyaavıla baar ujurlug bolgay. Er kiji sögleen sözün eeleveske, töögüde barıp kalçan kara buga boop törüür çüve deen. Çoraannay çorur men, bargannay baar men-deen.

1105

X

Am erteninde Han-Buuday-daa çüzü boor, çerге ap çoruur bagaja çepseen çükteeş, Han-Şilgi a'dın munupkaş, çige sonğu çükçe hap
1110 çorupkan.

Ta çejeñge, ta kajanga çorup kelgen çüve. Bir-le konçug arzaytı tayganıñ kırına üne haldıp kelgeş, aldan kiji tötpes ak ça's danzazınga hayıladı tapkılap, kara saar idiinge hap olurup, adazınıñ tos çüstüg ottug turanı-bile turannap olurarga, Kara-Bula deer çüvezi çıldık çerден чıdıп
1115 ap kaapkan, aylık çerден daajın ap kaapkan kel-чıdıп-tır evespe.

-Meen düvejir-onaajır deenim Kara-Bula dep çüve ol-dur-deeş,

utkuy hap çoruplatkan. Bir-le çorup olurarga, karak çetpes sarıg hovunun
 bajından Kara-Bulazı bo ajıp olurup-tur. İyi mıyızın köörge, bir mıyızı
 üstüü oranda şaştıkkan, bir çarıkı mıyızı çalar ot boop haynıp kıpkan, bir
 1120 çarıkı mıyızı, doŋ doş dazıngaynıp çaştap çoraan. Üstüü çarıkı mıyızında
 üjen möge kadıp kalgan, aldıı çarıkı mıyızında aldan möge kadıp kalgan
 çoraan.

Han-Buuday ol-la çorup olurgaş, a'dın çedi çıl bolgan kuu kajık kıldır
 huuldurgaş. Eldik çançuınnıñ iştindive kiir kaap algaş, dört edeen
 1125 tömürertip astıp kaapkaş, Kara-Bulaje udur bazıp-la kaan. Kara-Bula bile
 ses hana ögnüñ ejik dörü hire çookşulajıp kelgeş, çedi çıl bolgan çedi
 çüstüg kuu terezin boop huula berip-tir. Kara-Bula, çer çıtap-la ol-bo
 dilep-halıp turda, Han-Buuday biyeeki kadaynnıñ bergen sarıg kadaan izig
 mıyızın tudar holunga eptey tutkaş, kök kadaan sook mıyızın tudar
 1130 holunga eptey tutkaş, izig-sook iyi mıyızından katay segirip-le algan. Ol
 orta tutçup-la turgan. Ol tutçup turarga, oon dovurak-doozununga uyalıg
 kuş uyazından azıp çarlıp, uruglug kiji uruundan azıp çarlıp, töldüg mal
 tölünden azıp çarlıp turar,-mindig boop-tur. Kara-Bula ol-la tepkilep
 turgaş, Han-Buudaynnıñ bel keziin üze tepkilep kaaptıp-tır. Bir çerge
 1135 tepkilep turgaş, kolduk aldından höreen bir çerge üze tepkilep kaaptıp-tır.
 Ol-la inçap turgaş, Kara-Bula mogap-şılap kelgeş, malgaşka çılçırıktaaş,
 doŋgaya keep düjerde, Han-Buuday iyi holu-bile Kara-Bulanıñ iyi mıyızın
 aldıkı orandıva şımıy idip kiiripken.

Kara-Bula çıtkaş:

1140 -Çü mindig, ölüрге tının çok, özerge nazınnıñ çok amıtan sen? Çü
 herektig keldiñ, çüge mınçap turarıñ-ol?-dep aytırgan.

Han-Buuday turgaş:

-Men soonda üstüp kalgan kezekterimni çııp algaş, kelgeş, kelgen
 hereemni söglep berbeyn. Men kelgijemçe sen maŋaa çıdar sen!-dep,
 1145 Kara-Bulanı ayga-hünge teyledip, aksın-taŋgıraan ap-tır evespe. Aksın-
 taŋgıraan adadıp kaaş, Han-Buuday iyi holu-bile çügürüp çoruptup-tur.
 Bir çerge keerge höree çıtkan.

-Oh, bo-daa çüveni, ireen-çıdaan!-deeş, ızırıp algaş, baza bir çerger keerge, bel kejii çıdıp-tır.

1150 -Baylarnıñ çurtka oktapkan sürgü, dalgıı ıškaş, bo-daa çüveni, ireen-çıdaan üstüp kalır!-deeş, koja tırtıngılaaş, em-sagaan, dom-sagaan o'du-bile emnenip, kañ-kadık bodu boop ap-tır oo!

Şak oon eldik çançıınnıñ işinde a'dın huuldurup algaş, Kara-Bulaga hap keerge, oozu heveer çıtkan.

1155 Kara-Bula çıtkaş:

-Özer nazınıñar çok, ölür tınıñar çok, çü mindıg amıtan boor siler? Çü herektig çorup çor siler? Adañar adaan adıñar kım boor, iyeñer adaan şolañar kım boor? Kayın kelgeş, kayı şiglep çoru siler?-dep aytırıp çıtkan.

-Çedi çer-deernıñ şapşılğazınıñ indında Sook-Kızıl Tayganı ejeley
1160 töreen Çeeren-Demiçi a'ttıg Alday-Buuçu'nun oglu Han-Şilgi a'ttıg Han-Buuday dep kiji men boor men. Meen-bile meskildejir dep beer kel-çıdar sen, harın çü dep çüve sen?-dep Han-Buuday udur aytırgan. İnça deerge, Kara-Bula çıtkaş:

-Çer-deernıñ uju-kıdıın ejeley töreen Kara-Bula dep amıtan men
1165 boor men-dep-tır.

-Indıg bolza Uzun-Sarıg möge katım seen bir çarıkı azıñ ekelgeş, ög maganalap ber deen çüve, moon mınaar çoruk kılbazımda harın eki bolgan-dır-dep, Han-Buuday mıñçangan.

Kara-Bula çıtkaş:

1170 -Ça, indıg çüve bolza indıg-la ıynaan, bir eves bak sagıştıg er bolzunza, meen azımnı ölürüp kaaş ap-la ap-tır sen iyin, bir eves eki sagıştıg er bolzunza, evi-çövü-bile turup-la ap-tır sen iyin-deen. Han-Buuday kulaş sarıg selemegin uşta sokkaş, hozadır çuşkup turgaş, bir çarıkı azıñ uşta sop ap-tır. İyi miyızın aldı orandan tura sop keerde ot
1175 boop hıp çoruur miyızı turlup çıdıp kalgan, kök doş boop dazıgaynıp çaştap çoruur miyızı büdün ünüp kelgen. İnçangaş çanğıs miyıstıg, çanğıs azıglıg Kara-Bula boop-tur. Han-Buuday çoruptarda, Kara-Bula turgaş, çugaalap-tır:

-Seen-bile kadı, çağıs iyeden töreen alışkılar boop, çurttaar men.
 1180 Seen çerınge çoruur men. Uzun-Sarıg katının aalından çer çurtunçe
 çanıp çoruurunda mençe medeeleer sen, kadı çoruur bis-dep-tir.

-Çaa, indig-dırl-dep küjür er, Han-Buuday medeezin beer boop
 aksın bergeş, Kara-Bulanın azıın üngergeş, dedir hap çoruvutkan.

1185

XI

Hap-la olurgan, hap-la olurgan.

Şıyaan am, aalinga dün ortuzunda hap kelgeş, Uzun-Sarıg mögenin
 öönün-ejiin kiji üne albas kıldır Kara-Bulanın azıı-bile bazırıp kaaş, öönge
 1190 kelgen.

Öönge keerge:

-Çer-çerde baza kaygamçık möge kiji turar çüve-dir aa! Seni Kara-
 Bulaga ölürtüp kaan boor dep bodaan men-dep kadayı kaygay çıdıp-tır.
 Erten erte daş bajı kara şokar, dañ bajı şara here çorda, Uzun-Sarıg
 1195 möge üner dees ejiin ajıdıp çadap kaan. Ajıdıp çadap kaaş, sırtık
 bajından kazıp üngeş köörge, Kara-Bulanın azıı-bile ejiin duy bazırıp
 kaan boop-tur. Uzun-Sarıg möge dürgen-ne, küdeezinin öönge çügürüp
 çede bergeş:

-Bo çüven-bile çop ejikti duglap kaan sen? Ejikten ünüp çadaaş,
 1200 sırtık bajından kastınıp ünüp keldim. Bo çüven-bile öömnü maganalap
 bergeş, dürgen-ne çer çurtunçe köjüp çorup kör, küdeeml-deen.

Han-Buuday çıtkaş:

-Irak çer çoraan kiji uduur uygulug, dıstanır dıstıg boor, kañçap
 bargan mindig kiji udutpas halıraan-huluraan aşak senl-dep hıylanıp
 1205 çıdıp-tır.

Şıyaan am, Han-Buuday tup-tura halaaş, ejikte çölep kaan turgan
 Kara-Bulanın azıın ejikçe kiirerge, sınmayın bargan, eptep çöptep turup
 kiirgeş, Uzun-Sarıg mögenin öön maganalaarga, ög çölbeye berip-tir.

- 1210 Şıyaan am, üş hongaş, aynın çaazında, hūnnūñ ekizinde Han-Buuday-daa çer çurtunduva köjüp çoruur dep beletkeni bergen. Uzun-Sarıg möge ara-albatızın çııp ekelgeş, Han-Buudayga malının ortuzundan malın, ediniñ ortuzundan edin üzüp, çūs bejen eñ şıırak kijini edertip bergeş:
- 1215 -Ol uluska otular ıyajınar çıgdırıp, ijer suunar usturup ap çoruur siler-dep mınçangan. Han-Buuday, Kara-Bulaga medee beerin-daa utupkaş, kadayın algaş, aalın köjürgeş, çer çurtunduva köjüp çorupkan. Bir-le çerge çorup olurarga, hölçük suglug şınaa çıdıp-tır.
- Mañaa düştep aar-dır-deeş, çaglaa pajinga uzarga, ortu-daa
- 1220 çetpeen.
- Mindig oruk-çirik berge çerge, mınça höy maldı kançap sürüp çoruur boor deeş, katının bergeni mal-maganın hola çaglaazınga doldur urgaş, hayındırıp, düştük kılıpkaş, kadıg söögün kakırıp, çımçak söögün simgiripkeş, kadayı-bile Tölgeçiniñ Oglu Tölee-Şınar, Belgeçiniñ Oglu
- 1225 Belee-Şınar iyi alışkını üjeldirzin böle-haara tutkaş, eldik çançırınçe sukkaş, edertip bergen ara-albatızın çurtunçe dedir taradıpkas, Han-Şilgi a'dın mungaş, hap çorupkan. Bir-le çerge hap olurarga, soondan deerde şaştıkkın kızıl doozun çorup olurup-tur.
- Ta soomdan kelgen sürgeeniñ doozunu çüve, ta mumumdan
- 1230 desken el çaazınıñ doozunu çüve, çüveni kançap bilir-deeş, kadıg kara çazınıñ kirjin haaygayındır dıñzıdıp, kajır kara harbılazınıñ bizin alıy-şalıy sop, çidinip algaş, manap organ.
- Am körüp orarga Kara-Bula boop-tur. Kara-Bulazı çedip kelgeş:
- Ol çerden önerinde mençe çüge medee-horaa çorutpadın, akıy?-
- 1235 dep aytırgan.
- Han-Buuday turgaş:
- Çer çurtum ırak, adam bolza nazı çedip kırıp çöneen, dalaşkaş, medee beerin utupkan-dır men, kadı çorup oluraalı!-deeş, Kara-Bula-bile kadı çoruvula kaan. Ol-la çorup olurgaş, biyeegi-le deerde şaştıkkın
- 1240 dolgay kara çövüree çadıringa tavarjıp kelgeş kire beerge, biyeegi-le ak

soolbur şıraylıg kaday yozulug çaagay çolugup, magalıg çaagay baraalgap turup-tur evespe.

Ak soolbur kaday alışkılarga ergek bajı hoo-dombuga şayın kutkaş, biçii diizede çigir-boorzaan salıp berip:

1245 -Çoraan çoruun çogup çordu be, oglum?-dep aytırıp olurgan.

-Çoguduyun, kadam-deerge:

-Am-na bar-çıda ooldarımını dirgizip salıptıp kör, oglum!-dep çalınan. -Añaa sagış çovava, kadam!-dep Han-Buuday harılap-tır.

1250

XII

Şıyaan am, iyi alışkı-daa iyilee çoruvula olurup-tur. Ol-la çorup olurgaş, okta deeskinneep kaan kijizinge tavarjıp keerge, am-daa algırgan-kışkırgan amılıg- tınnıg turup-tur. Oozun ogundan uşta tırtkaş, em-

1255 sagaan, dom-sagaan o'du-bile emnep kaar orta:

-Men-daa akım-bile kadı çoruur men!-dey bergen.

Am-daa çüzü boor, üş alışkı boop algaş, çoruvula olurgan. Ol-la çorup olurgaş, ortuzunda ölürgen kijizinge hap kelgeş, belin bir hemden, höreen bir hemden tıp algaş, eptey tutkaş, em-sagaan, dom-sagaan o'du-

1260 bile emneeş, salıptarga:

-Men-daa akım-bile kadı çoruur men-dey bergen. Am çüzü boor, dört alışkı boop algaş, çoruvula olurup-tur. Ol-la çorup olurgaş, baştay ölürgen kijizinge hap kelgeş, belin bir hemden, höreen bir hemden tıp algaş, eptey tutkaş, em-sagaan, dom-sagaan o'du-bile emneeş,

1265 salıptarga:

-Men-daa akım-bile kadı çoruur men!-dey bergen. Am beş alışkı boop algaş hap-la kaan. Ol-la hap olurgaş, deerde şaştıkkın demir çalımga hap keep-tir-ler. Han-Buuday bajinga hap olurgaş, aja haldı beerge, Kara-Bula baza-la aja halıp kelgen. Üş alışkı surag boop-tur. Baş

1270 hayımda körüp turarga, demir çalımının artından baştarı kararjıp keep:

-Akıy-akıy!-deeş-le dedir kulburup badı barıp turgannar. Üş paş hayımda körüp, manaan. Üş katap baştarı kararjıp kelgeş:

1275 -Akıy-akıy!-deeş-le dedir kulburup badı barıp-tırlar evespe.

Han-Buuday turgaş:

Bo-daa keergençig çüveler-dir-deeş, dedir aja halıtkaş, üş alışkını eldik çançıının içtinde üş kijiniñ kırınga- katay aldı kiji kıldır sukkaş, demir çalımını dedir aja haldıp kelgeş, Kara-Bula-bile hap-la kaan.Ol-la hap
1280 olurgaş, biyeegi horan kara dalayga keep, ol-la argazı-bile aja halıda bergen. Kara-Bula baza-la daglar bajınga tepkeş, aja halıp keep, tir ool

Ol-la çorup olurgaş, Erlik-Lovuñ haannıñ aalınıñ artında kalçaa dalay hölünge kelgeş, aldın moyunnug ödürek boop huulup algaş, eştip kejiplen. Erlik-Lovuñ haan üne halıp kelgeş:

1285 Döö eştip bar-çıtkan ödürek bistiñ örtemçeyniñ ödüree eves, çırık örtemçeyniñ ödüree-dir!-dep algırar orta:

-Konçug kulugur tanıp kaaptı-deeş, Han-Buuday, Kara-Bula-bile iyilee- aldın moyunnug aңgırlar boop ap-tırlar. Erlik-Lovuñ haan baza-la tanıp kaarga,-aldın baştıg kastar boop algannar; baza-la tanıp kaarga,-

1290 kızıl baştıg kuular boop algannar, oon tanıp kaarga-sug kövüü boop algaş eştip üne berip-tirler evespe.

Erlik-Lovuñ haan:

-Sen kulugur, Sook-Kızıl Tayganı ejeley töreen Çeeren-Demiçi a'ttıg, Alday-Buuçunuñ oğlu Han-Şilgi a'ttıg Han-Buuday-la-dır sen.

1295 Baarında, keeriñde baraalgavadıñ-na, seni kançaar eves men aram!-dep kijañıp çıdıp kalgan:

Han-Buuday, Kara-Bula iyi hap-la kaan. Ol-la hap olurgaş, kara kuynu ertkeş, kızaa kara hemni örü kakkaş, çırık çerге ünüp kelgen, Albıs, Şulbus haan adalışkılarnıñ çer-çurtunuñ kırınga hap olurda,
1300 Tölgeçiniñ Oğlu Tölee-Şınar, Belgeçiniñ Oğlu Belee-Şınar iyi alışkı çoraaş:

-Albıs, Şulbus haanga yozulug çaagay çolugup, magalıg çaagay

baraalgap erteeliñer, oon başka horjok!-dişken.

Han-Buuday turgaş:

1305 Çolugar şaanda çolukkan men, baraalgaar şaanda baraalgaan men,
am baraalgavas men!-deeş, haannıñ aalın ejiktedir hap ertken.

Albıs, Şulbus adaşkılar öönden üne halıjıp kelgen:

-Sook-Kızıl Tayganı ejeley töreen Çeeren-Demiçi a'ttıg Alday-Buuçunun oğlu, Han-Şilgi a'ttıg, Han-Buuday sen-ne-dir sen, bar-çıda
1310 baraalgaaş, kel-çıda baraalgavadın, sen kulugurnu körüp tur şıñme!-dep
kijanıp çıdıp kalgan.

XIII

1315 Şıyaan am, Han-Buuday-bile Kara-Bula hap-la olurgannar.Ol-la
kakkaş, aal-çurtunga çedip keep-tirler. Çedip keerge, adazı Alday-Buuçu
öörüp-amırap: ot-paştı aja-düjüp halıp turgan.

-Çaŋgıs ooldug Alday-Buuçu beş ooldug bolgan irgin men!-dep
amırap algırıp turgan.

1320 Alday-Buuçu aşak üş Bolçağlıg Bora Teyniñ eñ ortuzunga üne
halıda bergeş, ulug büreezin tırtıp-ulug albatızın kıygırıp, biçe büreezin
tırtıp-biçe albatızın kıygırıp, ara albatızı çıglıp keerge:

Kıska hemge kıska çeleñer kagınar, kızırak beñer tuduñar, uzun
hemge uzun çeleñer kagınar, ulug beñer tuduñar! Üş honuktan ertirbeyn
1325 tañdı deg e'tten, dalay deg aragadan çııp ekkeliñer!-dep çarlık boop, uran
dargannarın çııp, ekkelgeş:

-Oglum, kennimniñ örgeezi aal artınga, ıdık sarıg hovunun
ortuzunga oran-delegeyge deñneştir, çüs adanga taarıştırıp çüdürer kıldır
büdürüp-bürütkep kılınar!-dep çagıp surgap turgan-dır oo. A ara-albatızı
1330 tarap çorupkaş, üş honuktun bodunda dalay deg aragazın çııp, tañdı deg
e'din bijırıp ekkep; uran dargannarı çorutkaş, üş honuktun bodunda aal
artında ıdık sarıg hovunun ortuzunga oran-delegeyge deñneşken ulug ak
örgeeni çüs adanga taarıp çüdürer kıldır beletkeeş, tozan tos karaktıg

şurguuldazının iştin ak möngün-bile işteeş, Alday-Buuçu keep:

1335 -Bolur-dur be, bolbas-tır be?-dep aytırgannar.

Alday-Buuçu aşak:

-Bolur-dur, çoguur-dur!-dep hüleep ap turgan irgin.

Şıyaan am, çaa ögge üş aynı tozan honuunda amıtan çon aragalap, hımızap kelgen.

1340 Adaktın soonda, Han-Buuday edertip kelgen dört duñmazına ara-albatızının iştinden dört kıstı ap, örgeni tip bergen: Alday-Buuçu aşaktın beş oğlu dögere öglüg-baştıg bolgan, aşak bodu amırap-bayırlap turup-tur oo!

Şıyaan am, beş oğlu üş ayda añaaş, aň-meñni kırıp-la turar
1345 bolgan.

XIV

Şıyaan am, bir-le katap beş alışkı baza-la aňnap çorup kaap-tırlar,
1350 ol-la aňnap çoraaş konçug ulug şil tayganın aar iyinge ünüp keerge, karak çetpes sarıg hovunun ortuzunda kılrañ sarıg oorga deg, konçug ulug kiji- arıskan-a'rgazın aa-çaza, koş a'rgazın hoyug-tas kıldır ıyaştaaş, ulug odun deerinde şaştıktır odaaş, oorgalap udup çıdıp-tır. Beş alışkı çanına hap keep-tirler.

1355 Han-Buuday düje halaaş:

-Amır-la!-dep-tir. Ulug kijizi udup-la çıtkan.

Han-Buuday turgaş:

-Kiji amır-mendi aytırarga ıttavas kulugur boor!-deeş, bir dajaaş:

-Amır-la!-deen. Surag. Üş dajaaş, üş katap-Amır! deen, surag
1360 bolgan.

-Çop konçug horanıg kulugur boor! Honuktug çergerge bargaş, oorgazın üze adıptaalıñaram!-deeş, beş alışkı honuktug çergerge halıda bergenner. Han-Buuday düje halaaş, kadıg kara çazının kirijin haagaynıp turar kıldır dıñzıtkaş, ertengi hünde tırtingan bodu kejeeki kızıl hünge

1365 çedir tırtınıp keerde, çazınıñ aldı sagından aldan ulu ulujup, aldı orandıva kirip, üstüü sagından üjen ulu ulujup, üstüü orandıva ünüp, on ergeeniñ bajından han damdılap, ogunuñ bajından ıjı burugaynıp keerde:

-Udup çıtkan ulug kijiniñ oorgazın üze deg!-deeş, ışkına çoruy salıp ündürgen. Ogu deggeş, ak hayaga deggen çüve deg, hayıp üne bergen.

1370 Demgi ulug kiji çıtkaş:

-Arıskan çerniñ ıyajı bolgaş, mındıg çaştagan çüve be?-deeş, oorgazın sıybangaş, katap uduy berip-tir. Beş alışkı katap hap kelgen. Han-Buuday düje halaaş, bir dajaaş:

-Amır-lal-deen. Udup çıtkan kiji tup-tura halaaş, beş alışkını a'ttarı

1375 bottarı-bile katay adıştaarga, çağıs adıjına öy bolgan. Oon am, şuptuzun böle-haara bazıp algaş, katap uduy berip-tir evespe.

Şıyaan am, Alday-Buuçu aşak üş ayda añañap çorutkan ooldarın bodap olurarga, üş çılda surag bargan boop-tur.

1380 -Meen ooldarım kançap surag bargan çoor?-deeş üş aynıñ tozan honuunda bodanıñ olurğan. Bodanıñ olurarga, bodal sagıjına çüve kirbes boorga:

-Kıraan-çöneen kijiniñ, meen bodal-sagıjımga çü-daa kirer boorlaan-deeş, üş çılda aşpas hopçu kara sudurun ajıp körüp olurup-tur. Ajıp olurarga, beş oglun a'dı-hölü-bile katay çer oglu Çerzi Möge Dag-ırgek

1385 dep kiji adıjında baskaş, am-daa udup çıdar boop-tur.

-Çop konçug horanıñ kulugur boor, kijiniñ beş oglun bejeldirzi-bile bazıp alğan udup çıdar!-dep, Alday-Buuçu aşak horadavas bodu horadap, ajınmas bodu ajınıp, udurguzun uu daynap, dag dijin çara daynap olurup-tur.

1390

XV

Şıyaan am, Alday-Buuçu aşak ag-şerigge ap çoruur bagaja çepseen-çükteeş Çeeren-Demiçi a'dın mungaş, beş oglunuñ soondan
1395 hap-la kaap-tır. Aşak hap olura dıka-dıka algırarga, haya-dajı tavılanıp

çaştap turgan Arzaytı şil tayganıñ kırınga ünüp kelgeş köörge, Dag-ırgek beş oglun baspışaan, udup çıtkan.

-Kijiniñ beş oglun bejeeldirzin bazıp alğan çıdar şımbay-la-dır sen, Dag-ırgek! Ustar sokkan kök demir-bile körjür bis be? Çayaan çazaan
1400 çag çuduruk-bile körjür bis be?-dep kök deerni çıjıradır, kara çerni sirtiledir kışkırgan. Çer oğlu Dag-ırgek ol algıdan ottup tura halırda, beş ool mendi-çaagay, a't-hölü-bile uştunup ünüp turgannar.

Alday-Buuçu dört edeen dömürerti azıngaş, şil tayganıñ baarından
1405 bazıp orgaş köörge, Dag-ırgek dört edeen dömürerti astıp alğan, iyi Bolçağlıg Bora Teyni ulay kaap çorup olurgan, onu körgeş, men çoongan men dees, baza iyi Bolçağlıg Bora Teyni tura-tırtkaş, oluy-soluy kaap çorup olurup-tur. İnça-mınça çorup olurgaş, Çer oğlu Dag-ırgek tudup çoraan bora teyiniñ bireezi-bile Alday-Buuçunun höreen orta kagarga, öl
1410 malgaş ıškaş şıvayı berip-tir.

-Çop konçug horanıg kulugur boor!-dees, Alday-Buuçu baza tudup çoraan bora-teyiniñ bireezi-bile Dag-ırgektiñ höreen orta kagarga, baza-la öl malgaş deg şıvayı bergen.

İyi er tavarjıp kelgeş, bugagılaştır hıyırtaıp, buuragılaştır dizeelejip
1415 turup-turup, ak-kara hayalar deg segirjip-le ap-tırlar. Ol çerniñ dovurak doozununga uyalıg kuş uyazından azıp , uruglug kiji uruundan azıp, töldüg mal tölünden azıp turgan çüven ırgın.

Ol-la hürejip turda, Dag-ırgektiñ iyi kolduundan iyi hunan inek deg
1420 ak kövükter damdılap düjüp turgan.

Alday-Buuçu aşak:

-Ok-ködek, bo çüñ boor, ejikijiim?-dep aytırgan.

-Men ertegi-murungu ulustıñ çugaazın dıñnaan men: eki erniñ e'di iziirde ındıg çüve deen, Alday-Buuçu aşak kiçeenip tur!-dees,
1425 delegeyindive tevekter deerge, -teeldigenniñ deziinden aldırbas, kaptagayındıva kajıktaptar deerge, -hartıganıñ kaşpagayından aldırbas-

mındıg boop-tur. Ol hürejip turda, Alday-Buuçunun iyi kolduunun aldından iyi hunan inek deg ak kövük uştunup çaştap turgan.

-Ok-ködek bo çün boor, ejikijim?-dep, Dag-lrgek aytırıp-tır.

- 1430 -Ertengiler- burungular çugaalaanın dıñaan men. Eki erniñ e'di iziirde ındıg çüve deen. Bektenmeen boduñ bektenip, tuttunmaan boduñ tuttunup tur, ejim-deeş, Alday-Buuçunun baskan budu kakkan örgen deg, çerje kadalıp, tutkan holu demir kıskaş deg apargan soonda Dag-lrgektiñ say-söögün çazıradır, kızıl söögün kızıradır, karak kulaanın odun
- 1435 kızıñnadır, bööldeeş, anıyaanda çüve ajır ködürbeen emdik çarnın ajır ködürgeş, kök deemi çijirt kıldır, kara çerni sirt kıldır düjürüp-tür evespe. Alday-Buuçu Dag-lrgektiñ aptara bolgan akır çaagay hüreeniñ kırınga aldan kiji tötpes ak ça's danzazın hayıladı sorup tapkılup olurgaş:

-Ölürer maldıñ hanın alır, ölürer kijiniñ sözün alır çüve bolgay,

- 1440 sögleer sözün çül?-dep aytırgan.

Dag-lrgek çıtkaş:

-Soñnay töreen duñmam-daa çok, murnay töreen akım-daa çok. Señee bargan çüvege men baar, menjee kelgen çüvege sen baar, alışkı-şanışkı boop alııl!-dep-tir oo!

- 1445 -Moon soñgaar mençe udurlanıp kelziñze, kançaarıl?-dep, Alday-Buuçu aytırarga:

-Seen bo oguñnuñ bizinden baar men!-dep, Dag-lrgek ok bajın çılgap, tañıraan berip-tir oo! İnçaar orta Dag-lrgekti salıpkaş, Alday-Buuçu aşak aalinga hap kelgen.

- 1450 Aalinga kelgeş, amır-şöleen çurttap-la turgannar.

Alday-Buuçu aşak-daa uşpa kırgan boop çönüp keep-tir.

Çönüp bergeş:

-Bireeñer aal eeleze, dörtüñer añnap çorup turza kandıgıl, ooldarım?-dep mınçangan. Beş alışkınıñ dörtü añaanda, bireezi aal

1455 eeleer bolgan. Bir-le katap dört duñmazı añnap çorupkan, Han-Buuday aal eeleep çıdıp kalgan,-mındıg çüve irgin.

XVI

1460 Han-Buuday bir düne udup çıtkaş, ottup keerge, ornunga çıtkan aldın dañgına kadayı çok boop-tur.

-Meen kadayım kançap baar çoor?-dees, çüs kiş keji çoorganın bajinga ejingeş, doñgayıp algaş bodanıp-la çıdıp-tır. Ol bodanıp çıdarga, kayı bir şagda Erlik-Lovuñ haan kıjanıp-hınanıp çıdıp kalgan, ol-la çüve

1465 kadayın algaş bargan, -mındıg hevirlig boop-tur.

Daş-bajı kara şokar, dañ bajı şara-here çorda, Han-Buuday kımga-daa bildirbeyn, ag-şerigge ap çoruur bagaja-çepseen çükteeş, Han-Şilgi a'dın munupkaş, çige songu çükçe, hap çorupkan. Ta kajanga, ta çejenge çorup kelgen çüve, hap-la olurgan, hap-la olurgan. Erlik-Lovuñ haannıñ

1470 çer çurtunduva kiir halıdıp kelgeş, Han-Buuday dıka-dıka algırarga, haya-daştıñ bajı çuurlup çaştap, ayaar-ayaar algırarga, a'rga-ıyaştıñ bajı çuurlup çaştap çorup olurgan çüven ırgın. Erlik-Lovuñ haannıñ aalinga çügürtüp keerge, iyi ög turgan. Erlik-Lovuñ haannıñ oglunuñ örgeezin ejiktedir çügürtüp kelgeş, ejin kımçı-bile aja kaaptarga, kadayı ında olurup-tur.

1475 -Erlik-Lovuñ haannıñ oğlu ögde sen be, çerde sen be? Beer ün!-deerge , ünüp kelgen, tudarga tudum çepteen, bööldep-bööldep kara çerje tozan kulaş kiir şaapkaş, katap uşta tırtıp ekelgeş:

-Ölürer maldıñ hanın alır, ölürer kijiniñ sözün alır çüve bolgay, -

1480 sogleer sözün çül?-dep aytırıp-tır. Erlik-Lovuñ haan am-na üne halıp kelgeş:

-Sook-Kızıl Tayganı ejeley çurttaan, Çeeren-Demiçi a'ttıg, Alday-Buuçunuñ oğlu, Han-Şilgi a'ttıg, Han-Buuday am-na çedip keldiñ be deerge:

1485 -Iye, çedip-le keldim!-deen.

Erlik-Lovuñ haan algırbas deer algızın algırarga, Han-Buudaynıñ çüree çaylıp ölüp kaap-tır.

Alday-Buuçu aşak bir-le bodap olurarga, oğlu, kenni çıtkenden beer

Üjen-dörten-daa çıl bolgan turup-tur. Meen oglum, kennim kançap baar
 1490 çoor?-deeş, üş çılda aşpas-tutpas hopçu kara sudurun ajıp keerge, Erlik-
 Lovuñ haan kennin oorlaaş, oglunda berip kaan, oğlu sürüp çede beerge,
 ölüüp kaan,-mındıg düjüp-tür evespe.

Alday-Buuçu aşak:

-Çop konçug horanıg kulugur boor!-dep, udurguzun uu daynap, dag
 1495 dijin çara daynap, ajınıp horadap olurup-tur.

Şıyaan am, Alday-Buuçu aşak, ag-şerigge ap çoruur bagaja-
 çepseen azıngaş, Çeeren-Demiçi a'dın mungaş:

XVII

1500

Erlik-Lovuñ haannıñ aal-çurtu kayda sen?-deeş, çige songaar hap-
 la kaan.

Erlik-Lovuñ haannıñ çer-çurtunun kızınga kelgeş, dıka-dıka
 algırarga-çer-deerni çindiñeynip; ayaar-ayaar algırarga, -haya-dajı
 1505 davılanıp çorup olurgan çüven ırgın. Erlik-Lovuñ haan ol algı-kışkını
 dıñnaaş:

-Bo çü boldu?-deeş köörge, Alday-Buuçu ajıngan horadaan çorup
 olurgan:

-Ertengi-burungu hortan-dayzın Alday-Buuçu dep çüve am-na keep-
 1510 tir. Ajıngan horadaan ökpezi-bile kiji ölüüp kaaptar-ıyna moñ!-deeş,
 ejiniñ çaagınga enik it oğlu boop huulup çıdıp ap-tır.

Alday-Buuçu aşak Erlik-Lovuñ haannıñ öön ejiktedir hap kelgeş,
 ejin kımçı-bile aja kaaptarga, -Erlik-Lovuñ haan çok boop-tur.

-Erlik-Lovuñ haan ögde be, çerde be, ölüg be, dirig be?-deeş, düje
 1515 halaaş, ööngge kirip keerge, Erlik-Lovuñ haan ejik çaagında enik it oğlu
 boop huulup algaş çıtkanın köргеş Alday-Buuçu turgaş:

-Sen kulugur, kiji köргеş, arta enik it oğlu boop huulup aldın be?
 Kulugurnu haalgaga sı şaap kaaptaan çerde!-deeş, enik it oglun tutkaş,
 haalgaga arnıp keerge:

1520 Erlik-Lovuŋ haan:

-Avıra-azıra, amı-tınım ap kör, Alday-Buuçu, oglunnu-daa dirgizip bereyn, kenniŋni-daa çorudup bereyn,-algaş çorup kör!-dep çannı bergen.

Şıyaan am, Erlik-Lovuŋ haan Han-Buudaynı dirgizip çadap kaan:

1525 -Am-na Alday-Buuçuga ölürtkenim ol-dur!-dep muŋgarap olurup-tur.

Han-Buudaynıŋ kadını olurğa:

-Dirig çorda idiiniŋ o'dun-daa artavaayn deen kiji men, Han-Buuday, meni dep saktır bolzuŋza, -bir aŋdarı!-dees, iştii edee-bile baldır döstüve çelbees, arta halırğa-bir aŋdarlı berip-tir.

1530 -Dirig çorda idiin bezin artavaayn deen kiji men, Han-Buuday, meni dep saktır bolzuŋza, -iyi aŋdarı!-dees, iştii edee-bile kurlak dösten çelbees, arta halırğa,-iyi aŋdarlı bergen.

-Dirig çorda edeeniŋ adaan-daa artavaayn deen men, meni dep saktır bolzuŋza, -tura halıp kelli!-dees, iştii edee-bile moyun dösten

1535 çelbees, arta halıy beer orta, Han-Buuday:

-Ok-ködek, ertir udup kaap-tır meni!-dees amın sıybap tura halıp keep-tir.

Adazı turğa:

-Bo çerge kelgeş, kançap-kançap turduŋ aan, ool?-dep aytırğan.

1540 Han-Buuday turğa:

-Erlik-Lovuŋ haannıŋ oglun oktaaş, ölürer dey beerimge, adazı körüp kaaş, algırbas algızın algırıptarga, çüreem bırılaaş, ertir uduy berip-tir-men-dep monu sögleen.

Erlik-Lovuŋ haan turğa:

1545 -Alday-Buuçu, sağış-setkiliŋ homudavayn çorzun, seni danızdan balap kaayın-dees, Erlik-Lovuŋ haannıŋ danızından, ölbes möŋge çoruur kıldır, Alday-Buuçununıŋ adın balap kaan.

XVIII

1550

Şıyaan am, Alday Buuçu-daa oglun, kennin edertip algaş, çer-
çurtunçe hap çanıptalatkan. Aynın ayı-bile, çıldır çılı-bile çorup kelgeş,
aal çurtunga çedip keep-tir.

-Alday-Buuçu aalinga kelgeş, ulam çönüp baskırap kelgeş, beş
1555 oglunga:

-Bireeñer aňnap çorda, dörtüñer aal eeleze kandıgıl, ooldarım?-
deerge, ooldarı: -Adavıstıñ çugaazı çöptüg-dür!-dep hüleep ap turgannar
irgin.

Şıyaan am, beş alışkının bireezi aňnaarda dörtü aal eelep, mınçaar-
1560 la çurttap çorup turlar evespe.

Han-Buuday bir-le hün aňnap-meñnep çorup-la bergen. Beer
iyinden ayt dees, aar iyinge aldan-bejen aňır kara sınnı üze hemelep,
aar iyinden ayt dees, beer iyinge bejen-aldañ adıgır kara sınnı kıra
hemelep turgan er çüven irgin. Oon-moon aňnap, diñnep algaş aalınçe
1565 hap çanıp organ. Aalinga hap keerge, kuyt deer kuskun-daa çok, sayt
deer saaskan-daa çok: kiji bajı- çoçagay deg, kiji hanı-diskek karaandan
tutar boop-tur.

İyi kiji ejik aksından tutçup hüreşkeş, çige sonğu çükçe çoruy
bargan izi çıtkan. Oların izin istep, soon sonnap çorup olura, çer-deerniñ
1570 şaşpılgazinga keerge, onu baza çoruy hürejip ertte bergen bolgan.

Çorup-la olurgan, çorup-la olurgan-üş alışkının eñ uluu işti tınnıg
doñgaya düjer deerge, murnundan şiştelgen ok itken, oyta düjer deerge-
artından şiştelgen ok itken eleñaynıp çorup olurgan.

Oktarın ap oktapkaş, düşke çetpes düşkün şagaan o'du-bile emney-
1575 domnay tırtkaş, ekirtip emnep algan.

-Bisti çü haan üptep olçalap aldı?-dep aytırarga:

-Biyeegi kjanıp çıdıp kalgan Albıs, Şulbus haan adalışkılar olçaladı,
konçug-daa küştüg-küçüten ulustur, Çer oglu Dag-İrgek bezin-üş çüs
bejen bar ulus-tur!-dep çugaalaan.

1580 -Bistiñ haandan çü ara-albatı artı?-dep aytırarga:

-Bistiñ ara-albatıdan artkan çüve Alday-Buuçu aşak, Albıs haannıñ

body-bile çoruy tutçup çorutkan. Meen iyi dunmam oon ag-şerii-bile çoruy
 çaalajıp çorutkan, oon ıñay Kara-Bulavis Dag-İrgekterniñ çüs-bejen
 hirezin bir çarıkı azıında dize ızırğaş, bir çarıkı mıyızında dize şaşkaş,
 1585 çoruy çaalajıp çorutkan çüve-dep çugaalaan.

Oon-daa çüzü boor, iyi alışkı soondan sürüp hap çorup-la kaap-tır.
 Ol-la çorup olurarga, iyi alışkınıñ uluu işti tınnıg doŋgaya düjerge,
 mumundan şirelgen ogu şaştıkkan, oyta düjerge, artından şirelgen ogu
 şaştıkkan, eleñaynıp çoraan irgin.

1590 Oktarnı şuptuzun ap oktapkaş, düşke çetpes düşkün sagaan o'du-
 bile ekirtir emneeş:

-Bistiñ ara-albatıdan artkan-kalğan çü barıl?-dep aytırarga:

-Çaŋgıs dunmam çoruy öljürjüp, çoruy çaalajıp çoruttu, baza Kara-
 Bula Dag-İrgektiñ iyi çüs bejen hirezin bir çartıkı mıyızında dize şaşkaş,
 1595 bir çarıkı azıında dize ızırğaş, çoruy öljürjüp çoruttu. Oon ıñay, Alday-
 Buuçı aşak, Albıs haannıñ body-bile atçıp-tutçup çorutkan çüve-dep
 çugaalaan.

Şıyaan am, üş alışkı hap orda, eñ heymer dunmazı-oyta düje beer
 deerge, artından atkan ogu şirelgen, doŋgaya düje beer deerge,
 1600 mumundan atkan ogu şirelgen, eleñeynıp olurgan irgin. Alışkılar amıtan
 ogun uşta sokkaş, düşkün sagaan o'du-bile emney-domnay tırtıp alğaş:

-Bistiñ ulustan artkan-kalğan çü barıl?-dep aytırarga:

-Alday-Buuçı aşak, Albıs hannıñ body-bile çoruy tutçup çorutkan.

1605 Kara-Bula üş çüs bejen Dag-İrgeen doozazın mıyıs, azıında dize şaşkan
 çorutkan.

-Am Albıs, Şulbus iyi haannıñ küjü kayı hirel?-dep aytırğan:

-Am-daa çügile ulug küjü emirilgen, ag-şerii olçaan-dep hanılaan.

1610 Şıyaan am, dört alışkı oon ıñay kakkaş, haannıñ koda hüreeziniñ
 kızıg çoogunga çedip keerge, Kara-Bula işti tınnıg, soo-mumunda hamık
 ok şirelgen eleñ-tendiñ çıtkan irgin. Şak ol orta dört alışkı dü'ş çetpes

düşkün sagaan o'du-bile emnep-domnap ekirtip algaş:

-Bisten artkan-kalğan çü barıl?-dep aytırarga:

1615 -Men okka şirelip, attırğa-la aldı çıl boldum. Bo haannıñ koda-sümezinçe çügle çağıs Alday-Buuçu aşak atçıp-sokçup kirgen-dep çugaalaan.

Beş alışkı bejeeleen boop algaş oon ıñay hapkan. Ol çorup olurarga, hüreeniñ ödek adaanda adazı Alday-Buuçu aşak oyta düjer
1620 deerge, oorgazında şirelgen ok şaştıgıp, doñgaya düjer deerge, murnunda şirelgen ok şaştıkan, elen-tendiñ olurgan irgin.

Beş alışkı şerilgen hamık oktu uşta tırkaş dü'ske çetpes düşkün sagaan o'du-bile emnep-domnap ekirtip algaş, aldı adaşkı Albıs, Şulbus haannıñ aal-oranınça hap kırıptip-tir evespe.

1625 Hap kirip keerge, adaşkılarınñ öglerin anğı-anğı dikkilep kaan turgan. Adaşkılar ög-örgeelerin tanıp;-“meen ööm bo-dur, meen ööm bo-dur!”-dijip, ög-öglerinçe kergilep-daa turgan çüven irgin. Albıs, Şulbus haan adaşkılar aal-oranında çok boop-tur.

-Kayda bargan?-dep aytırarga:

1630 -En ırak Arzaytı şil tañdızınça añnap-menep çorutkanından beer üş çıl boldu-dep harılaannar.

-Albıs, Şulbus haan adaşkıların kayıvıs süreril? Bo olçaladıp-ejeletken aal-çurttu kayıvıs hostadıp turarıl?-dep sümeleşken. Han-Buuday iyi adaşkılar Albıs, Şulbus haannı sürüp çoruur, artkan dört alışkı
1635 aal-orannı hostadıp ap turar bolgannar. Alday-Buuçu iyi adaşkı Albıs, Şulbus haan adaşkılarınñ soondan hap çorup-la kaap-tır evespe.

XIX

1640 Hap çorup olurarga, Albıs, Şulbus adalışkılarınñ eger-kazar iyi ıdı aylık çerden çıdın ap, daajın bilip kaaş, mañnajıp keep, bireezi:

-Alday-Buuçunun a'dın, bodun çiiyn-dep, bireezi-Han-Buudayınñ

a'dın, bodun çiiyn-dep eerip mañnajıp kelgen.

- 1645 -A't, bot çiiir diveyn, sonğu açi-üyede kodan eerer ittar bolzun!-dees, üze sokkulaaş oktaparga, sigen iştinçe šiigaynıp, a'rga iştinçe ayıgaynıp kirgiley berip-tir. İyi adalışkı oon ıñay hap olurarga, Albıs, Şulbus haan iyi adaşkı murnun uktup çortup olurgannar.

Han-Buuday turgaş:

- 1650 -Kijiniñ een turgan aal-oranın er eezi çok çerinden olçalap, çaalap alır,-üpke üvürergen, alımga avırgan kulugurlar, çayaan çazaan çag çuduruk-bile körjür bis be, ustar çazaan kök demir-bile körjür bis be?-dep algırgan:

Albıs, Şulbus haan adaşkılar turgaş:

- 1655 -Dört çüktün dört eker tavarjıp kelgen-dir bis, ustar çazaan kök demir-bile aray horjok boor, çayaan çazaan çag çuduruk-bile körjүүлüñer! Döö çıtkan sarıg hovunıñ ortuzunga baralıñar!-dep harılaan.

Sarıg hovunıñ ortuzunga bargaş, iyi adaşkı çugaalaşkan.

- 1660 Alday-Buuçu aşak:

-Kandıg çü-daa bolza, Albıs haannıñ bodu-bile tutçuyn, oglum!-deerge, Han-Buuday-daa:

-Albıs haannıñ oğlu Şulbus haan-bile tutçuyn-deen. Dört adaşkı dörteeleen aldan kiji aştıp turup daaraan aldan mıygak keji şodak-şuudaan ıgıy-dıgıy tudup kedip, sezen kiji sestip turup daaraan sezen mıygak keji şodak-şuudaan ıgıy-dıgıy tudup ketinip, dagdınıp turgan çüven ırgın. Karak çetpes sarıg hovunıñ uju-bajınga dört adaşkı-"e'divis izidip alıılı"-deeshtin evip-devip çarjıp, samnap turgan ırgın.

- 1670 Dört adaşkı dep-denge sarıg hovunıñ ortuzunga evip-devip keep ujurajıp, bugalaştır hıyirtajıp, buuralaştır dizeelejip turup-turup, ak,kara iyi haya kakkılaşkan ıškaş, hap-şak kıldır segirjip ap-tır. Tutçup-la turgan, tutçup-la turgan... üş çılda tutçup keerde, dovurak doozununga uyalıg kuş uyazından azıp, uruglug kiji uruundan azıp, töldüg mal tölünden azıp-daa turgan çüven ırgın.

1675 Albis, Şulbus iyi adaşkını Alday-Buuçu adaşkılar say-söögün kızıradır bööldep, kızıl söögün kızıradır bööldep, karak kulaan kızaş kıldır bööldegileeş, anıyaandan çüve salbaan emdik çarınnarına salgaş, kök deerni çijirt kıldır, kara çerni sirt kıldır denge düjürüp ap-tırlar evespe.

1680 Aptıra bolgan ak çaagay höreklerin aja tırtkılaaş, anaa üş-üş hondur olurup dıştanıp, aldan kiji tötpeş ak ça's danzaların uştup, havaanga hap tapkılup organnar-daa çüvenj irgin.

-Ölürge inektiñ hanın alır, ölürge kijiñ sözün alır çüve bolgay, sözün çöl?-dep, Alday-Buuçu adaşkılar Albis, Şulbus adaşkılarıdan
1685 aytırgan:

-Çağır çağıvıs-daa, sögleer sözüvüs-daa çok, mumundan töreen akıvıs, soovustan töreen duñmavıs-daa çok, er-çañgıs ulus bis, bistiñ e't kejişke dıñır çüve çok , idikterivis hında sarıg sıptıg kestikter bar , oon-bile kezer siler!-dep çugaalaannar irgin.

1690 Sarıg kestiklerin ujułgaş, bajınçe uglaarga-bajı adırılıp, davanınçe uglaarga-davan-dayaa üstüp turar bolgan.

İyi adaşkı Albis, Şulbus adaşkılarıñ hap keerge, artırıp kaan dört alışkı ara-albatını algan, çoruurunga belen turup turgan. Şak oon aldı adaşkı çer-çurtunçe şııgayındır köjüp çorup kaan irgin.

1695

XX

Aldı adaşkı oran-çurtunga köjüp keep honup algaş, çiriin çire, oyun oya çurttap-la turgan.

1700 Ol-la inçap turda Adazı Alday-Buuçu kırıp-nazılaan. Dag-İrgek onu dıñnaaş, Alday-Buuçudan öskelerinde meni oktaarı bar eves dees, olçalap çaalaarı-bile çeringe ag-şeriin kurup çer-çemzeen beletkenip egeleen irgin.

Şıyaan am, bir erten Dag-İrgek çeringe kurup algan ag-şeriin Alday-
1705 Buuçunun Sook-Kızıl Taygazın çedi kurjaldır turguzuptup-tur.

Dag-İrgek turgaş:

-Alday-Buuçu çaalajır sen be, çaalaşpas sen be,-dep kara çemi sirt kıldır, kök deerni çijirt kıldır algırgan. Kulaa düleyleen aşak dıñnavayn olurda, ooldarı üne halıjıp keep körüp kaaş:

1710 -Adavis kırıp nazılaan, Dag-İrgek kelgen-dir, kançaar, çoor irgi bis!-dijip ogun-çemzeen kezenip, tevidep mañnajıp turgan irgin. Oon baza bir algırgan.

Alday-Buuçu aşak dıñnap kaaş:

1715 Ertegi-burungu Dag-İrgektiñ ünü ışkaş çü ün dıñnalıp tur, silerni köörümge, ok-çemzek tudup, üne-kire halıp turar çü bolu beedi, ooldarım?-dep-çugaalaan irgin.

Seni harın çaalajıl dep Dag-İrgek-le algırıp turar çüve-dir, açay!-dep çugaalaan irgin.

1720 -İndig bolza, ooldarım, biyeede meen ok-çemzeem bizin çılgap çigaan-tağırak kılğan çüve bolgay, meni bolçağlıg Bora-teyniñ kırınga ködürüp ündürüp kaanar!-dep, Alday-Buuçu aşak çugaalaan.

Alday-Buuçu aşaktı añaa çedirip kaarga:

-Udur çaalap kelgen senden bolzun be, udup çıtkan bagay aşak menden bolzun be?-dep, kök deerni hölbeş kıldır algırgan irgin.

1725 Dag-İrgek turgaş:

-Udup çıtkan bagay aşak boduñdan bolzun!-digen.

Alday-Buuçu turgaş:

-Udup çıtkan aşak men-daa kançaar, udur çaalap kelgen senden bolzun!-digen.

1730 Dag-İrgek kajır kara hojuulazın çididip, kadıg kara çazınıñ kirijin dıñzıda bergen.

Alday-Buuçu aşak:

-Meen höreemni ajıp berinjer, ooldarım!-deerge, üş-üş dopçu öögün çeşkeş, höreen ajıp bergen.

1735 Adazınıñ höreen ajıp bergeş, alışkılar, adavıstı tip berdivis dijip, muñgarap körüp turgannar.

Dag-Irgek erten tırtingan bodu kejeege çedir, kejee tırtingan bodu ertenge çedir tırtingaş, ogunun bajından ot hıp, on ergeenin hanı damdılap, çazının üstüü sagından üjen ulu ulujup, üstüü orange ünüp, 1740 aldıı sagından aldan ulu ulujup aldıı orange kirip, kadıg kara çazı kaagaynıp-hoogaynıp keerge, ışkına çoruy salırğa, atkan ogu Alday-Buuçunun höreenge ak haya atkan ışkaş hayıp üne bergen irgin.

Alday-Buuçu turgaş:

1745 -Oguñ tınmas çüve-dir, kördün be, ejim!-dep algırarga:
-Dıñnadım!-dep Dag-Irgek harılaan.

Alday-Buuçu turgaş:

-Udup çıtkan bagay aşak meen eelçeem keldi ıynaan!-dep algırarga:

1750 Dag-Irgek:

-Silerniñ eelçeener keldi!-deeş, beletkenip olurup bergen.

Alday-Buuçu olurgaş:

-Çaa, ooldarım, meen çamnıñ kirijin dıñzıdıp, kajır kara hojuulamnıñ bizin çididip beriner!-deerge, dıñzıdıp, çididip bergen. Alday-Buuçu aşak 1755 ooldarınga ça, sogunun uglay-şıgaay tudup beerge, erten tırtingaş, kejeege deer tırtınıp, kejee tırtingaş, ertenge deer tırtınıp, on ergeenden han damdılap, ogunun bajından ot hıp, çazının üstüü sagından üjen ulu ulujup, üstüü orange ünüp, aldıı sagından aldan ulu ulujup, aldıı orange kirip, kadıg kara çazı kaagaynıp-koogaynıp keerge, ışkına çoruy salıp 1760 ündürgen.

Çer oğlu Dag-Irgektiñ kara baarın kaday a'dıp kaap-tır.

-Ol çüve kançaldı, ooldarım?-dep adazı aytırarga:

-Ol-la uştu, açay!-dijip ooldarı harılaan.

Alday-Buuçu turgaş:

1765 -Silerge men çağım çağıyn, ooldarım: ol Dag-Irgekte kiji alır-çiir çüvezi çok çüve, am bo çer-delegeyde silerniñ kırıñarga öner çüve çok, çağıs sezinçig çüve bastırğan-dır, hajıñardan hay-çetker dıñmas demir

hanadan turguzup, üstünerden çaḡnık dınmas demir deeviirden kılıp
alıḡar-dep çaḡıın bergen irgin.

1770 Adazınıḡ çaḡıın küüsetkeş, oyun oya, çigin çire çurttap, ökpe çives

1771 öskey bergen irgin, baar çives bayıp bargan irgin.

1772

1773 Ol-la çurttap turup kaldı.

1774 Men-daa çanıp keldim.

TÜRKÇE ÇEVİRİ

1 İşte böyle, eskinin öncesinde, sabahın seherinde iyi zamanın
ucunda, kötü zamanın başında imiş. Soğuk Kızıl Taygayı sahiplenen,
Çeeren-Demiçi atlı¹, Alday-Buuçu adında bir ihtiyar yaşarmış. Sonradan
doğan kardeşi de, önceden doğan ağabeyi de yokmuş. Er yapayalnız kişi
5 imiş. Canlıdan dönüp kırılmaz, altı kulaç kutsal ak kılıçlı, ucuna erimiş
çeliği yerleştirerek yapılmış çelik uçlu sert kara oklu imiş.

Güneyinde sayarak topladığı alaca bulaca donlu yilkısı, kuzeyinde
sayarak topladığı ala bula donlu yilkısı, babası gibi bildiği Ak-Sal ihtiyar
10 adlı iyi çobanı, Uzun-Say-Kuu adlı karısı olan (bir er) imiş.

İşte bu, Alday-Buuçu'nun Uzun-Say-Kuu adlı kadınından çocuğu
yok. Kendim üç yüz yaşına gelmiş kişiyim, bu zamana kadar çoluk
çocuğu olmayan karım, oğlan doğurdu diye ateşin o yanına, bu yanına
doğru atlayıp zıplayarak sevinip dururmuş.

15 O, oğlunu altı yaşına büyütüp gelince, yemeye içmeye başlamış;
yedi yaşına büyütüp getirince, içmeye yemeye başlamış. Oğlu yürümeye
başlayınca hemen:

-“Kuş kuşlayayım, yaydan oktan yontuverir misin, babacığım!” diye
isteyip duruvermiş. Yay ile oku yontup verince, avladığı kuşları her gün
20 çadır gibi kümeleyip öldürürmüş. Oğlu bir gün bozkırda kuş kuşlarken,
sivri sivri sarı şeyler inlerine doğru çık çık diye girip duruyormuş.

-“Sivri sarı sarı şeyler inlerine doğru çık çık diye girip duruyor, onlar
(o) nedir babacığım?” diye babasına gelip söylemiş. Babası:

-“Öldürebilirsen, eti kuş etinden daha etsi, çorbası çorbamsı tarla
25 faresi denilen odur oğlum”, diye söylemiş.

-“Öyle ise babacığım, bana ondan büyük yay ile ok yontup ver
babacığım, o şeyi öldüreyim” diye söylemiş. Babası yay ile oku yontup
verdiğinde kuş avlamayı bırakıp her gün tarla farelerini otağ gibi öldürüp
kümelemiş. Yine bir gün bozkırda tarla faresi avlarken bakar ki; inlerine
30 geniş sarı sarı şeyler hayt hayt diye girip duruyor. Babasına gelerek:

-“Tarla farelerini avladığımda, geniş sarı sarı şeyler hayt hayt diye inlerine girip duruyordu. O nedir babacığım?” diye sormuş. Babası:

35 -“Gerçekten eti tarla faresinden daha etsi, çorbası çorbamsı dağ sıçanı denilen odur oğlum”, demiş.

-“Öyle ise bana ondan daha büyük yay ile ok yontuver babacığım, o şeyi öldüreyim”, demiş.

Babası yay ile okunu yapıp verince, tarla faresi öldürmeyi bırakıp her gün dağ sıçanı avlayıp yağını yağ kümesi, kemiğini kemik kümesi
40 yapıp yığarmış.

Yine bir gün dağ sıçanı avlarken bakar ki; ormana doğru arkaya dönük boynuzlu şeyler oynayarak, sarı sarı benekli, sarı şeyler koşuşarak ormana doğru giriyorlarmış. Koşarak gelir gelmez gördüğü şeyleri babasına söylemiş. Babası:

45 -“Gerçekten de eti etsi, kanı kansı, çorbası çorbamsı argalı-yaban koyunu, teke-keçi, elik-karaca denen şey odur oğlum”, demiş.

-“Öyleyse babacığım bana tüylü sağlam ok ve katı kara yaydan yapıver, onları öldüreyim,” demiş. Katı kara yayı, tüylü sağlam oku oğluna yapıp vermiş. Dağ sıçanı avlamayı bırakıp, argalı, yaban koyunu, teke,
50 keçi avlayıp; etini et kümesi, yağını yağ kümesi, kemiğini kemik, sinirini sinir kümesi gibi yığıp kurutuvermiş. Ta ne zamandan, ta ne zamana kadar avlanmış. Yine bir gün avlandığında bakar ki, babasının kuba donlu yilkısı bozkıra sığmaz olmuş. Babasının o yilkısını görünce:

55 -“Ben, niye ata binmeden, her zaman yaya avlanan kişiyim?” diye bir gün düşünüp oturmuş.

Bunun üzerine babasına gelerek:

-“Kuba donlu yilkın bozkıra sığmaz olmuş babacığım, ben neden atsız, yaya avlanan kişiyim. Atlı avlansam nasıl olur?” deyince babası:

60 -“Öyle ise oğlum, altmış kulaç altın kemendini dürüp tutup, Kızaa Kara Irmak’ın ağzında yarın durursun, yilkıyı sana doğru birer birer

süreceğim, eğer sana bakarak kişneyip geçen şey (at) olursa, altmış kulaç altın kementin ile örgülü (yeleli) alt boynuna doğru doğru üç defa dolanacak şekilde atarsın, eğer sana bakıp kişneyen şey (at) yoksa, bu
65 yılının arasında sana at olacak şey yok demektir oğlum,” demişmiş.

İşte, ertesi gün, tan ağarır ağarmaz, şafak söker sökmez, altmış kulaç altın kemendini tutup almış, Kızaa Kara Irmak'ın ağzında bekleyince, Alday-Buuçu İhtiyar bütün yılmasını oğluna doğru birbiri
70 ardından sürmeye başlamış. Bir ayın otuz gününde birbiri ardına geçmişler, bakıp kişneyen at yokmuş, iki ayın altmış gününde birbiri ardına geçmişler, bakıp kişneyen at olmamış, üç ayın doksan gününde geçmişler, bakıp kişneyen at olmamış. En sonunda, ala tay geçerken, ona göz atıp kişneyerek geçince, altmış kulaç altın kemendini, örgülü alt
75 boynuna üç kez gir diye attığında örgülü alt boynuna üç kez dolamış, yere düşürüp getirmiş.

Ala tayın sırtına dayanıp baktığında, sırtı kırılazmış:

–“Bu nasıl bana at olabilir?” diyerek geri göndermiştir. Babası arkasından dolu dizgin gelerek:

80 –“Sana doğru bakıp kişneyen at yok mu oğlum?” dediğinde:

–“Üç ayın doksan gününde birbirinin arkasından geçen atlardan bakıp kişneyen mal olmadı. En sonunda ala tay geçti. Bakıp kişnediğinde, altmış kulaç altın kemendim ile örgülü alt boynuna doğru üç kez dolanır biçimde atıp yakaladım. Sırtına değdiğimde sırtı kırılazdığından:

85 “Bu nasıl at olur ki diye” salıp geri gönderdim babacığım,” diye oğlu söylemiş.

–“Bu yılkıda sana at-binit olacak şey yoktur oğlum”, diyerek oğlunu yanına alarak, Alday-Buuçu ihtiyar, obasına dönüp gelmiş. Geldikten sonra, babası gibi bildiği Ak-Sal İhtiyar adlı iyi bakıcısını çağırarak:

90 –“Bu yılkiyi uzun zamandır otlatıp, bakan kişisin. Bu yılkıda benim oğluma at olacak hayvan var mı dersin, yok mu dersin?” diye sormuş. Babası gibi bildiği Ak-Sal İhtiyar:

-“Bu sürüde bu oğlana mal olacak şey de yoktur. Ancak Soğuk Kızıl Tayga’nın gölgeli yamacında, üç yaşını doldurmuş han-şilgi kısırak var, O kısırak üç yaşını doldurduğunda yedi katlı kara kayayı tepip döndüren hayvandır. Eğer o kısırağın kulunu erkek olursa, o sana at olabilecektir derim”, diye söylemiş.

Ve, Alday-Buuçu İhtiyar oğluna söylemiş:

-“Tamam oğlum, Soğuk Kızıl Tayga’nın gölgeli yamacındaki han-şilgi kısırak üç yaşını dolanıp geçmiş hayvandır. O kısırak üç yaşını doldurduğunda, yedi katlı kara kayayı teperek döndüren hayvandır. Onun kulunu erkek olursa, o sana iyi bir at olabilecekmiş oğlum. Hemen, yarın sabah altmış kulaç altın kemendini asarak, Soğuk Kızıl Tayga’nın gölgeli yamacına varırsın, vardığında o kısırağın kulunu erkek ise, örgülü alt boynuna, üç kez dolanacak şekilde atarsın oğlum”, diye öğüt verip nasihat etmiş. Zavallı er de ne yapsın, sabahtan, tan atar atmaz, şafak söker sökmez, altmış kulaç altın kemendini asarak Soğuk Kızıl Tayga’nın gölgeli yamacına vardığında, han-şilgi kısırak henüz yeni, erkek han-şilgi kuluncuğu doğurmuş, ıslaklığı bile kurumamıştı. Altmış kulaç altın kemendi ile babasının öğütlediği gibi üç defa dolanacak şekilde atınca, tay, (eri) yarışıp ulaşamayacak yere var gücüyle sürüklemişmiş. Zavallı er ne yapsın:

-“İnsanı böyle sürükleyen ne kadar zararlı yaramaz şeydir” diye düşününce:

-“Sırtını kırarak şekilde eyersiz bineyim”, diye bindiğinde, at şaha kalkarak, dört köşeli kara taşın ortasına atıp düşürdüğünde bir yandaki gözünün odu yanıp sönmüştür (gözünde şimşekler çakmıştır.).

-“Bu bilâkis sırtı sağlam at olacak gibi”, diyerek obasına getirmiş. Getirdiğinde babası:

-“Nasıl, ne oldu oğlum?” deyince:

-“Vardığımda, han-şilgi kısırak erkek şilgi kulun doğurmuştu, kemendimi atarak eyersiz bindiğimde şaha kalkarak üzerinden atınca, dört köşeli kara taşın üzerine düştüğümde, bir yandaki gözümün odu

kıvılcım saçtı. Bu, bilâkis bana at olabilecek gibi babacığım”, demiş.

125 O zaman babası:

-“Bu kulun sana at olacaktır oğlum. Ondan sonra er kişinin kullanacağı alet edevat olmadan nasıl adam olursun?” diye söylemiş. “Yaşlı koca kişi, eskiden senin kullandığın alet edevatın yok mu babacığım?” diye oğlu sormuş. Babası:

130 -“Gençliğimde kullandığım alet edevatımı, Soğuk Kızıl Tayga’nın gölgeli yamacında ters ağızlı mağarada² saklamıştım. Şimdi yarın, ikimiz birlikte oraya gidelim oğlum”, demiş. Ertesi gün, Alday-Buuçu Çeeren-Demiçi adlı atına binmiş. Soğuk Kızıl Tayga’nın gölgeli yamacına doğru gitmiş, oğlu han-şilgi kulununu alarak peşinden gitmiş. Soğuk Kızıl
135 Tayga’nın gölgeli yamacına ulaştıklarında, ters ağızlı kara mağaranın ağzı dört köşeli kara taş ile sıkıca kapatılmış imiş.

-“Gençliğimde kaldırıp koyduğum taşımdır oğlum”, diye söyleyince:

-“Kişinin kaldıramayacağı şey bu mu ki, babacığım!” diyerek, oğlu
140 taşı küçük parmağı ile iterek aşağıya yuvarladı. “Mağaranın içinde herşeyi çıkarıp getirir misin oğlum”, demiş.

-“Henüz budumun eti katılaşmadı, saçımın dolaşığı açılmadı, karanlık mağara içine doğru girip görmemiş kişiyim, kendin çıkarır mısın, babacığım” diye oğlu söylemiş. Babası girerek, er kişinin alet edevatının
145 tamamıyla çıkarıp getirmiş. Kılıcını tutarak:

-“İşte bu altı kulaç büyüğü ak kılıcı, ucuna erimiş çeliği ekleyerek, Doğunun Çöpey demirci, Batının Bapıy demirci adlı iki ustası yapmış, oğlum. Üç atadan beri, savaşları mutlaka kazanan iyi alettir oğlum”, demiş.

150 -“Bu çelik demir başlı savaşçı okun ucuna, erimiş çeliği takarak Doğunun Çöpey demirci, Batının Bapıy demirci adlı iki ustası dövmüş. Kullanabilirsen, üç atadan beri savaşları mutlaka kazanan iyi alettir, oğlum “, demiş. Geçit gibi kocaman eyerini tutarak:

-“Yarılmasın, kırılmasın diye fil kemiği ile eyer peykesi yapılan

155 eyerdir. Ak deve könü çürümesin, kokmasın diye, av hayvanının siniri ile dikilerek yapılmış, üç atadan beri mutlaka dayanan, iyi eyerdir oğlum”, demiş ihtiyar.

Alday-Buuçu ihtiyar, oğluna öğüt verip bırakarak, obasına doğru dönmüş. Zavallı er orada kalınca kara sağrı derisinden çizmesini, kara
160 ipekten cüppesini, samur derisinden borkünü giyinip ak saf ipekten kuşağını kuşanmış. Giyinince bakar ki; borkünün püskülü, gökyüzünün ak kara bulutunu oraya buraya göçürüyormuş. Kuluncuğuna gümüş yular, dizgin taktığında, üç yaşındaki at olmuş, çöl gibi eyer bezini gerip çekerek koyduğunda, dört yaşındaki at olmuş, geçit gibi kocaman eyeri
165 koyup, otuz iki kayışı bağlayıp, otuz iki kolanını çekip, otuz iki göğüslüğünü taktığında dört yaşında at olup, başı ile gökyüzünün ak kara bulutunu aşağı yukarı göçürüyormuş.

-Atlı koşumlu kişiyim, bende ne olur diye alet edevatını yüklenip, üzengisine basarak atlanıvermiş.

170 -“Yiğit olan kendin cesursun ama aklın kıttır. Kuyruğuma kuyruk altı kayışı (bağlayıp), ağzıma gem vurup, göğsümün altına göğüslük çekip, koltuğuma kolan çekilmedi, gıdıklanıp sinirlenerek, şaha kalkıp huysuzlaşırsam ne yaparsın? O okunu silâhını kayaya taşaya daya, dünyanın düzlüğüne evrenin ortasına binmen daha iyi olur”, diye atı
175 söylemiş.

-Gerçekten öyle mi? diye okunu silâhını çıkarıp kayaya taşaya dayayarak, evrenin ortasına, dünyanın düzlüğüne götürüp binmiş.

-Bindin mi?

180 -Bindim.

-Sıkı oturuyor musun?

-Sıkıyım! diye atı ile konuştuktan sonra, at da şaha kalkıvermiş. Onun toz toprağından hiçbir şey gözükmemeye başlamış: Yuvalı kuş yuvasından azıp, çocuklu kişi çocuğundan azmış. En sonunda göğün üç
185 basamağına basarak, üç göğün üstüne çıkıp atlayıvermiş. Oraya varınca

üç yıl boyunca şahlanmış. Alt dünyada üç yıl, üst dünyada üç yıl, -altı yıl boyunca şahlanmış. Er bir bakar ki; pazısının eti dirseğinde, dirseğinin eti dizgininde sarılıp, budunun eti üzengi bağında topaklanıp durmuş.

190 -“Ben de gençliğimi harcadım, değerli vücudumu kaybettim; at olursan çabuk at ol, olmazsan çabuk öldür!” diye kara yeri titretecek, mavi göğü sarsacak kadar bağırması.

-Kendin cesursun, erlik anlayışın kıt olmuştur. Annenin ağzının kenarını yarmıyorsun ki; benim ağzımın kenarını yar, babanın sağrısını
195 vurmuyorsun ki; altmış öküz derisinden örülmüş, altın kakma kamçını göğë kadar kaldırıp, benim budumu neden kemik çıkarırcasına vurup çarpıvermezsin sen” demiştir.

O zaman, zavallı atının ağzını kulak dibine kadar yırtıp, budunun kemiği parlayıncaya kadar vurarak çarpıvermiş. Atı, üç yıllık mesafedeki
200 yere zıplayarak varıp durduğunda konuşmuş:

-“Öyleyse, babanın eyerinin sağ tarafındaki torbada şifalı otlar olmalı. Onunla, yara bereni tedavi edip iyileştir”, demiş. Eyerin sağ tarafındaki torbayı açıp baktığında, şifalı otlar varmış. Yara beresini sabah sürdüğünde akşam olmadan etlendirip, derlendirip; akşam
205 sürdüğünde sabah olmadan etlendirip, derlendirirmiştir.

Şimdi zavallı er, göğün üç basamağına basarak, alt dünyaya girip koşarak gelmiş. Gelince, Soğuk Kızıl Tayga’ya dayadığı okunu silâhını koşarak gelip alıp, babasının obasına gelip; atını üç demir kavak direğin
210 en ortasındakine üç defa dolayarak, kördüğüm ile düğümlemiş, çadırına girip, gece boyunca hiçbir şey konuşmadan oturmuş.

Babası:

-“Atına binip mi geldin, oğlum?” demiş.

-“Evet, öyle geldim baba,” diye oğlu söylemiş.

215 Alday-Buuçu ihtiyar, üç bolçaglıg boz tepenin³ en ortasına çıkıp, büyük boru üfleyerek kalabalık konu komşusunu çağırıp, küçük boru

üfleyerek az (olan) konu komşusunu çağırtmış.

Konu komşusu hemen:

-“Ne oldu Alday-Buuçu?” diye toplanmıştır.

220

Alday-Buuçu:

-“Uzun ırmağa uzun kazığınızı çakarak büyük kısırakları yakalayın, kısa ırmağa kısa kazığınızı çakarak genç kısırakları yakalayın. Üç günü geçirmeden, deniz kadar araga⁴, dağ kadar et kesip getirin!” diyerek dağıtıp göndermiş.

225

Konu komşusu, büyük ırmağa uzun kazıklarını çakıp, büyük kısırağını yakalamış, kısa ırmağa kısa kazıklarını çakıp genç kısırağını yakalamış. Üç günde deniz kadar aragayı, dağ kadar eti yığıp getirmişler.

Alday-Buuçu:

230

-“Bugün ayın yenisi, günün sabahı, iyi bir gün. Araga-darı⁵ içerek bayram edip, şarkı söyleyerek oğlumun adını adlandırabilirsiniz. Benim oğlumun atına ve kendisine uygun ad veren kişiye, başını aşan mal, omuzunu aşan mülk vereceğim”, diye duyuru yapmış.

Dinleyin, bir ayın otuz gününde, iki ayın altmış gününde, üç ayın doksan gününde oğlunun adını adlandıracak kişi bulunamamış.

235

Bu arada, dokuz yüz doksan dokuz yaşında, ak saçlı, gününü bekleyen, küreğine dayanan yaşlı bir kadın gelerek:

-“Üç ayın doksan gününde, oğlunuzun adını adlandıracak kişi bulunamadı, ben adlandırayım mı? Hanın uyruğundan, sıradan biriyim” demiş.

240

Alday-Buuçu:

-“Adlandırın lütfen, öyleyse”, deyince:

Kadın:

245

-“Oğlunuza kötü ad verirsem, başımı kesebilirsiniz, içeceğimi içmiş, yiyeceğimi yemiş biriyim, üzülecek hiçbir şeyim yok. Eğer iyi ad verirsem, başımı aşan mal, omzumu aşan mülk alarak besleyecek gücüm de yok, kullanacak durumum da yok. Onun yerine; büyük beşik yaptırarak, onun içinde beni ninni söyleyerek sallayıp, ak kaşkalı hövee?

kuzunun kuyruğunu emzirip beslersiniz”, diye söylemiş.

Öyle olsun, diye ihtiyar razı olmuş.

250 “Han-Şilgi atlı Han-Buuday” olsa nasıldır? Alday-Buuçu avığa⁶ diye yaşlı kadın adlandırmış.

Alday-Buuçu ihtiyar o ada; oğluna da, atına da verilen uygun addır, diye sevinip coşmuş, deminki yaşlı kadın için büyük beşik yaptırıp, onu beşikte sallayarak; her akşam ak kaşkalı kuzu öldürerek, onun
255 kuyruğunu emzirip besliyormuş.

II

İşte böyle, Alday-Buuçu İhtiyar yine üç ayın doksan gününde
260 düşünüp, oğluna nereden kız isteyeceğinin (dünürleşeceğinin) çözümünü bulamıyormuş. Düşünürken, gençliğinde yerin göğün yedi şapşılgasını⁷ geçerken Uzun-Sarıg Möge denen kişi ile olan arkadaşlığı aklına gelmiş. O çağda, Uzun-Sarıg Möge ile ikisinin (hiçbirinde de) de atları yokken; kurt başı gibi gümüş sunup, at başı gibi altın sunup, gelecek çoluk
265 çocuğumuza söy-belek⁸ olsun diye vermiş, böyle olmuş!

“Han-Buuday’a bunu söylesem mi, söylemesem mi?” diye düşünmüş. Ertesi gün oğluna giderek:

270 -“Ben yirmi beş yaşındayken, yerin göğün yedi şapşılgasını geçip, Uzun-Sarıg Möge denen kişiye gelecekteki çoluk çocuğumuza söy-belek diye; kurt başı gibi gümüş, at başı gibi altın sunup anlaşıma yapan kişiyim, oğlum ne dersin?” demiş.

-“İnsanın gitmeyeceği yer var mı, insanın yürümeyeceği dünya var mı; Han-Şilgi atı taş gibi soğudup, nal gibi sertleştirip derhâl giderim” deyip gitmiş.

275 Han-Buuday ne yapsın, Han-Şilgi atını üç ayın doksan gününde dinlendirip hazırlamış (soğutup sertleştirmiş).

Böylece, Han-Buuday etrafına göz gezdirerek üç bolçaglıg boz tepenin en ortasının üzerine koşarak çıkmış, büyük borusunu üfleyip

kalabalık uyuğunu, küçük borusunu üfleyip az (olan) uyuğunu toplayıp:

280 -"Üç gün geçmeden yüz torba sarı buğday, yüz enenmiş koç, yüz kalıp çay hazırlayıp getirin" demiş. Uyuğu dağılıp, üç günün içinde hepsini getirmiş. Han-Buuday yüz torba sarı buğdayını bir tek kâse kadar basarak kurutmuş. Yüz enenmiş koç etini bir tek enenmiş koçun butu kadar kurutmuş, yüz kalıp çayı, bir tek çayın sekizde biri kadar
285 sıkıştırarak kurutup yol azığını hazırlamış.

Han-Buuday üç bolçaglı boz tepenin en ortasına çıkarak büyük borusunu üfleyip kalabalık uyuğunu, küçük borusunu üfleyip az (olan) uyuğunu toplamış. Uyuğu toplanıp geldiğinde babasına giderek:

-“Uzak yere doğru gider kişiyim, babacığım, savaş vuruş olacağını nasıl bilirim, ordumun önderi yüz elli bahadırımı, halkın önderi yüz elli yazıcımı götürürsem nasıl olur?” diye sormuş.
290

Alday-Buuçu İhtiyar, düşünüp oturduğunda, yaşlı kişinin düşüncesine ne gelir ki diye, kendisinin oğluna üst dünyada üç göğün üzerinde yaşayan Tölgeçi'nin oğlu Tölee-Şınar, Belgeçi'nin oğlu Belee-Şınar adlı iki kardeş oğlunu, oğlunun yanına verirse, yolunun açık olacağını düşündü. Alday-Buuçu ihtiyar o iki kardeşi davet etmek için, kızıl çizgili yazı yazıp, üst dünyaya doğru üç göğün üzerine, dua edip çıkarmış. Kızıl çizgili yazıyı görünce, iki amca çocuğu aşağı inmişler. Alday-Buuçu'nun sarayına girince, saygıyla eğilip selâmlamışlar.¹
295

300 Alday-Buuçu ihtiyar dört ayaklı, dört köşe tahtını kurup, dokuz katlı ak minderini şiltesini serip, tatlı yiyecek pişirip, kokulu yeşil çayını koyup saygıyla ikramda bulunmuş. Amca çocukları yemeğini yediğinde Alday-Buuçu söylemiş:

-“İşte böyle, oğullarım, gençliğimde yerin göğün yedi şapşılıgasını geçip, Uzun-Sarıg Möge denen kişi ile eş dost iken, gelecekteki çoluk çocuğumuz için at başı gibi altın, kurt başı gibi gümüş söy-belek sunmuş idim. Şimdi benim oğlum oraya gitmek üzeredir. Benim oğluma arkadaşlık eder misiniz oğullarım?” diye bunu söylemiş.
305

-Öyle olsun ihtiyar, diye amca çocukları kabul etmiş.

310

Üç gün içinde üç yüz üç kişi, direk kuzeye doğru gitmeye hazırlanıp, yemeklerini yemişler.

Han-Buuday:

315 -“Uzak yola gidecek kişiyim. Kim bilir belki arkamdan kovalayan olur, belki karşımdan gelen olur; uzaktaki, yakındaki görüntüleri gözlemek için dokuz boğumlu odlu bakacını verir misin babacığım?” diye babasına söylemiş. Babası alıp vermiş.

Üç yüz üç kişi direk kuzeye doğru gitmek için üzengisine basınca, Alday-Buuçu ihtiyar koşarak doksan dokuz gözlü çekmecenin orta 320 gözünden, yedi bakır ok çıkarıp getirince:

-“Yedi göğün şapşılgaı bunun ile kancalanıp geçilir, oğlum”, diye öğütleyerek sunmuş.

Üç yüz üç kişi direk kuzeye atlanıp gittiğinde, bir yarısı kızıl gece (akşamleyin) yatıp, bir yarısı karanlık gece (gece yarısı) yatıp kalmış.

325

III

Ta ne zamandan, ta ne zamana yürüyüp gelen kişiler, kışın geldiğini kırağısından bilip fışırdayarak, yazın geldiğini çiğinden bilip 330 hışırdayarak gidiyorlarmış.

Ve böylece, bir yere geldiklerinde yerin göğün şapşılgaı varmış. Bakar ki; yavaş uçan kuşun belinden koparan, hızlı uçan kuşun kuyruk başından koparan, belâlı şaşırtıcı bir şeymiş. Han-Buuday yedi bakır okunun birini çekip çıkararak, onunla yerin göğün şapşılgaını 335 kancalayıp, üç yüz üç adamını geçirip:

-“Peşinden kovalayanı nasıl bilir, önünden karşılayanı nasıl bilir” deyip bakır okunu çıkarıp çekip alarak yoluna devam etmiş.

Böyle giderken Tölgeçi’nin oğlu Tölee-Şınar, Belgeçi’nin oğlu Belee-Şınar adlı amca çocukları, üç yüz üç kişiye nasihat ederek yola 340 devam etmişler.

Böyle gittiğimizde Albıs, Şulbus Hanının obasına varınız. Albıs, Şulbus Han'ın obasının önünde üç demir kavak kazık var, o üç demir kazığa üç yüz üç atımızı bağladığımızda, otağın kapısından kazığa kadar ipek pelüş yayacaklar. Onun üzerinden yürümeyip, kenarından yürüyüp
 345 geçeriz. Böylece üç yüz üç kişi Albıs, Şulbus Han'ın sarayına serbestçe girerek, Albıs, Şulbus Han'ın kendisine selâm verip saygıyla eğiliriz. Öyle yaptığımızda üç yüz üç kişinin sayısınca dokuz katlı minder şilte getirip serecekler, onun üzerine oturmayıp, başka yere otururuz. O zaman Albıs, Şulbus Hanı:

350

-“Babanın verdiği adın ne, annenin verdiği sanın ne, nereden çıkıp nereye gidiyorsun, oğlum?” diye sorar, o zaman adını sanını söyleyip, gittiğin yolun gereğini (işini) söylersin, Han-Buuday. Üç yüz üç kişinin sayısınca börek ve çöreklerini, üzüm ve şekerini getirip koyacaklar, getirildiği yiyecekte ağı zehir var, onu tatmadan:

355

-“Biz de acele ediyoruz, yolumuzu tamamlamalıyız”, diyerek hepimiz çıkıp gideriz diye nasihat eden amca çocukları imiş.

İşte böylece, üç yüz üç kişi bir sarı sıradağı aşır geldiğinde, çok zengin bir oba varmış. O obanın ardında dünyaya denk altın tapınak
 360 duruyormuş.

Tölgeçinin Oğlu Tölee-Şınar, Belgeçinin Oğlu Belee-Şınar adlı amca çocukları:

-“Albıs, Şulbus Han adlı baba ile oğulun eli obası budur”, diye göstermiş.

365

Obanın önündeki üç demir kazığa, üç yüz üç kişi gelip inince, üç yüz üç kişi gelip atlarını almak üzereyken, onlara dizgini vermeden kendileri bağlamış, otağın kapısından kazığa kadar ipek kadife halı serdiklerinde, onun üzerinden yürümeden, kenarından sırayla geçerek; Albıs, Şulbus Han adlı baba ile oğlun sarayına üç yüz üç kişi serbestçe
 370 girip, selâm verip saygıyla eğilmişler.

Selâmlaştıktan sonra, üç yüz üç kişinin sayısınca minderini şiltesini

serdiklerinde, hiçbir (hepsi) ona oturmadan, başka yerlere oturmuşlar. O sırada Albıs Han:

375 -"Babanın verdiği adın, annenin verdiği sanın ne oğlum, nereden gelip nereye gidiyorsun?" diye Han-Buuday'dan sormuş.

Han-Buuday:

380 -"Ben, Soğuk Kızıl Taygayı ele geçirerek doğan, Çeeren-Demiçi atlı, Alday-Buuçu'nun oğlu Han-Şilgi atlı Han-Buuday denilen kişiyim. Babam gençliğinde yerin göğün yedi şapşılmasını geçip, Uzun-Sarıg Möge denilen kişiye at başı gibi altını, kurt başı gibi gümüşü söy-belek olarak adanmış. Onu istemek için gidiyorum" diye cevaplamış. Üç yüz üç kişinin sayısınca börek çöregini, kuru yemişini getirmiş. Getirdiğinde, Tölgeçinin oğlu Tölee-Şınar, Belgeçinin oğlu Belee-Şınar adlı amca çocukları başlamış:

385 -"İşimiz acele, eni sonu yetişmeliyiz", deyip hemen diz çöküp selamlayarak, kapıdan arka arkaya çıkmışlar. En sonunda Han-Buuday çıkarken, yemek dolabına baktığında, büyük demir dökme kazan dolusu kaymaklı süt varmış.

390 "Bunca yemekten tatmazsa, insanın işi nasıl gerçekleşir ki", diye düşününce, serçe parmağını sokup yalayarak çıkmış. Otağın eşiğinden adımını atarken sarhoştı, ayağını üzengiye koyarken körkütük sarhoştı, eyerine oturunca kendini kaybetti. Tölgeçinin oğlu Tölee-Şınar, Belgeçinin oğlu Belee-Şınar bir de bakar ki; Han-Buuday ordusunun önderi yüz elli bahadırını, uyruğun önderi yüz elli yazıcısını oraya buraya dağıtıp, 395 savurup vurarak kovalıyordu. Ne oldu? diye Tölgeçinin oğlu Tölee-Şınar atının üstünde giderken fala bakıyor, Belgeçinin oğlu Belee-Şınar atının üstünde giderken kitap açıyormuş. Han-Buuday Albıs, Şulbus Han'ın ağı zehirini içmişmiş. Ne yapsak iyi olur diye baktıklarında, Taşdı Dağı'nın ardıcını otunu toplayarak dağın başına yığıp yakılırsa, Han-Buuday'ın 400 burnuna isi-kokusu girip, sarhoşluğu geçip kendine gelebilecekmış.

İşte, iki amca çocuğu da dağdan ardıç ot alıp geldiklerinde, Han-

Buuday, amca çocuklarına doğru ağzının iki kenarında köpükler saçarak hâlde karşılarına çaparak gelirken, tepenin başında ardıcı kümeleyip
405 yaktıklarında, ardıcın isi-kokusu Han-Buuday'ın ağzına burnuna girip, sarhoşluğu geçip kendine gelmiş.

Han-Buuday:

-“Bana ne oldu oğullar?” demiş.

İki amca çocuğu:

410 -“Bilmez misin ne olduğunu, yüz elli bahadırına ne olmuş, yüz elli yazıcına ne olmuş diye düşünüyor musun?”

-“Albıs, Şulbus Han'ının aşını yemeğini yemeden çıkarken baktığımda, büyük demir dökme kazan dolusu süt vardı, bunca aştan yemekten tatmazsa insanın işi nasıl gerçekleşebilir, dediğim için
415 tatmışım. Çıkarken çok sarhoştum, ata bindiğimde zar zor (duruyordum) ata bindikten sonra ise kendimi kaybettim” diye cevaplamış.

Amca çocukları:

-“Sen alçağı tüylü şey kelleşinceye kadar, kel şey tüyleninceye kadar öğütlemiştik, kişi sözü dinlemeyen biri olursan bundan sonra daha
420 fazla engeller var olacak, şimdi seninle birlikte gitmeyeceğiz” diyerek atlarının ağzını çevirip geri dönmüşler.

Han-Buuday koşarak yanlarına gelip:

-“Yol yolak biliyor muyum, dünya âlem biliyor muyum? Sizler olmadan, ben yalnız nasıl giderim? Birlikte gidelim lütfen!” demiş.

425 -“Söz dinlemeyen kişiyle nasıl birlikte gideriz, gidiyoruz diyorsak gidioruz, dönüyoruz diyorsak dönüyoruz!” diye iki amca çocuğu inatlaşınca, Han-Buuday üç ayın doksan gününde ısrar ederek yalvarmış. Büsbütün inatlaşınca, iki amca çocuğunu atı ile birlikte kucaklayarak heybesinin içine sokup, tek başına yoluna devam etmiş.

430

IV

Ta ne zamandan, ta ne zamana kadar gitmişler. Kışın geldiğini

435 kırağısından bilip fışırdarak, yazın geldiğini çiğinden bilip hışırdarak
gitmişler. Bir yere geldiklerinde, Tölgeçinin oğlu Tölee-Şınar, Belgeçinin
oğlu Belee-Şınar adlı iki amca çocuğu:

440 -"Böyle varıp gittiğimizde, Kızaa Kara Irmak vardır, çamurlu
çamurlu tümsekli yerdir, atın ile tümseklerin başını bastırırsın. Kıldan ve
ağaç kabuğundan iki köprü var: ağaç kabuğu köprüden geçmeyip, kıl
köprüden geçersin", diye nasihat etmişler.

İşte böyle, Han-Buuday Kızaa Kara Irmak'ın kenarında öğleni
etmiş. Öğleni ettikten sonra, Kızaa Kara Irmak'ın aşağısına doğru
vardığında karanlık gece olmuş.

445 -"Nasıl gece oldu, daha demin öğlen değil miydi?" diye Han-
Buuday sorduğunda:

-"Sen cesur biri olsan da, erlik anlayışın hâlâ yeterli değil, Han-
Buuday. Biz(im) aydınlık dünyayı geçip karanlık dünyaya girmemiz
budur" diye arkadaşı söylemiş. Böyle giderken, bir kişiyi demir kanca ile
dilinden bir çite çakıp bırakmışlar.

450 -"Bu niye dilinden demir kanca ile çakılmış kişidir?" diye iki
arkadaşından sormuş.

-"Çünkü, aydınlık dünyada yaşarken insanlara dilini çıkaran kişidir.
(dil uzatan kişidir), onun cezası budur" demişler.

455 Böyle giderken, bir kişi bir gözünden demir kanca ile çite çakılı
duruyordu.

-"Bu niçin böyle olmuş biridir?"

-"Bu ise; aydınlık dünyada yaşarken, insanlara yan gözle bakan
kişidir, onun cezası işte budur" demişler. Yine öylece giderlerken, iki kişi
kayadan: sen nerdesin, sen nerdesin? diye tırmanıp duruyorlarmış.

460

-"Onların böyle yapmalarının sebebi ne acaba? Kayayı dolanarak
karşılaşamazlar mı?"

-"Onlar karı kocadır, aydınlık dünyada yaşarken, birbirlerine kara
toprak atıyorlarmış. O toprağın kaya olması odur", diye iki arkadaşı

465 cevaplamış. Yine giderken bakar ki; bir kadın gölcüğe düşmüş, yüzmekten yorulmuş, heyecan içindeydi.

-“O niye öyle kişidir?” diye sorduğunda.

-“Aydınlık dünyada yaşarken, çok su ile yıkanmış kişidir”, diye iki arkadaşı cevaplamış.

470 Yine giderken bakar ki; bir yerde dokuz katlı paspasın üzerinde bir şişman kadın uyuyormuş.

-“O niye öyle?”

-“Aydınlık dünyada yaşarken, dokuz çocuk doğurmuş. Burada ona saygı gösterilmesi bu yüzdendir”, demişler.

475 Yine giderken, o Kızaa Kara Irmak'ın ağzı varıp yere girmiş, karanlık mağara olmuş. O mağaraya girdiğinde, göz gözü görmeyecek gibi karanlık olmuş. Karanlıkta giderken, bir sıradağı aşip gelmiş gibi olduklarında, Erlik-Lovuñ Han'ın⁹ saf altından sarayı duruyordu.

İki arkadaşı:

480 -“Erlik-Lovuñ Han'ın sarayının arkasında uçsuz bucaksız Kalçaa-Dalay Göl¹⁰ var. O gölden geçerken çeşitli şekillere girerek yüzüp geçmezsen, Erlik-Lovuñ Han seni öldürür” diye nasihat etmişler. Gerçekten de sarayının arkasında uçsuz bucaksız Kalça-Dalay Göl'ü varmış. Han-Buuday o göle gelince, altın boyunlu ördek olarak yüzüp

485 geçmiş. Erlik-Lovuñ Han sarayından hızla çıkarak:

-“O yüzüp geçen altın boyunlu ördek bizim dünyanın ördeği değil, aydınlık dünyanın ördeğidir”, diye bağırılmış.

Han-Buuday:

-Şimdi tanımıştır, diye altın boyunlu su kuşu olarak geçmiş. Erlik-

490 Lovuñ Han yine:

-“Bizim dünyanın su kuşu değil, aydınlık dünyanın su kuşudur bu”, diye bağırılmış.

Han-Buuday devam ederek:

-Yine tanıdı diye, kaza dönüşmüş.

495 -Erlik-Lovuñ Han yine tanımış. Han-Buuday, sarı ala kanatlı kuğu

olmuş. Erlik-Lovuñ Han yine tanımış. O zaman Han-Buuday su köpüğüne dönüşerek yüzüp geçmiş. Erlik-Lovuñ Han:

-“Seni alçak, göğün yedi şapşılğasının ötesinde, Soğuk Kızıl Taygayı ele geçirerek doğan, Çeeren-Demiçi atlı, Alday-Buuçu’nun oğlu
500 Han-Buudaysındır. Giderken saygılarını sunmadın, geldiğinde sen alçağa göstereceğim” diye tehdit etmiş.

V

505 İşte böyle, gittikçe gidiyormuş, gidiyormuş. O giderken yerin göğün şapşılğası varmış, yedi bakır okunun birisi ile iterek geçip gidiyormuş. O giderken aydınlık dünya yine gözükmüş. Gittikçe gidiyormuş. Giderken Horan-kara deniz¹¹ coşup dalgalanıp kaynıyormuş.

510 -“Bu ne denizi?” diye iki arkadaşından sormuş.

-“Horan Deniz denilen denizdir. O denize atın girerse ezilerek ölür, kendin girersen kendin ezilerek ölürsün” demişler. Bunun üzerine, Han-Buuday saksağan ile kuzgun tutup getirip:

-Üç günü geçirmeden, bu denizin geçecek geçidini, ucunu başını
515 bulup gelin deyip kuzgunu aşağıya gönderip, saksağanı oldukça uzağa yukarıya göndermiş. Üç gün geçtikten sonra kuzgun ile saksağan kanatlarını sürükleyerek gelip “ırmak denilen şeyin geçecek geçidi olur, aşıt denilen şeyin aşacak aşıtı olur, geçecek geçidi de yok, aşacak aşıtı da yok, yerle göğün ucu kıyısında düzleşmiş” demişler. Kuzgun ile
520 saksağanın kanatlarının altına: “sonraki hayatınızda bunu görüp, leş bulup yeyin” diye yazı yazarak bırakıvermiş. Bu Horan Denizi nasıl geçeyim diye Han-Buuday kederlenip üzölmüş, telaşlanıp kaygılanmış.

O böyle oturunca atı:

-“Kendin erlerin eri olsan da, aklın öyle kıttır. O (şu) duran iki
525 dayanıksız dağı kopararak arka ve ön terkisine çapraz yükleyip, bir günlük yerden zıplayıp gelip, arka terkidekini ön tarafına koparıp atıp,

ön terkidekini arka tarafına koparıp at” diye bunu söylemiş. Han-Buuday, atının sözünü dinleyip, iki büyük dağı kökünden kopararak arka ve ön terkisine yükleyip bir günlük yerden zıplayıp gelince, atının ayağı Horan
530 Deniz’in ön kıyısındaiken, arka terkisini kopardığında, atı boş dağın başına basıp, denizin öte kıyısına ulaşınca ön terkisini kopardığında, atı iki ön ayağı ile oraya basıp, zıplayarak geçivermiş.

Onlar öyle devam ederlerken, yine yerin göğün şapşılgaşı duruyormuş. O yerin göğün şapşılgaşını yedi bakır okun birisi ile iterek
535 geçip yoluna devam etmiş. O giderken gökyüzüne denk olan demir kaya duruyormuş. Aşacak geçidi de, açacak kapısı da yokmuş. Han-Buuday kuzgununu yakalayıp getirerek aşağıya doğru salıp, saksağanını yakalayıp getirerek oldukça uzağa yukarıya gönderip:

Aşacak aşıtını üç günü geçirmeden bulup gelin deyip göndermiş.
540 Üç gün sonra kuzgun ile saksağanın kanatlarının tüyü dökülmüş- “ırmak denilen şey geçecek geçitli olur, geçit denilen şey aşacak aşıtı olur; aşacak aşıtı geçecek geçidi olmayan yerdir” diye gelmişler. Kuzgun ile saksağanın kanatlarının altına deminki yazısını yazarak bırakmış. Han-Buuday sıkılıp üzülyormuş. Öylece oturduğunda Han-Şilgi atı:

545 -“Kendin erlerin eri de olsan aklın başın hâlâ yeterli değil. Benim otuz üç kayışımı gevşetip, otuz üç kolanımı sağlamlaştıırıp, bir günlük yerden koşturup gelersen, bu demir kayanın üzerinden aşarak geçerim” diye söylemiş.

550

VI

İşte şimdi, Han-Buuday atının dediğini dinleyip, otuz üç kayışını gevşetip, otuz üç kolanını sağlamlaştıırıp, bir günlük yerden koşturup gelip gökyüzüne ulaşan demir kayanın önüne durduğunda, atı zıplayarak
555 geçivermiş. O yoluna devam ederken, yine de yerin göğün şapşılgaşı duruyormuş, yedi bakır okunun birisi ile iterek geçip devam etmiş.

O gittiğinde:

560 -“Bu yere böyle şey basmaz, yürümez idi. Karaciğerine ok saplayayım” diye bağırıp çağıran birisi imiş.

Han-Buuday baktığında yüz samur derisinden börkünü yalçın alnına geçirmiş, ateşli okunu mızrağın dibine kadar çekmiş, elinden çıkarmış erlerin eri biri vardı. Han-Buuday’ın Han-Şilgi atı şahin hızıyla yukarı zıpladığında, kuru yeri oklayıp Bolçatılığ boz tepenin tam
565 ortasından koparıp almış.

Han-Buuday koşarak gelip:

-“Elden çıkan ok musun, uyuşuk boğa mısın, alçak? Irak uzağa yolculuk yapan kişiyim, seninle ok sadak yarıştırmış, silâh çekecek zamanım yok” diye altın kakma kırıbacını göğse kadar kaldırarak, onun
570 ortasından ayırıp, göğsünü bir ırmağa doğru, belini bir ırmağa doğru yuvarlayıp tekmeleyip, yoluna yönelip gitmiş.

O böyle gittiğinde yine erlerin eri bir er bağırarak gelmiş, Han-Şilgi atı zıplayınca, vuramamış. Han-Buuday, iki kopuk parçaya vurup yuvarlayıp tekmelemiş, yoluna yönelip gitmiş.

575 O hızla gittiğinde yine: Bu yerde böyle bir şey yürümez, basmaz idi. Karaciğerine ok saplayayım, benim iki ağabeyimi öldüren alçak! diye erlerin eri bağırılmış. Han-Buuday baktığında, yüz samur derisinden börkünü yalçın alnına sallanırcasına geçiren erlerin eri er, sivri okunu mızrağın sonuna kadar çekmiş, nerdeyse atacaktı. Han-Şilgi atı şahinden
580 daha hızlı bir şekilde yukarıya zıpladığında boş yeri oklayıp, Ala-tayga’nın belini ayırıp atmış.

Han-Buuday koşarak gelip; “yolculuk yapan kişiye engel, oturan kişiye kösteksın, seninle böyle yolumu geciktirip, silâh çekecek zamanım yok” diyerek, altın kakma kamçısını aya kadar kaldırıp belinden
585 parçalansın diye vurduğunda, o erin beli kopmamış.

Han-Buuday öfkelenip, yedi bakır okunun birini hızla çıkarıp, karaciğerinden itip okun ön ucunu alt dünyaya, (okun) gezini²³ üst dünyaya dayandırıp bırakmış.

Bundan sonra hızlıca gittiğinde, deminki er eli ayağı yetecek
 590 yerden yeri ovalayarak tutup, un ufak edip, (karaciğerine saplanan) okta
 dolanıp kalmış. Han-Buuday gittikçe gidiyormuş. O giderken tüysüz kara
 ağaç kabuklu çadır varmış. O ağaç kabuklu çadırın kapısında göğ
 dayanan üç demir kavak direk duruyormuş. Han-Şilgi atını en ortadaki
 demir kavak direğe bağlayıp, ağaç kabuklu çadıra girdiğinde zayıf kuru
 595 şivişkin¹² kadın oturuyormuş. Deminki kadın, Han-Buuday'ın karşısında
 saygıyla eğilip selâm verip; minderini şiltesini serip, parmak başı gibi
 çaydanlıkta çayını, fincan gibi tabakta tatlı yiyeceklerini koymuş. "Bunun
 nesiyle kişi nasıl doyar" diye düşünüp Han-Buuday tamamını yutmayı
 düşünmüş de, sadece tadına bakarak doymuşmuş.

600 Şivişkin kadın:

-“Babanın verdiği adın ne, annenin verdiği sanın ne, oğlum?
 Nereden çıkıp nereye gidiyorsun, oğlum?” diye soruyormuş.

Han-Buuday:

-“Yedi göğün şapşılğasının ötesinde Soğuk Kızıl Tayga'ya sahip
 605 olarak doğan, Alday-Buuçu denilen kişinin oğlu Han-Buuday denilen ben
 olurum” diye cevaplamış. Deminki kadın yerinden sıçrayarak,
 sandığından yuvarlak sarı şey çıkarıp getirmiş:

“Atın ile kendin paylaşıp yeyin oğlum”, demiş. Han-Buuday onu
 yeyince atı ve kendisi daha da güçlü olmuş.

610 Kadın:

-“Evet, oğlum, benim üç oğlum vardı. O üç oğlum sabah
 yıkandıktan sonra, anneciğim diyerek üç oku bırakıp gitmişlerdi. İkisinin
 okunun kabuğu dökülüp, rengi soluklaşmış, birisinin okunun kabuğu daha
 yeni dökülmekte. Benim o oğullarımdan ne gördün oğlum?” demiş.

615 Han-Buuday:

-“Senin oğullarının ağzı geveze olduğundan, gelirken
 öldürmüştüm” demiş.

-“Biraz önce yediğin iki yuvarlak sarı şey benim göğsümün sütüdür
 oğlum. Şimdi sizler benim oğullarım ile bir annenin sütünü içen

620 kardeşlersiniz. Kardeşlerini diriltip bırakıver oğlum” diye kadın dileyip yalvarıyormuş. O zaman Han-Buuday:

-“Uzun-Sarıg Möge denilen kişiden söy-belek isteyeceğim, bu iş için giden kişiyim, gelirken diriltirim, düşünüp endişelenmeyin ninem” demiş.

625 Kadın, Han-Buuday’a nasihat etmiş:

-“Alnında közü, gözünde odu olan oğlumsun. Yaptığın yolculuğunu başarıyla tamamlarsın her hâlde. Öyle ise oğlum Uzun-Sarıg Möge’nin obası buradan bir yıllık mesafededir. Şimdi Uzun-Sarıg Möge’nin obasında bahis mücadele, atış yarış olup, on iki şeyin savaşı yapılmakta.

630 Bu on iki savaşı kazanıp birinci çıkarak Möge’nin en küçük kızını eş olarak almak isteyen Göklerin oğlu Demir Möge denilen birisi var oğlum. Öyle olsa da sen gözünde odu, alnında közü olan kişisin. Yaptığın yolculuğunu başarıyla tamamlayabilirsin. Uzun-Sarıg Möge düşüncesi kötü kişidir, seni ölebileceğin herhangi bir yere buyurabilir (gönderebilir)!

635 Buyuracağı yer, tam kuzeyde yerin göğün ucunda Kara-Bula denilen maḡıs¹³ var, oraya gönderebilir. Kara-Bula denilen şey ise, üç filden daha büyük, iki boynuzu göğə sançılmış, boynuzunun biri alev alev yanan, diğer boynuzu buz olarak daz daz diye sıçrayan, durduğu yerde er vücudu kuru ağaçlı orman ile denk olan, er kişi kemiği orman tayga ile denk olan, öyle korkunç bir canlı imiş, oğlum”, deyip sandığının içinden sarı ve mavi iki kadak¹⁴ çıkarıp verip “eğer onunla karşılaşırsan sarı kadak ile sıcak boynuzunu, mavi kadak ile soğuk boynuzunu sarıp tutarsın oğlum”, diye nasihat edip öğüt vermiş.

Han-Buuday da ne yapsın, kadakları alarak, torbasına sokup, Han-

645 Şilgi atına binerek hızla yoluna devam etmiş.

VII

Gittikçe gidiyormuş, gidiyormuş. Böyle gittiğinde, bir sarı sıradağın ardında, insan başı sayılmayacak kadar, at başı hesaplanmayacak kadar kalabalık köyün ortasında altın saray varmış. İki arkadaşından

650

sorduğunda, Uzun-Sarıg Möge'nin eli obası budur diye cevaplamışlar.

İşte, böylece Han-Buuday ağıla yaklaşmış. Yaklaştığında, üç demir kavak direkte bağlı duran atların arasına Han-Şilgi atını bağlayıp, saraya doğru giderken bakar ki; atının üzengi bağı ulaşan at da var, ulaşmayan at da var. Otağa ulaşıp geldiğinde bakar ki, otağı yedi defa kuşatan yay ve ok dizili duruyormuş. Okunu, yayını otağın bir tarafına dayadığında otağ diğer tarafa eğilince otağın öbür tarafından ok ile iterek, otağa doğru girivermiş.

Otağa girdiğinde kızıl kızıl çinzelig düjümetler¹⁵ otağ dolusuydu, Uzun-Sarıg Möge yastık başında dört köşeli kara tahtın üzerinde, bakan gözünü kırpmadan, uzattığı ayağını çekmeden oturuyormuş. Möge'nin altında dört ayaklı, dört köşeli kara tahtın üstünde borkünün püskülü otağın kubbesinden (tünlüğünden) çıkan iri yapılı kişi oturuyormuş. O kişinin altında yine dört köşeli kara tahtın üstünde yine onun gibi iri yapılı birisi oturuyormuş. O kişinin altında dört köşeli kara taht boş duruyormuş. Han-Buuday küçük küçük insanları "mendi mendi"¹⁶ diye, büyük büyük insanları "amır amır"¹⁷ deyip boş duran dört köşeli kara tahtın üstüne oturduğunda o taht ufalanıp dağılmış, yerde küt diye oturmuş.

Üstünde oturan, borkünün püskülü otağın kubbesinden görünerek oturan kişi:

-“Elden çıkan ok musun, uyuşuk boğa mısın, alçak? Babanın verdiği adın ne, annenin verdiği sanın ne?” diye sormuş.

-“Ben, yedi yerin göğün şapşılğasının ötesinde Soğuk Kızıl Taygayı ele geçirerek yaşayan Alday-Buuçu denilen kişinin oğlu, Han-Şilgi atlı Han-Buuday'ım. Benim babam genç iken Uzun-Sarıg Möge denilen kişiye çoluk çocuğumuza diye, kurt başı gibi gümüşü, at başı gibi altını söy-belek vermiştim dediğinde, onu isteyip ulaştırmak için geldim” diye Han-Buuday cevaplamış.

Üstünde oturan iri yapılı kişi:

-“Bu yer böyle geveze şeyi görmüş değildi, buna bir tokat at arkadaşım” diye altında oturan arkadaşına buyurunca, o, bir tokat atınca

Han-Buuday sessiz oturuyormuş.

“Ne biçim alçak birisi bu, tekrar bir tokat at arkadaşım!” dediğinde yine bir tokat atınca yine sessiz oturuyormuş.

685 -“Ne biçim alçak birisi bu, yine tokat at arkadaşım” dediğinde altında oturan arkadaşı tekrar bir tokat atmış; tokat atınca nihayet, kızmaz Han-Buuday kızıp, öfkelenmez Han-Buuday öfkelenip, tokat atan kişiyi dışarı çıkarıp sürüklediğinde, kızıl nişanlı beyler birbirlerinin üzerine basacak gibi çıkıyorlarmış.

690 Uzun-Sarıg Möge:

-“Benim o bahadırım buna nasıl acı çektirecek, bırakın çıksınlar oğullar” diye emretmiş.

Han-Buuday deminki kişiyi sürükleyerek, dışarıda duran üç demir kavağın dal budağının kabuğunu soyup, ortasındaki demir kavağa 695 sımsıkı bağlamış. Bunun üzerine otağa girdiğinde, gözünü kırpmayan, uzattığı ayağını çekmeyen Uzun-Sarıg Möge kalkarak gelip, Han-Buuday’a, elleriyle sarı kadağını tutup:

-“Senin baban ile dost olduğum da doğru, kurt başı gibi gümüş, at başı gibi altın aldığım da doğru. Benim hayatımı koruyan tek bahadırımı 700 bırak oğlum” diye yalvarmış. Han-Buuday çıkıp deminki kişiyi ayırarak getirip, şifalı otları ile iyileştirip:

“Benim gibi kişiye bundan sonra karşı gelmeden, büyük nefes almadan yaşa”, diye söylemiş.

-Ve, Han-Buuday otağa girdiğinde üstünde oturan iri yapılı kişi:

705 -“Senden önce benim kayın babam idi, alçak!” diye kapışmaya başladıklarında, Uzun-Sarıg Möge, iki erin ikisine ikişer ikişer kadağını tutup:

-“Yarın atış yarış olacak, orada kendinizi gösterirsiniz oğullarım”, demiş.

710 Han-Buuday:

-“Ne, nasıl atış yarış olacakmış” dediğinde Möge:

-“Yüz melez ağacın başını kesip atıp, kozalağını yere düşürmeden

kucaklayarak eteğine doldurup, devenin kalça kemiğinden (oku) geçirip, çuvaldızın deliğini yararak atıp, demir mavi taş anıtı keserek atıp, ondan
715 sonra yüz öküz yükü ağacı keserek atıp, sarı bozkırı küllendirirerek atıp, sarı bozkırın başında, dağ belinden okunun gezi karartıyla aştığında varıp tutulur. Tutup alan kişi kazanan olur, böyledir” demiş.

–“Möge kayın babamız atış yarışı yapın dediğine göre karşılaşmalıyız” deyip iki er görüşmüşler.

720 Han-Buuday obanın önüne gelip, küçük, bez otağ dikip, iki arkadaşı ile atış yarışı beklemeye başlamış.

Böylece, ertesi gün atış yarış için uyuğu toplanıp gelmiş, kişi başı çok, at başı sayısız imiş. Aşağı kesimden kişi yarım günlük yerden atacak, orta kişi bir günlük yerden atacakmış. O zaman Göklerin oğlu

725 Demir-Möge:

–“Bir günlük yerden atınca, attım mı diyeceğim, aylık yerden atayım hey” demiş.

Han-Buuday:

–“Aylık yerden atınca attım mı diyeceğim, yıllık yerden atayım hey”
730 demiş. Zavallı erler öyle tartışınca, Möge kalkıp, iki kadeğini çıkararak sunup:

–“Herbiriniz istediğiniz yerden atın oğullarım”, diye dağıtıp bırakmış.

İşte, alt tabakadan insanlar atmaya başlamış, yüz melez ağacının
735 başına ulaşan da varmış ulaşmayan da varmış. Ondan sonra orta hâlliler attığında yüz melez ağacının başını keserek atan kişi de varmış, atmayan kişi de varmış.

Göklerin oğlu Demir-Möge:

–“Şimdi benim sıram geldi her hâlde”, diyerek aylık yere koşturup,
740 sabahtan çekmeye başlayıp (yayını) akşama kadar çekerek, akşamdan çekmeye başlayıp (yayını) sabaha kadar çekerek attığında, oku yüz melez ağacının başını kesip değdiğinde şahin hızıyla koşarak gelip kozalağı eteklemiş. Oku, devenin kalça kemiğinden değip, çuvaldızın

deliğini parçalayıp, demir mavi taş anıtı keserek değıp, yüz öküz yükü
745 ağacı yakarak değıp, uçsuz bucaksız sarı bozkırı küllendiririp, dağ
belinden gezi karartıyla geçtiğinde, koşarak gelirken dağ sıçanı inine
bastığından hata yapıp kalmış.

Han-Buuday:

-“Göklerin oğlu Demir-Möge’nin attığı atışı atış olmuş mu dersiniz,
750 olmamış mı?” diye toplanan halka bağırdığında:

-“Okunu tutamadığından atışı atış olmamış deriz”, diye toplanan
halk cevap vermiş.

O zaman Han-Buuday yıllık yere zıplayıverip, sert kara yayının
kirişini uğultu çıkarırcasına gerip, sert kara okunun ucunu alttan üstten
755 bileyip keskinleştirmiş; sabahtan çekmeye başlayıp akşama kadar,
akşam çekmeye başlayıp sabaha kadar çekince, on parmağının
başından kan dökülüp, okunun başından od püskürüp, yayının alt
tarafından altmış ejder uluşarak alt âleme doğru girip, üst tarafından otuz
ejder uluşarak üst âleme çıktığında, okunu serbest bırakmış. Oku yüz
760 melez ağacının başını kesince, şahin hızıyla koşarak gidip kozalağın
hepsini eteklemiş. Oku, devenin kalça kemiğinden değıp, çuvaldızın
deliğini kırarak, demir mavi taş anıtı keserek, yüz öküz yükü ağacı
yakarak, uçsuz bucaksız sarı bozkırı küllendirerek, dağ belinden okunun
gezi bir karartıyla geçtiğinde şahin çevikliği ile gelerek tutup almış.

765

-“Benim bahis mücadelem, atış yarışım doğru oldu mu dersiniz,
olmadı mı dersiniz?” diye toplanan halka bağırdığında:

-“Han-Buuday’ın atış yarışı, bahis mücadelesi doğru oldu deriz”,
diye toplanan halk bağırılmış.

770

-Han-Buuday toplanan halka kozalak saçıp, kuşağını sarmıştır.

Göklerin oğlu Demir-Möge:

-“Senin karşıdaki benim kayın babamdır, alçak!” dediğinde, Han-
Buuday:

-“Sen de ben de yokken, babamın söy-belek verdiği, benim kayın

775 babamdır alçak!” diyerek tartıştıklarında, Uzun-Sarıg Möge kadağını sunarak:

-“Yarın, atış yarış olacak, orada kendinizi gösterirsiniz, oğullarım” demiş.

Han-Buuday:

780 -“Ne, nasıl yarışma olacak” diye sormuş.

Möge:

-“Obanın karşısındaki Arzaytı dağı, obanın arkasına doğru, üç dağın üstünden tekmelenecek. Onu tevekleyen kişi bahis mücadeleyi, atış yarış alır”, demiş.

785 İşte, ertesi gün, halk bahis mücadeleye toplanıp gelmiş, kişi başı çok, at başı sayısızken, Uzun-Sarıg Möge:

-“Aşağı kesimdeki insanlardan başlayalım” diye buyurmuş. İş böyle iken; zayıf, küçük insanlardan, Arzaytı dağı hafiften yerinden oynatan kişi de varmış, oynatamayan kişi de varmış. Orta orta insanlardan Arzaytı dağını deviren kişi de varmış, devirmeyen kişi de varmış, böyle olmuştur.

790 -Göklerin oğlu Demir-Möge, Arzaytı dağına tevekleyerek kaydırıp tekmelediğinde, iki taygayı aşarak, diğer tayganın başına düşüp, ırmağın içine parçalanarak saçılmış.

Han-Buuday:

795 -“Göklerin oğlu Demir-Möge’nin attığı atışı, yaptığı yarışması oldu mu dersiniz, olmadı mı dersiniz” diye toplanan halktan sormuş.

-“Olmamış deriz”, diye toplanan halk cevaplamış.

-“Benim sıram gelmiş” diye Han-Buuday, ötede duran Arzaytı dağı tutup dokuz dağın üstünden tekmeleyince:

800 -“Benim atışım, yarışım oldu mu dersiniz, olmadı mı dersiniz?” diye toplanan halktan sormuş.

-“Olmuş deriz!” diye cevaplamışlar.

Göklerin oğlu Demir-Möge:

-“Senden önce benim kayın babamdır, alçak!” dediğinde Han-

805 Buuday:

-“Sen de ben de yokken, babamın söy-belek sunduğu benim kayın babamdır alçak!” diyerek tartıştıklarında, Uzun-Sarıg Möge, iki kadak sunup:

810 -“Yarın atış yarış, bahis mücadele olacak, orada karşılaşacaksınız (kendinizi gösterirsiniz), oğullarım” demiş.

Han-Buuday:

“Ne olacak, nasıl?” diye sormuş.

“Çambı dibi¹⁸ üç kez dolanıp atlarınızı yarıştırsınız. Hangisi geçerse yarışmayı kazanmış olur” demiş.

815 Han-Buuday Han-Şilgi atını üç gün içinde taş gibi soğutup, nal gibi sertleştirmiş.

Göklerin Oğlu Demir-Möge iki sıldıs şokar atı soğutarak bağlamış.

Han-Buuday:

820 -“Ata (atı) hanginiz binecek oğullar?” diye iki arkadaşından sorduğunda, Tölgeçi’nin oğlu Tölee-Şınar binecek olmuş. Göklerin oğlu Demir-Möge denilen kişi de, iki sıldıs şokar atına şivişkin kadınlara bindirecekmiş. Üç atı bırakmışlar. Han-Şilgi’ye bakınca, aptal boğanın koşması gibi uğultu çıkararak geçmiş. İki sıldıs şokar ata bakınca, uçarcasına geçerek gözden kaybolmuş. Han-Şilgi sıradağı aşınca, işte 825 şimdi, gerçekten koşmaya başlamış. Çambı dibin bir kısmını koşup geçtiğinde, iki sıldıs şokarın dökülen salgısı kuruyuvermişti. “Bu atlar beni yetiştirmeyecekler gibi, bana iki çuval kumdan yükleyip bıçağınla deliver, etim ısınmıyor” diye atı söylemiş. İki çuval kum yükleyip uzaklaşınca gerçekten etinin kırçlaşması artık gitmiştir. Çambı dibi bir kez dolanarak 830 koşup geldiğinde iki şivişkinin yanında koşmaya başlamış. Aralarında bir şey tutmuş, içerek gidiyormuş.

-Bu nedir? diye oğlan sormuş.

835 -“Aramızda (tuttuğumuz) susuzluğu gideren bir şeydir, at üstünde susamadınız mı oğlum” diye oğlana sunmuş. Oğlan atının dizginini çevirerek, yan yana gelip yudumladığında ağı zehir olmuş. Oğlan da bilincini kaybetmiş. İki şivişkin inip gelerek, Han-Şilgi’yi hiçbir yere

gidemeyecek biçimde üst üste köstekleyip, Tölgeçi'nin oğlu Tölee-Şınar'ı bir daha kişi olmasın diye kapatıp bastırmışlar. O gün obada kalan Belgeçi'nin oğlu Belee-Şınar kehanetler kitabını açıp bakıyormuş.
 840 Açtığında bakar ki; ata binen adamına iki şivişkin ağı zehir içirtmiş, atı demir köstek ile üst üste kösteklemiş, Tölgeçi'nin oğlu Tölee-Şınar'ın kulağını altın kadehle kapatıp bastırmışlar. Altın kadeh çevrilemezse kişi bir daha olmaz olarak göstermiş. Han-Buuday'a hemencecik söylemiş.

Han-Buuday aceleyle dokuz gözlü odlü bakacını çıkararak,
 845 bakmaya başlamış. Baktığında Han-Şilgi atı demir kanca ile hiçbir yere gidemeyecek şekilde kösteklenmişmiş.

Han-Şilgi, ağzından yat²¹ sıçratınca, iki şivişkinin atı, çalılığın başında kara alaca kağıt olarak uçmuşlar.

Han-Buuday bakınca, sert kara yayının kirişini vınlata tınlata
 850 germiş. Sivri uçlu mızrağını gereği gibi ardına kadar, doğrultusunu kaldırıp çekmiş de çekmiş.

“O kişinin kulağındaki altın kadehi yere devirebilsem!” diyerek bırakmış. O kişinin kulağındaki altın kadehi yere devirip, o şey kangirt diye ses çıkarınca, o kişi ayağa kalkmış. Dağ tarafındaki şey, vızıltıyla
 855 uzaklaşıp, şahinden hızlı aşık kemiğine vurarak varıp tutunca, Han-Buuday'ın sivri uçlu mızrağı imiş, hızlıca sadağına sokmuş. Atına koşarak geldiğinde, atı hiçbir yere gidemeyecek şekilde demir köstek ile üst üste kösteklenmiş hâldeymiş.

Demir kösteğin sapını iğne çuvaldız deliği gibi hızla koparıp alarak,
 860 atına bindikten sonra devam etmiş. Hızla yoluna devam ederken, iki şivişkin yaya koşuşuyorlarmış. Yaklaştığında iki şivişkin; “attan koşumdan yaya kaldık, Han-Şilgi'nin boyu uzundur, (bizi atının) arkasına alır mısın”? demişler.

“Yok, başka!” diyerek iki bacağını kırarcasına vurup, gitmiş. Halk
 865 obadan çıkarak (yola) baktığında on binlerce yat¹⁹ yayılmıştı.

Han-Buuday:

-“Benim atım gelirken böyle olur” demiş.

Göklerin oğlu Demir Möge:

870 -“Benim atım nefesi böyledir” diye kızmış.

Sonra yetip gelince, Han-Buuday’ın Han-Şilgisi imiş.

Han-Buuday:

“-Benim atış turuşum olmuştur!” diye toplanan halka söylemiş.

Göklerin oğlu Demir Möge:

875 -“Kahrolası! Senin karşıdaki benim kayın babamdır”, diye kızıp sinirlenerek kızıp çıkmış.

Uzun-Sarıg Möge bir kulaçlık sarı kadağı tutarak:

880 -“İkiniz de bitirin bakayım, yarın tam öğlen vaktinde dünyaya âleme denk kutsal sarı bozkırın tam ortasında birbirinizle tutuşursunuz”, diye bunu söylemiş.

Han-Buuday da koşarak, obanın önündeki göle bakan çayırın kıyısındaki, küçük bez otağına dönüp gelmiş.

885 Han-Buuday bir bakar ki, Göklerin oğlu Demir Möge seksen kişinin dikkatle diktiği, seksen maral derisinden şodak-şuudağını²⁰ ıkına sıkına çekip, görev alıp, üstünü düzeltmiş, kutsal sarı bozkırın yukarisına o akşam iki boş dağı yerinden koparıp, ardısıra atmış, peşrev çekip çıkmış.

890 Han-Buuday da, seksen kişinin dikkatle diktiği, seksen maral derisinden şodak-şuudağını ıkına sıkına giyinip, iki boş dağı yerinden koparıp, uçsuz bucaksız sarı bozkırın yukarisına sırayla atmış, peşrev çekip çıkmıştır.

Çıkarken, Göklerin oğlu Demir Möge uçsuz bucaksız sarı bozkırın başından aşağıya doğru peşrev çekerek, bağırıp çağırıp:

“Dün akşamki kişiyim, ne yaptın, ne ettin!” diye yaklaşıyormuş.

895 Göklerin oğlu Demir Möge, Han-Buuday’a yaklaşıarak, az önce (elinde), oraya buraya oynattığı boş dağ ile göğsüne vurmuş. Onunla, göğsünün ortasına vurunca, çamur atılmış gibi yayılıp kalmış. Han-Buuday, ne kadar sinir verici birisi deyip, göğsüne az önce oynadığı dağ

ile vurduğunda yine de çamurla vurmuş gibi göğsüne yayılmışmış. İki er
900 uçsuz bucaksız sarı bozkırın başına sonuna etimiz ısınsın, yarışıp
koşturalım deyip yarışıp koşturup durmuşlar.

Han-Buuday bir de bakar ki; Göklerin oğlu Demir Möge ak buluda
yaslanmış duruyormuş. Han-Buuday, ben nasıl yapacağım diyerek, kara
buluda dayanıp durmuş.

905 “Göklerin oğlu Demir Möge, Han-Buuday’ın eti kanı ne kadardır?”
diye etrafından incelercisine baktığında, budunun eti değirmi ak tayga ile
denk, boynunun eti yuvarlak ak tayga ile denk, alnına baktığında yalçın
ak buzul gibi, iki omuzunun eti iki sarı sırt gibi imiş.

Göklerin oğlu Demir Möge “böyle çok güçlü kişiyle
910 karşılaşacağıma karşılaşmamış olsaydım, tutuşacağıma tutuşmamış
olsaydım”, diye düşünüp, arkasına baktığında ağlayıp, Han-Buuday’a
doğru baktığında kahkaha atıp duruyormuş. Fakat, “er kişi bir kez payına
düşenden (rakibinden) sırt çevirirse sonraki hayatında akıtmalı kara boğa
olarak doğacakmış denilir”, diye ak buluduna yaslanıp duruyormuş.

915 Han-Buuday, Göklerin oğlu Demir Möge’nin eti kanı ne kadarmış
diye baktığında, yuvarlak ak tayga gibi, yalçın ak buzul gibi, iki omuzunun
eti iki sarı sırt gibi imiş.

Han-Buuday “böyle çok güçlü kişiyle tutuşacağıma tutuşmamış
olsaydım, döğüşeceğime döğüşmemiş olsaydım”, diye düşünüyormuş.
920 Fakat, “er kişi bir kez döğüşeceğinden, payına düşenden (rakibinden) sırt
çevirirse, sonraki hayatında akıtmalı kara boğa olarak doğacakmış
denilir”, diye kara buluduna tekrar yaslanmış.

İki yönden, yeri göğü zangırdatarak peşrev çekip uçsuz bucaksız
kutsal sarı bozkırın tam ortasında karşılaşarak; boğalar gibi göz altından
925 bakışıp, buğralar gibi dizleşmişler (itişmişler).

Göklerin oğlu Demir-Möge:

-Eğer seni vurursam, “Han-Şilgi atım, ne yaptın, neredesin!” diyecek
ağız olmaz mı, arkadaşım?, diye sormuş.

-“Bende öyle söz olmaz, arkadaşım benden öyle söz çıkarsa,

- 930 benim Han-Şigi atım beni öldürür”, diye Han-Buuday yemin ediyormuş.
 -“Eğer ben seni vurursam, “kara yer anam, mavi gök babam”
 diyecek, sende öyle ağız olmaz mı dostum? diye Han-Buuday sormuş.
 -“Bende öyle ağız yok, benden öyle söz çıkarsa, mavi gök babam
 beni derhâl öldürür” diye yemin ediyormuş.
- 935 İki er, kara kaya ile ak kayanın vuruşması gibi, hak hük diye
 tutuşmuşlar. Dağ yerini, çöl yerini yar yapıp; kuru yerden su çıkarıp, sulu
 yer kuruyuncaya kadar tutuşmuşlar. Bir ayın otuz gününde, iki ayın altmış
 gününde, üç ayın doksan gününde tutuşmuşlar. O yerin toz toprağına
 yuvalı kuş yuvasından azıp, çocuklu kişi çocuğundan azıp, yavrulu
 940 hayvan yavrusundan azmışmış.
- Göklerin oğlu Demir-Mögenin iki koltuğundan üç yaşındaki inek
 gibi ak köpük çıkıyormuş. Böyle olduğunda,; Göklerin oğlu Demir-
 Möge’nin bastığı ayağı yere çakılı kazık gibi, kara yere cızırtıyla çakılıp
 girip, tuttuğu eli demir kısaç gibi, Han-Buuday’ın iki pazısını demir kısaç
 945 gibi dağlayarak giriyormuş. Göklerin oğlu Demir-Möge’nin eti kızıp Han-
 Buudaydan tuttuğu yerini oyarak yakıyormuş. Han-Buuday’ı dünyasına
 doğru tekmelemek isteyince, çaylak hızına aldırmadan, aşık kemiğine
 vurarak âlemine atmak isteyince şahin hızına aldırmadan duruyormuş.
 Han-Şilgi at bakar ki; Göklerin oğlu Demir-Möge’nin eti kızmış, Han-
 950 Buuday’ı yakalayıp tutacak çare yokmuş. Han-Şilgi at yat tıksırığını
 tıksırdığında, Göklerin Oğlu Demir-Möge’nin üzerine zaman zaman keçe
 halı kadar kar yağıp duruyordu. O zaman Demir Möge’nin eti yeniden
 kararıp, sönüp inmiştir. Bu sırada Han-Buuday’ın koltuğundan iki tane üç
 yaşındaki inek gibi kara köpükler çıkıp, iki gözünün altından iki tane üç
 955 yaşındaki inek gibi kara köpükler çıkmışmış. Nihayet zavallı erin bütün eti
 fırtına koparıp, bütün eti kaynamış. Böyle olduğunda Han-Buuday’ın
 bastığı ayağı, çakılı kazık gibi kara yere doğru çakılıp girip, tuttuğu kolu
 demir kısaç gibi, Demir-Möge’nin tuttuğu yerinden dağlamış. Göklerin
 oğlu Demir-Möge’nin dünyasına doğru tekmelemek isteyince çaylak
 960 hızıyla yakalanmamış, âlemine doğru aşık kemiği gibi atmak isteyince

şahin hızıyla alınmamış. Böyle olduğunda Göklerin oğlu Demir-Möge'yi, ince kemiğini şakırdatırcasına, gözünden kıvılcımlar çıkarcasına fırlatıp, gençliğinden beri birşey kaldırmadığı, vahşi kürek kemiğinin üstüne kaldırıp, mavi göğü sarsacak, kara yeri titreterek alıp yere atmıştır.

965 İşte böyle, Han-Buuday Demir-Möge'nin sandık gibi beyaz göğsüne oturduğunda, üç gün dinlenip, altmış kişinin bitiremeyeceği ak tombak piposunu aralıksız içip, Demir Möge'nin alınının ortasına külünü döküyordu.

970 -"Öldürülecek kişinin sözü alınır, kesilecek ineğin kanı alınır, sözün ne, arkadaşım?" diye sormuş.

Göklerin oğlu Demir-Möge:

975 -"Söyleyecek sözüm yok, isteyecek dileğim de yok, Soğuk Kızıl Tayga'ya sahip olarak doğan Çeeren-Demiçi atlı Alday-Buuçu denilen kişinin oğlu, Han-Şilgi atlı Han-Buuday denilen kişi beni öldürüp yok ediyor: "Mavi gök babam nerdesin, kara yer annem nerdesin", diye bağırması. Böyle dedikten sonra kocaman kara bulutlar oraya buraya göçüşmeye başladığında: "-Bu kişi de böyle yaptı (andını bozdu), ancak; ben atımı çağırmadım ki dur" diye Han-Buuday düşünmüş. Kara bulut kabardıktan sonra şimşek çakınca, Han-Buuday şahin hızıyla ayağa kalktığında, Göklerin oğlu Demir-Möge'nin üzerine düşmüş, tarla faresi yalayacak ıslaklık yok, fare yalayacak nem yok gibi parçalanmış.

980 Evet, zavallı er, Han-Buuday obasına gelerek:

- "Öldürecek kişimi öldürdüm, basacak kişimi bastım, alacağım kişimi şimdi alırım herhalde?" demiş.

985 Ve, Uzun-Sarıg Möge üç Bolçaglıg boz tepenin en ortasına çıkıverip, küçük borusunu üfleyip az (olan) uyruğunu çağırmış, büyük borusunu üfleyip kalabalık uyruğunu çağırmış, uyruğu toplanıp gelince:

990 -"Kısa ırmağa kısa kazık çakıp, genç kısrakları tutun, uzun kazıklar çakıp büyük kısrakları tutun. Üç günü geçirmeden deniz gibi aragadan toplayın, dağ gibi etten hazırlayın!" diye görevlendirmiş.

Usta demircilerini toplayıp getirterek:

-“Obanın arkasında kutsal sarı bozkırda, üç günü geçirmeden, benim kızımın, güveyimin büyük ak sarayını dünya âleme denk; yüz adanın²¹ kaldıracağı şekilde yapıp hazırlayıp koyun”, diye buyurmuş.

995

Uyruğu, üç günü geçirmeden, deniz kadar aragasını, dağ kadar etini toplayıp getirmiş. Usta demircileri, üç günü geçirmeden, dünya âleme denk ulu ak sarayının doksan dokuz gözlü çekmecesinin içini ak gümüşle doldurup; ancak, yüz adanın kaldıracağı şekilde hazırlamışlar.

1000 Hazırladıktan sonra:

-“Olmuş mu (uymuş mu) dersiniz, olmamış mı (uymamış mı) dersiniz?” diye Möge’den sormuşlar. Möge varıp bakınca:

-“Olmuştur!” diye kabul etmiş.

İşte böyle imiş, yeni evinde üç ayın doksan gününde bütün halk araga içip, şenlik yapmışmış. Şenlik şölen bittiğinde, Han-Buuday eşi ile birlikte sarayında yaşamaya başlamış. Üç gün sonra, Han-Buuday kayın babasının evine varmış, selâm verip saygıyla eğilince, Uzun-Sarıg Möge güveyine dört ayaklı kara masasını kurup, börek çöreğini dizip sarı çayını koymuşmuş. Han-Buuday:

1010

-“Ben yeri yurdu uzak kişiyim. Babamsa yaşlı ihtiyar kişidir. Şimdi üç gün sonra yer yurduma göçüp gitsem nasıl olur?” diye kayın babasından sormuş.

Uzun-Sarıg Möge:

1015

-“Babanın yaşlı ihtiyar olduğu doğrudur, oğlum. Eline obana doğru göçüp gideceğin de doğrudur. Fakat; eskiden senin babandan malıma gelen al yılki var idi, o yılki, şu anda, tam güneşin çıktığı tarafta, yerin göğün kıyısında bin al yılki olmuş. O yılkiyi getirerek, gitsen nasıl olur oğlum?” demiş.

1020

-“Öyle olsun kayın babam”, diye, otağına gelmiş, eşine:

-“Senin baban bin al yılkiyi getirip, ondan sonra yer yurduna doğru göçer misin” der. Eşi:

-“Benim babam, çok kötü niyetli birisidir. Tek kızı olmama rağmen bana da aynı davranıyor. Bin al yılkı; dev gibi, üç filden daha büyük, çelik kılıç tabanlı, yıllık yerden kokuyu alan, aylık yerden sesi duyan şeylerdir. Sen oraya varır olsan, gençliğini mahvedip, güzel boyunu kaybedersin. Onun yerine beni alıp, yer yurduna hızla göçüp dönsen daha iyi olur” demiş.

Han-Buuday:

1030 -“Birincisi kayın babamdır, ikincisi möge kişidir. Kayın babam buyurduğunda hayır demek imkânsız, mutlaka varmalıyım. Er kişi söylediği sözüne sahip çıkmazsa, sonraki hayatında akıtmalı kara boğa olarak doğarmış. Gideceğime gideceğim, varacağıma varacağım,” demiş.

İşte, ertesi gün Han-Buuday Han-Şilgi atına varıp:

1035 -“Han kayın babam beni, bin al yılkıyı getiriver diye söyledi”, demiş.

Han-Şilgi at:

-“O bin al yılkı üç filden daha büyük, çelik kılıç tabanlı, yıllık yerden kokuyu alan, aylık yerden sesi duyan şeydir. Madem öyle; biz akraba, kardeş canlılarız. Bizim annemiz ulu Han-Şilgi kısırak hepimizi Soğuk Kızıl Tayga’nın gölgeli tarafında yedi katlı kara kayayı teperek, üçer üçer yıllarda dönüp yatıp doğurmuşmuş. Onlara ben varayım, beni tanırlar belki. Sen otağına git. Han-Buuday” demiş. Han-Buuday Han-Şilgi atını salıp göndermiş. Han-Şilgi at da ne yapsın, gitmiş. Ta ne zamandan, ta ne zamana kadar gitmiş. Uzun-Sarıg Möge yine bir gün, güveyinin otağına gelmiş. güveyi oturmaktaymış:

-“Henüz gitmedin mi oğlum?” diye sormuş. Han-Buuday:

1050 -“Atıma buyurdum” deyince, Uzun-Sarıg Möge “ atı bile öyle güçlü, benim güveyimin erlerin eri olduğu doğrudur” diye düşünerek dönüvermiş.

İşte böyle, Han-Şilgi at gittiğinde, bin al yılki bir yıllık yerden
1055 kokuyu alıp, aylık yerden sesi alıp, hoplaya zıplaya koşuşup karşısına
çıkmiş. Han-Şilgi at:

-“Bizim annemiz hepimizi Soğuk Kızıl Tayga’nın gölgeli tarafında,
yedi katlı kara kayayı alt üst edip teperek, üçer üçer yıllarda dönüp
doğum yapmıştır. Nasılsınız abilerim, ablalarım?” diye karşıdan kişneyip
1060 gelmekteymiş. Bin al yılki geldiğinde ” bu da kimdir?” diyerek koklamışlar
ve:

-“Bizim kardeşimiz olduğı doğrudur. Nereden geldin, nasıl nereye
gidiyorsun? Besleyen sahibin var mı, yok mu?” diye sormuşlar.

Han-Şilgi at:

1065 -“Benim sahibim, sizlerin sahibi Uzun-Sarıg Möge’nin güveyi, Han-
Buuday denilen kişi sizleri getirmem için gönderdi, geldim”.

“-Haydi gidelim, abilerim, ablalarım!” diye Uzun-Sarıg Möge’nin el
obasına doğru birlikte gitmişler.

Uzun-Sarıg Möge yine bir gün, gök gürlemesi gibi bir ses duymuş.
1070 Çıktığında, Han-Şilgi a’t bin al yılkiyi beraberinde getiriyor, bin al yılki ise,
karşısına çıkan bütün hayvanları ezip kırarak, ağılın ortasına girip kalmış.
Uzun-Sarıg Möge, derhâl güveyine giderek:

-“Bu yılkiyi ne otlatabilirim, ne de sahip çıkabilirim, oğlum.
1075 Beslediğim hayvanımın yarısını kırıp geçirdi. Bunları kuzeydeki yurduna
götürür müsün, oğlum” demiş. Han-Buuday bin al yılkiyi obanın baş
köşesinden geçirince, yoluna çıkan şeyleri ezerek, çıkmayanları
korkutarak gitmişler.

1080

IX

İşte böyle, üç gün geçtiğinde Han-Buuday yine kayın babasının
otağına gelince saygıyla selâmlayıp eğilmiş.

1085 -"El obama şimdi göçüp giderim her hâlde, değil mi kayın babam?"
 demiş. Öyle deyince Uzun-Sarıg Möge:

-"El obana göçüp gitmen doğrudur, oğlum. Ama benim bu
 yaşadığım yer çok rüzgârlıdır. Tam kuzeyde, yerin göğün ucuna başına
 sahip olarak doğan Kara-Bula mañgıs var. Onun azı dişinin birini sökerek
 1090 getirip, otağıma direk yapıp yer yurduna göçüp gider misin, oğlum?"
 demiş.

Han-Buuday, öyle olsun deyip, otağına gelerek eşine söylemiş:

-"Senin baban gibi öfke verici ihtiyarı kim görmüştür! Yaşadığım
 1095 yer rüzgârlı yerdir. Tam kuzeyde yerin göğün ucuna başına sahip olarak
 doğan Kara-Bula mañgıs var. Onun azı dişinin biriyle otağıma direk
 yapıp, döner misin dedi", demiş. Karısı:

-"Babam, çok kötü niyetli birisidir. (Kara-Bula) gerçekten, üç filden
 daha büyük, belâlı şaşırtıcı birisidir. Oraya gidersen, gençliğini mahvedip,
 1100 güzel boyunu kaybedersin. Onun yerine beni alarak, çarçabuk yer
 yurduna göçüp git" demiş. Han-Buuday:

-"Kayın baba buyurduğunda mutlaka gidilmelidir. Er kişi söylediği
 sözünü tutmazsa, sonraki hayatında akıtmalı kara boğa olarak doğar
 demiş. Gideceğime gideceğim, varacağıma varacağım," demiş.

1105

X

Sabah erken Han-Buuday ne yapsın, yere bıraktığı okunu silâhını
 yüklenip, Han-Şilgi atına binmiş ve direk kuzey yönüne gitmiş.

1110

Ta ne zamandan ta ne zamana gitmiş. Çok büyük bir Arzaytı-
 Tayga'nın üzerine çıkarak, altmış kişinin içemeyeceği ak tombak
 piposunu yutarcasına çekip, kara deri çizmesine vurup, babasının dokuz
 boğumlu ateşli bakacıyla bakındığında, Kara-Bula denilen şey yıllık
 1115 yerden kokusunu almış, aylık yerden sesini almış, geliyordu.

“-Benim vuruşup tutuşacağım Kara-Bula denilen şey odur” diye ona doğru gitti. Yine giderken; uçsuz bucaksız sarı bozkırın başından Kara-Bula aşırıp geliyormuş. İki boynuzuna bakınca, bir boynuzu üst dünyaya saplanmış, bir taraftaki boynuzu güçlü od olmuş yanıyor, diğer
1120 taraftaki boynuzu donmuş buz olarak çatlayıp sığıyormuş. Üst boynuzunda otuz pehlivan kuruyup kalmış, alt boynuzunda altmış pehlivan kuruyup kalmış.

Han-Buuday yoluna devam ederken, atını yedi yıllık gri aşık kemiğine dönüştürmüştü. Kesesinin içine koyup, (cübbesinin) dört eteğini
1125 beline kadar toplayıp, Kara-Bula’ya doğru gitmişti. Kara-Bula ile sekiz duvarlı otağın kapısı ile törü arasındaki mesafe kadar yaklaşınca, yedi yıllık yedi dallı gri ceylânotuna dönüşmüştü. Kara-Bula yeri koklayıp orayı burayı arayıp koştururken, Han-Buuday deminki kadının verdiği sarı kadağıyla, sıcak boynuzunu tutarak eline dolayıp, mavi kadağıyla soğuk
1130 boynuzunu tuttuğu eline dolayıp, sıcak soğuk boynuzundan birlikte yakalamış. Öyle tutmuş. O tuttuğunda onun toz toprağına yuvalı kuş yuvasından azıp ayrılmış, çocuklu kişi çocuğundan azıp ayrılmış, yavrulu hayvan yavrusundan azıp ayrılmış, böyle olmuştur. Kara-Bula tekmeleyip dururken, Han-Buuday’ın belini koparmıştı. Yine tekmeleyince, koltuk
1135 altından göğsünü koparmış. Öyle olunca Kara-Bula yorulup bitkinleşerek çamurda kaydı ve yüzükoyun düşünce, Han-Buuday iki eli ile Kara-Bula’nın iki boynuzunu alt dünyaya basıp iterek girdirmiş.

Kara-Bula:

1140 “-Ne böyle, ölmeye canı yok, büyümeye yaşı yok yaratıksın. Hangi iş için geldin, neden böyle yapıyorsun?” diye sormuş.

Han-Buuday:

“-Ben arkada kopup kalan kesiklerimi toplayıp gelince neden geldiğimi söyleyeyim. Ben gelinceye kadar sen buraya yatarsın”, diye
1145 Kara-Bula’yı aya ve güneşe yemin ettirip, sözünü andını almıştır. Sözünü andını alınca, Han-Buuday iki eli ile (elleri üstünde) koşup gitmiştir. Bir

yere geldiğinde göğsü durmaktaymış.

“-Ah, bu şey de, çürüyüp kokuşmuş” diye ısırınca, yine bir yere geldiğinde beli durmaktaymış.

1150 “-Zenginlerin obaya attığı deri tahtası gibi bu da ne çürüyüp kokuşmuş, kopup kalır” diye birleştirip, şifalı otlarla tedavi edince, bedeni çelik gibi sağlam olmuştur.

İşte ondan sonra heybesinin içindeki atını dönüştürerek, Kara-Bula’nın yanına geldiğinde o, aynen yatıyormuş.

1155 Kara-Bula:

“Yaşlanacak yaşınız yok, ölecek canınız yok, ne biçim canlısınız? Hangi iş için geldiniz? Babanızın verdiği adınız ne, annenin verdiği sanınız ne? Nereden gelip nereye doğru gidiyorsunuz?” diye sormuş.

1160 “Yedi yerin göğün şapşılğasının ötesinde, Soğuk Kızıl Tayga’ya sahip olarak doğan Çeeren-Demiçi atlı Alday-Buuçu’nun oğlu, Han-Şilgi atlı Han-Buuday denilen kişi ben olurum. Benimle dövüşeyim diye buraya gelebilen sen, öyle neyin nesisin?” diye Han-Buuday da sordu. Öyle deyince Kara-Bula:

1165 “Yerin göğün ucuna kıyısına sahip olarak doğan Kara-Bula denilen canlı benim” demiş.

“Demek öyle! Kayın babam Uzun-Sarıg-Möge senin azı dişinin birisini getirip, otağına direk yapmamı istedi, bundan sonra artık yol gitmeyeceğim iyi oldu” diye Han-Buuday böyle söylemiş.

Kara-Bula:

1170 “-Tamam, öyle ise öyledir her hâlde, eğer sen kötü niyetli er olsan, beni öldürüp dişimi alırsın, eğer iyi niyetli er olsan, uyum-uzlaşa ile alırsın” demiş. Han-Buuday bir kulaçlık sarı kılıcını çıkararak gevşetip karıştırınca azı dişinin birini çıkarıp almış. İki boynuzunu alt dünyadan çıkarmak isteyince od gibi yanan boynuzu kopmuş, mavi buz olarak sıçrayıp
1175 dağılan boynuzu tamamıyla çıkmış. Bundan dolayı tek boynuzlu, tek azı dişli Kara-Bula olmuş. Han-Buuday giderken Kara-Bula söylemiş:

“Seninle bir anneden doğan kardeşler olup yaşayacağım. Senin
1180 yaşadığın yere gideceğim. Kayın baban Uzun-Sarıg’ın obasından yer
yurduna dönüp gittiğinde bana da haber verirsin, birlikte gideriz” demiş.

“Peki, öyle olsun!” diye zavallı er Han-Buuday haber vereceğine
söz verip, Kara-Bula’nın azı dişini enlemesine koyarak geri çıkıp gitmiş.

1185

XI

Gittikçe gidiyormuş.

Böylece obasına gece yarısında varıp, Uzun-Sarıg Möge’nin
otağının kapısını kişi çıkamayacak şekilde Kara-Bula’nın azı dişiyile
1190 kapatıp otağına gelmiş.

Otağına geldiğinde:

“Demek ki bazı yerlerde hâlâ güçlü insan varmış. Kara-Bula seni
öldürmüştür diye düşündüm” diye eşi şaşırılmış. Sabahın erkeninde,
taşların üstüne çiğ düşerken, şafak sökerken Uzun-Sarıg Möge
1195 otağından çıkmak isteyince kapıyı açamadı. Açamayınca, yastık
başından kazarak çıkıp baksa ki, Kara-Bula’nın azı dişiyile, kapının iyice
kapatıldığını gördü. Uzun-Sarıg Möge hızlıca güveyinin çadırına koşup
gelince:

“-Bu şey ile neden kapıyı kapattın sen? Kapıdan çıkamayınca
1200 yastık başından kazarak çıkıp geldim. Bu şey ile otağıma direk yapıp,
çabucak yer yurduna döner misin güveyim!” demiş.

Han-Buuday:

“-Uzak yerden gelen kişinin uyuması ve dinlenmesi gerekiyor.
Neden böyle insanı uyutmayan gürültü patırtı çıkaran adamsın sen!” diye
1205 homurdandı.

Bunun üzerine, Han-Buuday çarçabuk yatağından fırlayıp, kapıya
dayalı olarak duran Kara-Bula’nın azı dişini kapıdan içeri girdirdiğinde
sıgmamış, ayarlayıp yerleştirerek girdirip, Uzun-Sarıg Möge’nin otağına

direk yapınca, otağ dik durmuştur.

1210 İşte böyle imiş, üç gün sonra, ayın yenisinde, günün iyisinde Han-Buuday obasına dönmeye hazırlanıvermiş. Uzun-Sarıg Möge uyruğunu toplayıp getirip, Han-Buuday'a malının ortasından mal, varlığının ortasından varlık ayırıp, en güçlü yüz elli kişiyi yanına vererek:

1215 “-Onlara, yakacak odununuzu toplattırıp, içmek için su doldurtacaksınız”, diye böyle söylemiş. Han-Buuday Kara-Bula'ya haber vermeyi unutup, eşini alıp, obasını göçürüp, yer yurduna doğru göçüp gitmiş. Bir yere geldiklerinde, göletli sulu çayır varmış.

“Burada öğleni geçirmek zordur” diyerek yayvan kazanla gölden su
1220 alırken, (kazan) ortasına kadar bile dolmadı.

“-Böyle yol yolak zor yerden bunca çok davarı nasıl geçireceğim?” diye kayın babasının verdiği malın davarın hepsini bakır kazana koyarak kaynatıp öğlen yemeği yapmış, katı kemiğini iliğini çıkararak, yumuşak kemiğini sıyrarak yeyip, eşi ile Tölgeçiniñ oğlu Tölee-
1225 Şınar, Belgeçiniñ oğlu Belee-Şınar kardeşleri, üçünü birlikte kucaklayıp tutarak heybesine sokup, yanında getirdiği uyruğunu da, yurtlarına geri gönderip, Han-Şilgi atına binip koşturarak gitmiş. Bir yere geldiğinde, arkasından göğe dayanan kızıl toz geliyordu

“-Bilmem arkamdan gelen birinin tozu mu, acaba önümden kaçan
1230 savaşçının tozu mu, bunu nasıl bilirim” diye sert kara yayının kirişini uğultu çıkarırcasına gerip, güçlendirip, sert kara okunun ucunu sağından solundan sokup bileyip beklemeye başladı.

Bir de bakar ki, Kara-Bula imiş. Kara-Bula gelerek:

“-O yerden gittiğinde bana neden haber göndermedin
1235 ağabeyiciğim?” diye sordu.

Han-Buuday:

“-Yerim yurdum uzak, babam da yaşı yetip, karıyıp kocamış, acele edince haber vermeyi unutmuşum, birlikte gidelim” deyince Kara-Bula ile birlikte gitmişler. Öyle gidince daha önceki göğe dayanan tüysüz kara

1240 kabuktan çadıra denk gelip girdiklerinde daha önceki zayıf kuru yüzlü kadın selâm verip saygıyla selâmlamış.

Zayıf kuru kadın kardeşlere parmak başı gibi fincanda çayını koyup, küçük tabakta tatlı yiyeceklerini verip:

1245 “-Yaptığın işini bitirdin mi? oğlum” diye sormuş.

“Bitirdim, ninem” deyince:

“-Şimdi giderken oğullarımı diriltip saliver, oğlum” diye yalvarmış.

“Ona üzülüp endişelenme ninem”, diye Han-Buuday cevaplamış.

1250

XII

Böylece iki kardeş birlikte gitmiş. Giderken oklayıp bıraktığı adamla karşılaşmış, hâlâ bağırp çağırın canlı, nefesli imiş. Onun okunu çıkarıp, şifalı otu ile iyileştirince:

1255

“-Ben de ağabeyim ile birlikte gideceğim” deyivermiş.

Şimdi ne yapsın, üç kardeş olarak yola devam etmişler. Giderlerken, (Han-Buuday’ın) ortada (ikinci) öldürdüğü kişinin yanına varınca, belini bir ırmaktan, göğsünü bir ırmaktan bulup alarak yerine

1260 koyup, şifalı otlarıyla iyileştirmiş, bırakınca:

“-Ben de ağabeyim ile birlikte gideceğim” deyivermiş. Artık dört kardeş olarak yola devam etmişler. Böylece giderlerken, başta öldürdüğü adamın yanına varınca, belini bir ırmaktan, göğsünü bir ırmaktan bulup alarak yerine koyup, şifalı otlarıyla iyileştirmiş. Bırakınca:

1265

“-Ben de ağabeyim ile birlikte gideceğim” deyivermiş. Artık beş kardeş olarak yola devam etmişler. Giderlerken, göklere ulaşan demir kayaya denk gelmişler. Han-Buuday (atıyla) kayanın zirvesine zıplayıp aşarak geçiverince, Kara-Bula da zıplayarak aşmış. Üç kardeşten haber

1270 yoktu. O kadar baktılar ki; bu sürede kazanda su kaynatılabiliyordu, demir

kayanın ardında başları görünüp:

“-Ağabeyiciğim, ağabeyiciğim!” diye bağırarak aşağı kaydılar. O kadar baktılar ki; bu sürede kazanda su kaynatılabilinirdi, beklemişler. Üç kez başları görününce:

1275 -Ağabeyiciğim, ağabeyiciğim! diye yeniden kayıp aşağı düşmüşler.
Han-Buuday:

“Bunlar zavallı şeylerdir” diye, geriye aşırıp zıplayıp, üç kardeşi heybesinin içinde üç kişinin üstüne- altı kişi kılıp sokup, demir kayayı yeniden aşarak gelip, Kara-Bula ile yola devam etmişler. Giderlerken, az
1280 önceki zehirli kara denize gelip, aynı şekilde aşarak geçmiş. Kara-Bula da dağların başına basarak aşırıp geçmiş.

Yola devam ederlerken, Erlik-Lovuñ Han'ın obasının ardındaki Kalçaa Dalay Gölü'ne geldiklerinde altın boyunlu ördek donuna girerek yüzüp geçmişmiş. Erlik-Lovuñ Han çıkıp gelerek:

1285 “-Şu (o) yüzüp giden ördek bizim dünyanın ördeği değil, aydınlık dünyanın ördeğidir”, diye bağırınca:

“-Alçak, rezil anlamıştır”, diye Han-Buuday ve Kara-Bula altın boyunlu su kuşu olmuşlar. Erlik-Lovuñ Han yine anlayınca altın başlı kaz olmuşlar, yine de anlayınca kızıl başlı kuğu olmuşlar, onu da anlayınca su
1290 köpüğü olarak yüzüp çıkıvermişler.

Erlik-Lovuñ Han:

“-Seni alçak, Soğuk Kızıl Taygayı ele geçirerek doğan, Çeeren-Demiçi atlı, Alday-Buuçu'nun oğlu Han-Şilgi atlı Han-Buudaysındır.
1295 Giderken, gelirken saygılarını sunmadın, sana göstereceğim, bekle” diye tehdit etmiş.

Han-Buuday ve Kara-Bula ikisi gidiyormuş. Giderken kara mağarayı geçip, kızaa kara ırmağın yukarısına vurarak aydınlık yere çıkıp gelmişler, Albıs, Şulbus Han adlı baba ile oğlun yer yurdunun yanından
1300 geçerken Tölgeçiniñ Oğlu Tölee-Şınar, Belgeçiniñ Oğlu Belee-Şınar adlı iki amca çocuğu:

“Albıs, Şulbus Han’a selâm verip görüşerek geçiniz, ondan başka yasak yok” demişler.

Han-Buuday:

1305 “-Selâmlaşma zamanı selâmlamışım,görüşme zamanı görüşmüşüm, şimdi görüşmeyeceğim” diye Han’ın obasının önünden koşturmuşlar.

Albıs, Şulbus adlı baba ile oğul otağdan çıkıp koşarak gelmiş.

“-Soğuk Kızıl Taygayı ele geçirerek doğan, Çeeren-Demiçi atlı, Alday-Buuçu’nun oğlu Han-Şilgi atlı Han-Buuday sensin sen, giderken
1310 görüştün, gelirken görüşmedin, kahrolası, görürsün emi!” diye tehdit etmiş.

XIII

1315 İşte böyle, Han-Buudayla Kara-Bula yola devam ettiler. Böylece kamçılıyarak el obasına yetip gelmişler. Yetip gelince, babası Alday-Buuçu memnun olup sevinip, odun ocağın üzerinden atlayıp zıplıyordu.

“-Tek oğullu Alday-Buuçu (iken), beş oğullu olmuşum ben” diye sevinip bağırıyormuş.

1320 Alday-Buuçu ihtiyar üç bolçaglıg boz tepenin en ortasına çıkarak büyük boru üfleyerek kalabalık uyruğunu çağırılmış, küçük boru üfleyerek yaşça az (olan) uyruğunu çağırılmış, uyruğu toplanıp gelince:

“-Kısa ırmağa kısa kazığınızı çakarak genç kısrakları yakalayın, uzun ırmağa uzun kazığınızı çakarak büyük kısrakları yakalayın. Üç günü
1325 geçirmeden, dağ kadar etten, deniz kadar aragadan toplayıp getirin” diye buyurup, usta demircilerini toplatıp getirterek:

“-Oğlumun gelinimin sarayını obanın arkasında kutsal sarı bozkırın ortasında, dünya âleme denk, ancak yüz adanın kaldıracığı şekilde yapıp hazırlayınız”, diye öğüt nasihat vermiş. Uyruğu dağılarak, üç gün içinde,
1330 deniz kadar aragasını toplayıp, dağ kadar etini pişirip getirmiş, usta demircileri gönderip, üç günün içinde, obanın ardında kutsal sarı bozkırın ortasına dünya âleme denk ulu ak sarayını, yüz adanın kaldıracığı

şekilde hazırlayıp, doksan dokuz gözlü çekmecesinin içini ak gümüşle doldurmuş, Alday-Buuçu gelince:

1335 “-Olmuş mu, olmamış mı?” diye sormuşlar.

Alday-Buuçu ihtiyar:

“-Olmuştur, uygundur!” diye kabul etmiş.

Böylece, yeni otağda, üç ayın doksan gününde herkes araga, kımız içmiş.

1340 Bunun sonunda, Han-Buuday yanında getirdiği dört kardeşine uyruğunun içinden dört kızı alıp, saraylarını dikip vermiş. Alday-Buuçu ihtiyarın beş oğlunun hepsi evli barklı olmuş, ihtiyar sevinerek kutluyormuş.

Evet, beş oğlu üç ayda avlanıp, av hayvanlarını kırıp durmuşlar.

1345

XIV

İşte böyle imiş, yine beş kardeş birlikte ava çıkmışlar, avlanırken
1350 çok ulu olan cam tayganın kuzey yamacına çıktıklarında, uçsuz bucaksız sarı bozkırın ortasında, sıradağ sarı sırt gibi, çok büyük biri, kuru ağaçlı ormanı dağıtarak, sık ağaçlı ormanı dımdızlak yapıp ağaçları toplayarak, ulu ateşini gökyüzüne dayayıp ateş yakmış, sırtüstü uyuyormuş. Beş kardeş yanına koşup gelmişler.

1355 Han-Buuday atından inerek:

“-Merhaba” demiş. Dev adam uyumaya devam etmiş.

Han-Buuday:

“-Selâm verildiğinde susan alçak” diye, bir tokat atınca:

“-Merhaba” demiş. Sessizlik. Üç kez tokat atınca, üç kez selâm

1360 vermiş, ses yok.

“-Ne biçim sinir verici alçakmış! Bir günlük yere gidip, sırtına koparırcasına vuralım!” deyince beş kardeş bir günlük yere zıplayıvermişler. Han-Buuday atından inip, sert kara yayının kirişini uğultu

1365 çıkarırcasına gerip, sabahki ışıkla çekmeye başladığını (yayını) akşamki kızılığa kadar çektiğinde, yayının alt kısmından altmış ejder uluşup, alt âleme girip, üst kısmından otuz ejder uluşup, üst âleme çıkıp, on parmağının başından kan damlayıp, okunun başından isi püskürdüğünde:

“-Uyuyan dev adamın sırtını koparırcasına değ!” deyip okunu serbest bırakmış. Ok değince ak kayaya değmiş gibi kayıp geçivermiş.

1370 Deminki dev adam:

“-Kuru ağaçlı yerin ağacı mıydı böyle dağılan?” diye, sırtını ovuşturup tekrar uyumuş. Beş kardeş yine yanına gelmiş. Han-Buuday atından inerek bir tokat atıp:

1375 “-Merhaba” demiş. Uyuyan kişi ayağa sıçrayıp, beş kardeşi atlarıyla kendileriyle birlikte avcuna aldığı anda tek avcuna tam gelmiş. Sonra da, hepsini kucağına basarak tekrar uyuyuvermiş.

İşte, böyle imiş, Alday-Buuçu ihtiyar üç aylığına ava gönderdiği oğullarını düşününce, üç yıldır haber alamıyormuş.

1380 “-Benim oğullarımdan nasıl haber yok?” diye üç ayın doksan gününde düşünmüş. Düşününce aklına fikrine hiçbir şey gelmeyince:

1385 “-Yaşlı, ihtiyar kişinin, benim aklıma fikrime ne gelir ki?” diye üç yıldır açmadığı kutsal kara kitabını açıp bakmış. Açtığı anda, beş oğlunu atı koşumu ile birlikte yer oğlu Çerzi Möge Dag-İrgek denilen kişi avucuna basmış, hâlen uyuyormuş.

“-Ne kadar sinir verici, alçakmış, beş oğlun beşini birden basıp uyuyor” diye Alday-Buuçu ihtiyar, sinirlenmez bedeni sinirlenip, öfkelenmez bedeni öfkelenip, ön dişlerini ezerek çiğneyip, yan dişlerini yarararak çiğnemiş.

1390

XV

İşte, Alday-Buuçu ihtiyar savaşa götürdüğü okunu yayını yüklenip, Çeeren-Demiçi atına binip, beş oğlunun ardından gitmiş. İhtiyar giderken

1395 yüksek sesle bağırınca, kaya taş parçalanıp dağılıyormuş. Arzaytı cam tayganın üzerine çıkınca bakar ki; Dag-İrgek beş oğlunu (avcunda) basarak uyuyormuş.

“-Kişinin beş oğlunun beşini birden basıp uyuyan iyi (rahat) birisin, Dag-İrgek! Ustaların yaptığı gök demir ile mi görüşelim, kaderin yaptığı
1400 yağlı yumruklarla mı görüşelim? diye mavi göğü titretecek, kara yeri sarsacak kadar bağırmış. Yer oğlu Dag-İrgek o sestten uyanıp yerinden sıçrayınca, beş oğul sağ salim bir şekilde, atları koşumlarıyla birlikte çekip çıkmışlar.

Alday-Buuçu cüppesinin eteklerini kemerine takarak, cam
1405 tayga'nın önünden geçerken, bakar ki, Dag-İrgek cüppesinin eteklerini kemerine takmış, iki Bolçaglıg boz tepeyi üstüste koymuş geliyormuş, onu görünce; “ben bunu yapamaz mıyım”, diye o da iki Bolçaglıg Boz tepeyi yerinden kopararak, bir elinden diğer eline atarak geliyormuş. Öyle böyle gelirken, Yer oğlu Dag-İrgek elinde tuttuğu boz tepenin birisini,
1410 Alday-Buuçu'nun göğsüne attığında ıslak çamur gibi yayılmış.

“-Ne kadar sinir verici alçakmış!” diye Alday-Buuçu da elinde tuttuğu boz tepenin birisi ile Dag-İrgek'in göğsüne attığında da ıslak çamur gibi üstünden yayılmış.

İki er karşı karşıya gelince, boğalar gibi kaş altından bakışıp,
1415 buğralar gibi dizleşip tutup çekerek, ak kara kayalar gibi çarpışıyorlardı. O yerin toz toprağına yuvalı kuş yuvasından azıp, çocuklu kişi çocuğundan azıp, yavrulu hayvan yavrusundan azmışmış.

Öylece güreştiklerinde, Dag-İrgek'in iki koltuğundan iki tane üç
1420 yaşındaki inek gibi ak köpükler damlayıp düşüyormuş.

Alday-Buuçu ihtiyar:

“-Bağışla, bu nedir, dostum?” diye sormuş.

“-Ben eski insanların konuşmalarından duymuştum. İyi erin vücudu ısındığında öyle olurmuş. Alday-Buuçu ihtiyar, dikkatli ol!” diye Alday-
1425 Buuçu'yu dünyasına doğru atmak isteyince, çaylaktan daha hızlıca kaçıp,

âlemine aşık gibi vurup atmak isteyince şahinden daha hızlı kaçmış, böyle olmuş. O Alday-Buuçu'nun iki koltuğunun altından iki tane üç yaşındaki inek gibi kara köpükler çıkıp saçılmıştır.

"- Bağışla, bu nedir, dostum?" diye Dag-İrgek sormuş.

1430 "-Eski insanların konuşmalarından duymuştum. İyi erin vücudu ısınınca öyle olurmuş. Sağlam olmayan kendini sağlamlaştırmış, tutunmayan kendin tutunmuşsun, dostum diye, Alday-Buuçu'nun bastığı ayağı çakılmış kazık gibi, yere çakılıp, tuttuğu eli demir kıskaç gibi olduktan sonra Dag-İrgek'in küçük kemikleri çatırdatırcasına, iri kemikleri 1435 gıcırdatırcasına, gözünün kulağının odunu kıvılcım çaktırıp, döndürerek, gençliğinden beri bir şey kaldırmadığı vahşi kürek kemiklerine kaldırarak; mavi göğü çatlatarak, kara toprağı titreterek savurmuştur. Alday-Buuçu Dag-İrgek'in sandık gibi apak güzel göğsünün üzerinde altmış kişinin çekemeyeceği ak tombak piposunu iştahla emip çekmiş:

1440 "-Öldürülen hayvanın kanını alırlar, öldürülen kişinin sözünü alırlar, söyleyecek sözün ne?" diye sormuş.

Dag-İrgek:

"-Sonradan doğan kardeşim de yok, önceden doğan abim de yok. Sana gelen şeye ben, bana gelen şeye sen var, kardeş olalım" demiştir.

1445 "-Bundan sonra bana karşı gelersen nasıl olur?" diye Alday-Buuçu sorunca:

"-Senin bu okunun ucundan ölürüm", diye Dag-İrgek okun başını yalayıp, yemin etmiş. O zaman Dag-İrgek'i bırakan Alday-Buuçu ihtiyar, obasına gelmiş.

1450 Obasına gelince, huzurlu, güvenli yaşayıp durmuşlar.

Alday-Buuçu da koca ihtiyar olup yaşlanmıştı.

Yaşlanınca:

"-Biriniz obayı idare etse, dördünüz avlansa nasıl olur, oğullarım?" diye söylemiş. Beş kardeşin dördü avlandığında, birisi obayı idare etmiş.

1455 Bir seferinde, dört küçük kardeşi avlanmaya gitmiş, Han-Buuday obayı idare etmek için kalmış, böyle imiş.

XVI

1460 Han-Buuday bir gece uyumuş, uyanınca, yatağında uyuyan altın prenses eşi yokmuş.

“-Benim eşim nereye gitmiş?” deyip, yüz samur derisinden yorganını başına çekip, yüzüstü yatarak düşünmüş. O düşününce, bir zamanlar Erlik-Lovuñ Han tehdit edip korkutmuş, o eşini alıp gitmiş, -
1465 böyle olmuş

Ak ipliğin kara iplikten ayrılmadığı sırada, Han-Buuday kimseye bildirmeden, savaşta kullanacağı okunu silâhını yüklenip, Han-Şilgi atına binip, tam kuzey tarafına koştu. Ta ne zamadan, ta ne zamana gitmiş, gitmiş. Erlik-Lovuñ Han’ın yer yurduna gelince Han-Buuday yüksek sesle
1470 bağırınca, kayanın taşın zirvesi ufalanıp dağılıyor, alçak sesle bağırınca ormandaki ağaçların başı ufalanıp dağılıyormuş. Erlik-Lovuñ Han’ın obasına gittiğinde iki çadır varmış. Erlik-Lovuñ Han’ın oğlunun sarayının kapısına koşarak gelip, kapısını kamçı ile açtığında eşi orada oturuyormuş.

1475 “-Erlik-Lovuñ Han’ın oğlu! otağda mısın yerde misin? Beri çık!” deyince çıkıp gelmiş, bir tutumluk bile olmamış, döndüre döndüre kara toprağa, doksan kulaç derinliğe sokup çakıp, yeniden çekip çıkarıp getirerek:

“-Öldürülen hayvanın kanını alırlar, öldürülen kişinin sözünü alırlar,
1480 söyleyecek sözün ne?” diye sormuş. Erlik-Lovuñ Han nihayet çıkıp koşarak gelip:

“-Soğuk Kızıl Taygayı ele geçirerek doğan, Çeeren-Demiçi atlı, Alday-Buuçu’nun oğlu Han-Buuday, sonunda geldin mi?” deyince:

1485 “-Evet geldim” demiş.

Erlik-Lovuñ Han bağırılmaz deneni bağirtisini çıkardığında, Han-Buuday’ın kalbi durup ölmüş.

Alday-Buuçu ihtiyar yine, bir gün düşünürken, oğlu ile gelini kaybolalı otuz kırk yıl olmuşmuş. “Benim oğlum gelinim nereye gitti?”
 1490 deyince, üç yıldır açmadığı kutsal kara kitabını açınca bakar ki, Erlik-Lovuñ Han gelinini çalmış, oğluna vermiş, oğlu peşinden gelince, öldürmüş, böyle görünmüştür.

Alday-Buuçu ihtiyar:

“-Ne kadar sinir verici alçakmış!” diye ön dişlerini ezerek çiğneyip,
 1495 yan dişlerini yararak çiğnemiş; sinirlenip öfkelenmiş.

İşte böyle, Alday-Buuçu ihtiyar, savaşçıya gereken alet edevatını kemerine asıp, Çeeren-Demiçi atına binmiş:

XVII

1500

“-Erlik-Lovuñ Han’ın el obası neredesin?” diye kuzeye doğru gitmiş.

Erlik-Lovuñ Han’ın yer yurdunun kıyısına gelip, yüksek sesle bağırınca, yer gök sallanıyor, alçak sesle bağırınca kaya taş parçalanıp
 1505 duruyormuş. Erlik-Lovuñ Han o bağırıtı çağırıtıyı duyunca:

“-Bu da neydi?” deyince bakar ki, Alday-Buuçu öfkelenip sinirlenip gelmekteymiş.

“-Eski düşmanım, Alday-Buuçu denen kişi sonunda gelmiş.
 1510 Öfkelenen sinirlenen ciğeriyle (haliyle) beni öldürmesin (kişi öldürür mü ki)!” diye kapının sövesinde enik, it yavrusu olarak değişip yatmıştır.

Alday-Buuçu ihtiyar Erlik-Lovuñ Han’ın otağının kapısından girince, kapıyı kamçı ile açmış, Erlik-Lovuñ Han yokmuş.

“-Erlik-Lovuñ Han otağda mısın yerde misin, ölü müsün, diri
 1515 misin?” deyip atından inip otağa girince, Erlik-Lovuñ Han’ın kapının sövesinde enik, it yavrusuna dönüşüp yattığını gören Alday-Buuçu :

“-Seni alçak, insan görünce bir de enik, it yavrusu olarak mı değiştin? Alçak herifi kapıya vurarak parçalayayım” deyip, enik it

yavrusunu tutarak kapıya kaldırdığında:

1520 Erlik-Lovuñ Han:

“-Affet, canıma acı, Alday-Buuçu, oğlunu diriltirim ve gelinini de veririm, alıp git”, diye yalvarmış.

Ama, Erlik-Lovuñ Han Han-Buuday’ı diriltememiş:

1525 “-Şimdi Alday-Buuçu’ya öldürüldüğümdür” diye bunalmış.

Han-Buuday’ın eşi:

“-Hayatta iken çizmenin keçesinin üzerinden geçmeyeyim demiştim, Han-Buuday, beni hatırlıyorsan bir kez dön”, diye iç eteği ile belinden sallayıp, üzerinden atladığında bir kez dönmüş.

1530 “-Hayatta iken çizmenin üzerinden geçmeyeyim demiştim, Han-Buuday, beni hatırlıyorsan iki kez dön”, diye iç eteği ile belinin üstünden sallayıp, üzerinden atladığında iki kez dönmüş.

“-Hayatta iken cüppenin eteklerinin üzerinden geçmeyeyim demiştim, Han-Buuday, beni hatırlıyorsan kalkıp gel”, diye iç eteği ile ensesinin üstünden sallayıp, üzerinden atladığında, Han-Buuday:

1535

“-Oy! ben ne kadar uyumuşum” diye yüzünü ovuşturarak ayağa kalktı.

Babası:

“-Bu yere gelip neler neler yaptın, oğul?” diye sormuş.

1540 Han-Buuday:

“-Erlik-Lovuñ Han’ın oğlunu vurup, öldüreyim deyince babası görüp, bağırmadığı bağirtisini çıkardığında ödüm koptu ve uyuyuverdim”, diye bunu söylemiş.

Erlik-Lovuñ Han:

1545 “-Alday-Buuçu, endişelenme, seni listeden sileyim, diyerek, Erlik-Lovuñ Han’ın listesinden ölmez, bengü kılıp, Alday-Buuçu’nun adını silmiş.

1550

İşte böyle, Alday Buuçu da oğlunu gelinini yanına alarak yer yurduna dönmüş. Ayın ayı ile, yılın yılı ile gitmişler, el obalarına ulaşmışlar.

Alday-Buuçu obasına gelince daha da yaşlanıp kötüleşmiş, beş
1555 oğluna:

“-Biriniz avlandığında dördünüz obayı idare etse nasıl olur oğullarım?” deyince oğulları: -Babamızın dediği doğrudur! Diye kabul etmişler.

Evet, beş kardeşin birisi avlanınca dördü obayı idare etmiş, bu
1560 şekilde yaşamışlar.

Han-Buuday yine bir gün avlanmaya çıktı. Güney yamaçta ayt diye bağırdığında kuzey yamaçta elli altmış dişi kara sığıni kesip kurutup, kuzey yamaçtan eyt diye bağırdığında güney yamaçta elli altmış erkek kara sığıni öldürüp kurutmuş. Böyle (ondan bundan) avlanarak, obasına
1565 dönüp gelmiş. Obasına gelince, kuyt diyecek kuzgun da yok, sayt diyecek saksağan da yoktu; insan başı kozalak gibi (yerlerde), insan kanı dize kadar çıkıyordu.

İki kişi kapı önünde tutuşup güreşmiş, tam kuzeye doğru giden ayak izleri varmış. Onların izini izleyerek peşlerinden gitmiş, yerin göğün
1570 şapşılmasına geldiğinde, onu da güreşerek geçmişlermiş.

Gidiyormuş, gidiyormuş...üç kardeşten en büyüğü yarı canlı, yüzüstü düşecekken önünden saplanan ok itmiş, sırt üstü düşecekken sırtından saplanan ok itmiş, sallanıp duruyormuş.

Oklarını çıkarıp atıp, öğlen olmadan şifalı otları ile tedavi edip
1575 kardeşleri iyileştirdi.

“-Bizi hangi han yağmalayıp, işgal etti?” diye sorunca:

“-Önceden tehdit edip korkutan, Albıs ve Şulbus han adlı baba ile oğul işgal etti, çok güçlü kuvvetli kişilerdir, yer oğlu Dag-İrgek’in bile üç yüz kişidir, diye söylemiş.”

1580 “-Bizim hanlıktan halk kaldı mı?” diye sorunca:

“-Bizim uyruğumuzdan, Alday-Buuçu ihtiyar kaldı, o da Albıs Hanın kendisiyle dövüşüyor. Benim iki küçük kardeşim onun ordusuyla savaşıyor, ondan başka, Kara-Bulamız Dag-irgekler’in yaklaşık yüzelli savaşçısını, bir yandaki azı dışında peşpeşe ısırp, bir yandaki boynuzuna
1585 peşpeşe batırarak savaşıyor” diye söylemiş.

Ne yapsınlar, Han-Buuday iki kardeşe yetişmek için koştu. Gidiyorken, iki kardeşin büyüğü yarı canlı yüzüstü düşünce, önünden saplanan oku dayanmış, sırt üstü düşünce, arkasından saplanan ok dayanmış, sallanıp duruyormuş.
1590 Okların hepsini alıp atmış, öğle olmadan şifalı otları ile iyileştirip, tedavi edip.

“-Bizim uyruğumuzdan artan kalan kim var?” diye sorunca:

“-Bir küçük kardeşim ölüm kalım mücadelesi verdi ve Kara-Bula Dag-irgek’in yaklaşık yüzelli savaşçısını, bir yandaki boynuzuna peşpeşe
1595 batırarak, bir yandaki azı dışında peşpeşe ısırarak savaşıyor. Onun dışında Alday-Buuçu ihtiyar Albıs Han’ın kendisi ile atışıp tutuşuyor” diye söylemiş.

Evet, üç kardeş giderken, en küçük kardeşi sırt üstü düşecekken arkasından atılan oku saplanmış, yüzüstü düşecekken, önünden atılan
1600 oku saplanmış, sallanıp duruyormuş Kardeşler bütün okları çekip çıkarmış, şifalı otları ile tedavi edip iyileştirip.

“-Bizim ulustan artan kalan ne var?” diye sorunca:

-Alday-Buuçu ihtiyar, Albıs Han’ın kendisiyle savaşıyor. Kara-Bula
1605 Dag-İrgek’in üç yüz elli savaşçısının hepsini boynuzuna ve azı dışına peşpeşe sokmuş.

“-Şu anda Albıs, Şulbus Hanların gücü nasıldır?” diye sormuş:

“-Şimdilik sadece büyük gücü yok edildi, ordusu aynı (gücündedir)”, diye cevaplamış.
1610 Böylece, dört kardeş ordan ileriye kamçılıyıp, hanın kom²²-ağılının sınırına geldiklerinde, Kara-Bula yarı canlı, arkasında ve önünde oklar

saplanmış, sendeleyerek gidiyormuş. Tam o sırada dört kardeş öğlen olmadan, şifalı otu ile, onu tedavi edip, iyileştirip:

“-Bizden artan kalan kim var?” diye sorunca:

1615 “-Ben oka saplanıp vurulduğumdan altı yıl geçti. Bu hanın yurduna yalnız Alday-Buuçu ihtiyar atışıp vuruşup girmiş” diye (Kara-Bula) söylemiş.

Beş kardeş beşi bir olup ordan ileriye gitmişler. Devam ederlerken alanın ağlında babası Alday-Buuçu ihtiyar ardına düşünce sırtına
1620 saplanan ok dayanıp, yüzüstü düşünce önünde saplanan ok dayanmış sendeleye sendeleye gidiyormuş..

Beş kardeş saplanan bütün okları çekip çıkarıp, öğlen olmadan şifalı otlarla babalarını tedavi edip iyileştirerek, beş kardeş ve babaları Albıs, Şulbus Hanların obasına girdiler.

1625 Girince, baba ve oğulların otağları ayrı ayrı dikilmiş imiş. Baba ve oğullar otağ saraylarını tanıyıp: “benim otağım budur, benim otağım budur!” diye bağırıp otağlarına girip durmuşlar. Albıs, Şulbus Hanlar obada yoklardı.

“-Nereye gittiler?” diye sorunca:

1630 -En uzak Arzaytı Cam Tayga’ya avlamaya gitmesinden üç yıl geçti, diye cevaplamışlar.

“-Albıs, Şulbus Hanları hangimiz izleyelim? Bu işgal edilip yağmalanan ülkeyi hangimiz kurtaralım?” diye danışmışlar. Albıs, Şulbus Hanların peşinden Alday-Buuçu ve oğlu Han-Buuday Albıs,
1635 Şulbus Hanları izleyecek, kalan dört kardeş de obayı yurdu özgürlüğe kavuşturacak. Alday-Buuçu ve Han-Buuday, Albıs, Şulbus Hanların peşinden gitmişler.

XIX

1640 Giderlerken, Albıs, Şulbus adlı baba ile oğlun Eger, Kazar adlı iki köpeği aylık yerden kokusunu alıp, sesini tanıyıp, koşuşup gelip, biri:

“-Alday-Buuçu’nun atını ve kendisini yiyeyim diye, biri de Han-Buuday’ın atını ve kendini yiyeyim” diye havlayıp koşuşup gelmişler.

- 1645 “-At, insan yemek yerine, bundan sonraki hayatında sürü güden itler olsun” diye vurup parçalayarak atınca, otların arasına şî şî diye, orman içine ay ay diye girmişler. Baba ile oğul ordan daha ileriye gittiklerinde, Albıs, Şulbus Han adlı baba ile oğul karşılarına çıkmış.

Han-Buuday:

- 1650 “-İnsanın sahipsiz el obasını er sahipleri olmadığı zaman talan edip, zaptedip alan, yağmalayan, alt üst eden alçaklar! Kaderin yaptığı yağlı yumrukla mi görüşeceğiz, ustaların yaptığı gök demir ile mi görüşeceğiz? diye bağırması.

Albıs, Şulbus Han adlı baba ile oğul:

- 1655 “-Dört tarafın dört yiğidi karşılaşacağız, ustaların yaptığı gök demirle savaşmak hafif kalır, kaderin yaptığı yağlı yumruklarla görüşelim! O (orada) duran sarı çölün ortasına gidelim”, diye cevap vermiş.

Sarı çölün ortasına varıp, baba oğul konuşmuşlar.

- 1660 Alday-Buuçu ihtiyar:

“-Nasıl ne olursa olsun, Albıs Han’ın kendisiyle tutuşayım, oğlum” deyince Han-Buuday da:

- 1665 -Albıs Han’ın oğlu Şulbus Hanla tutuşayım, demiş. Dört baba oğulun dördü, altmış kişinin açıp çekerek diktiği altmış maral derisi şodak-şuudağını ikına tıkına tutup giyinip, seksen kişinin dikkatle tutup çekerek diktiği seksen maral derisinden şodak-şuudağını zar zor çekip giyinerek görev almışlarmış. Uçsuz bucaksız sarı bozkırın ucuna başına, dört baba oğul etimizi ısıtalım, diye peşrev çekip yarışıp, güreşçi dansı yapmışlar.

- 1670 Dört baba oğul sarı çölün ortasında peşrev çekerek karşılaşp, boğalar gibi kaş altından bakışp, buğralar gibi birbirlerini itip durup, ak kaya ile kara kayanın çarpışması gibi, hap-şak diye ses çıkararak tutuşmuşlar. Tutuşmuşlar, tutuşmuşlar... üç yılda tutuşunca, onların toz toprağından; yuvalı kuş yuvasından azıp, çocuklu kişi çocuğından azıp,

yavrulu hayvan yavrusundan azmışmış.

1675 Albis, Şulbus adlı baba ve oğlu, Alday-Buuçu ve oğlu küçük kemiklerini çatırdatarak savurup, iri kemiklerini gıcırdatarak savurup, gözünün kulağının odunu çıkarçakar gibi döndürüp, gençliğinden beri bir şey koymadığı vahşi kürek kemiklerine koyarak; mavi göğü çatlatır gibi, kara toprağı titretir gibi tepeüstü düşürmüştür.

1680 Sandık gibi ak güzel göğüslerini açıp çekerek, orada üç gün oturup dinlendikten sonra, altmış kişinin bitiremediği ak tombak piposunu çıkarıp, külünü alına döküp oturmuşlar.

“Öldürülen ineğin kanını alırlar, öldürülen kişinin sözünü alırlar, sözünüz ne?” diye Alday-Buuçu baba ve oğul, Albis, Şulbus adlı baba ve

1685 oğuldan sorunca:

“İsteyecek dileğimiz de, söyleyecek sözümüz de yok, önceden doğan ağabeyimiz, sonradan doğan kardeşimiz de yok, yapayalnız kişileriz, bizim etimizi ve derimizi kesebilecek bir şey yok, çizmelerimizin astarında, sarı saplı kalem keski var, onunla kesersiniz!” diye söylemişler

1690 Sarı kalem kesikleri çıkararak, başına doğrulttuğunda başı parçalanmış, tabanına doğrulttuğunda eli ayağı kopmuş.

Baba oğul (Alday-Buuçu ve Han-Buuday) Albis Şulbus adlı baba ve oğlun obalarına geldiklerinde, geri kalan dört kardeş uyuğunu toplamış, gitmek için hazır duruyorlarmış. İşte ondan sonra beş kardeş ve

1695 babaları yer yurtlarına hızla göçüp gitmişler.

XX

Altı baba oğul (Alday-Buuçu ve beş oğlu) yer yurtlarına göçüp gelip yerleşerek, huzur ve barış içinde yaşadılar.

1700 Öyle yaşadıklarında Alday-Buuçu ihtiyar kocayıp yaşlanmış. Dag-İrgek onu duyunca, Alday-Buuçu'dan başka beni vuracak yoktur deyip, talan edip yağmalamak için yerinde ordusunu kurup, okunu silâhını hazırlamaya başlamışmış.

İşte, bir sabah Dag-İrgek yerinde kurduğu ordu ile Alday-

1705 Buuçu'nun Soğuk Kızıl Tayga'sını yedi kere kuşatıp çevirmişmiş.

Dag-İrgek:

"-Alday-Buuçu savaştacak mısın savaşmayacak mısın?" diye kara yeri titretecek, mavi göğü sarsacak kadar bağırmış. Kulağı sağır olan ihtiyar duymayınca, oğulları çıkıp koşuşarak gelip baksalar ki:

1710 "-Babamız kocayıp yaşlandı, Dag-İrgek gelmiştir, ne yaparız biz!" diyerek oklarını silâhlarını tetikte tutup, endişelenip bekliyorlarmış. Ondan sonra tekrar bağırmış.

Alday-Buuçu ihtiyar duymuş:

1715 "-Eski zamanlardaki Dag-İrgek'in sesi gibi ne ses duyuluyor, Sizleri gördüğümde, ok silâh tutmuş, girip çıkıyorsunuz, ne oluyor oğullarım!" diye söylemişmiş.

"-Seninle savaşılmı diye Dag-İrgek bağırp duruyor, babacığım!" diye söylemişmiş.

1720 "-Öyle ise, oğullarım, eskiden benim kılıcımın ucunu yalayarak ant içip yemin etmişti, beni Bolçaglıg boz tepenin üzerine kaldırıp çıkarın!" diye Alday-Buuçu ihtiyar söylemiş.

Alday-Buuçu ihtiyarı oraya çıkardıklarında:

"-Olur olmaz savaşmaya gelen senden olsun mu, uyuyup yatan kötü ihtiyar benden olsun mu?" diye mavi göğü sarsacak kadar bağırmış.

1725 Dag-İrgek:

"-Uyuyup yatan kötü ihtiyar senden (kendinden) olsun!" demiş.

Alday-Buuçu:

"-Uyuyup yatan ihtiyar, ben niye başlayayım, olur olmaz savaşmaya gelen senden olsun!" demiş.

1730 Dag-İrgek sert kara okunu bileyip, katı kara yayının kirişini gerivermiş.

Alday-Buuçu ihtiyar:

"-Benim göğsümü açıveriniz oğullarım!" deyince üçerli yuvarlak düğmelerini çözerek, göğsünü açmışlar.

1735 Babasının göğsünü açınca, kardeşler, babamızı ateşe attık deyip,

üzülerek bakıp durmuşlar.

Dag-İrgek sabah çektiğini akşama kadar, akşam çektiğini sabaha kadar çekince, okunun başından od püskürüp, on parmağının kanı damlayıp, üst kısmından otuz ejder uluşarak üst âleme çıkıp, alt 1740 kısmından altmış ejder uluşarak alt âleme girip, katı kara yayı vınlayıp tınladığında okunu serbest bırakınca, attığı oku Alday-Buuçu'nun göğsüne ak kaya atmış gibi kayıp, çıkıvermiş.

Alday-Buuçu:

1745 “-Okunun ucu sivri değilmiş gördün mü dostum”, diye bağırdığında: “-Duydum!” diye Dag-İrgek cevap vermiş.

Alday-Buuçu:

“-Uyuyup yatan zavallı ihtiyar benim sıram geldi her hâlde!” diye bağırınca:

1750 Dag-İrgek:

“-Sizin sıranız geldi!” deyince hazırlanıyormuş.

Alday-Buuçu:

“-Tamam, oğullarım, benim yayımın kirişini gerip, katı kara okumun ucunu bileyin!” deyince gerip bileyivermişler. Alday-Buuçu ihtiyar, 1755 oğullarına yayını okunu gezleyip tutup verince, sabah çektiğini akşama kadar çekip, akşam çektiğini sabaha kadar çekip, on parmağından kan damlayıp, okunun başından od püskürüp, yayının üst kısmından otuz ejder uluşarak üst âleme çıkıp, alt kısmından altmış ejder uluşarak alt âleme girip, katı kara yayı tınlayıp vınlayınca okunu serbest bırakmış.

1760

Yer oğlu Dag-İrgek'in karaciğerine saplayarak vurmuş.

“-Ona ne oldu, oğullarım?” diye babası sorunca:

“-O uçtu (öldü) babacığım!” diye cevap vermişler.

Alday-Buuçu:

1765 “-Sizlere ben öğüdümü vereyim oğullarım: O Dag-İrgek'te insan alacak yiyecek şey yok, şimdi bu dünyada sizin üstünüze çıkacak şey

yok, tek kuşkulu şey bastırıldı, yandan iblisin şeytanın geçemeyeceği demir duvarlar yaptırıp, üstünüzden şimşeklerin geçemeyeceği demir çatı yaptırın!" diye öğüt vermişmiş.

- 1770 Babasının öğüdünü yerine getirip, huzur ve mutluluk içinde akciğer
1771 yemeden büyümüşler, karaciğer yemeden zenginleşmişler.
1772
1773 Onlar yaşamaya devam etti.
1774 Ben de dönüp geldim.

ÇEVİRİ BÖLÜMÜNE AİT AÇIKLAMALAR

1. Çeeren-Demiçi atlı: Atının adı Çeeren-Demiçi olan.
2. Ters ağızlı mağara: Tıva'da iklim ve toprak yapısının özelliklerine bağlı olarak, hayvancılıkla uğraşan toplumun, rüzgârdan ve diğer zararlı dış etkilere korunması için kapı, güneye açılır. Albıs, şulbusların; yani kötü ruhların kapısı ise kuzeye açılır. Burada özellikle vurgulanmak istenen; insanlarla albıs, şulbusların yani kötü ruhların yabancı dünyaya ve yabancı kültüre ait olduğudur.
3. Bolçaglıg boz tepe: Boz tepeli görüş yeri, buluşma yeri, en yüksek tepe, yüksek dağ. Tıvacada, bu sözcüğün birkaç varyantı vardır: *molçaytılık*, *bolçaytılık*, *bolçaglık*. İranlıların *Avesta* adlı kitabında bu sözcük *borzatın* olarak geçmektedir. Olayın yeri ve zamanı hakkında bilgi verir.
4. Araga: İçki.
5. Araga darı: Bir içecek türü.
6. Avıga: Kendinden büyüklere saygı içeren hitap.
7. Şapşılga: Eski insanların düşüncesine göre yer ile göğün çakıştığı yer.

-
8. Söy-belek=aas-belek: Gelecekte dünür olmak için, damadın ana babasının kız tarafına sunduğu armağan, kalın, başlık. Halk edebiyatında“ a’t bajı deg aldın, börü bajı deg möngün” (at başı gibi altın, kurt başı gibi gümüş) biçimindedir.
9. Erlik Lovuŋ Han: Yer altı dünyasının hükümdarı.
10. Kalçaa-Dalay Göl: Dalgalı deniz, dalgalı büyük göl.
11. Horan-Kara Deniz-Horan Deniz: Zehirli kara deniz, zehirli büyük göl-zehirli deniz, zehirli büyük göl.
12. Şivişkin: Han’ın casusları; genellikle han tarafından karşı tarafa zarar vermek için görevlendirilen kadın veya erkek.
13. Maŋgıs: Moğol ve Tıva halk destanlarında yenilmez güç gibi gösterilen kahraman, ejderha.
14. Kadak: Saygı ve hürmetin belirtisi olarak sunulan ve genellikle mavi, beyaz, sarı renklerde olan ipekli kumaş.
15. Kızıl kızıl çinzelig düjümetter: kızıl kızıl nişanlı beyler. **düjümet:** Feodal Tıva’da bir rütbe, Han’ın yardımcıları.
16. Mendi mendi: selamlama sözü.
17. Amır amır: selamlama sözü.

18. ambı dip: İnsanların ve hayvanların yaşadığı dünya, yeryüzü.

19. Yat: Taşlarla yağmur ve rüzgâr için yapılan kamlık; yada taşı ile yapılan bir tür kamlık, kâhinlik, yağmur yağdırmakta kullanılan taş, yada taşı.

20. Şoodak-şuudak: Tıva güreşçilerinin ulusal giysisi.

21. Adan: Kısırlaştırılmış erkek deve.

22. Kom: ağıl, davar ağılı. (TÜRKÇE SÖZLÜK TDK Ankara 1998, s. 1348)

23. Gez: Okun kirişe geçen ucundaki kertik. (TÜRKÇE SÖZLÜK TDK Ankara 1998, s. 848)

AÇIKLAMALI SÖZLÜK

A

a : fakat, ama

a. (2) 415, 1329

aa I : geldiği cümleye soru anlamı katar.

a. (3) 928, 932, 1047

aa II : aa!, ay!, ah!, ya! → Mo. 1. *a / aa / [= a - a]* L 1

a. (1) 1192

aal : ağıl; köy, oba; ev, ~ ET *ağıl* ED 83b, → Mo. *ayl / ayl / L 20*, Hal. *ayl* TMS 5

a. (16) 359, 649, 782, 881, 992, 1327, 1331, 1453, 1454, 1456, 1556, 1559, 1624, 1628, 1635, 1650

a. + da (2) 838, 865

a. + dıñ (5) 59, 365, 720, 782, 1076

a. + ga (1) 982

a. + ı (1) 627

a. + in (2) 1217, 1306

a. + inçe (2) 158, 1564

a. + ında (1) 628

a. + ından (1) 1180

a. + ınğa (10) 88, 118, 209, 341, 1188, 1449, 1450, 1472, 1554, 1565

a. + ınıñ (2) 342, 1282

aal - çurt : aile, aile ocağı, oba

a. + u (3) 363, 650, 1501; *aal* ve *çurt*

a. + tu (1) 1633; *aal* ve *çurt*

a. + unarje (1) 1015; *aal* ve *çurt*

a. + unçe (1) 1068; *aal* ve *çurt*

a. + unduva (1) 1085; *aal* ve *çurt*

a. + unga (2) 1316, 1553; *aal* ve *çurt*

aan : Yükleme görevindeki ad ve eylemlerden sonra gelerek anlamı kuvvetlendirir.

atkay a. (2) 727, 729

boorul a. (1) 85

büderil a. (1) 389
çetirgey bis a. (1) 356
çetirgey - le bis a. (1) 385
dirgizipkey men - a. (1) 623
körjüpkey siler a. (2) 708, 777
turduñ a. (1) 1539

aar I : kuzey, ~ ET *añaru:* / ~ *ıñaru:* / *ınaru* ED 190ab

aar iy : kuzey yamaç (3) 1350, 1562, 1563

aar II : ağır, zor, ~ ET *ağır* ED 88b - 89a

a. (1) 1219

aar III~ alır / al- / : almak, ~ ET *al* - ED 124b

a / aar (3) 61, 64, 105

a. / al (1) 203

a.- ga / al - ırğa (2) 69, 855

a.- baanda / al - ba - ganda (1) 751

a.- bas (4) 139, 846, 857, 1189

a.- dı (1) 1576

a.- dıñ (1) 1517

a.- gan (22) 109, 121, 160, 496, 562, 717, 814, 831, 850, 857, 903, 914, 1055, 1055, 1071, 1130, 1387, 1398, 1405, 1575, 1693, 1704

a.- ganda (1) 302

a.- ganı (1) 783

a.- ganım (1) 699

a.- gannar (2) 1289, 1290

a.- gaş (56) 68, 84, 88, 89, 103, 107, 209, 213, 245, 335, 337, 402, 442, 484, 489, 497, 507, 526, 534, 556, 643, 743, 745, 755, 764, 824, 886, 966, 1027, 1075, 1100, 1124, 1143, 1148, 1153, 1217, 1232, 1257, 1259, 1262, 1264, 1267, 1283, 1290, 1376, 1463, 1465, 1516, 1522, 1551, 1564, 1601, 1613, 1618, 1623, 1698

a.- ul (2) 901, 1444

a.- ulı (1) 1668

a.- ıñar (1) 1769

alır (19) 366, 630, 633, 716, 969, 969, 983, 1025, 1026, 1038, 1038, 1439, 1439, 1479, 1479, 1651, 1683, 1683, 1765

a.- ırını (1) 705

ap / al - ıp (45) 139, 315, 317, 372, 442, 494, 565, 598, 668, 699, 765, 816, 817, 862, 904, 922, 983, 1003, 1077, 1108, 1115, 1115, 1145, 1152, 1171, 1171, 1172, 1174, 1215, 1288, 1337, 1341, 1393, 1415, 1467, 1496, 1511, 1521, 1557, 1574, 1590, 1635, 1641, 1671, 1678

aldırar / aldir- / : bkz. *aar III*; *al - dır -*

a.- bas (2) 1425, 1426

a. bayın (1) 948

a.- bayn (3) 947, 960, 961

aas : *ağız, söz, ~ ET ağız ED 98a*

a. (6) 928, 929, 929, 932, 933, 933

aksı (4) 405, 475, 616, 680

aksın (5) 61, 68, 135, 421, 1183

aksın - taŋgıraan (2) 1145, 1145; *aas* ve *taŋgırak*

aksından (1) 1568

aastığ : *ağızlı, ~ ET ağızlığ ED 98b; aas + tığ*

a. (2) 131, 135

aay : *düzen, intizam, nizam, öz, esas, yön*

a.+ mçe (1) 850

a.+ inga (4) 419, 425, 528, 552

aay - baş : *düzen, intizam, çözüm*

a. (1) 260; *aay* ve *baş*

aay - dedir : *ora bura, oraya buraya, geri ve ileri, arka ve ön; aay* ve *dedir*

a. (1) 161, 976; *aay* ve *dedir*

aça : *baba, ~ ET eçi ED 20ab, TDAA 107*

a.+ mnı (1) 1098

a.+ η (2) 1021, 1094

açay : *baba, babacık, babacığım (seslenmede); aç + y*

a. (18) 18, 23, 26, 26, 32, 36, 47, 57, 85, 124, 128, 139, 143, 214, 289, 316, 1717, 1763

açı - üre : *çocuk, çoluk çocuk. → Mo. açi, 2. aç “erkek torun , erkek yeğen,*

kız yeğen” *açi - ür - e*: “çocuklar, çoluk çocuk, döl, nesil, torunlar, soy, sop” L 8, → Mo. *açi ür - e* “soy, nesil” L 1011

a. (1) 13; *açı* ve *üre*

a. + viske (4) 264, 269, 306, 676; *açı* ve *üre*

açı - üye :

zaman

a. + de (1) 1645; *açı* ve *üye*

açımak :

eyerin iki yanına konan haybe, sadak, ok kılıfı, okluk, → Mo.

açımag / açmag / “heybe, hurç” L 8, Hal. *saadag* TMS 22

açımaan / açımak + ın (1) 203

açımaanda / açımak + ında (1) 201

artımak - açımaanın / açımak + ının (1) 428;

artımak ve *açımak*

ada :

baba, ~ ET *ata* ED 40ab

a. + larınar (1) 864

a. + m (7) 378, 675, 931, 933, 974, 1011, 1237

a. + mnın (3) 774, 806, 1023

a. + n (6) 351, 374, 601, 671, 698, 875

a. + nar (1) 1157

a. + ndan (1) 1016

a. + nga (4) 994, 999, 1328, 1333

a. + nın (4) 148, 152, 156, 194

a. + nın (2) 201, 1015

a. + vis (1) 1710

a. + vıstı (1) 1735

a. + vıstın (1) 1557

a. + zı (19) 23, 27, 32, 38, 44, 59, 78, 119, 125, 129, 144, 212, 317, 1316, 1538, 1541, 1619, 1700, 1762

a. + zınga (6) 23, 30, 44, 56, 288, 316

a. + zının (7) 52, 53, 110, 209, 1113, 1735, 1770

adan :

öç, intikam, hınç, nefret, düşmanlık, taşkınlık, yarış yarışma, →

Mo. *atag - a (n) / ataan* / L 58a

adaan - möörey : öç, yarış, karşılaşma, mücadele, rekabet; *adaan* ve *möörey*

a. (2) 629, 809; *adaan* ve *möörey*

a. + ge (2) 783, 785; *adaan* ve *möörey*

- a. + i* (1) 768; *adaan* ve *möörey*
- a. + im* (2) 766, 800; *adaan* ve *möörey*
- a. + ni* (1) 814; *adaan* ve *möörey*
- adaannajır :** / **adaannaş- :** kavga etmek, dövüşmek, yarışmak
- a. - ı berziñze* (1) 641
- adaar I / ada- :** ad koymak, ad vermek, adlandırmak, ~ ET *ata* - (a:da -) ED 42ab
- a. / adaar* (3) 230, 234, 237
- adaan / ada - gan* (11) 231, 351, 351, 374, 374, 601, 601, 672, 672, 1157, 1157
- a. - p* (4) 238, 241, 244, 251, 352, 934
- a. - zımza* (1) 243
- adaar II / ada- :** söylemek, dile getirmek, telâffuz etmek
- a. - p* (2) 352, 934
- adadır / adat- :** söyletmek, telâffuz ettirmek; *at + a - t -*
- a. - ip* (1) 1146
- adajaan :?** babası gibi kabullenmek, babası bilmek, babası yerine koymak, ~ ET ataç “sevgili ata” ED 43; *adajaan*; < *ataç + a - gan*?
- a.* (3) 9, 89, 92
- adak :** 1. alt, ~ ET *adək* ED 428b, → Mo. *adag / adag* / “son” L 9, Hal. *adag* TMS 8
- adaan - daa / adakın - daa* (1) 1533
- adaanda / adakında* (4) 661, 663, 681, 1619
- adaandaazı / adakındaazı* (1) 686
- adaanga / adakınga* (1) 542
2. küçük, aşağı kesim, alt tabaka, avam
- a.* (3) 723, 734, 787 - 787
3. son
- adaktıñ soonda:** en sonunda, nihayetinde (3) 73, 82, 1340; *adək* ve *soñ*
- adək - söölünde:** en sonunda, nihayetinde (1) 184; *adək* ve *sööl*
- adalışkı :** baba ve çocukları
- a.* (1) 1647
- a. + lar* (1) 1577

- a. + larnıy* (2) 1299, 1640
- adan :** kısırlaştırılmış erkek deve, iğdiş deve, ~ ET *atan* ED 60a, → Mo. *ata(n)* / *at(an)* / L 58
- a. + ga* (4) 994, 999, 1328, 1333
- adar / at- / :** atmak; ateş etmek, vurmak, ~ ET *at* - ED 36ab
- a. / adar* (3) 724, 724, 741
- a. - daa* (1) 736
- a. - ga* (2) 734, 735
- a. - ım* (2) 726, 729; *atım* < *at-ti- m*
- a. - ıyar* (1) 732
- a. - ıp* (2) 565, 581
- a' - ıp* (1) 1761
- a. - iptaalıyaram* (1) 1362
- a. - iptayn* (2) 560, 576
- a. - kan* (6) 749, 795, 1599, 1600, 1741, 1742
- a. - kaş* (10) 564, 580, 712, 713, 713, 714, 715, 715, 726, 729
- a. - kay* (2) 726, 729
- a. - pas* (1) 736
- a. - tırğa* (1) 1615
- adaşkı :** bkz. *adalışkı*
- a.* (10) 1623, 1635, 1648, 1659, 1663, 1667, 1669, 1692, 1694, 1698
- a. + lar* (7) 1307, 1626, 1628, 1634, 1654, 1675, 1684
- a. + lardan* (1) 1684
- a. + larnı* (2) 1632, 1675
- a. + larnıy* (5) 363, 368, 1625, 1636, 1692
- adığ :** atma, atış; *at - ıg*
- a.* (5) 749, 751, 795, 800, 873
- adı* (2) 749, 751; *adığ + ı*
- adığır :** Sözcük metinde tek başına geçmemektedir. Bu sözcük hayvan isimlerinin önünde kullanılınca erillik bildirir. (Metne göre!), ~ ET *adğır* “damızlık at, aygır” ED 47b, → Mo. *acirg* - *a(n)* / *azraga* / L 62, Hal. *arzgar*, *atgar* TMS 8
- adığır kara sın* “erkek kara sığın” (1) 1563

- adıram :** dur!, bekle!, şimdi!, bak, gör!
a. (2) 500, 977
- adırar / adır- / :** ayırmak, bölmek, parçalamak, ~ ET *adır* - ED 66b
a.- ıp (1) 701
- adırlır / adırıl- / :** bkz. *adırar*; *adır-ıl-*
adırlıp (1) 1690
- adış :** avuç, ~ ET *adut* ED 44b
a.+ ında (1) 1385
a.+ inga (1) 1375
- adış :** atma, atış, yarış, ~ ET *atış* ED 72a; *at - ış*
- adış - çarış :** yarış bahis, mücadele; *adış* ve *çarış*
a.. (9) 629, 708, 711, 718, 721, 722, 766, 780, 809; *adış* ve *çarış*
a.+ ı (1) 768; *çarış + ı*
a.+ ım (1) 766; *çarış + ım*; *adış* ve *çarış*
a.+ tı (1) 783; *adış* ve *çarış*
- adıštaar / adıšta- / :** avuçlamak, ~ ET *adutla* - ED 45a; *adış + ta -*
a.- arga (1) 1375
- ag - şerig :** büyük ordu, ordu, asker, ~ ET *çerig* ED 428b, Hal. *tsereg* TMS 222; *ag* ve *şerig*
a.- şerigge (3) 1393, 1467, 1496; *ag* ve *şerig*
a.- şerii / şerig + i (1) 1608; *ag* ve *şerig*
a.- şerii - bile / şerig + i - bile (1) 1582; *ag* ve *şerig*
a.- şeriimniñ / şerig + imniñ (1) 289 - 290; *ag* ve *şerig*
a.- şeriin / şerig + in (2) 1702, 1704; *ag* ve *şerig*
a.- şeriiniñ / şerig + iniñ (1) 393; *ag* ve *şerig*
- ajar I / aş- / :** aşmak, geçmek, ~ ET *a:ş* - ED 255ab
a.- a haldı... (1) 1268
a.- a haldıp... (1) 1279
a.- a halıda... (1) 1280
a.- a halıp... (3) 13, 1269, 1281
a.- a halıtkaş... (1) 1277
a.- a halıy... (3) 532, 547, 554
a.- a düjüp... (1) 1317

- a.- ar* (6) 517, 518, 536, 539, 541, 541
- a.- ıp* (8) 358, 477, 716, 745, 764, 823, 824, 1118
- a.- ır* (5) 231, 232, 245, 245, 388
- a.- kaş* (1) 792
- ajar II [a'jar] / aş- / :** açmak, ~ ET *aç* - ED 18b - 19a
- a.- a kaaptarga* (2) 1474, 1513
- a.- a tırtkılaaş* (1) 1680
- a.- ıp* (17) 203, 839, 839, 1383, 1383, 1490, 1733, 1734, 1735
- a.- pas* (1) 1383
- aşpas - tutpas* (1) 1490; *ajar* ve *tudar*
- ajıdar [a'jıdar] / ajıt- / :** açmak, açılmak; *aj - ıt* - < **aç-ıt*-
- a.- ar* (1) 536
- a.- ıp* (3) 568, 1195, 1195
- ajıg :** geçit, dağ geçidi; *aş - ıg*
- aju / ajıgı* (1) 518
- ajıghg :** geçitli; *ajıg + hg*
- a.* (2) 517, 541
- ajınar / ajın- / :** kızmak, öfkelenmek, surat asmak, ~ ET *açın* - ED 29aET *açı* - "üzülmek" ED 20b - 21a; < *açı-n*-
- a.- gan* (2) 1507, 1510
- a.- ıp* (4) 687, 875, 1388, 1495
- a.- mas* (2) 687, 1388
- ajır I :** - den, üstünden, ~ ET *aşru* ED 264b
- a.* (5) 782, 799, 963, 1435, 1435
- ajır II :** bir uçtan bir uca, bir baştan bir başa
- a.+ gı* (2) 201, 203
- ak :** ak, beyaz, ~ ET *a:k* ED 75a
- a.* (41) 6, 9, 89, 92, 146, 155, 160, 161, 165, 235, 247, 254, 594, 902, 906, 907, 908, 914, 916, 916, 935, 941, 965, 966, 993, 998, 999, 1112, 1240, 1243, 1332, 1334, 1369, 1415, 1420, 1428, 1438, 1670, 1680, 1681, 1742
- akı :** ağa, ağabey, büyük erkek kardeş, → Mo. *ah - a*, 2. / *ah* / L 59, Hal. *ah* TMS 13

- a. + larım* (2) 1059, 1067
a. + m (5) 576, 1256, 1261, 1266, 1442
a. + vıs (1) 1687
- akır :** apak, bembeyaz; *akkır* < *ak* ve *kır*
a. (1) 1437
- akıy :** ağabeycik, sevgili ağabey (seslenmede); < *akı*+*y*, Hal. *ahaa* TMS 13
a. (5) 1234, 1272, 1272, 1275, 1275
- ala :** ala, alacalı, karışık renkli, ~ ET *a:la* ED 126ab, → Mo. *alag* / *alag* / L 26, Hal. *alag* TMS 13
a. (4) 73, 77, 82, 580
- ala - bula :** ala, alacalı, alaca bulaca, → Mo. *alag - bulag* L 26
a. (1) 9; *ala* ve *bula*
- albatı :** uyruk, tebaa, halk, millet
a. (3) 722, 785, 1580
a. + dan (2) 1581, 1592
a. + nı (1) 1693
a. + nıñ (2) 290, 394
a. + zı (7) 238, 281, 288, 987, 996, 1322, 1329
a. + zın (10) 279, 279, 287, 287, 986, 987, 1212, 1226, 1321, 1322
a. + zınıñ (1) 1341
- albıs :** dev, şeytan, cin, kötü ruh, → Mo. *albin* / *albin* / “albız, iblis, şeytan, kötü ruh, cin” L 28
a. (33) 6, 146, 341, 342, 346, 346, 350, 363, 368, 373, 398, 412, 1299, 1302, 1307, 1577, 1581, 1596, 1604, 1607, 1623, 1627, 1632, 1634, 1635, 1640, 1647, 1654, 1661, 1663, 1675, 1684, 1692
- aldan :** altmış, 60; *altı* ve *on*, ~ ET *altmış* ED 130a
a. (25) 60, 63, 68, 71, 74, 82, 102, 107, 109, 195, 233, 758, 938, 966, 1112, 1121, 1365, 1438, 1562, 1563, 1664, 1664, 1681, 1740, 1758
- Alday - Buuçu :** özel ad, destan kahramanının adı
a. (71) 3, 69, 88, 98, 132, 158, 215, 219, 220, 228, 240, 250, 252, 259, 292, 295, 300, 302, 319, 605, 674, 973, 1316, 1318, 1320,

1334, 1336, 1341, 1377, 1387, 1393, 1404, 1411, 1421, 1424, 1437, 1445, 1448, 1451, 1488, 1493, 1496, 1507, 1509, 1512, 1516, 1521, 1545, 1551, 1554, 1581, 1595, 1604, 1616, 1619, 1635, 1660, 1675, 1684, 1700, 1707, 1713, 1721, 1722, 1727, 1732, 1744, 1747, 1752, 1754, 1764

a. + dan (1) 1701

a. + ga (1) 1525

a. + nuḡ (15) 11, 298, 378, 499, 1160, 1294, 1309, 1409, 1427, 1432, 1483, 1547, 1643, 1705, 1742

aldı I : altı, 6, ~ ET *altı* ED 130a

a. (9) 5, 15, 146, 187, 1278, 1615, 1623, 1693, 1698

aldı II : alt, birşeyin altı, alt taraf, alt bölüm, ~ ET *alt* ED 130b

a. (5) 63, 75, 76, 83, 104,

a. + kı (1) 1138

a. + ndan (4) 953, 954, 1135, 1427

a. + nga (1) 519

aldı : alt, aşağı, alttaki, aşağıdaki; **aldı + gı* ~ *aldı + kı*. bkz. *aldı II*

a. (6) 757, 1121, 1365, 1740, 1758, 1758

aldı oran : Erlik - Lovuḡ Han'ın yaşadığı yeraltı dünyası; *aldı* ve *oran*

a. 8) 186, 207, 587, 758, 1174, 1365, 1740, 1758

aldın : altın, ~ ET *altu:n* ED 131ab, → Mo. *alta(n)* / *alt(an)* / L 33, Hal. *alt* TMS 14,

a. (31) 60, 63, 68, 74, 83, 103, 107, 109, 195, 264, 270, 306, 359, 380, 478, 484, 486, 489, 569, 584, 650, 677, 699, 841, 842, 852, 853, 1283, 1288, 1289, 1461

ale : değil mi?

a. (1) 1085

algı : bağırma, çığlık, haykırış

a. + dan (1) 1401

a. + zın (2) 1486, 1542

algı - kışkı : bağırıp çağırma, çığlık; *algı* ve *kışkı*

a. + nı (1) 1505; *algı* ve *kışkı*

algırrar / algır- / : bağırarak, çağırarak

a.- ar (1) 1286

a.- arga (10) 750, 767, 1395, 1486, 1504, 1504, 1745, 1749, 1470, 1471

a.- bas (2) 1486, 1542

a.- gan (9) 487, 492, 560, 577, 1653, 1708, 1712, 1724

a.- gan - kışkırgan (1) 1253; *algırar* ve *kışkırar*

a.- ıp (4) 572, 1319, 1717

a.- ıp - kışkırp (1) 892; *algırar* ve *kışkırar*

a.- iptarga (1) 1542

algırjır / algırış- / : bağrıışmak, çağrıışmak

algırjıp (1) 769

alım : birinin birşeyi geri istemesi, geri isteme, hesap ~ ET *alım* ED 145b - 146a

a.+ ga (1) 1651

alışkı : ağabeyi ve kardeşleri, amca çocukları, kardeş çocukları, TDAA'da geçmez.

a. (29) 298, 309, 339, 361, 384, 402, 409, 417, 426, 1039, 1252, 1257, 1262, 1266, 1269, 1300, 1349, 1353, 1362, 1372, 1443, 1586, 1598, 1610, 1612, 1618, 1622, 1634, 1693

a.+ lar (7) 302, 357, 436, 620, 1179, 1600, 1735

a.+ larga (1) 1243

a.+ larje (1) 403

a.+ larnı (1) 296

a.+ nı (5) 294, 427, 1225, 1277, 1374

a.+ nıñ (4) 1454, 1559, 1571, 1587

alıy - şalıy : çaprazlama; *alıy* ve *şalıy*

a. (1) 1231; *alıy* ve *şalıy*

alış : mesafe, uzaklık, ara, → Mo. *alış* L 33

alış / alış (2) 515, 537

am : şimdi, ~ ET *amtı*, **am* ED 156b

a. (82) 1, 11, 12, 56, 61, 67, 98, 102, 106, 131, 132, 142, 198, 207, 233, 259, 264, 267, 277, 305, 307, 331, 358, 402, 420, 441, 489, 494, 505, 512, 552, 618, 619, 628, 652, 704, 708, 722, 734, 739, 777, 785, 809, 965, 983, 985, 1004, 1012, 1017, 1034, 1047, 1054, 1082, 1108, 1188, 1206, 1210, 1233, 1247, 1252, 1257,

- 1261, 1266, 1306, 1315, 1338, 1344, 1349, 1375, 1377, 1393, 1496, 1524, 1525, 1551, 1559, 1598, 1607, 1608, 1610, 1704, 1766
- am - daa :** henüz, hâlâ, şimdi; *am* ve *daa*.
a. (4) 446, 545, 1253, 1385
- amı:** hayat, yaşam, ömür, → Mo. *ami(n)* L 37, Hal. *am'* TMS 15
a. + zin (1) 1077
- amı - tın :** hayat yaşam; *amı* ve *tın*
a. - im (2) 699, 1521; *amı* ve *tın*
- amılığ - tınnıg :** canlı; *amı + lıg*, → Mo. *amitay / amitay* / L 38, Hal. *am'tay*, *am'd* TMS 15; *amılığ* ve *tınnıg*
a. (1) 1254; *amılığ* ve *tınnıg*
- amır :** selam, merhaba, ~ ET *amul* (?*amıl*) ED 160b - 161a → Mo. *amur / amar* / L 40, Hal. *amgalan*, *amar tayvan*, *amarhan amar* TMS 15
a. (1) 1359
- amır - la :** bkz. *amır*, *amır* ve *la*
a. (3) 1356, 1359, 1374; *amır* ve *la*
- amır - amır :** bkz. *amır*, *amır* ve *amır*
amır - amır. (2) 666; *amır* ve *amır*
- amıraar / amıra- / :** sevinmek, memnun olmak, yatışmak, sakinleşmek, huzurlu olmak, ~ ET *amra* - ED 163ab, → Mo. *amura* - / *amrah* / [= *amara* -] L 40, Hal. *amrah* TMS 15
a. - p (1) 1319
amırap - öörüp (1) 253; *amıraar* ve *öörüür*
amırap - bayırlap (1) 1342; *amıraar* ve *bayırlaar*
öörüp - amırap (1) 1317; *öörüür* ve *amıraar*
- amır - mendi :** bkz. *amır*, *amır* ve *mendi*
amır - mendi (1) 1368; *amır* ve *mendi*
- amır - şöleen :** sakin, rahat, huzurlu, güvenli, barış; *amır* ve *şöleen*
amır - şöleen (1) 1450; *amır* ve *şöleen*
- amıtan :** canlı varlık, hayvan, canlı, yaratık, → Mo. *amıtan / amıtan* / L 38, Hal. *am'tan* TMS 16
a. (10) 5, 140, 639, 1004, 1099, 1140, 1156, 1164, 1338, 1600
- am - na :** nihayet, tam şimdi; *am* ve *na*.
a. (7) 686, 824, 955, 1085, 1480, 1483, 1509

amzaar / amza- / : tatmak, tadına bakmak, → Mo. *amsa - / amsah / L 39, Hal.*

amsah TMS 15

a.- aş / amzagaş (1) 599

a.- pkan (1) 414

a.- vaska (2) 389, 413

a.- vayn (1) 355

anaa : şöyle, böyle, normal, doğal, sıradan, alışılmış, → Mo. *anay* L 42

a. (1) 372

ançırğanır / ançırğan- / : sinirlenmek, kızmak, asabı bozulmak

a.- gaş (1) 172

anıyak : genç

a. (6) 130, 137, 261, 304, 379, 675

anıyaanda / anıyak + ında (1) 1435

anıyaandan / anıyak + ından (2) 963, 1677

an : yabanıl hayvan, av, av hayvanı, ~ ET *a:v* ED 3b, → Mo. 1. *ang /*

an (g) / L 43, Hal. an TMS 16

a. (1) 155

anġaa : ona, ora, oraya, buna, buraya, orada, burada, ~ ET *anġaru* ED 190b

a. (10) 186, 253, 372, 532, 708, 777, 809, 1248, 1680, 1722

anġdarar / anġdar- / : ters yüz etmek, ters çevirmek, ters döndürmek, üste getirmek,

~ ET *aġtar* ED 81b

a.- a (3) 789, 852, 853

anġara - dūġdere (1) 1058; *anġdarar* ve *dūġderer*

a.- il (2) 1528, 1531

a.- ilbas (1) 842

a.- lı berip - tir (1) 1529

a.- lı bergen (1) 1532

anġayar / anġay- / : genişçe açılmak

a.- gan (2) 153, 163

anġaytı[r] : ardına kadar

anġaytır (1) 850

anġı : başka, ayrı, farklı, → Mo. *anġgi da / anġid / L 44, Hal. anġid* TMS

16

a. (2) 1625, 1625; *anġı* ve *anġı*

aḡır I : su kuşu, bir ördek türü, bir tür angıt, ~ ET *aḡıt* “Beyazdeniz ve Kamçatka ördeği” ED 176ab, → Mo. *anggir* / *angir* / “bir tür sarı ördek” L 43, Hal. *angir* TMS 17

a. (1) 489

a. + ı (2) 491, 491

a. + lar (1) 1288

aḡır (kara sun) II : dişi (kara sığın) Sözcük metinde tek başına geçmemektedir. Bu sözcük hayvan isimlerinin önünde kullanılınca dişilik bildirir. (Metne göre!)

aḡır kara sunnı “dişi kara sığını” (1) 1562

aḡ - meḡ : her tür hayvan, vahşi hayvan

a. + ni (1) 1344; *aḡ* ve *meḡ*

aḡnaar / aḡna- / : avlamak, ava gitmek, ~ ET *avla* - ED 163a, → Mo. *angna* / *agnah* / [= *angla* -] L 45, Hal. *agnah* TMS 17

a. (1) 58

a. - da (2) 1454, 1559

a. - aḡ / aḡnagaḡ (1) 1344

a. - p (11) 51, 52, 54, 1349, 1350, 1377, 1453, 1455, 1556, 1564

aḡnap - meḡnep (3) 49, 1561, 1630; *aḡnaar* ve *meḡneer*

a. - zımza (1) 58

apaar / apar- / : olmak, yapılmak

apaadı (1) 614

apardı (1) 444

apargan (4) 17, 406, 950, 1433

aparganı (1) 464

aparıp - tır (1) 415

aparıptır (1) 443

appaar / appar- / : götürmek, taşımak

apparıp (3) 177, 964

apparıp - tır (1) 581

aptara : sandık, kutu, → Mo. *abdar* / *avdar* / *krş. abdar* - a L 4, Hal. *avdar* TMS 17

- a.* (2) 965, 1437
a. + zınıy (1) 640
- aptıra :** bkz. *aptara*
a. (1) 1680
a. + zından (1) 606
- ara :** *ara*, ~ ET *ara*: (?*a:ra*) ED 196ab
a. + vıska (1) 833
a. + zın (1) 653
a. + zında (2) 65, 831
- ara - albatı :** uyruk, tebaa, halk; *ara* ve *albatı*
a. (2) 785, 1580; *ara* ve *albatı*
a. + - daa (1) 722; *ara* ve *albatı*
a. + dan (2) 1581, 1592; *ara* ve *albatı*
a. + nı (1) 1693; *ara* ve *albatı*
a. + nıy (2) 290, 394; *ara* ve *albatı*
a. + zı (6) 281, 288, 987, 996, 1322, 1329; *ara* ve *albatı*
a. + zın (2) 1212, 1226; *ara* ve *albatı*
a. + zınıy (1) 1340 - 1341; *ara* ve *albatı*
- araga :** içki, → Mo. *arakı(n)* / *arhi(n)* / [= *ariki(n)*] L 48, Hal. *arhi* TMS 18
a. + dan (3) 223, 990, 1325
a. + nı (1) 227
a. + zın (2) 996, 1330
- aragalaar / aragala- / :** içki içmek; < *araga+la-*
a. - p (2) 1005, 1339
aragalap - darılap (1) 229 - 230; *aragalaar* ve *darılaar*
- aram :** bekle
a. (1) 1295; *aram* < *adıram*
- aray :** hafiften, hafifçe, az az, azar azar, azıcık, birazcık, → Mo. *aray* / *aray* / L 48, Hal. *aray* TMS 18
a. (1) 1656
- arga I :** yol, yöntem, usul, çözüm, → Mo. *arg - a* / *arga* / L 51, Hal. *arga* TMS 15
a. (1) 950

- a. + m* (1) 245
a. + zı (1) 1280
a. + zın (2) 1352, 1352
- arga II [a'rga] :** orman, dağlık orman, ~ ET *arığ* ED 214a
a. (1) 1646
a'rga - ıyaştın (1) 1471; *arga* ve *ıyaş*
a. - bile (2) 638, 639
a. ' + dıva (1) 43
a. ' + je (1) 41
a. ' + zın (1) 1352
arıskan - 'argazın (1) 1352; *arıskan* ve *a'rga*
- argajok :** çözümsüz, çıkışsız, imkansız, → Mo. *arga ügey* L 51, Hal. *argagüy* TMS 18
a. (1) 1031
- argar :** yaban koyunu, argalı, Asya dağlarında yaşayan büyük boynuzlu dağ koyunu, ~ ET *arka:r* ED 216b, → Mo. *argali / argal' / argali* L 52, Hal. *argal'* TMS 18
a. (2) 45, 49
- argıgıg = argıktıg :** örmeli, örgülü, işlemeli, nakışlı
argıgıg (1) 75
argıktıg (4) 63, 76, 83, 104
- argur / argı- / :** örmek, işlemek, bağlamak
a. - p (1) 195
- arı :** dağın kuzey yamacı, ~ ET *aıaru* ED 190a, → Mo. *aru / ar / L* 54
a. + zınga (1) 8
- arın :** yüz, çehre, krş. ~ ET *alın* "alın" ED 147b
arın / arın + ın (1) 1536
- arıskan :** kuru ve devrik ağaçların olduğu yer
a. (3) 638, 1352, 1371
- arnır / arın- / :** kaldırmak
arnır / arın - ır (1) 1519
- art :** geçit, dağ geçidi, ~ ET *art (?a:rd)* ED 200b
a. (4) 153, 163, 517, 541
a. + ı (2) 536, 541

- a.* + *ın* (2) 539, 824
- arta :** hem de, bir de
a. (1) 1517
- artaar / arta- / :** geçitten geçmek, aşmak
arta halurga (2) 1529, 1532
arta halıy (1) 1535
a.- p (1) 390
a.- vaayn (3) 1527, 1530, 1533
- artar / art - /** artmak, kalmak, ~ ET *art* - ED 201b - 202a
artı (1) 1580; < *art-tı*
a.- ıp (1) 159
a.- kan (5) 1581, 1592, 1603, 1614, 1634
- artı :** ardı, arkası
a.+ nda (7) 359, 480, 483, 649, 992, 1282, 1332
a.+ ndan (4) 1270, 1573, 1588, 1599
a.+ ndıva (1) 782
a.+ nga (1) 1327
- artıjar / artı- / :** yüklemek
artıggaş (1) 827
- artık :** artık, fazla, ~ ET *artuk* (?*artok*) ED 204b - 205a
a. (4) 24, 34, 36, 420
- artımak:** okluk, sadak, heybe
artımak - açımaaııı / artımak - açımakııııı (1) 428;
artımak ve *açımak*
- artınar / artın- / :** heybesine koymak, kendine yük almak, yüklenmek, bir yükü taşımak
a.- gaştıııı (1) 829
- artırır / artır- / :** bkz. *artar*
a.- ıp (3) 158, 612, 1692
- artı- :** ardıç, ardıç ağacı, ~ ET bkz. *artu-ç* (?*ardu-ç*) ED 204ab, → Mo.
arça / arts / arş L 50
artı-ş - şaanaaııı / artı-ş - şaanakııııı (2) 399, 404; *artı-ş* ve *şaanak*
artı-ş - şaanaktııııı (1) 404; *artı-ş* ve *şaanak*
- artıštaar / artıšta- / :** ardıç yakmak, tütsülemek, şaman ayini yapmak?, ~ ET

artuçlan - ED 212b

artıştap - *şaanaktap* (1) 402; *artıştaar* ve *şaanaktaar*

arzaytı taḡdı : bir dağ adı; *arzaytı* ve *tandı*

a. (2) 782, 788, 789, 791, 799; *arzaytı* ve *tandı*

arzaytı şil taḡdı : bkz. *arzaytı taḡdı*; *arzaytı*, *şil*, *taḡdı*

a. + *zınçe* (1) 1112; *arzaytı*, *şil*, *taḡdı*

arzaytı tayga : bkz. *arzaytı taḡdı*; *arzaytı* ve *tayga*

a. + *nıḡ* (1) 1630; *arzaytı* ve *tayga*

arzaytı şil tayga : bkz. *arzaytı taḡdı*; *arzaytı*, *şil*, *tayga*

a. + *nıḡ* (1) 1396 *arzaytı*, *şil*, *tayga*

aspaktaar / aspakta- / : pençelemek, avuçlamak, yakalamak, tutmak

a. - *aş* / *aspaktagaş* (1) 428

astır / azın- / : kemerinde taşımak, kemerine asmak, ~ ET *asın* - ED 248 b, ~ ET

as - (?*a:s* -) ED 283a

azıngaş (2) 1404, 1497

astıp (4) 103, 107, 1125, 1405

a's - çem = çem - a's : aş, yemek, yiyecek, besi, ~ ET *a:s* ED 253b

a's - çemden (2) 389, 413; *a's* ve *çem*

a'ska - çemge (1) 15; *a's* ve *çem*

a's - çemin (1) 412; *a's* ve *çem*

çemge - a'ska (1) 16; *çem* ve *a's*

aşak I : yaşlı kişi, aksakal , ~ ET *aviçğa* ED 6b

a. (46) 3, 69, 88, 98, 157, 158, 215, 249, 252, 259, 292, 295, 300, 309, 319, 1204, 1320, 1336, 1342, 1377, 1387, 1393, 1395, 1421, 1424, 1449, 1451, 1488, 1493, 1496, 1512, 1581, 1596, 1604, 1616, 1619, 1660, 1708, 1713, 1721, 1723, 1726, 1728, 1732, 1748, 1754

a. + *tı* (2) 1094, 1722

a. + *tıḡ* (1) 1341

aşak II : koca, eş

aşak - kaday : koca, karı (1) 463; *aşak* ve *kaday*

aştanır / aştan- / : yemek yemek; < *aş+la-n-*

aştanıp - çemnenip (2) 302, 312; *aştanır* ve *çemnenir*

aştır / ajın- / : açmak, açılmak

- aştıp* (1) 1664
- at (d) :** ad, isim, ~ ET *a:t* (*a:d*) ED 32b - 33a
- a. + ıy* (3) 351, 601, 672
- a. + ıyar* (1) 1157
- at (d) –sıp :** ad san, soy sop
- a. + ıynı - sıvıynı* (1) 352; *ad* ve *sıp*
- a't :** at, ~ ET at ED 33b
- a.* (38) 54, 57, 65, 78, 85, 91, 97, 102, 110, 118, 124, 126, 162, 163, 165, 190, 191, 263, 264, 270, 306, 380, 579, 649, 676, 699, 723, 786, 817, 833, 839, 949, 950, 1036, 1044, 1054, 1064, 1070
- a'dı* (1) 174, 199, 523, 530, 533, 545, 554, 609, 828, 847, 1049
- a'dı - bile* (2) 182, 428
- a'dım* (5) 868, 870, 927, 930, 1049
- a'dımın* (1) 977
- a'dın* (21) 133, 209, 230, 234, 237, 275, 366, 653, 815, 821, 1043, 1109, 1123, 1153, 1227, 1394, 1468, 1497, 1547, 1643, 1644
- a'dinga* (4) 231, 857, 1034
- a'dinga - daa* (1) 252
- a'dınıy* (10) 198, 391, 396, 397, 421, 528, 529, 552, 654, 834
- a'dıy* (7) 213, 511, 608
- a'dıvıstı* (1) 343
- a't - daa* (1) 182
- a'ttan* (1) 861
- a'ttar* (1) 826
- a'ttarı* (1) 1374
- a't - bottarı - bile* (1) 1374
- a'ttarıyar* (1) 813
- a'ttarınıy* (1) 653
- a'ttı* (5) 272, 819, 821, 823, 840
- at - tır* (1) 252
- atçır / adış- / :** atışmak, vuruşmak; < *at-ış-*
- atçıp - sokçup* (1) 1616; *atçır* ve *sokçur*

- atçıp - tutçup* (1) 1596; *atçır* ve *tutçur*
- attığ :** belalı
a. (2) 333, 1099
- a'ttıg :** atlı, atı olan; < *at+lıg*, ~ ET *athğ* ED 55a
a. (17) 3, 58, 250, 377, 378, 499, 674, 973, 974, 1160, 1160, 1294, 1294, 1308, 1309, 1482, 1483
- a't - höl :** at, at - koşum, at ve koşumu; *a't* ve *höl*, bkz *höl*, → Mo. *kölge(n)* 1. / *höl* / L 485
a. (1) 87 *a't* ve *höl*
a.+ ü - bile (1) 1403 *a't* ve *höl*
a'.+ den (1) 861 *a't* ve *höl*
a'dı - hölü (1) 1384 *a't* ve *höl*
- a'ttanır / a'ttan- / :** ata binmek, atlanmak, atla gitmek; < *at+lan-*, ~ ET *atlan-* ED 58ab
a'.- gan (1) 415
a'.- ı bergen (1) 169
a'.- ıp (2) 323, 415
- a'ttıg - höldüğ :** atlı - binitli, atlı - koşumlu; *attığ* ve *höldüğ*, ~ ET *kölüklüg* (g -) ED 718b
a. (1) 168; *attığ* ve *höldüğ*
- avay :** anne, annecik (seslenmede); < *ava+y*
a. (1) 612
- avıga :** saygı bildiren bir söz, → Mo. *abugay* / *avgay*, *guay* / bkz. *abagay* L 5
a. (1) 251
- avıra - azıra:** affet, bağışla, krş. Hal. *avıral:* *azral* TMS 7; *avıra* ve *azıra*
a. (1) 1521
- avırarar / avırar / :** karmakarışık olmak, karışık olmak, dağılmak, darmadağın etmek, yıpratmak
a.- gan (1) 1651
- ay I :** ay, ~ ET *a:y* ED 265ab
a.+ ga (1) 584
ayga - hünge (1) 1145; *ay* ve *hün*
- aynıñ çaazı :** yeni ay, hilâl; *ay* ve *çaa*

- a.* (2) 229, 1210; *ay* ve *çaa*
- ay II :** *ay*, 30 günlük süre, ~ ET *a:y* ED 265ab
- a. + da* (2) 1344, 1377
- a. + ı* (1) 1552
- a. + nıñ* (18) 70, 71, 72, 81, 233, 233, 234, 237, 259, 275, 426, 937, 937, 938, 1004, 1338, 1379, 1552
- ayaar :** alçak, yavaş, sakin, sakinçe, durgun, → Mo. *ayaar* / *ayaar* L. 24, Hal. *ayaar* TMS 23
- a.* (4) 1471, 1471, 1504, 1504; *ayaar* ve *ayaar*
- ayak :** kâse, fincan, bardak, çanak, tas, ~ ET *ayak* ED 270ab, → Mo. 1. *ayag* - *a(n)*. (*ayaga(n)*) L. 23, Hal. *ayaga* TMS 23
- a.* (1) 283
- aybılaar / aybıla- / :** rica etmek, istemek, dilemek, buyurmak
- a.* (2) 634, 634
- a. - ga* (2) 681, 1102
- a. - p* (1) 1031
- a. - ptım* (1) 1049
- ayıgaynır / ayıgayın- / :** ay ay diye ses çıkarmak, hışırdamak; keskinçe kişnemek (at için)
- ayıgaynıp* (1) 1646
- aylık (çer) :** aylık yer, mesafesi 1 ay sürececek yer; *aylık* ve *çer*
- a. çerden* (5) 729, 739, 1025, 1038, 1115, 1641; *aylık* ve *çer*
- a. çerge* (1) 729; *aylık* ve *çer*
- a. + tıñ çerden* (1) 726; *aylık* ve *çer*
- a. + tıñ çerinden* (1) 1055; *aylık* ve *çer*
- ayt:** ayt, eyt diye ses çıkarmak
- a.* (2) 1562, 1563
- aytır / ayıt- / :** işaret etmek, göstermek
- aytıp* (1) 363
- aytırar / aytır- / :** sormak; < *ayıt- ır-*
- aytırar* (1) 352
- aytırarga* (13) 445, 467, 650, 819, 1358, 1446, 1576, 1580, 1592, 1603, 1614, 1629, 1762

aytırgan (20) 32, 129, 451, 510, 780, 796, 801, 812, 832, 928, 932, 1047, 1141, 1162, 1235, 1422, 1440, 1539, 1607, 1685

aytırgannar(2) 1002, 1335

aytırıp (12) 92, 291, 375, 602, 672, 970, 1013, 1063, 1158, 1245, 1429, 1480

azar [a'zar] : azmak, kaybolmak, yolunu yitirmek, ~ ET *az* - ED 279ab

a.-ıp (14) 184, 184, 939, 940, 940, 1132, 1132, 1133, 1416, 1416, 1417, 1673, 1673, 1673

azı : ya da, veya, yoksa, ~ ET *azu* ED 280a

a. (2) 4, 1063

azığ : azı dişi, azı, ~ ET *aziğ* ED 283a, → Mo. *arag* - *a* / *araa* L 47

azı / azığı (3) 1096, 1189, 1196

azımını / azığının (1) 1171

azın / azığın (4) 1090, 1174, 1183, 1207

azında / azığında (3) 1584, 1595, 1605

azın / azığın (1) 1166

azıghg : azı dişli, azı dişi olan; < *azıg*+*hg*, ~ ET *azığlığ* ED 284a

a. (1) 1177

azıraar / azıra- / : beslemek, büyütmek, yetiştirmek, → Mo. *asara* - / *asrah* / L 56

azıraan / azıragan (1) 1074

azıraar (1) 248

azıraarga (1) 245

azırap (2) 15, 16, 254

azırar (1) 1063

B

baa : ceza, → Mo. 2. *bag* - *a*, / *baa* / [= *ba*, 4., Çin. *fa*] L 67

b.+ zın (2) 453, 458

balık : belen, dağda bel, dağ üzerindeki yüksek geçit.

b.+ çe (1) 716

baalıktaar / baalıkta- / : dağın üzerinden geçmek, belden, belenden geçmek; <

baalık+*la-*

b.- p (2) 745, 764

baar I : karaciğer, ~ ET *bağır* ED 317ab

b. (1) 1771

b.+ in (1) 1761

b.+ inçe (2) 559, 576

b.+ ndan (1) 587

baar II / bar- / : gitmek, varmak, ~ ET *bar* - ED 354ab

baar (13) 104, 289, 437, 1031, 1033, 1099, 1102, 1104, 1443, 1443, 1447, 1462, 1489,

baarı (1) 827

baardı (1) 976

baardım (1) 408

baarında (1) 1295

baarınga (1) 104

bar (12) 341, 375, 500, 602, 623, 657, 760, 855, 1026, 1247, 1285, 1309

baralınar (1) 1657

barbas (2) 272, 836

bargan (16) 183, 273, 307, 410, 410, 411, 1078, 1204, 1207, 1378, 1379, 1443, 1465, 1569, 1629, 1771

barganda (2) 942, 956

bargannay (2) 1033, 1104

bargaş (9) 186, 267, 288, 761, 1007, 1034, 1073, 1361, 1659

barıp (17) 200, 319, 346, 475, 667, 716, 829, 846, 855, 857, 953, 1002, 1032, 1042, 1103, 1272, 1275

baarı : karşı, ön, ön taraf

b.+ ndan (1) 1404

b.+ inga (1) 554

badar / bat- / : alçalmak, aşağı inmek, çökmek, batmak, ~ ET *bat* - ED 298a

badıp (1) 442

badı : aşağı, ~ ET *batığ* ED 301b

b. (4) 298, 953, 1272, 1275

badırar / badır- / : batırmak, indirmek, alçalmak, çökmek, yokuş aşağı indirmek, yuvarlamak, ~ ET *batur* - ED 308ab

- b.- ip* (2) 515, 537
b.- iptip - tır (1) 140
- bag :** bağ, ~ ET *ba:ğ* ED 310b
baa / bagı (1) 654
baanda / bagında (1) 189
- bagaja :** bkz. *çepsek*. âlet, araç gereç, silah, donanım, → Mo. *bagaci / bagac* / L69
bagaja - çepseen / çepsekin (4) 1109, 1394, 1467, 1497;
bagaja ve çepsek
- bagay :** kötü, fena, → Mo. *mağu* “kötü; elverişsiz, fena, adi” L 520
b. (6) 170, 545, 633, 1723, 1726, 1748
- baglaar / bagla- / :** bağlamak; < *bag+ la-*, ~ ET *bağla* - ED 314b
b.- p (2) 653, 817
- baglaaş :** at veya herhangi bir hayvanın bağlandığı kazık, direk; < *bag+ la-*
gıuş
b. (5) 342, 343, 367, 593, 594
b.+ ka (5) 343, 344, 365, 367, 593
b.+ ta (1) 653
b.+ tıı (1) 210
- bak :** kötü, çirkin, → Mo. *mağu* “kötü; elverişsiz, fena, adi” L 520
b. (3) 2, 243, 1170
bagı (2) 1023, 1098
- balaar / bala- / :** silmek, karalamak, → Mo. *balala* - / *ballah* / L 78, Hal. *ballah* TMS 26
b.- p (2) 1546, 1547
- baldır :** baldır, ~ ET *baltır* ED 334a
b. (1) 1528
b.+ ım (1) 142
- balıg :** yara, ~ ET *ba:hğ* ED 312a
- balıg - bışkı :** yara bere, krş. ~ ET *balıg başlığ* ED 335a, bkz. *ba:lığ*
balıg - bışkınıı (2) 202; 204; *balıg ve bışkı*
- Bapıy Dargan :** özel ad
b. (2) 147, 151
- bar :** var, ~ ET *ba:r* ED 353ab

b. (29) 63, 91, 94, 202, 272, 272, 420, 439, 481, 611, 631, 635, 654, 655, 735, 735, 736, 736, 788, 788, 789, 790, 1017, 1063, 1089, 1096, 1579, 1688, 1701

b.-il (3) 1592, 1603, 1614; < *bar- ol*

baraalgaar / baraalgā- / : kendisinden üstün birisiyle görüşme yapmak, görüşme yapmak, kendisini birine tanıştırmak; kendini birine hizmete adanmak, → Mo. *baragalha* - / *baraalhah* / [= *baralha* -] L 83, Hal. *baraalhah* TMS 27

baraalgaan (1) 1305

baraalgaar (2) 348, 1305

baraalgaarga (1) 1008

baraalgaas (2) 1084, 1310

baraalgajip (1) 299

baraalgap (5) 370, 596, 719, 1242, 1303

baraalgaş (1) 371

baraalgatkan (1) 381

baraalgavadın (1) 1310

baraalgavadiñ (2) 500, 1295

baraalgavas (1) 1306

baran : görüntü, görünüş, dış görünüş, uzaktan görünenilen nesne, → Mo. *barag* - *a(n)* 2. / *baraa* / L 83, Hal. *baraa* TMS 27

baraan harar : görünüşe bakarak, etrafına bakınarak, göz gezdirerek bakmak, uzaktaki birşeyi izlemek, seyretmek, → Mo. *barag* - *a(n)* *harahu* bkz. *barag* - *a(n)* L 83, Hal. *baraa* TMS 27

b. (1) 277; *baraan* ve *haraar*

baraan - saraan : görüntü, görünüş

b. (1) 315; *baraan* ve *saraan*

barba : torba, çuval

b. (2) 280, 282

barın : batı, sağ, → Mo. *baragun* / *baruun* / L 84, Hal. *baruun* TMS 27

b. (2) 147, 151

baskıajır / baskılaş- / : birbirinin üstüne basmak

baskıajıp (1) 688

baskıraar / baskıra- / : kötüleşmek, hasta olmak

- b.- p* (1) 1554
- bastırar / bastır - / I :** bastırmak, örtmek
- bastırar* (1) 438
- bastırar / bastır - / II :** yenilmek, ~ ET *bastur* - ED 372b
- b.- gan* (1) 1767
- baş :** baş, kafa; uç, ~ ET *baş / ba:ş* ED 375ab
- bajı* (35) 67, 67, 106, 106, 165, 264, 264, 269, 270, 306, 306, 380, 380, 596, 649, 649, 676, 676, 698, 699, 723, 723, 734, 785, 786, 875, 1194, 1194, 1243, 1466, 1466, 1471, 1471, 1566, 1690
- bajım* (3) 142, 243, 245
- bajım* (10) 231, 260, 333, 438, 514, 712, 736, 741, 760, 1447
- bajınçe* (1) 1690
- bajında* (4) 2, 660, 715, 848
- bajından* (10) 756, 757, 892, 1118, 1196, 1200, 1367, 1367, 1738, 1757
- bajınga* (8) 399, 404, 531, 792, 900, 1268, 1281, 1463
- bajınga* (1) 1667
- baştarı* (3) 864, 1270, 1273
- baş hayım = paş hayım:?** girdabın başı?, baş girdap?
- baş , paş :** üst bölüm?, doruk? başlangıç?
- baş hayımda* (1) 1269
- paş hayımda* (1) 1273
- başka :** - den başka, birbirinden ayrı, birbirinden kopuk, ayrı ayrı
- iyi başka :** iki ayrı parça, iki kopuk parça
- i.* (1) 573
- oon başka :** ondan başka, yoksa
- o.* (1) 1303
- başkı :** ilk, birinci, baştaki krş., ~ ET *baştınka* ED 378b
- b.* (5) 525, 527, 528, 531, 532
- baštaar / başta- / :** başcılık etmek, rehberlik etmek, yol göstermek, yönetmek, götürmek; < *baş+ la-*, ~ ET 1 *başla:* - ED 381b - 382a
- baştaaş / baştagaş* (1) 384
- baştay :** birinci, önceki, ilk olarak, ~ ET 1 *başlayı* ED 382a

- b.* (1) 1262
- baştığ :** başlı, ~ ET *başlık* ED 381ab
- b.* (4) 235, 238, 1289, 1290
- b.* bkz. *öglüg - baştığ* (1) 1342
- baştın :** baş, önder, başı çeken, baş; < *baş+tın* OTWF 156
- b.+ ı* (4) 290, 290, 394, 394
- bay :** zengin, ~ ET *ba:y* ED 384ab, → Mo. *bayan / bayan* / L 76 - 77, Hal. *bayan* TMS 25
- b.* (1) 359
- b.+ larnıñ* (1) 1150
- baybañ :** geveze, çenebaz, lâubali
- b.* (2) 616, 680
- bayur / bayı- / :** zengin olmak, zenginleşmek, ~ ET *bayu:* - ED 384a - 385b
- b.- p* (1) 1771
- bayırlaar / bayırla- / :** kutlamak, bayram etmek; < *bayır+ la-*, ~ ET *badram* krş. ED 308a, → Mo. *bayarla - / bayarlah* / L 77, Hal. *bayar temdegleh, bayar hürgeh* TMS 25
- b.- p* (1) 1342
- baza :** ile, ve, daha, dahi, de / da, sonra, ~ ET *basa* ED 371b, → Mo. *basa / bas* / L 90, Hal. *bas* TMS 24
- b.* (37) 186, 259, 337, 458, 470, 475, 490, 495, 496, 533, 555, 572, 575, 663, 664, 683, 684, 684, 685, 686, 887, 899, 1082, 1082, 1148, 1192, 1269, 1281, 1288, 1289, 1349, 1407, 1411, 1412, 1570, 1593, 1711
- bazar / bas- / :** basmak, vurmak, ~ ET *bas* - ED 370b - 371a
- bazar* (1) 983
- bazıp* (5) 1125, 1376, 1387, 1398, 1405
- bazıpkan* (1) 134
- baskan* (4) 943, 957, 983, 1432
- baskaş* (4) 531, 532, 746, 1385
- baspas* (2) 559, 575
- baspışaan* (1) 1397
- bazırar / bazır- / :** bastırmak, basırmak, örtmek; < *bas-ır-*, ~ ET *basur* - ED 374b
- b.- ıp* (5) 136, 838, 842, 1189, 1196

- be I :** mI? (soru eki), ET - *mu* / - *mü*.
- b.* (60) 62, 80, 91, 91, 94, 95, 99, 100, 108, 121, 128, 139, 176, 179, 181, 213, 238, 266, 266, 272, 272, 316, 423, 423, 567, 567, 671, 671, 726, 729, 749, 750, 766, 767, 796, 796, 800, 801, 834, 977, 1001, 1001, 1039, 1063, 1063, 1091, 1245, 1335, 1335, 1371, 1399, 1400, 1475, 1475, 1483, 1514, 1514, 1514, 1514, 1517, 1652, 1652, 1707, 1707, 1723, 1724, 1745
- be II :** kısarak, ~ ET *bé* ED 291b
- b.* (5) 94, 97, 99, 100, 108, 121, 1039
- b. + ηer* (6) 221, 222, 988, 989, 1323, 1324
- b. + niη* (2) 96, 104
- beedi :?** < beer- di (verdi), (*çü bolu beedi?* “ne oldu?, ne oluverdi?”)
- beedi* (1) 1715
- beer I / ber- / :** vermek, ~ ET *bé:r* - ED 354b - 355a
- beer*(19) 148, 156, 232, 316, 344, 353, 547, 564, 589, 1161, 1182, 1475, 1488, 1535, 1561, 1563, 1598, 1599, 1630
- beerde* (2) 108, 688
- beerge* (10) 19, 27, 38, 573, 580, 730, 1240, 1269, 1491, 1755
- beeringe* (2) 121, 1541
- beerin* (2) 1216, 1238
- beeriniη* (1) 260
- ber* (6) 26, 36, 47, 77, 1035, 1167
- berbeen* (1) 833
- berbes* (1) 197
- berbeyn* (2) 366, 1144
- berdi* (1) 13
- berdivis* (1) 1735
- berem* (1) 18
- bereyn* (2) 1522, 1522
- bergen* (40) 12, 19, 49, 111, 158, 169, 183, 185, 391, 392, 555, 597, 668, 677, 824, 826, 865, 936, 950, 1128, 1211, 1226, 1256, 1261, 1266, 1281, 1341, 1369, 1413, 1523, 1532, 1561, 1570, 1731, 1734, 1742, 1751, 1754, 1769, 1771

- bergendir* (1) 199
bergeni (2) 774, 1222
bergenmer (1) 1363
bergeş (17) 353, 640, 739, 753, 986, 1018, 1021, 1083, 1090, 1096, 1183, 1198, 1201, 1214, 1321, 1452, 1735
beriğer (2) 1733, 1754
berip (23) 241, 265, 317, 392, 497, 532, 609, 658, 700, 1006, 1050, 1127, 1208, 1244, 1291, 1372, 1376, 1410, 1448, 1491, 1529, 1542, 1647
beriptir (1) 793
berze (1) 295
berzimze (2) 172, 245
berziņze (1) 641
- beer II :** beri, buraya, - den beri, ~ ET *berü:* (?*bérü:*) ED 355b, 356a
b. (6) 148, 156, 589, 1161, 1475, 1488
- beer iy :** güney yamaç; *beer* ve *iy*
b. (2) 1561 - 1562, 1563 *beer* ve *iy*
- bejeeldirzi :** bkz. *bejeldirzi*
b. (1) 1398
- bejeeleen :** bkz. *bejeldirzi*
b. (1) 1618
- bejeldirzi :** beşi birden, beşi birlikte
b. (1) 1386
- bejen :** elli, 50; *beş* ve *on*
b. (13) 290, 290, 394, 394, 410, 411, 1213, 1562, 1563, 1579, 1583, 1594, 1605
- bektenir / bekten- / :** berkitmek, sağlamlaştırmak, pekiştirmek, ~ ET *bek* “sağlam, sıkı; sert, katı” ED 323ab, → Mo. *bekile* - / *behleh* / L ve , → Mo. *bökele* - / *böhlöh* / L, Hal. *behleh*, *böhlöh* TMS 29
b.- dim (1) 182
b.- diņ (1) 181
b.- ip (1) 1431
b.- meen (1) 1431
- bel I :** bel, ~ ET *bé:l* ED 330ab, → Mo. *bel* / *bel* / L 96, Hal. *belhüüs*

- TMS 29
- b.* (5) 332, 584, 585, 1134, 1149
- b.+ in* (3) 570, 580, 1258, 1263
- bel II :** bel, dağ beli, dağın eteğine yakın ya da orta yerindeki eğimi, ~ ET *bé:l* ED 330ab, → Mo. *bel / bel* / L 96, Hal. *uulın bel* TMS 29
- b.+ in* (1) 580
- belek :** sunu, hediye, armağan, ~ ET *béleg* ED 338b, → Mo. *beleg / beleg* / L 97, Hal. *beleg* TMS 29
- b.* (8) 265, 269, 306, 380, 622, 677, 774, 806
- aas - belek :** bkz. açıklamalar 8; *aas* ve *belek*, Mo. *as beleg* ED 338b
- aas - beleenge / belekinge* (1) 270; *aas* ve *belek*
- belen :** hazır, → Mo. *belen / belen* / L 97, Hal. *belen, belhen* TMS 29
- b.* (2) 312, 1693
- beletkeer / beletke- / :** hazırlamak, tamamlamak, → Mo. *beledke - / beltgeh* / L 97, Hal. *beltgeh* TMS 29
- b.- eş / beletkegeş* (1) 1333
- b.- ȝer* (1) 990
- b.- p* (3) 281, 1000, 1000
- beletkenir / beletken- / :** hazırlanmak, hazır etmek, tamamlanmak, → Mo. *beledke - / beltgeh* / L 97, Hal. *beltgegdeh* TMS 29
- b.- i bergen*(1) 1211
- b.- ip* (2) 1702, 1751
- Belgeçiniñ Oglu Belee - Şınar :** özel ad (*Belgeçi* “kahin, falcı, fala bakan, fal açan”), → Mo. *belgeçi / belegç* / L 98,
- b* (10) 294, 339, 361, 384, 393, 397, 435, 838, 1225, 1300
- belgeleer / belgele- / :** fala bakmak, büyü yapmak ilerde olacağı söylemek, kehanette bulunmak, kitap açmak, ~ Mo. *belgele - / belegleh* / L 97, → ET *belgüle* - ED 342b,
- b.- p* (1) 397
- berge :** zor, güç, ağır, ~ ET *berk* ED 361b
- b.* (1) 1221
- beş :** beş, 5, ~ ET *bé:ş* ED 367a
- b.* (19) 268, 1266, 1318, 1342, 1344, 1349, 1353, 1362, 1372, 1374, 1384, 1386, 1394, 1397, 1398, 1401, 1454, 1554, 1559,

- 1618, 1622
b. (1) 1618
- beti :** önü, ön tarafı, krş. ET *bét* “yüz (insan için), yanak, avurt” ED 296b
betii / betigi (2) 526, 530
- bezin :** hatta, bile, henüz, de / da, daha, dahi
b. (6) 109, 225, 226, 1049, 1530, 1578
- bıjırar / bıjır- / :** pişirmek, ~ ET *bısur* - (*p* -) ED 383b - 384a
b.- ip (2) 301, 1331
- bulgı :** at piskırması, ~ krş. ET *bırkağ* ED 360b
çat bulgızın (2) 847, 951; *çat* ve *bulgı*
- bulgırar / bulgır- / :** atın burnundan piskırması, atın kişnerken burnundan piskırık saçması, krş. → Mo. *bulgura* / *bulgarah* / “parçalanmak, ayrılmak, fırlamak, çıkmak” L 138
b.- iptar (1) 847
b.- iptarga (1) 951
- bırılaar / bırıla- / :** çarpmak, durmak
bırılaaş / bırılagaş (1) 1542
- biçe :** küçük, ufak, → Mo. *biçihan* / *byatshan* / L 102
b. (14) 139, 216, 217, 279, 279, 287, 287, 390, 665, 665, 986, 986, 1321, 1322
- biçii :** küçük, ufak. bkz. *biçe*
b. (1) 1244
- bijeeçi :** yazıcı, kâtip, ~ Mo. *biçigeçi* / *biçeeç* / [= *biçiyeci*] L 102, Hal. *biçeeç* TMS 31, → ET *bitigçi* ED 304a
b.+ mni (1) 291
b.+ η (1) 411
b.+ zin (1) 394
- bijiir / biji- / :** yazmak, ~ Mo. *biçi* - / *biçih* / L 101, Hal. *biçih* TMS 31, → ET *biti* - ED 299b
bijeeñ / biji - gen (1) 828
bijeeş / biji - geş (3) 296, 520, 543
- bijik :** yazı, ~ Mo. *biçig* / *biçig* / L 101, Hal. *biçig* TMS 31, → ET *bitig* ED 303a
b. (2) 296, 520

bijiin / bijak + in (1) 542

b. + ti (1) 297

bildirir / bildir- / : bildirmek; < *bil-di-r-*, ~ ET *biltür* - ED 334b

b.- beyn (1) 1467

bile : ile, birlikte, ~ ET *birle* ED 364b - 365ab

b. (132) 63, 83, 109, 136, 140, 144, 154, 155, 165, 182, 202, 210, 262, 263, 282, 305, 321, 334, 345, 345, 348, 368, 371, 428, 438, 449, 450, 454, 468, 506, 513, 516, 532, 534, 540, 556, 564, 568, 580, 583, 608, 619, 638, 639, 641, 641, 658, 698, 701, 720, 722, 742, 761, 765, 828, 840, 841, 844, 845, 858, 896, 896, 897, 899, 899, 907, 907, 918, 935, 979, 999, 1006, 1076, 1096, 1114, 1125, 1137, 1146, 1152, 1161, 1172, 1179, 1189, 1196, 1199, 1200, 1224, 1238, 1255, 1256, 1260, 1261, 1264, 1266, 1279, 1280, 1287, 1315, 1334, 1375, 1384, 1386, 1399, 1400, 1402, 1409, 1412, 1474, 1510, 1513, 1528, 1531, 1534, 1552, 1552, 1574, 1582, 1582, 1591, 1596, 1601, 1604, 1613, 1623, 1652, 1652, 1656, 1656, 1661, 1663, 1689, 1702

bilinmesteer / bilinmeste- / : bilincini kaybetmek, konuşamamak

bilinmesteen / bilinmestegen (1) 835

bilir / bil- / : bilmek, tanımak, ~ ET *bil* - ED 330b - 331a

b.- bes (1) 416

b.- bestey (1) 392

b.- ip (7) 328, 329, 433, 434, 489, 494, 1641

b.- ir (6) 289, 336, 337, 423, 423, 1230

bir : bir, 1, ~ ET *bi:r* ED 353b, 354a

b. (99) 20, 29, 41, 51, 55, 62, 64, 70, 96, 96, 102, 116, 123, 187, 233, 244, 323, 324, 331, 345, 358, 393, 434, 448, 448, 449, 454, 454, 455, 465, 470, 470, 477, 570, 570, 572, 634, 637, 637, 640, 648, 656, 657, 657, 681, 681, 683, 684, 685, 686, 830, 883, 898, 902, 912, 920, 927, 931, 937, 1045, 1069, 1082, 1090, 1096, 1111, 1117, 1118, 1119, 1119, 1134, 1135, 1147, 1148, 1166, 1170, 1171, 1173, 1217, 1227, 1258, 1259, 1263, 1263, 1349, 1358, 1373, 1455, 1460, 1464, 1488, 1528, 1529, 1561, 1584, 1584, 1594, 1595, 1704, 1711

- bire :** tek, bir, bir kez, bir defa, bir defasında, ~ ET *biregü* ED 364a
b. + de (1) 1030
b. + yer (2) 1453, 1556
b. + zi (10) 506, 534, 556, 586, 1409, 1412, 1454, 1559, 1641, 1643
b. + zin (1) 334
b. + ziniñ (1) 613
- bis I [bi's] :** biz, ~ ET *biz* ED 388ab
b. (27) 345, 347, 348, 356, 356, 356, 385, 385, 420, 425, 426, 447, 719, 751, 768, 797, 802, 1038, 1039, 1181, 1399, 1400, 1652, 1652, 1655, 1687, 1710
b. + pe (3) 342, 350, 357
b. + ten (1) 1614
b. + ti (1) 1576
b. + tiñ (11) 486, 491, 1039, 1057, 1062, 1285, 1580, 1581, 1592, 1603, 1687
- bis II :** biz, ucu sivri araç, uç. Kılıç, bıçak vb. aletlerin keskin tarafı.
bizin (5) 587, 754, 1231, 1719, 1754
bizinden (1) 1447
bizinge (3) 6, 146, 150
- biyeede :** eskiden, önceden, ~ ET *baya* ED 384b
b. (1) 1719
- biyeegi :** önceki, geçmişteki, geçmiş, ~ ET *baya:kı* ED 385b
b. (5) 895, 1239, 1240, 1280, 1577
- biyeeki :** bkz. *biyeegi*
b. (2) 606, 1128
- bo :** bu, ~ ET *bu* ED 291b
b. (60) 13, 64, 78, 85, 87, 90, 90, 93, 93, 118, 123, 126, 146, 150, 229, 331, 341, 363, 437, 444, 448, 450, 452, 456, 457, 491, 510, 514, 521, 547, 559, 575, 650, 680, 680, 691, 826, 832, 976, 1056, 1060, 1074, 1088, 1118, 1127, 1148, 1150, 1199, 1200, 1277, 1422, 1429, 1447, 1507, 1539, 1615, 1626, 1626, 1632, 1766
monu / bonu (5) 266, 308, 527, 880, 1543
moon / bomun (7) 419, 420, 520, 702, 1167, 1445, 1564

- moon / bonuŋ* (3) 321, 597, 628
moon - moozunga / bonuŋ bunusunga (1) 597
- bodaar / boda-** / : düşünmek, → Mo. b) *bodu - / bodoh* / L 109, Hal. *bodoh* TMS 33
b.- an / bodagan (1) 1193
b.- aŋ / bodagaŋ (4) 113, 390, 598, 599
b.- p (6) 267, 911, 920, 1050, 1378, 1488
b.- y - dır sen (1) 411
- bodal :** düşünce; < *boda-l* → Mo. b) *bodul / bodol* / L 109, Hal. *bodol* TMS 33
bodal - sagijimŋa (1) 1382; *bodal* ve *sagış*
bodal - sagijimŋa (2) 292, 1380; *bodal* ve *sagış*
- bodanır / bodan-** / : düşünmek, iyice düşünmek; < *boda-n-*, Hal. *bodoh* TMS 34
b.- ıp (9) 55, 260, 261, 292, 978, 1380, 1380, 1463, 1463
- bojuŋ :?** bkz. *boŋ?*
b. (1) 788
- bojuur / boju-** / : doğmak, doğurmak
bojaan / bojugan (1) 473
- bolar :** bunlar; < *bo+lar*
b.+ m (1) 1075
- bolat :** çelik
b. (2) 1025, 1037
- bolçağlıg :** bkz. açıklamalar 5.
b. (8) 215, 277, 286, 985, 1320, 1406, 1407, 1720
- bolçatılıg :** bkz. *bolçağlıg*
b. (1) 565
- bolur / bol-** / : olmak, ~ ET *bol* - ED 331ab - 332a, → Mo. *bol - / boloh* / L 114 - 115, Hal. *boloh* TMS 35
b. (1) 191
b.- baan / bolbagan (6) 750, 751, 767, 796, 797, 800
b.- bas (5) 5, 191, 837, 842, 1335
b.- du (8) 82, 120, 219, 395, 739, 1060, 1507, 1631
b.- dum (1) 1615
b.- gan (40) 43, 71, 72, 73, 153, 162, 163, 193, 333, 398,

476, 749, 766, 768, 795, 800, 802, 824, 835, 856, 873, 908, 965,
996, 997, 1018, 1123, 1126, 1168, 1318, 1342, 1345, 1360, 1375,
1437, 1455, 1489, 1570, 1680, 1691

b.- ganda (2) 478, 718

b.- ganı (1) 65

b.- ganında (1) 419

b.- gannar (1) 1635

b.- gaş (1) 1371

b.- gay (17) 12, 238, 249, 420, 680, 719, 862, 1012, 1026,
1031, 1038, 1039, 1102, 1439, 1479, 1683, 1720

b.- gu (1) 1024

b.- guje (1) 12

bolu beedi (1) 1715

b.- uñar (1) 880

b.- up - tur (1) 946

b.- ur (25) 65, 78, 91, 93, 96, 97, 101, 102, 102, 118, 124,
126, 191, 400, 708, 711, 777, 780, 784, 809, 812, 814, 1003, 1335,
1337

b.- urumgay (4) 910, 911, 919, 919

b.- za (43) 26, 36, 60, 63, 64, 93, 96, 102, 102, 104, 201,
229, 250, 377, 418, 418, 446, 447, 452, 457, 463, 524, 619, 628,
632, 634, 636, 673, 842, 913, 929, 1011, 1016, 1030, 1030, 1038,
1065, 1088, 1166, 1170, 1237, 1661, 1719

b.- zun (5) 1645, 1723, 1724, 1726, 1729

b.- zunza (13) 24, 152, 191, 191, 482, 545, 1026, 1099, 1171,
1172, 1528, 1531, 1534

boop / bolup (71) 97, 162, 163, 165, 262, 295, 308, 309,
401, 455, 477, 484, 489, 494, 495, 497, 536, 629, 629, 637, 637,
655, 692, 736, 788, 790, 820, 843, 848, 860, 913, 917, 921, 994,
1032, 1103, 1119, 1127, 1133, 1152, 1175, 1175, 1177, 1179,
1182, 1197, 1233, 1257, 1262, 1267, 1269, 1283, 1288, 1289,
1290, 1290, 1325, 1378, 1385, 1427, 1444, 1451, 1461, 1465,
1511, 1513, 1516, 1517, 1567, 1618, 1628

booptur / boluptur (3) 265, 735, 871

boor / bolur (70) 25, 32, 35, 46, 54, 58, 87, 97, 106, 111, 113, 127, 139, 168, 174, 202, 275, 355, 363, 374, 425, 450, 456, 461, 517, 517, 541, 541, 598, 605, 633, 635, 639, 643, 651, 683, 685, 717, 832, 903, 928, 932, 1015, 1023, 1028, 1044, 1059, 1094, 1098, 1099, 1108, 1156, 1157, 1158, 1161, 1165, 1193, 1203, 1222, 1257, 1261, 1358, 1361, 1386, 1411, 1422, 1429, 1494, 1586, 1656

boorga / bolurga (8) 84, 426, 427, 616, 657, 829, 1046, 1381

boorlaan / bolurlaan (1) 1382

boorul / bolurul (1) 85

boorun / bolurun (1) 289

boorzak : börek, hamurlu yiyecek, hamur işi, ~ ET *bağırsak*, *bağırsuk* ED 319b, → Mo. *bogursug* / *boorsog* / [= *bogırçug*] L 113, Hal. *boova*: “boortsog” TMS 35

b. (1) 1244

boova - boorzak : börek çörek; *boova* ve *boorzak*

boova - boorzaan / boorzakin (2) 354, 382; *boova* ve *boorzak*

boova : börek, çörek, hamurlu yiyecek, → Mo. *boybo* / *boov* / [= *bobo*, Çin. *po - po*] L 123,

boova - çigir : börek ve şeker, börek ve tatlı, hamurlu ve tatlı yiyecekler; *boova* ve *çigir*

boova - çigirin (1) 1009; *boova* ve *çigir*

çigir - boovazın (1) 301; *çigir* ve *boova*

bora : boz, gri, kır, kül rengi, ~ ET *bo:z* ED 388b - 389a, → Mo. *boru* / *bor* / L 121, Hal. *bor* TMS 36

b. (11) 215, 277, 286, 565, 985, 1320, 1406, 1407, 1409, 1412, 1720

borbak : yuvarlak, toparlak, parça

b. (2) 606, 618

boş : boş, serbest, dayanıksız, sallantılı, sağlam olmayan, ~ ET *boş* / *?bo:ş* ED 376ab

b. (7) 525, 528, 530, 885, 888, 896, 898

bot / bod / : kendi, öz, ~ ET *bo:d* “boy” ED 296b - 297a

b. + u (20) 400, 405, 609, 687, 687, 740, 740, 755, 756,
1152, 1342, 1364, 1387, 1388, 1582, 1596, 1604, 1661, 1737, 1737
bodum (2) 12, 190
bodumnu (1) 930
bodun (2) 1643, 1644
bodunda (4) 282, 311, 1330, 1331
bodunga (2) 231, 347
bodumuñ (1) 293
boduñ (13) 143, 170, 193, 446, 511, 512, 524, 545, 608,
1026, 1099, 1431, 1431
boduñdan (1) 1726
bottarıñçe (1) 464
bottarıñar (1) 879

al - bot : kendi; *al* ve *bot*

al bodum (1) 11; *al* ve *bot*

bozaga : eşik, kapı eşiği, paspas (metinde katlı!), → Mo. *bosug* - *a* 1. /
bosgo / L 122

b. (4) 95, 100, 1040, 1058

böle - haara : kucaklama, toplama; *böle* ve *haara*

b. (4) 712, 761, 1225, 1376; *böle* ve *haara*

böler / böl- / : (tamamını birden) toplamak, bir araya getirmek, ~ ET *böl* - ED
332ab

böle aspaktaaş (1) 428

bööldeer / böölde- / : döndürmek, savurmak

bööldees / *bööldegeş* (1) 1435

bööldegilees / *bööldegilegeş* (1) 1677

b.- p (4) 1476, 1476, 1676, 1676

börgü : börk, şapka, ~ ET *börk* ED 362a

b. + n (3) 159, 561, 577

b. + nüñ (3) 160, 662, 669

börü : kurt, ~ ET *böri* ED 356ab

b. (6) 263, 269, 306, 380, 676, 698

buduk : dal, budak, ~ ET *butık* ED 301b - 302a

b. (1) 694

- buga :** boğa, ~ ET *buka* ED 312ab, → Mo. *buh* - *a* / *buh* / L 142, Hal. *buh* TMS 38
b. (7) 567, 671, 822, 913, 921, 1032, 1103
- bugagılaştır :** boğalar gibi
bugagılaştır (1) 1414
- bugalaştır :** bkz. *bugagılaştır*
bugalaştır (2) 924, 1670
- bujurgançığ :** sinirlendirici, öfkelenendirici
b. (1) 1094
- bulut / bulud / :** bulut, ~ ET *bulut* ED 333ab
bulut (1) 978
buludun (2) 161, 166
buludunga (2) 914, 922
bulutka (1) 904
bulutta (1) 902
buluttar (1) 976
- burulaar / burula- / :** püskürmek
burugaynıp (1) 1367
- burungu :** ilk, geçmiş, eski, evvelki, önceki, ~ ET *burun* ED 366b - 367a
b. (2) 1509, 1714
b.+ lar (1) 1430
b.+ nuṣ (1) 1
- ertegi - burungu :** eski, çok eski, çok eskiden; *ertegi* ve *burungu*
e. (1) 1714; *ertegi* ve *burungu*
- but: / bud / :** ayak, bacak, ~ ET 1 *bu:t* (*bu:d*) ED 297b
b.+ u (5) 284, 529, 943, 957, 1432
b.+ un (2) 661, 696
- buttug :** ayaklı, bacaklı; < *but+lug*, ~ ET *butluḡ* ED 305a
b. (4) 662, 664, 666, 1008
- buugar / buuk- / :** üzölmek, azap çekmek, kaygılanmak, telaşlanmak
buukkan - sarikkan (1) 522; *buugar* ve *sarıgar*
- buura :** buğra, erkek deve ~ ET *buğra* ED 317b, → Mo. *bugur* - *a* / *buur* / L 131, Hal. *buur* TMS 40
- buuragılaştır :** buğralar gibi

- buuragılaştır* (1) 1414
- buralaştır :** bkz. *buuragılaştır*
buuralaştır (2) 924, 1670
- bustur / buzul- / :** kırılmak, parçalanmak ~ ET *buzul* - ED 391b - 392a
buzulbazın (1) 154
- büder / büt- / :** bitmek, gerçekleşmek, yerine gelmek, ~ ET *büt* - ED 298b - 299a,
 → Mo. *bütü* - / *büteh* / L 152, Hal. *büdürer*: *büteeh* TMS 40
büder (1) 414
büderil (1) 389
- büdün :** bütün, tam, tamamıyla, dolu, ~ ET *bütün* ED 306b - 307a, → Mo.
bütün / *büten* / L 152, Hal. *büten* TMS 40
b. (1) 1176
b. + ge (1) 598
- büdürer / büdür / :** meydana getirmek, hazırlamak, tamamlamak, ~ ET *bütür* - ED
 308b, → Mo. *bütüğe* - / *büteeh* / L 152, Hal. *büteeh* TMS 41
büdürüp - *bürütkep* (2) 994, 1329; *büdürer* ve *bürütkeer*
- büree :** boru, borazan, → Mo. *büriy* - *e(n)* / *büree* / L 149
b. + zin (10) 216, 216, 278, 279, 287, 287, 986, 987, 1321,
 1321
- bürün :** hep hepsi, tamamı, tam, → Mo. *bürin* / *büren* / L 149, Hal. *büren*
 TMS 42
b. + ü (2) 144, 282
- bürütkeer / bürütke- / :** kaydetmek, kontrol etmek, bulundurmak, → Mo.
büridke - / *bürtgeh* / L 148, Hal. *bürtgeh* TMS 42
büdürüp - *bürütkep* (2) 994, 1329; *büdürer* ve *bürütkeer*

Ç

- ça I :** yay, silâh, ~ ET *ya* ED 869a
ç. (9) 18, 19, 26, 27, 36, 38, 656, 1170, 1755
ç. + dan (1) 47
ç. + nı (1) 48
ç. + nıy (1) 1753
ç. + zı (2) 1740, 1759
ç. + zin (1) 656

- ç.* + *zınıñ* (9) 754, 757, 849, 1231, 1363, 1365, 1730, 1739, 1757
- ça II :** o!, ya, tamam, peki, ~ ET *ya*: ED 869ab, → Mo. 1. *ca* / *za* / L 1018, Hal. *za* Tıv. *çaa* TMS 186
- ç.* (1) 1170
- çaa I :** savaş, ~ ET *yağt* “düşman” ED 898ab, → Mo. *dayn* / *dayn* / L 222, Hal. *za* Tıv. 1. *dayn* TMS 46
- el - çaa :?** *el* ve *çaa*
- el - çaa* (1) 289; *el* ve *çaa*
- el - çaamı* (2) 148, 152; *el* ve *çaa*
- el - çaazınıñ* (1) 1230; *el* ve *çaa*
- çaa II :** yeni, ~ ET *yañı* ED 943b
- ç.* (5) 108, 444, 618, 1004, 1338
- çaa - la* (1) 613
- ç.* + *zı* (1) 229
- ç.* + *zında* (1) 1210
- çap - çaa :** yep yeni, daha, henüz; *çap* ve *çaa*
- ç.* (1) 108; *çap* ve *çaa*
- çaa III :** çok, oldukça, gayet
- ç.* (1) 1024
- çaa IV :** bkz. *ça* II
- ç.* (5) 99, 304, 611, 982, 1182, 1753
- çaagay :** güzel, iyi, hoş, → Mo. 2. *ca* / *za* / “bol, çok, aşırı” L 1018
- ç.* (23) 190, 299, 299, 347, 347, 369, 370, 595, 596, 965, 1007, 1008, 1027, 1083, 1083, 1100, 1241, 1241, 1302, 1302, 1402, 1437, 1680
- çaak :** kapının yerleştiği kasa, çerçeve, kasnak, söve, kapı eşiği, ~ ET *yaña:k* ED 948b
- ejik çaagı :** kapı eşiği, söve
- ejik çaagında* (1) 1515
- ejüiniñ çaagında* (1) 1511
- çaalaar / çaalaa- / :** savaşmak, zapdetmek, fethetmek; < *çaa* I+ *la-*
- çaalaarı* (1) 1702
- ç.- p* (3) 1650, 1723, 1728

çaalaajır / çaalaş- / : bkz. *çaalaar*

çaalajul (1) 1717

çaalajip (3) 1583, 1585, 1593

çaalajır (1) 1707

çaalaşpas (1) 1707

çaan : fil, ~ ET *yağ̃a:n* ED 904a, ~ ET *yaṇa* ED 943b, → Mo. *cagan* / *zaan* / L 1023, Hal. *zaan* TMS 186

ç. (1) 154

ç.+ *ıṇ* (4) 636, 1025, 1037, 1098

çaar I / çag- / : yağmak, ~ ET *yağ̃* - (?*da:ğ̃* -) ED 896ab

ç.- *p* (1) 952

çaar II / çag- / : yaymak, sürmek, yağlamak, ~ ET *ya:d̃* - ED 883b - 884a

çaarga (2) 204, 205

çaaskaan : yalnız, tek, ~ ET *yalṇu:s* ED 930b - 931a

ç. (2) 424, 429

çadaar çada- / : - yapamamak, iktidar eyleminin olumsuzluğu, → Mo. *yada* - / *yadah* / “yapamamak, gücü olmamak, güçsüz olmak” L 422

çadaaş / çadagaş (1) 1199

ç.- *p* (3) 1195, 1195, 1524

çadag : yaya, ~ ET *yada:ğ̃* ED 887ab, → Mo. *yabugan* / *yavgan* / L 421, Hal. *yavgan* TMS 189

ç. (3) 54, 58, 860

çadaglanır / çadaglan- / : yürüyerek gelmek / gitmek, yürümek; < *çadag*+ *la-* *n-*

ç.- *dıvıs* (1) 862

çadar / çat- / : sermek, yaymak, döşemek, ~ ET *ya:d̃* - ED 883b - 884a, → Mo. 2. *cadal* - / *zadlah* / [= *cadala* -] “serilmek, yayılmak, döşenmek, açılmak” L 1021

ç. (2) 349, 372

çadıp (4) 301, 344, 367, 596

çattı bergen turgan (1) 865

çadavas : olabilir, mümkün

ç. (1) 1042

çadır : alacık, çadır, göçebe çadırı, yuvarlak keçe çadır, ~ ET *ça:tır* ED 403b

- ç. (1) 592
- ç. + *ga* (1) 594
- ç. + *inga* (1) 1240
- ç. + *nıŋ* (1) 592
- çag :** yağ , ~ ET *ya:ğ* ED 895a
- ç. (5) 39, 50, 1400, 1651, 1656
- çaan* / *çagin* (2) 39, 50
- çagıg :** öğüt, nasihat, istek, dilek, → Mo. *cakiy - a(n)* / *zahiya* / L 1028, Hal. *zahiyas, zahiya*lga TMS 188
- çagu* / *çagıg* + *ı* (1) 110
- çagım* / *çagıg* + *ım* (2) 972, 1765
- çagın* / *çagıg* + *ın* (2) 1769, 1770
- çagırvis* / *çagıg* + *ıvis* (1) 1686
- çagır / çağı- / :** istemek, dilemek, rica etmek, nasihat etmek, ~ Mo. *caki* - / *zahih* / L 1028, Hal. *zahih* TMS 188
- çagır* (2) 972, 1686
- çagıdivis* (1) 419
- çagıyn* (1) 1765
- çagıp* (10) 105, 158, 322, 339, 357, 440, 482, 625, 642, 1329
- çaglaa :** yayvan
- ç. + *zinga* (1) 1222
- çaglaa paş :** tencere, tava; *çaglaa* ve *paş*
- çaglaa pajinga* (1) 1219; *çaglaa* ve *paş*
- çaja :** hayır, yok
- ç. + *m* (1) 1031
- çajaar / çaja- / :** yaşamak, ~ ET *yaşa* - ED 976b - 977a
- çajay bergen* (1) 12
- çajar / çaş- / :** saçmak, yaymak, dağıtmak, serpmek, ~ ET *saç* - ED 794b, → Mo. *saçu* - / *satsah* / [= *çaçu* -] L 655, Hal. *tsatsah* TMS 189
- ç. - *p* (1) 770
- çakpa :** kanat
- ç. + *zın* (1) 516
- ç. + *zınıŋ* (1) 519

çaladır / çalat- / : çağirtmak, davet ettirmek~ Mo. *cala* - “çağırtmak, davet etmek” 2. / *zalah* / L 1029

çaladıp (1) 296

çalar : ateş, yalaz, alev, ~ ET *yalın* ED 929b

çalar ot : güçlü ateş; *çalar* ve *ot*

ç. (2) 637, 1119; *çalar* ve *ot*

çalbaktıg : geniş, yayvan; < *çalbak*+ *lıg*, krş. *kalbak*, ~ ET *yalbı* ED 919b

ç. (1) 1024

çalbıraar / çalbıra- / : tutuşmak, ateş almak, alev alev yanmak, ~ ET *yal* - “yanmak” ED 918a

ç.- *p* (1) 757

çalgın : kanat, ~ ET *çalğa:y* “kuşun ön telekleri” ED 420a

ç. (1) 516

ç.+ *ımy* (1) 542

ç.+ *narı* (1) 540

çalnı: huysuz, ele avuca sığmaz, ~ krş. ET *çalıg* “ele avuca sığmaz” ED 419b, → Mo. *calagu* / *zahuu* / L 1029, Hal. *zahuu* TMS 192

çalnı a't (1) 165; *çalnı* ve *a't*

çalım : dik kaya, yalçın kaya, ~ ET (*kaya deg*) *yalım*, *yalt*, *yalım* ED 674b, 675a bkz. *kaya*, ~ ET *yalım* ED 928b

ç. (1) 535

ç.+ *ga* (1) 1268

ç.+ *nı* (2) 547, 1279

ç.+ *nıy* (2) 554, 1270

çambı dip = çambi dip : bkz. açıklamalar 20; *çambı* ve *dip*

çambı dipti (2) 813, 830; *çambı* ve *dip*

çambi dipti (1) 825; *çambi* ve *dip*

çan : yan, yan taraf, yakın, ~ ET *ya:n* ED 940ab

ç.+ *inga* (1) 1354

çanar / çan- / : dönmek, geri gelmek, ~ ET *yan* - ED 941b - 942a

çana bergen (1) 158

çana berip - tir (1) 1050

çanar (2) 426, 913

çanarga (1) 921

<i>çangannay</i>	(1)	426
<i>çanıp</i>	(8)	5, 88, 88, 882, 1097, 1181, 1565, 1774
<i>çanıptalaikan</i>	(1)	1552
<i>çanzınza</i>	(1)	1028

çañçaraar / çañçara- / : kırmak, parçalamak, ~ ET *sañç* - “delmek, içine işlemek, saplamak, sokmak” ED 835b, ~ ET *yanç* - “ezmek, baskı yapmak, burup sıkmak, bükme, kısmak, sıkıştırmak” ED 944b

<i>çañçaraar sen</i>	(2)	1026, 1100
<i>çañçaradım</i>	(1)	190

çañçık : kese, tütün kesesi, çanta, heybe, kılıf, ~ ET *yançuk* ED 945a, (*yançuk* < *yan*+*çu*+*k* OTWF 106-107)

<i>çañçunçe / çañçıkınçe</i>	(1)	1225
<i>çañçunıñ / çañçıkınıñ</i>	(3)	1124, 1153, 1278
<i>çañçunga / çañçıkınga</i>	(1)	643

çannır / çalın- / : yalvarmak, rica etmek

<i>çalingan</i>	(1)	1248
<i>çannı bergen</i>	(1)	1522
<i>çannı berip - tir</i>	(1)	700
<i>çannıp</i>	(2)	427, 621

çañçalandır :? parçalanmak?, dağılmak?

<i>çañçalandır</i>	(1)	981
--------------------	-----	-----

çañçarlanır / çañçarlan- / : kırılmak, parçalanmak

<i>ç.- ıp</i>	(1)	793
---------------	-----	-----

çañgıs : yalnız, bir, tek, sadece, ~ ET *yalıu:s* ED 930b - 931a

<i>ç.</i>	(15)	5, 283, 284, 284, 619, 699, 1023, 1176, 1177 1179, 1318, 1375, 1593, 1616, 1687, 1767
-----------	------	---

çañgistaar / çañgista- / : yalnız olmak, yalnız hareket etmek; < *çañgıs*+ *ta-*

<i>ç.- p</i>	(2)	62, 70
--------------	-----	--------

çañnık : yıldırım

<i>ç.</i>	(2)	978, 1768
-----------	-----	-----------

çarar / çar- / : yarmak, ayırmak, parçalamak, bölmek, kesmek, ~ ET *yar* - (*ya:r* -) ED 954b - 955a

<i>ç.- a daynap</i>	(2)	1388, 1495
<i>ç.- a sokkaş</i>	(1)	198

- ç.- *a sopkan* (1) 194
 ç.- *a sovut* (1) 194
 ç.- *a şaapkan* (1) 195
 ç.- *a şapkaş*(2) 197, 199
 çara - *çire söörtü bergen* (1) 111; çara ve çire
çarık : yaka, taraf, yan, yön, kenar
çarınçe / çarıkınçe (1) 13
çarunga / çarıkınga (2) 531, 1040
 ç.+ ı (12) 123, 201, 203, 1119, 1120, 1120, 1121, 1166, 1174, 1584, 1584, 1595
çariş : yarış, bkz. *adış - çariş*, ~ ET *yariş* ED 972a
çariştirar / çariştir- / : yarıştırmak (at vd.); < *çariş-tır-*
 ç.- *iptınar* (1) 813
çarjır / çariş- / : yarışmak, ~ ET *yariş* - ED 972b
çarjip (4) 110, 901, 901, 1668
çarlaar / çarla- / : buyurmak, bildirmek, ~ Mo. *carla* - / *zarlah* / L 1038, → ET *yarla* - ED 967b, Hal. *zarlah* TMS 195
çarlaan / çarlagan (1) 787
çarlal : yarlık, duyuru, ilan, bildiri, → Mo. *carlal* / *zarlal* / L 1038, Hal. *zarlal* TMS 195
 ç. (1) 232
çarlık : buyruk, bildiri, emir, ferman, ~ Mo. *carlig* / *zarlig* / L 1038, → ET 1 *yarlıg* ED 966b - 967a, Hal. *zarlig* TMS 195
 ç. (3) 692, 994, 1325
çarlır / çarıl- / : yarılmak, ayrılmak, parçalanmak, ~ ET *yarıl* - ED 967b
çarlıp (3) 1132, 1132, 1133
çarılbazın (1) 154
çarın : kürek kemiği, bel (at için), ~ ET 1 *yarın* ED 970a
çarnın (2) 963, 1435
 ç.+ *naringa* (1) 1677
çartık : yarım, yarı, taraf
çartı / çartıkı (3) 323, 324, 345
çartınçe / çartıkınçe (1) 133
çartında / çartıkında (3) 94, 99, 131

- çartunga* / *çartıkinga* (3) 103, 108, 135
çartıki (3) 116, 1090, 1594
- ças I [ça's] :** tombak
ak ça's dañzaların (1) 1681
ak ça's dañzazın (1) 1438
ak ças dañzazinga (1) 966 - 967
ak ça's dañzazinga(1) 1112
- ças II [ça's]: ças havak :** alnın ortası
ça's havaanga / *havakinga* (1) 967
- çaskaar / çaska- / :** avuçla vurma, tokat atma, sille atma, şamar atma
ç.- p (1) 864
- çastır [ça'stır] / çazıl- / :** açılmak, çözülmek, ~ ET *yazıl* - ED 987a
çazılbaan / *çazılbağan* (1) 142
- çaş :** genç, küçük, ~ ET *yaş* ED 975b
ç. (3) 190, 1026, 1099
- çaşçır :?** serpmek, saçmak, atmak
çaşçır (1) 464
- çaštaar / çašta- / :** saçılmak, saçmak, parçalanmak, dağılmak, ~ ET *saçıl* - ED 797ab, → Mo. *saçul* - / *satslah* / [= *saçula* -] L 655, Hal. *tsatsrah* TMS 197
ç.- gan (1) 1371
ç.- p (7) 638, 1120, 1176, 1396, 1428, 1471, 1472
ç.- y (2) 668, 793
- çat :** yada taşı, bkz. açıklamalar 21., ~ ET *ya:t* (- *d*) ED 883a, → Mo. *cada*, 2. / *zad* / [Tib. *güad*] L 1021,
ç. (3) 847, 865, 951
- çavaa :** bir yaşındaki tay, → Mo. 2. *dagag* - *a(n)* / *daaga* / L 216
ala - *çavaa* (2) 73, 82; *ala* ve *çavaa*
ala - *çavaanıñ* (1) 77; *ala* ve *çavaa*
çavaa (1) 110
- çavidaktaar / çavidakta- / :** ata çıplak, eyersiz binmek, ~ ET *yabı:taḱ* Trv. *çavidak*:
“eğersiz at” ED 873a
ç.- ptar (1) 115
ç.- ptarımga (1) 122

- ç.- p* *ptayn* (1) 115
- çavilaar / çavila- / :** eyer peykesi yapmak
- ç.- p* (1) 154
- çay :** yaz, ~ ET *ya:y* ED 980ab
- ç.+ nıŋ* (2) 329, 434
- çaya :** but
- ç.+ mni* (1) 196
- ç.+ zin* (1) 198
- çayaan :** kader, → Mo. *cayag - a(n)* / *zayaa* / L 1028, Hal. *zayaa* TMS 197
- ç.* (3) 1399, 1651, 1656;
- çaygaar [ça'ygaar] / çayga- / :** sallamak, sallandırmak, ~ ET *yayka* - ED 981ab
- ç.- p* (1) 247
- çayınnaar / çayınna- / :** parlamak, ışıldamak
- ç.+ ndır* (2) 197, 199
- çaylır / çayıl- / :** düşmek, yerinden düşmek, yerinden kıpırdamak, ~ ET *yayıl* - ED 981b - 982a
- ç.- p* (1) 1487
- aa - çaza :?**
- a.* (1) 1352
- çazaar [ça'zaar] / çaza- / :** yasamak, yapmak, düzeltmek, onarmak. ayrıca bkz. *çayaan*, ~ ET *yasa* - ED 974a, < Mo. *casa-* / *zasah* / L 1039, Hal. *zasah* TMS 190
- çasaan / çazagan* (5) 1399, 1651, 1652, 1655, 1656
- ç.- aş* (1) 246
- ç.- p* (5) 18, 19, 26, 27, 36
- çazadır / çazat- / :** bkz. *çazaar*
- çazatkaş* (1) 253
- çazar / ças- / : I. - e yazmak**
- çazarga* (1) 77
- çazıp* (1) 84
- çazıp - tır* (1) 579
- çazar / ças- / : II. vuramamak, isabet ettirememek, denk getirememek**
- çazıpkan* (1) 573
- çazıradır / çazırat- / :** cazır cazır diye ses çıkartmak, çatırdatmak, çıtırdatmak

- çazıradır* (2) 962, 1434
- çe :** haydi, hadi, mi?
- ç.* (1) 1067
- çeder [çe'der] / çet- / :** ulaşmak, yetmek, yetişmek, erişmek, yeterli gelmek, kavuşmak, ~ ET *yét* - ED 884b - 885a
- çede beerde* (1) 108
- çede beerge* (1) 1491
- çede beerimge* (1) 121
- çede bergeş* (2) 1083, 1198
- çeder* (2) 589, 654
- çede haldıp keerge* (1) 861
- çedip* (18) 79, 118, 135, 209, 213, 214, 655, 871, 895, 1060, 1233, 1237, 1316, 1316, 1483, 1485, 1553, 1611
- çetken* (1) 563
- çetkeş* (1) 134
- çetpeen / çetpegen* (2) 1220, 1476
- çetpes* (17) 110, 480, 483, 655, 744, 763, 889, 891, 900, 923, 1117, 1351, 1574, 1590, 1612, 1622, 1667
- çetpestir* (1) 446
- çedi :** yedi, 7, ~ ET *yétti*: (*yéddi*.) ED 886a
- ç.* (25) 15, 95, 100, 261, 268, 304, 320, 321, 334, 379, 498, 506, 534, 556, 586, 604, 655, 673, 1040, 1057, 1123, 1126, 1126, 1159, 1705
- çedir :** - e kadar, değin (< *yet-ür* - TDS 549)
- ç.* (7) 198, 584, 755, 756, 1365, 1737, 1738
- çedirer / çedir / :** yetiştirmek, ulaştırmak, götürmek, ~ ET *yétür* - ED 893a
- ç.- bes* (1) 735
- çedirbeyn* (2) 204, 205
- çedirer* (1) 734
- çedirip* (1) 1722
- çedişken çalı a't :** dört yaşında at; *çedişken, çalı, a't*
- ç.* (1) 165; *çedişken, çalı, a't*
- çeerbi :** yirmi, 20, ~ ET *yégirmi* ED 915b
- ç.* (1) 268

Çeeren - Demiçi : özel ad, ~ ET *yegren* (*yégren*) “kestane, kızıl donlu” (at rengi için) ED 914a, → Mo. *ceger* - *e(n)* / *zeer* / “antilop, ceren, ceylan; yaban keçisi” L 1043, Hal. *zeer* TMS 217

ç. (11) 3, 133, 377, 499, 973, 1160, 1293, 1308, 1394, 1482, 1497

çejen : ne zaman?

ç. + *ge* (6) 51, 328, 433, 1044, 1111, 1468

çejer / çeş- / : çözmek, ~ ET *seş* - ED 857a

çeşkeş (1) 1734

çelbiir / çelbi- / : (rüzgârda) sallamak, sallanmak, dalgalanmak, dalgalandırmak, ~ ET 1. *yélpi* - ED 920a

çelbeş / çelbiges (3) 1529, 1532, 1535

çele : kazık, bağ

ç. + *zin* (2) 225, 226

çeler / çel- / : bağlamak, ~ ET 1 *yil* - ED 918b, ET 1 *il* - (?i:l -) ED 125b

ç.- *eşer* (6) 221, 222, 988, 989, 1323, 1324

çem : yemek, yiyecek, azık. bkz. *a's - çem*, ~ ET 1 *yé:m* (?d -) ED 934a

ç. + *i* (1) 355

a's - çemden (2) 389, 413; *a's* ve *çem*

a'ska - çemge (1) 15; *a's* ve *çem*

a'ska - çemge (1) 15; *a's* ve *çem*

çemge - a'ska (1) 16; *çem* ve *a's*

a's - çemin (1) 412; *a's* ve *çem*

çemnenir / çemnen- / : yemek yemek; < *çem* + *ne-n-*

aştanıp - çemnenip(2) 302, 312; *aştanır* ve *çemnenir*

çemzek : ok, silah, alet, donanım → Mo. *cemseg* / *cimseg* / [= *cimseg*] bkz.

cebseg L 1045, Hal. *zewseg* TMS 200

ok - çemzeem / çemzekim (1) 1719; *ok* ve *çemzek*

ok - çemzeen / çemzekin (1) 176

çer - çemzeen / çemzekin (1) 1702

ogun - çemzeen / çemzekin(1) 1711

ok - çemzeenge / çemzekinge (1) 209

ok - çemzeenî / çemzekinî (1) 173

ok - çemzek (1) 1715

çepsek : bkz. çemzek

ç. (2) 568, 583

bagaja - çepsek : silah, âlet edevat, zırh; *bagaja* ve *çepsek*, → Mo. *cebseg bagaci*
“araç gereç, silah, donanım” bkz. *cebseg* L 1042

bagaja - çepseen / çepsekin (4) 1109, 1394, 1467, 1497

et - çepsek : silah, alet edevat, zırh; takım taklavat, *et* ve *çepsek*

e.- ç. (1) 127

et - çepseemni / çepsekimni (1) 130

et - çepseen / çepsekinni (1) 168

et - çespeen / çepsekiñni (1) 128

çer : yer, ~ ET *yé:r* ED 954a

ç. (34) 261, 268, 272, 304, 331, 334, 379, 438, 505, 518, 533, 534, 541, 555, 635, 673, 923, 931, 975, 1017, 1088, 1089, 1095, 1095, 1127, 1159, 1164, 1192, 1203, 1504, 1569, 1702, 1761, 1766

ç. + *de* (6) 470, 668, 1192, 1475, 1514, 1518

ç. + *den* (21) 260, 526, 529, 547, 553, 589, 723, 724, 726, 726, 729, 729, 936, 1025, 1025, 1037, 1038, 1114, 1115, 1234, 1641

ç. + *dive* (2) 289, 943

ç. + *ge* (23) 111, 200, 331, 349, 435, 559, 575, 680, 712, 739, 753, 1108, 1134, 1135, 1147, 1148, 1218, 1221, 1227, 1298, 1361, 1362, 1539

ç. + *i* (1) 634

ç. + *im* (2) 1088, 1095

ç. + *in* (4) 192, 936, 936, 946

ç. + *inde* (2) 628, 638

ç. + *inden* (4) 958, 1055, 1055, 1650

ç. + *indive* (1) 957

ç. + *inge* (2) 1702, 1704

ç. + *iğerden* (1) 732

ç. + *iğer* (1) 1180

ç. + *je* (4) 475, 634, 1433, 1477

ç. + *lep* (1) 477

ç. + *lerge* (1) 372

- ç.* + *ni* (7) 589, 937, 964, 1400, 1436, 1678, 1707
ç. + *niñ* (3) 938, 1371, 1415
- çer - çurt :** yer yurt, memleket, oba
çer - çurtum (2) 1011, 1237 ; *çer* ve *çurt*
çer - çurtumçe (1) 1012 ; *çer* ve *çurt*
çer - çurtuñçe (7) 1027, 1090, 1101, 1180, 1201, 1551 - 1552, 1694 ; *çer* ve *çurt*
çer - çurtuñduva (5) 1021 - 1022, 1087, 1211, 1217, 1470; *çer* ve *çurt*
- çerle :** tam, hep, büsbütün, tamamiyle, tamamen, → Mo. *yerü* / *yer* / L 433, Hal. *yer n'* TMS 200
ç. (2) 349, 427
- çetker :** iblis, şeytan
ç. (1) 1767
- çettirer I / çettir- / :** yetiştirmek, ulaştırmak, (<**yet - tür-*) ~ ET 2. *yétür* - ED 893a
ç.- beyn (1) 827
çetirgey (2) 356, 385
- çettirer II [çet'tirer] / çettir- / :** teşekkür etmek, şükranlarını sunmak
ç. (2) 381, 677
- çidar: / çit- / :** yatmak; yerleşmek; bulunmak; hareketin şimdiki zamanda yapıldığını bildiren yardımcı eylem, ~ ET *yat* - ED 884a

- artap çida* (1) 390 - 391
bar çida (3) 500, 1247, 1309
dolgadıp çida (2) 95 - 96, 101
ertip çida (1) 74
kel çida (3) 616, 623, 1310
ünüp çida (1) 415
çidar (10) 96, 100, 101, 623, 657, 1144, 1161, 1385, 1387, 1398
çidarga (2) 855, 1463
çidarı (1) 461
çidarıvıska (2) 341, 437
çıdıp (21) 459, 471, 501, 509, 563, 746, 1041, 1115, 1149,

1175, 1193, 1205, 1218, 1296, 1311, 1353, 1456, 1463, 1464, 1511, 1577

çıdır (2) 375, 602

çıdırda (5) 74, 716, 745, 760, 765

çıdırında (1) 500

çıtkan (26) 82, 136, 390, 412, 483, 486, 823, 826, 842, 852, 1147, 1154, 1158, 1285, 1356, 1368, 1374, 1397, 1460, 1569, 1612, 1657, 1723, 1726, 1728, 1748

çıtkanın (1) 1516

çıtkaş (12) 387, 971, 1041, 1058, 1139, 1155, 1163, 1169, 1202, 1370, 1441, 1460

çıdır / çıdı- / : kokmak, bozulmak, çürümek, ~ ET *yıdı-* - ED 886ab

irivezin - çıdıvazın (1) 155; *iriir ve çıdır*

ireen - çıdaan / çıdıgan (2) 1148, 1151; *iriir ve çıdır*

çıdırgaar / çıdırga- / : koklamak; < *çıt+urga-*

ç.-p (1) 1061

çığaan - taŋgırak : yemin, ant; *çığaan ve taŋgırak*

çığaan - taŋgırak (1) 1720; *çığaan ve taŋgırak*

çıgdırar / çıgdır- / : yığdırmak, toplatmak, bir araya getirmek; < *çığ-dır-*, ~ ET *yığtur* - ED 900ab

ç.-ıp (1) 1215

çıglır / çıl- / : yığılmak, toplanmak, bir araya gelmek; < *çığ-ıl-*, ~ ET *yığıl* - ED 901b - 902a

çıglıp (6) 219, 288, 722, 785, 987, 1322

çılğan (9) 750, 751, 767, 769, 770, 796, 797, 801, 873

çır / çığ- / : yığmak, toplamak, bir araya getirmek, derlemek, ~ ET *yığ-* (? *yı:ğ-* -) ED 897ab

çıggaş (1) 399

çırp / çıgıp (13) 227, 279, 279, 287, 288, 987, 991, 997, 1143, 1212, 1325, 1326, 1330

çırnar / çığ + ırnar (1) 990

çırır: çırır aldın : saf altın, arı altın; *çırır ve aldın*

ç. (1) 478; *çırır ve aldın*

çırıradır / çırırat- / : cızırdamak, çatırdamak, çıtırdamak, gümbürdemek,

- gürüldemek**
- çijiradır* (1) 1400
- çijirt :** gürültü, gümbürtü, çatırtı, çijirt diye ses çıkması
- çijirt kıldır* (4) 963, 1436, 1678, 1708
- çijirt deerde* (1) 978
- çıkkuñaynır / çıkkuñayın- / :** çık çık diye ses çıkarmak, çatırdamak, çitirdamak
- çıkkuñaynıp* (2) 21, 22
- çıl :** yıl, ~ ET *yıl* ED 917a, → Mo. *cil* / *cil* / L 1054, Hal. *cil* TMS 214
- ç.* (6) 186, 187, 187, 1123, 1126, 1489, 1615, 1631
- ç. + da* (9) 15, 15, 100, 100, 1058, 1378, 1383, 1490, 1672
- ç. + darda* (1) 1041
- ç. + dıñ* (2) 186, 1552
- ç. + ı* (1) 1552
- ç. + in* (2) 94, 95
- çılçırıktaar / çılçırıkta- / :** ayağı kaymak
- çılçırıktaaş / çılçırıktagaş* (1) 1136
- çıldık :** yıllık, senelik; < *çıl+ dık*, ~ ET *yıllık* ED 925a
- ç.* (6) 199, 729, 753, 1025, 1037, 1114
- ç. + tıñ* (2) 628, 1054
- çılgaar / çılga- / :** yalamak, ~ ET *yalğa*: - (*d* -) ED 926b - 927a
- çılgaar* (2) 980, 980
- çılgap* (2) 1448, 1719
- çılgapkaş* (1) 390
- çılğı :** at, ylık, at sürüsü, ~ ET *yılık* ED 925b, 926a
- ç.* (8) 1017, 1017, 1018, 1024, 1037, 1054, 1060, 1071, ~ ET *yılık* ED 925b - 926ab
- ç. + da* (2) 87, 91
- ç. + nı* (8) 61, 90, 1018, 1021, 1035, 1070, 1074, 1076
- ç. + nıñ* (1) 65
- ç. + ıñ* (1) 57
- ç. + zı* (1) 52
- ç. + zın* (2) 53, 69
- çılğılaar / çılğıla- / :** at bakıcılığı yapmak; < *çılğı+ la-*

- ç.- *p* (1) 90
- çılğılg :** yılklılı, yılklısı olan; < *çılğı*+ *lğ*
- ç. (2) 8, 9
- çımçak :** yumuşak; < *çımça-k*, ~ ET *yumşa:k* (*yımşa:k*) ED 938b - 939a, *yımşa-k* OTWF 256-257
- ç. (1) 1223
- çırık I :** ağız kenarı, ~ ET 1. *yaruk* “yarık, çatlak, gedik” ED 962b, ~ ET *yérük* ED 965a
- çirumga* / *çırıkımg* (1) 171
- çirumnı* / *çırıkımnı* (1) 194
- çirun* / *çırıkın* (2) 194, 198
- çirunda* / *çırıkında* (1) 403
- çırık II:** ışık, aydınlık, ~ ET 2. *yaruk* ED 962b - 963a
- ç. (11) 447, 452, 457, 463, 468, 473, 487, 491, 507, 1285, 1298
- çıskaar / çıska- / :** sıralı, dizili durmak, sıra oluşturmak, → Mo. *cigsaga* - / *cagsaah* / L 1050, Hal. *cagsah*, *cagsaah* TMS 216
- çıskaap* (1) 656
- çışpır :** yanyana, degecek kadar olması, nerdeyse yapışık, yapışık yapışık (*çışpır* ~ *çışpır*: göçüşme görülmektedir.), ~ ET *yapşur* - “yapışmak” ED 881ab
- ç. (2) 694, 834
- çıt :** koku, ~ ET *yı:d* ED 883ab. bkz. *ış* - *çıt*
- ıjı* - *çıdı* (2) 400, 404; *ış* ve *çıt*
- çıdın* / *çıtın* (5) 1025, 1038, 1055, 1114, 1641
- çıtaar / çıta- / :** koklamak; < *çıt*+*a-*, ~ ET *yıdla* - ED 890b - 891a
- ç.- *p* (1) 1127
- çider / çit- / :** yitmek, kaybolmak, ~ ET *yit* - ED 885ab
- çide hona bergen* (1) 824
- çidirdir* (1) 974
- çitkenden* (1) 1488
- çidider / çidit- / :** bilemek, keskinleşmek, sivriltmek, ~ ET *yitit* - ED 887a
- ç.- *ip* (4) 755, 1730, 1754, 1754
- çidiner / çidin- / :** bkz. *çidider*

- ç.- ip* (1) 1232
- çidirtken :?**
- ç.* (1) 270
- çiğge :** düz, doğru, dosdoğru, direk, boyunca, ~ ET *tik* (*d* -) ED 475b, → Mo. *çike* / *tseh* / [= *çeke*] L 180
- ç.* (11) 311, 318, 323, 634, 1017, 1088, 1095, 1109, 1468, 1501, 1568
- çigir :** şeker, tatlı, → Mo. *siker* / *çihir* / [= *sikir* = *çikir*, F. *şakar*, S. *çarkara*] L 705, Hal. *çihir* TMS 202
- boova - ç.+ in* (1) 1009; *boova* ve *çigir*
- ç.- boorzaan* (1) 1244; *çigir* ve *boorzak*
- ç.- boovazın* (1) 301; *çigir* ve *boova*
- ç.- çimizin* (2) 382, 597; *çigir* ve *çimiş*
- üzüm - ç.+ in* (1) 354; *üzüm* ve *çigir*
- çiir I / çi- / :** yemek yemek, ~ ET *yé:* - (?*d* -) ED 869b - 870a
- ç.- gen* (1) 244
- çiir* (2) 1645, 1765
- çiirim* (1) 244
- çiiny* (2) 1643, 1644
- çiğer* (1) 608
- ç.- p(1)* 520
- ç.- pkeniğ* (1) 618
- çives* (2) 1770, 1771
- çeeş / çigeş* (1) 609
- çiir II / çi- / :** yanmak, yakmak
- ç.- p* (1) 946
- çik :** çukur, çukurluk
- çigin* (1) 1770
- çimiş :** yemiş, meyve, ~ ET *yémiş* (*d* -) ED 938b, → Mo. *cimis* / *cims* / L 1056, Hal. *cims*, *ür cims* TMS 203
- çigir - çimizin* (2) 382, 597; *çigir* ve *çimiş*
- çin :** hayvan dışkısı, hayvan pisliği, ters
- ç.+ i* (1) 826
- çindiğeynir = çindiğneer / çindiğne- / :** sürekli kımıldamak, sallanmak

- çindiñeynip*(1) 1504
- çiñ :** sıkma, sıkıştırma, kalın, sık
- çiñ şay :** kokulu çay, sarı çay, yeşil çay
çiñ şayın (1) 1009; *çiñ* ve *şay*
- çiñ sarıg şay :** kokulu sarı çay, yeşil çay
çiñ sarıg şayın (1) 301; *çiñ*, *sarıg*, *şay*
- çiñge - taraa :** darı, hububat, buğdaygiller, sarı buğday; *çiñge* ve *taraa*, ~ ET *tariğ* ED 537b, 538a, → Mo. *tariy - a(n)* / *taria* / L 781, Hal. *tariya* TMS 142
ç. + dan (1) 280; *çiñge* ve *taraa*
ç. + zın (1) 283; *çiñge* ve *taraa*
- çiñneer / çiñne- / :** yük taşımak, yük getirip götürmek (yük hayvanlarıyla)
ç.- p (2) 8, 9
- çiñzelig :** nişanlı, nefteli
ç. (2) 659, 688
- çirer / çir- / :** yarmak, ayırmak, çıkarmak, koparmak, parçalamak, ~ ET 1. *yér* - ED 955ab
ç.- e (1) 1698
ç.- e algaş (1) 743
ç.- e atkaş (1) 713
çire - çara söörtü bergen (1) 111; *çire* ve *çara*
ç.- e çurttap (1) 1770
ç.- e deggeş (1) 762
ç.- e şelgeş (1) 859
- çirik :** kertik, çentik, yarık, delik, ~ ET 1. *yérük* ED 965a
çiriin / çirikin (1) 1698
- çoçagay :** kozalak
ç. (1) 1566
ç. + in (4) 712, 742, 761, 770
- çoda :** bacak, uyluk, bacağın üst kısmı, ~ ET 1 *yota* ED 886a
ç. + ların (1) 864
- çoğudar / çoğut- / :** bitirmek, tamamlamak, sonuca ulaştırmak, → ET 1 *yo:ka:d* - ED 900a
çoğudar (1) 627

çogudup (1) 633

çogudıyun (1) 1246

çoguur I / çogu- / : bitirmek, tamamlamak

ç.- p (1) 1245

çoguur II / çogu- / : uymak, uygun düşmek, uygun olmak, → Mo. *coki* - / *zohih* / L 1068, Hal. *zohih* TMS 205

çoguur - dur (1) 1337

çok : yok, mevcut değil, ~ ET *yo:k* ED 895b - 896a

ç. (56) 4, 11, 13, 58, 64, 65, 71, 72, 73, 81, 87, 91, 93, 127, 128, 211, 244, 245, 246, 263, 518, 518, 536, 536, 541, 569, 682, 684, 774, 806, 928, 929, 932, 933, 950, 972, 972, 980, 980, 1063, 1140, 1140, 1156, 1156, 1442, 1442, 1461, 1513, 1565, 1566, 1628, 1650, 1686, 1687, 1688, 1766, 1766

ç. + ka (1) 423

ç. tur (1) 80

ç.- tur (2) 583 - 584, 87

çolugar / çoluk- / : selam vermek, selamlamak, hatır sormak, merhabalaşmak, birbirine selam vermek, ~ ET. *yoluk* - ED 924b, → Mo. *colgaldu* - / *zolgoldoh* / [*colga'nın işt. F.*] L 1069

çolugar (1) 1305

çolugup (6) 369, 595, 1007, 1083, 1241, 1302

çolukkan (1) 1305

çolukçuur / çolukçu- / : bkz. *çolugar*

çolukçup (1) 299

çolukşuur / çolukşu- / : bkz. *çolugar*

çolukşur (1) 347

çon : halk, insanlar, → Mo. *con* L 1070, Hal. 1. *zon* TMS 206

ç. (5) 751, 769, 797, 1004, 1338

ç. + çe (3) 750, 767, 770

ç. + dan (2) 796, 801

ç. + ga (1) 873

çonak : eyer bezi, teri önlemek için eyerin altına konulan keçe, ~ ET *yonak* ED 949a

çonaan / çonak + in (1) 162

çook : yakın, ~ ET *yagu:k* ED 901a

ç. + *ta* (1) 315

çoogunga / çookunga (1) 1611

çookşulajır / çookşulaş- / : yakınlaşmak, yaklaşmak

çookşulajıp (1) 1126

çoonduş :?

ç. (2) 893, 927

çoongan : ?

ç. (2) 903, 1406

çoorgan : yorgan, ~ ET *yogurka:n* ED 907a

ç. + *ın* (1) 1462

çop : niçin?, neden?, niye?, ki, değil mi?; gerçekten

ç. (11) 113, 419, 450, 683, 685, 898, 1199, 1361, 1386, 1411, 1494

çorjaktajır / çorjaktaş- / : düğümlemek, topaklanmak

çorjaktajıp (1) 189

çorguzar / çorgus- / : göndermek

çorguzup (1) 224

çortar / çort- / : (yavaşça, usulca) gelmek / gitmek

ç. - *up* (1) 1648

çorudar / çorut- / : yürütmek, yollamak, göndermek, ~ ET *yorit* - ED 960b - 961a

çorudar (1) 635

çorudup (2) 1043, 1522

çorudupkan (2) 521, 539

çorudupkaş (1) 543

çoruduptum (1) 85

çoruduptup (1) 78

çorutkan (9) 133, 1066, 1377, 1582, 1583, 1585, 1596, 1604, 1606

çorutkanından (1) 1630

çorutkannay (1) 425

çorutkaş (2) 281, 1331

çorutpadın (1) 1234

çoruttu (2) 1593, 1595

- çoruk :** gezi, gezme, yol, yolculuk, ~ ET *yorık* ED 963ab, → Mo. *corig* / *zorig* / L 1071
- ç. (2) 582, 1167
- çoruk - herek :** iş güç (2) 353, 622; *çoruk* ve *herek*
- çoruuy* / *çorukuy* (3) 626, 632, 1245
- çoruu* / *çoruku* (3) 295, 414
- çoruu - daa* / *çoruku - daa* (1) 389
- çoruuvus* / *çorukuvus* (1) 385
- çoruur / çor - , çoru- / :** yürümek, gitmek, ~ ET *yori*: - ED 957ab, → Mo. *cori* - / *zorih* / L 1071
- çor bis* (1) 356
- çor sen* (2) 352, 1157
- çor siler* (1) 1062
- çoraan* / *çorugan* (27) 13, 53, 90, 128, 130, 204, 262, 353, 357, 363, 414, 440, 464, 468, 626, 632, 831, 896, 898, 1044, 1120, 1122, 1203, 1245, 1409, 1412, 1589
- çoraanim* / *çoruganim* (1) 698
- çoraannar* / *çorugannar* (1) 482
- çoraannay* / *çorugannay* (2) 1033, 1104
- çoraaş* / *çorugaş* (14) 29, 41, 52, 339, 362, 436, 452, 457, 463, 468, 479, 481, 1301, 1350
- çorbas* (4) 272, 559, 575, 680
- çorda* (13) 106, 366, 530, 531, 706, 775, 807, 1194, 1466, 1527, 1530, 1533, 1556
- çordu* (1) 1245
- çoop* / *çorup* (1) 521
- çoor* / *çorur* (8) 266, 266, 521, 898, 1379, 1462, 1490, 1710
- çoru!* (1) 703
- çoru men* (1) 381
- çoru siler* (1) 1158
- çoruñar* (1) 520
- çorup* (70) 58, 308, 328, 329, 331, 337, 338, 339, 424, 433, 434, 435, 448, 454, 458, 465, 470, 475, 477, 493, 507, 508, 533,

535, 558, 568, 572, 893, 1022, 1054, 1060, 1068, 1075, 1091, 1111, 1117, 1123, 1157, 1201, 1218, 1228, 1238, 1239, 1252, 1258, 1262, 1282, 1349, 1406, 1408, 1408, 1453, 1469, 1472, 1505, 1507, 1522, 1552, 1560, 1561, 1569, 1571, 1571, 1573, 1586, 1587, 1618, 1636, 1640, 1694

çorupkan (6) 429, 1110, 1217, 1227, 1455, 1468

çorupkannar (1) 612

çorupkaş (1) 1330

çoruplatkan (1) 1117

çoruptar (1) 357

çoruptarda (1) 1177

çoruptarga (2) 323, 589

çoruptup (2) 421, 1146

çorur (1) 1104

çoruulu (1) 132

çoruuluñaram (1) 1067

çoruur (36) 17, 54, 57, 273, 295, 307, 314, 315, 318, 379, 424, 425, 568, 637, 638, 675, 699, 833, 1033, 1085, 1108, 1175, 1176, 1180, 1181, 1211, 1215, 1222, 1256, 1261, 1266, 1393, 1467, 1496, 1547, 1634

çoruurda (1) 473

çoruurga (1) 21

çoruurumga (1) 31

çoruurunga(2) 311, 1693

çoruurunj (1) 1087

çoruuruñar (1) 1016

çoruuruñda(1) 1181

çoruvaañ / çoruvagañ (1) 1047

çoruvaa (1) 420

çoruvu - la (7) 507, 508, 535, 556, 574, 1044, 1045

çoruvula (4) 1239, 1252, 1257, 1262

çoruvut (1) 1101

çoruvutkan (1) 1183

çoruy (15) 759, 853, 1077, 1368, 1568, 1570, 1582, 1582,

1585, 1593, 1593, 1595, 1604, 1741, 1759

çorzumza (2) 291, 1012

çorzun (1) 1545

çorzuŋza (1) 1018

çovaar / çova- / : tedirgin olmak, endişelenmek, üzülmek, kederlenmek, tasalanmak, merak etmek, ~ ET *yuba*: - ED 872a, → Mo. *cova* - / *zovoh* / L 1065, Hal. *zovoh* TMS 204

ç.- *va* (1) 1248

ç.- *vaŋar* (1) 623

çögençig : kıt, küçük, ufak, az

ç. (1) 524

çölbeyer / çölbey- / : dik durmak

çölbeye berip - tir (1) 1208

çöleer / çöle- / : dayamak, yaslamak, ~ ET *yöle*: - ED 919b

çöleerge (1) 657

ç.- *p* (4) 173, 177, 208, 1206

çölenir / çölen- / : yaslanmak, dayanmak; < *çöle-n-*

ç.- *ip* (4) 903, 904, 914, 922

çönük : çok yaşlı, çok ihtiyar, porsuk, yaşı çok geçkin, koca, → Mo. *cönüg* / *zönög* / “bunak” L 1075, Hal. *zönöh* TMS 208

ç. (1) 127

çönüür / çönü- / : yaşlanmak, kocamak, → Mo. *cönü* - / *zönöh* / [= *zöntü* -] L 1075, Hal. *zönöh* TMS 208

kiraan - çöneen / çönügen (2) 1011, 1382; *kırır* ve *çönüür*

kiraan - çöneeni / çönügeni (1) 1015; *kırır* ve *çönüür*

kırıp - çöneen / çönügen (1) 1237; *kırır* ve *çönüür*

ç.- *p* (3) 1451, 1452, 1554

çöp : doğru, gerçek, → Mo. 2. *cöv* / *zöv* / L 1072 - 1073, Hal. *zöv* TMS 208

ç.- *tür* (2) 1016, 1087

çöptüg : haklı, doğru, gerçek

ç. (1) 1557

Çöpey Dargan : özel ad

ç. (2) 147, 151

çöpşeeereer / çöpşeeere- / : razı olmak, rıza göstermek, kabul etmek, → Mo.

cöbsiyere / zövşööröh / L 1073, Hal. zövşööröh, zövşih TMS 209

çöpşeeeregen / çöpşeeereen (1) 249

ç.- p (1) 309

çöpteer / çöpte- / : yerleştirmek. bkz. *epteer*

ç.- p (1) 1207

çöön : doğu, doğulu, → Mo. *cegün / züün / L 1044, Hal. züün TMS 208*

ç. (2) 147, 150

çövüree : kabuk, ağaç kabuğu

ç. (6) 439, 439, 591, 592, 594, 1240

çuduruk : yumruk, ~ ET *yıdruk (η -) ED 892b*

ç. (3) 1400, 1652, 1656

çugaa : konuşma, anlatma

ç. + zı (1) 1557

ç. + zin (1) 1423

çugaa - soot : konuşma, sohbet; *çugaa* ve *soot*

ç. (1) 211; çugaa ve soot

çugaalaar / çugaala- / : konuşmak, söylemek, anlatmak

ç.- an / çugalagan (16) 174, 200, 214, 316, 448, 548, 843, 873, 1036, 1579, 1585, 1597, 1617, 1716, 1718, 1721

çugalğanın / çugalaganın (1) 1430

çugalaanna / çugalagannar (1) 1689

çugaalaar (1) 266

çugaalarga(1) 138

ç.- p (10) 23, 44, 86, 97, 98, 303, 353, 828, 1093, 1178

ç.- ptır (1) 27

ç.- vas (1) 266

çugaalajır / çugaalaş- / : konuşmak, söyleşmek

çugaalaşkan (1) 1659

çular : yular, ~ ET *yula:r ED 932a*

ç. (1) 162

çunar / çun- / : yıkanmak, ~ ET *yun - (yu:n -) ED 942b - 943a*

ç.- gaş (1) 612

ç.- up (1) 468

- çuñma :** dağ keçisi
 ç. (2) 46, 49
- çurt :** yurt, oba, oymak , ülke, memleket, ~ ET *yurt* (?*yurd*) ED 958ab
aal - çurtu (3) 363, 650, 1501; *aal* ve *çurt*
aal - çurttu (1) 1633; *aal* ve *çurt*
aal - çurtunarje (1) 1015; *aal* ve *çurt*
aal - çurtunçe (1) 1068; *aal* ve *çurt*
aal - çurtunduva (1) 1085; *aal* ve *çurt*
aal - çurtunga (2) 1316, 1553; *aal* ve *çurt*
 ç.+ *ka* (1) 1150
 ç.+ *unçe* (1) 1226
 ç.+ *unga* (1) 1698
 ç.+ *uñçe* (1) 1075
- çer - çurt :** yer yurt, memleket, oba; *çer* ve *çurt*
çer - çurtum (2) 1011, 1237 ; *çer* ve *çurt*
çer - çurtumçe (1) 1012 ; *çer* ve *çurt*
çer - çurtunçe (7) 1027, 1090, 1101, 1180, 1201, 1551 - 1552, 1694 ; *çer* ve *çurt*
çer - çurtunduva (5) 1021 - 1022, 1087, 1211, 1217, 1470; *çer* ve *çurt*
çer - çurtunuy (2) 1299, 1503; *çer* ve *çurt*
- çurttaar / çurtta- / :** yaşamak
çurttaan / çurttagan (2) 674, 1482
çurttaar (1) 1179
çurttap (6) 3, 1450, 1560, 1699, 1770, 1773
çurttay berip - tirlar (1) 1006
- çuşkuur / çuşku- / :** kazmak, karıştırmak
 ç.- *p* (1) 1173
- çuur / çug- / :** yuvarlamak
çuuy idip badırıptı - tır (1) 140
çuuy tepkilepkeş (2) 570, 573
- çuurar / çuur- / :** ufalamak, parçalamak, paramparça etmek, ~ ET krş. *yuğur* - “yoğur - ” ED 906a
 ç.- *a - tep* (1) 590

çuurlur / çuurul- / : ufalanmak, parçalanmak, paramparça olmak, ~ ET krş. *yuğrul*
- “yoğrul - ” ED 906b

çuurlup (3) 667, 1471, 1471

çü : ne?, nasıl?, niye?

ç. (28) 22, 32, 120, 168, 183, 219, 293, 395, 510, 711, 780,
812, 1060, 1140, 1140, 1156, 1157, 1162, 1382, 1507, 1576, 1580,
1592, 1603, 1614, 1661, 1714, 1715

ç. + *nü* (1) 614

ç. + *η* (2) 1422, 1429

ç. + *ηer* (1) 832

ç. + *zū* (9) 106, 111, 275, 643, 1044, 1108, 1257, 1261,
1586

çüdürer / çüdür- / : yüklemek, ~ ET *yūdūr* - ED 893b

çüdürer (2) 1328, 1333

çüğe : niçin?, neden ?, niye?

ç. (9) 54, 57, 196, 456, 461, 467, 472, 1141, 1234

çügen : dizgin, ~ ET **yügen*

ç. (1) 188

ç. + *in* (1) 162

çügöle : sadece, yalnız

ç. (3) 599, 1608, 1616

çügürdür / çügürt- / : koşturmak, atla gelmek, atla koşturmak, ~ ET *yüğürt* -
ED 914b

çügürtüp (4) 396, 397, 1472, 1474

çügürer / çügür- / : koşmak, ~ ET *yüğü* - ED 914b

ç. - *üp* (3) 43, 1146, 1197

çügürjür / çügürüş- / : koşmak, koşuşmak, ~ ET *yüğü* - ED 915a

çügürjüp (4) 461, 861, 901, 901

çük / çü’k : yük, ~ ET *yük* (*yü:k*) ED 910b - 911a

çügü (3) 714, 744, 763

çük : yön, taraf, cihet, → Mo. *çig*, 1. / *çig* / L, → Mo. *cüg* / *züg* / L 1087,
Hal. *züg*, *züg çig* TMS 212

ç. + *çe* (7) 311, 318, 323, 395, 1109, 1468, 1568

ç. + *te* (4) 635, 1017, 1088, 1095

- ç. + ten* (1) 923
- ç. + tün* (5) 147, 147, 151, 151, 1655
- çükteer / çükte-** / : yüklemek , ~ ET *yükle-* - ED 912b
- çüktees / çüktegeş* (4) 168, 1109, 1394, 1467
- ç.- p* (1) 209
- çül :** ne?, nasıl?, ne şekilde?
- ç.* (4) 969, 1440, 1480, 1684
- çürek :** yürek, kalp, ~ ET *yürek* ED 965ab, → Mo. *cirüke(n) / zürh(en) / L* 1062, Hal. *zürh* TMS 213
- çüree / çüregi* (1) 1487
- çüreem / çüregim* (1) 1542
- çüs :** yüz, 100, ~ ET 1. *yü:z* ED 983a
- ç* (50) 12, 235, 280, 280, 280, 282, 283, 284, 290, 290, 311, 318, 323, 335, 339, 343, 345, 348, 353, 358, 365, 366, 369, 371, 382, 394, 394, 410, 411, 561, 577, 712, 714, 734, 736, 741, 744, 760, 763, 993, 999, 1017, 1213, 1328, 1333, 1462, 1578, 1583, 1594, 1605
- çüstüg :** parçalı, boğumlu, dallı, eklemli, oynak
- ç.* (3) 316, 1113, 1127
- çüül :** madde, kısım, bölüm, → Mo. *cüyl / züyl / L* 1084, Hal. *züyl* TMS 213
- ç. + düñ* (1) 629
- çüve :** şey, eşya, nesne
- ç.* (128) 5, 32, 34, 46, 51, 57, 62, 64, 65, 71, 72, 73, 80, 87, 93, 95, 96, 100, 101, 118, 124, 128, 139, 148, 151, 155, 229, 321, 333, 355, 381, 414, 418, 418, 438, 444, 517, 517, 519, 540, 541, 559, 559, 575, 576, 606, 611, 613, 618, 618, 628, 631, 633, 636, 680, 680, 699, 705, 717, 718, 726, 729, 772, 775, 784, 804, 807, 831, 854, 854, 862, 868, 870, 875, 913, 921, 963, 1003, 1017, 1022, 1024, 1026, 1033, 1035, 1038, 1041, 1045, 1070, 1088, 1089, 1089, 1095, 1096, 1097, 1103, 1111, 1116, 1162, 1167, 1170, 1192, 1229, 1230, 1369, 1371, 1380, 1424, 1431, 1435, 1439, 1456, 1464, 1469, 1479, 1509, 1581, 1585, 1596, 1677, 1683, 1688, 1717, 1720, 1745, 1762, 1766, 1766, 1767

<i>ç. + den</i>	(1)	5
<i>ç. + ge</i>	(2)	1443, 1443
<i>ç. + l</i>	(4)	462, 711, 780, 812; < <i>çüve+ ol</i>
<i>ç. + ler</i>	(7)	21, 22, 30, 31, 42, 42, 1277
<i>ç. + leril</i>	(1)	23; < <i>çüveler+ol</i>
<i>ç. + lerni</i>	(1)	48
<i>ç. + m</i>	(1)	244
<i>ç. + ni</i>	(9)	27, 37, 140, 680, 691, 1077, 1148, 1150, 1230
<i>ç. + niş</i>	(1)	1077
<i>ç. + ş</i>	(27)	2, 7, 10, 14, 16, 111, 134, 157, 169, 178, 234, 274, 309, 555, 621, 733, 1005, 1199, 1200, 1417, 1472, 1505, 1564, 1627, 1667, 1674, 1682
<i>ç. + vis</i>	(1)	833
<i>ç. + yn</i>	(3)	149, 153, 156
<i>ç. + zi</i>	(5)	4, 176, 560, 1114, 1766
<i>ç. + zin</i>	(1)	43
<i>ç. + zinden</i>	(2)	912, 920

D**daa :**da, de, dahi, bile, hatta, ~ ET *takı*: (*d -*) ED 466ab

d. (125) 3, 4, 4, 16, 42, 78, 85, 93, 93, 106, 126, 142, 157, 176, 182, 183, 190, 243, 245, 246, 249, 252, 259, 263, 275, 355, 356, 389, 402, 446, 446, 518, 524, 536, 536, 545, 545, 552, 631, 643, 654, 655, 698, 699, 702, 518, 702, 722, 732, 734, 735, 736, 736, 774, 774, 788, 788, 789, 790, 806, 806, 835, 836, 842, 846, 857, 878, 881, 887, 896, 899, 972, 976, 977, 1016, 1016, 1024, 1038, 1044, 1047, 1074, 1074, 1087, 1087, 1094, 1108, 1148, 1150, 1211, 1216, 1219, 1252, 1253, 1256, 1257, 1261, 1266, 1277, 1382, 1385, 1442, 1442, 1451, 1467, 1489, 1521, 1522, 1527, 1533, 1551, 1565, 1566, 1578, 1586, 1608, 1627, 1661, 1662, 1673, 1682, 1686, 1686, 1687, 1728, 1774

daaş :ses, gürültü ~ ET *tavış* ED 446a*daajın / daaşın* (5) 1026, 1038, 1055, 1115, 1641**daaraar / daara- / :** dikmek, dikiş dikmek, elbise dikmek

- d.- an / daaragan* (4) 884, 887, 1664, 1665
d.- p (1) 155
- daarta :** yarın, ~ ET *ta:η (d -)* + erte ED 510b
d. (8) 61, 102, 106, 708, 777, 785, 809, 878
d.+ zında (4) 67, 132, 267, 722
- daazar / daas- / :** görevlendirmek, görev vermek
daaskan (1) 990
- dag :** dağ, ~ ET *ta:ğ (d -)* ED 463ab, → Mo. *tag, 2 / tag / [T. tag]* L 763
d. (34) 936, 1384, 1388, 1396, 1399, 1401, 1405, 1408, 1412, 1419, 1429, 1433, 1437, 1441, 1447, 1448, 1494, 1578, 1583, 1594, 1605, 1700, 1704, 1706, 1710, 1714, 1717, 1725, 1730, 1737, 1746, 1750, 1761, 1765
d.+ lar (1) 1281
d.+ nı (3) 525, 528, 888
d.+ nıη (1) 531
- Dag irgek :** özel ad
d. (11) 1396, 1399, 1405, 1700, 1704, 1706, 1714, 1725, 1737, 1746, 1750; *dag ve irgek*
Dag irgeen / irgekin (1) 1605
Dag irgek - le (1) 1717
Dag irgekte(1) 1765
Dag irgekti (1) 1448
Dag irgektiη (6) 1412, 1419, 1433, 1437, 1594, 1714
Çer oğlu dag irgek(3) 1401, 1408, 1578
Çer oğlu dag irgektiη (1) 1761
Çerzi möge Dag irgek (1) 1384
Dag irgekter: *Dag irgek gil, Dag irgekler*
Dag irgekterniη (1) 1583
- daga :** nal, → Mo. *taka(n)* L 788
d. (2) 273, 815
- dagdınar / dagdın- / :** görev almak, görevlendirilmek
d.- ıp (2) 885, 1666
d.- ıpkaş (1) 888
- dagıl :** fincan

- d* (1) 597
- dajur / dajır- / :** sille atmak, tokat atmak
dajaaş / dajıgaş (3) 1358, 1359, 1373
dajurga (3) 682, 684, 686
dajıp (4) 681, 683, 685, 687
- dal :** tam, en
- dal ortu:** orta, yarı, iç; *dal* ve *ortu*
d. + zunga (2) 879, 924; *dal* ve *ortu*
- dal dü's :** am öğlen, gün ortası; *dal* ve *dü's*
d. + te (1) 444, 878; *dal* ve *dü's*
- dalajır / dalaş / :** acele etmek; < *dala-ş-*
dalaşkaş (1) 1237
- dalaş :** acele, ivedi, acil; < *dala-ş*
d. (3) 356, 385, 844
- dalay :** deniz, büyük göl, ~ ET *talı:y (?d -)* ED 502ab, → Mo. *dalay* / *dalay* / L 224, Hal. *dalay* TMS 46
d. (12) 223, 226, 480, 483, 508, 511, 511, 989, 996, 1283, 1325, 1330
d. + ga (2) 511, 1280
d. + ıl (1) 510; < *dalay+ol*
d. + nı (1) 521
d. + nıy (3) 514, 530, 531
- dalgıg :** deri işlemede kullanılan alet, → Mo *talki(n)* / *talhi* / L 773, Hal. *talhi* TMS 46
dalgı / dalgıgı (1) 1150
- dam :** daha, fazla.
d. (1) 829
- damdılaar - / damdıla- / :** damlamak, → ET *tam - (d -)* “damlamak” ED 503a
d.- p (4) 1367, 1739, 1757, 1420
- dañ :** tan, tan vakti, şafak vakti, ~ ET *tañ (d -)* ED 510b
d. (4) 67, 106, 1194, 1466
- dañgına :** han kızı, prenses, Hal. *dagina* TMS 47
d. (1) 1461
- dañza :** pipo, tütün çubuğu, → Mo. *gangs(a)* / *gans(an)* / < Çin. *gan zi* L

349

d. + ların (1) 1681*d. + zın* (1) 1438*d. + zınga* (2) 967, 1112

dañzı : liste, defter, → Mo. *dangsa(n)* / *dans(an)* / < Çin. *tang zi* L 230, Hal. *dans* TMS 47

d. + dan (1) 1545*d. + zından* (1) 1546

dap beer : saldırmak?, vurmak?, çarpmak?

dap berbes sen (1) 197*dap bergendir* (1) 199

dargan : demirci, nalbant, → Mo. *darhan* / *darhan* / L 224, Hal. *darhan* TMS 47

d (4) 147, 147, 151, 151*d. + narı* (2) 997, 1331*d. + narın* (2) 991, 1326

darılaar / darıla- / : içki içmek; < *darı+la-*

aragalap - darılap (1) 230; *aragalaar* ve *darılaar*

darıy : hızlı, → Mo. *daruy* / *daruy* / L 234 - 235, Hal. *daruyhan* TMS 47

darıy - darıy : sık sık, aralıksız, ara vermeden; *darıy* ve *darıy*

d. (2) 967, 967; *darıy* ve *darıy*

daş : taş, ~ ET *ta:ş* (?*d* -) ED 557ab

dajım (1) 137*d.* (7) 67, 106, 136, 272, 815, 1194, 1466*d. + tı* (1) 139*d. + tıñ* (2) 116, 123*haya - dajı* (2) 1395, 1504; *haya* ve *daş**haya - daşka* (2) 173, 176; *haya* ve *daş**haya - daştıñ* (1) 1471; *haya* ve *daş*

daşka : kadeh, fincan, kâse, → Mo. *tagsi* / *tagş* / L 766

d. (2) 841, 842*d. + nı* (2) 852, 853

daştın : dışarıda, ~ ET 1 *taş* (?*d* -) ED 556b - 557a, ~ ET *taştın* ED 561b

d. (1) 693

- davan :** taban, ayak, ~ ET *tapan* ED 441b (Clauson *taban* !), → Mo. *tavag*,
2. / *tavag* / [= *tabahay*] L 760
d. (1) 1691
hol - d. + ı (1) 589; *hol* ve *davan*
d. + inçe (1) 1690
- davannıg :** tabanlı, ayaklı; < **tapan+lıg*, ~ ET *tabanlıg* ED 442a
d. (3) 300, 1025, 1037
- davılanır / davılan- / :** kırılmak, parçalanmak, çatırdamak
d.- ıp (1) 1505
- davan - dayak :** el ayak
davan - dayaa / dayak + ı (1) 1691; *davan* ve *dayak*
- dayanır / dayan- / :** dayanmak, ~ ET *tayan* - (*daya:n* -) ED 569b
d.- gan (1) 236
d.- ıp (1) 77
- dayın :** savaş, ~ Mo. *dayn / dayn* / L 222, Hal. *dayn* TMS 46, → ET *yağı*:
(*d* -) ED 898ab
d. + ı (1) 629
d. + nı (1) 630
- daynaar / dayna- / :** çiğnemek
d.- p (4) 1388, 1389, 1494, 1495
- dayzın :** düşman, ~ ET *yağı*: (*d* -) ED 898ab, → Mo. *daysun / daysan* / L
222, Hal. *daysan* TMS 46
- hortan dayzın :** hain düşman, sinsi düşman
h. (1) 1509; *hortan* ve *dayzın*
- dazıgaynır / dazıgayın- / :** daz daz diye ses çıkarmak, cazırdamak, cızırdamak,
çatırdamak
dazıgaynıp (2) 637, 1175
- dazıngaynır / dazıngayın- / :** bkz. *dazıgaynır*
dazıngaynıp (1) 1120
- dedir :** ters, ~ ET *tétrü* ED 459a, *tärtrü* ~ *tättrü* OTWF 729-730
d. (17) 78, 85, 131, 135, 161, 421, 912, 921, 922, 952, 976,
1183, 1226, 1272, 1275, 1277, 1279
- deekteer / deekte- / :** çengellemek, çengel ile kapamak, kancalamak
d.- p (2) 321, 335

deer I / de - , di- / : demek, söylemek, ~ ET *te:* - (*de:* -) ED 433b

deen / degen (28) 141, 213, 408, 424, 718, 868, 914, 922, 975, 1033, 1076, 1097, 1101, 1104, 1104, 1167, 1172, 1201, 1359, 1359, 1374, 1424, 1431, 1485, 1527, 1530, 1533, 1663

deenim / degenim (1) 1116

deenner / degenner (1) 512

deer(14) 91, 91, 97, 585, 726, 729, 928, 1022, 1031, 1035, 1114, 1486, 1565, 1566

deer bis (4) 751, 768, 797, 802,

deer men (1) 97

deer sen be (2) 91, 91

deer siler be (10) 749, 750, 766, 767, 795, 796, 800, 801, 1001, 1001

deerde (1) 979

deerge (33) 59, 80, 120, 241, 677, 684, 686, 711, 772, 804, 854, 947, 948, 959, 960, 1049, 1086, 1163, 1246, 1425, 1426, 1476, 1484, 1557, 1572, 1572, 1599, 1599, 1620, 1620, 1662, 1733, 1754

deerzi (2) 605, 675

d.- p (271) 3, 13, 18, 23, 23, 25, 25, 27, 32, 32, 34, 35, 37, 46, 46, 48, 55, 65, 75, 86, 89, 92, 97, 105, 113, 124, 127, 128, 132, 137, 143, 149, 153, 157, 174, 182, 191, 197, 203, 214, 219, 223, 232, 238, 248, 249, 251, 252, 262, 266, 269, 271, 273, 281, 291, 305, 307, 308, 309, 316, 322, 352, 357, 363, 366, 375, 378, 380, 381, 390, 395, 411, 414, 416, 440, 445, 448, 450, 465, 467, 468, 482, 487, 491, 500, 510, 511, 517, 517, 519, 520, 521, 527, 540, 541, 542, 548, 560, 576, 598, 602, 605, 606, 608, 614, 617, 620, 622, 624, 631, 631, 635, 636, 642, 651, 672, 674, 676, 678, 681, 692, 700, 708, 717, 724, 727, 730, 732, 750, 751, 767, 768, 775, 778, 780, 784, 787, 796, 797, 801, 802, 807, 810, 812, 814, 819, 820, 821, 828, 832, 870, 873, 875, 880, 893, 911, 920, 928, 930, 932, 934, 970, 973, 974, 975, 977, 984, 990, 994, 1001, 1003, 1012, 1019, 1028, 1033, 1035, 1043, 1047, 1050, 1059, 1060, 1063, 1066, 1085, 1089, 1091, 1096, 1116, 1141, 1144, 1158, 1161, 1161, 1162, 1162, 1164, 1165, 1168, 1181, 1182, 1193, 1193, 1204, 1211, 1216,

1235, 1245, 1247, 1248, 1286, 1295, 1310, 1318, 1325, 1329, 1335, 1337, 1356, 1385, 1387, 1400, 1422, 1429, 1440, 1444, 1445, 1447, 1454, 1480, 1494, 1509, 1522, 1525, 1528, 1531, 1533, 1539, 1543, 1557, 1576, 1579, 1580, 1585, 1592, 1596, 1603, 1607, 1608, 1614, 1616, 1629, 1631, 1633, 1643, 1644, 1652, 1657, 1669, 1684, 1689, 1707, 1716, 1717, 1717, 1721, 1724, 1745, 1746, 1748, 1762, 1769

d.- y(4) 1256, 1261, 1266, 1541

digen (2) 1726, 1729

dijip (5) 459, 1627, 1711, 1735, 1763

dişken (1) 1303

dişkenner (4) 453, 458, 474, 863

diveyn (1) 1645

deer II : kadar, - e kadar

d. (9) 344, 367, 562, 579, 585, 740, 740, 1756, 1756

deer III : gök, ~ ET *teñri* ED 523b, 524a, → Mo. *tengri* / *tenger* / [= *tenggeri*, *tegri*] L 809 - 810, Hal. *III deer: tenger* TMS 67

deerde (7) 535, 554, 592, 636, 1227, 1239, 1267

deerinde (1) 1353

deeringe (2) 196, 569

çer - deerni (2) 923, 1504; *çer ve deer*

çer - deerniñ (19) 261, 268, 304, 331, 335, 379, 506, 518, 533, 534, 555, 635, 673, 1017, 1089, 1095, 1159, 1164, 1569; *çer ve deer*

kök - deer (5) 931, 933, 973, 1400, 1708; *kök ve deer*

kök - deerin(1) 963; *kök ve deer*

kök - deerni(3) 192, 1436; 1724; *kök ve deer*

kök - deerniñ (10) 161, 165, 185, 185, 207, 293, 297, 321, 498, 604; *kök ve deer*

kuday - deer (1) 1069; *kuday ve deer*

Deer oglu Demir Möge bkz. *möge*

deer IV / deg- / : değmek, vurmak, dokunmak, ~ ET *teg* - (*d* -) ED 476ab

deerde (1) 741

deeringe (1) 84

deggen (1) 1369

- deggeş* (9) 743, 744, 744, 760, 762, 762, 763, 763, 1369
- deepterge* (1) 853
- deere:** daha iyi, en iyi, → Mo. *deger* - *e* / *deer* / L 243, Hal. *deer* TMS 67
- d.* (2) 174, 1028
- dees :** diye, deyip, diyerek; için, - mek için, uğruna; < **tè-geç*.
- d.* (93) 78, 85, 87, 115, 118, 139, 154, 155, 168, 176, 269, 293, 296, 306, 318, 337, 356, 381, 385, 399, 414, 420, 426, 489, 494, 515, 539, 569, 584, 612, 640, 666, 666, 676, 677, 705, 719, 739, 798, 824, 834, 852, 864, 898, 901, 904, 906, 914, 915, 922, 1020, 1067, 1092, 1116, 1148, 1151, 1195, 1219, 1222, 1230, 1238, 1272, 1275, 1277, 1287, 1306, 1358, 1362, 1368, 1371, 1379, 1383, 1407, 1411, 1424, 1432, 1462, 1490, 1501, 1507, 1510, 1514, 1518, 1528, 1531, 1534, 1536, 1546, 1562, 1563, 1645, 1701, 1751
- d. + tiñ* (2) 1066, 1668
- deeskinneer / deeskinne- / :** batırmak, saplamak, sokmak (ok, şiş vd.)
- d.- p* (1) 1253
- deeviir :** çatı, dam, tavan, → Mo. *degebüri* / *deever* / L 241, Hal. *deever* TMS 66
- d. + den* (1) 1768
- deg :** benzer, gibi, kadar, ~ ET *te:g* (*d-*) ED 475a
- d.* (49) 20, 223, 223, 226, 227, 264, 264, 270, 270, 306, 306, 380, 380, 476, 478, 596, 597, 676, 676, 688, 698, 699, 852, 908, 908, 916, 916, 917, 941, 952, 954, 955, 989, 990, 1024, 1325, 1325, 1330, 1330, 1351, 1368, 1369, 1413, 1415, 1419, 1428, 1432, 1433, 1566
- d. + ni* (1) 28
- dejer / deş- / :**deşmek, delmek, oymak, ~ ET 1. *teş* - (*d-*) ED 559b
- deje şaşkılavıt* (1) 828
- delegey :** dünya, → Mo. *delekey* / *delhiy* / L 248, Hal. *delhiy* TMS 49
- d.* (2) 272, 423
- d. + de* (1) 1766
- d. + ge* (6) 359, 878, 993, 998, 1328, 1332
- d. + indive* (3) 947, 959, 1425
- d. + niñ* (2) 173, 177

- demgi :** deminki, az önceki
d. (8) 253, 542, 589, 595, 667, 693, 701, 1370
- demin :** demin, az önce, ~ ET *té:min* (*d* -) ED 507a
d. (1) 444
- demir :** demir, ~ ET *temir* (*d* -) ED 508b, → Mo. *temür* / *tömör* / L 800, Hal. *tömör* TMS 49
d. (32) 210, 342, 343, 365, 449, 450, 454, 535, 547, 554, 592, 593, 652, 693, 694, 714, 743, 762, 840, 845, 857, 859, 944, 944, 1270, 1278, 1399, 1433, 1652, 1656, 1767, 1768
- deṅ :** denk, eşit, ~ ET *teṅ* ED 511ab, → Mo. 1. *teng* / *ten(g)* / L 801, Hal. *tentsüü* TMS 50
d. (3) 907, 907, 1075
- deṅge :** denk, eşit, eşit olarak, dengeli
d. (1) 1678
- dep - deṅge :** dümdüz; *dep* ve *deṅge*
d. (1) 1669; *dep* ve *deṅge*
- deṅgereer / deṅgere- / :** üzölmek, kederlenmek bkz. *muṅgaraar*
deṅgereen / deṅgeregen (1) 522
- deṅneer / deṅne- / :** eşitlemek, denkleştirmek, hizaya getirmek, ~ ET *teṅle*: - (*d*) ED 521b - 522a, → Mo. *tengce* - / *tentseh* / [= *tengci* -] L 801, Hal. *tentseh* TMS 50
deṅnep - çinṅep (2) 8, 8; *deṅneer* ve *çinṅneer*
- deṅnejir / deṅneṣ- / :** eşit olmak, denk olmak, ~ ET *teṅleṣ* - (*d* -) ED 522b
deṅneṣken (7) 359, 535, 638, 639, 879, 998, 1332
deṅneṣtir (2) 993, 1328
- depkiṣ :** basamak, merdiven basamağı. bkz. *tepkis* (Sözcük, Tıvaca Rusça Sözlük'te çift *i* ile verilmiştir. Ancak metinde tek *i* ile. bkz. *tepkis*)
depkijinge (1) 185
- dergi :** terki, atın terkisi, ~ ET *térgü*: (*d* -) ED 544a
d.+ ni (2) 526, 527
d.+ ṅge (1) 525
d.+ zin (2) 530, 531
d.+ zinge (1) 529

- dergileer / dergile- / :** terkisine almak
dergileeş / dergilegeş (1) 529
d.- p (1) 525
- deski :** düz, düzlük, → Mo. *tegsi / tegş* / L 794, Hal. *tegş* TMS 51
d.+ zinge (2) 173, 177
- deşkilejir /deşkileş- / :** düzleşmek, düz olmak
deskileşken (2) 1055
- devideer / devide- / :** heyecanlanmak, endişelenmek, paniğe kapılmak, telaşlanmak,
→ Mo. *tebede - / tevdeh* / L 789
devideen / devidegen (1) 466
- deviir / devi- / :** peşrev çekmek, peşrevlenmek, güreşçi dansı yapmak, ~ krş. ET
tevir - “dönmek.” ED 443b, ET *tep* - (?*d* -) “dönmek” ED 435b, →
Mo. *debi* - / *deveh* / L 238, Hal. *deveh* TMS 48
evip - devip(2) 1668, 1669; *eviir* ve *deviir*
devip - samnap (4) 886, 889, 892, 923; *deviir* ve *samnaar*
- dezer / des- / :** kaçmak, sıvışmak, ~ ET *tez* - ED 572a
desken (1) 1230
- dezig :** tutulmaz, ele gelmez, hızlı, ~ ET *tezig* ED 574a, *tâz-ig* OTWF 207
deziinden / deziginden (3) 947, 960, 1425
- dunmas :** kör, küt, keskin olmayan, sivri olmayan; < *dun-mas*
d. (2) 1767, 1768
- dıka :** çok, pek, fazla
d. (6) 1395, 1395, 1470, 1470, 1503, 1503
- dıl :** dil, ~ ET *tl* (*d* -) ED 489b - 490a
d.+ ın (1) 452
d.+ ından (2) 449, 450
- dın :** dizgin, ~ ET *ti:n* ED 512b
d.+ ın (1) 366
d.+ ında (1) 188
- dıynaar / dıyna- / :** dinlemek, duymak, işitmek, ~ ET *tıyla* - : - (*d* -) ED 522a
dıynaar / dıynagan (2) 1423, 1430
dıynaas / dıynagaş(2) 1506, 1701
d.- dım (1) 1746
d.- p (2) 1069, 1713

d.- vayn (1) 1708

dıñnalır / dıñnal- / : dinlenmek, duyulmak, işitilmek

d.- ıp (1) 1714

dıñnır / dıñ- / : kesebilmek, kesmek

d. (1) 1688

dıñzıdar / dıñzıt- / : germek, sağlamlaştırmak, kuvvetlendirmek

dıñzıda bergen (1) 1731

dıñzıdıp (5) 754, 850, 1231, 1753, 1754

dıñzıtkaş (3) 546, 553, 1364

dırbaktajır / dırbaktaş- / : tırmalaşmak, tırnaklaşmak; < *dırbak+ ta-ş-*, ~ ET

tarma:k “tırnak” ED 549b - 550a

dırbaktajıp / dırbaktaşıp (1) 459

dıştanır / dıştan- / : dinlenmek; < *dış+ ta-n-*, ~ ET *tınç* (*d -*) ED 516ab

d.- ıp (2) 966, 1681

dıştanır (1) 1203

dıştıg : dinlenme, rahat, huzur, sukunet; < *dış+ lıg*, ~ ET *tınç* (*d -*) bkz.

tınçlık “dinç, dinçlik, rahatlık, sükunet” ED 516ab

d. (1) 1203

dıt : melez ağacı, karaçam, ~ ET *tı:t* ED 449b

d.+ ıñ (1) 736

d.+ tıñ (4) 712, 734, 741, 760

dıvılaar / dıvıla- / : huysuzlanmak, huysuzluk etmek, tepinmek, çiftelemek

d.- y (1) 172

dıdi :?

d. (1) 123

dıiñneer / dıiñne- / : avlamak (sincap avlamak); < *diiñ+ ne-*, ~ ET *teyiñ* (?*téyiñ*)

“sincap” ED 569a

d.- p (1) 1564

dıiize : fincan tabağı, küçük tabak

d.+ de (1) 1244

dıkkileer / dıkkile- / : dövünmek, çırpınmak

dıkkilep (1) 1625

dıleer / dıle - /: 1. dilemek, istemek, yalvarmak, ~ ET *tile-* (*d -*) ED 492ab

d.- p (1) 620

2. aramak

dilep - halıp (1) 1128; *dileer* ve *halır*

diñmireer / diñmire- / : gürlemek

diñmireen / diñmiregen (1) 1069

dirgelir / dirgel- / : bürünmek, kaplanmak, kabarmak, çoğalma

d.- p (1) 978

dirgizer / dirgis- / : diriltmek, canlandırmak; < **dir- gis* - < **tirgüz* -, ~ ET *tirgür* -

(*d -*), *Kır. tirgiz -*, *Tef. tirgüz* - ED 545b

dirgizip (4) 620, 1247, 1521, 1524

dirgizipkey (1) 623

dirig : diri, canlı, ~ ET *tirig* (*d -*) ED 543b - 544a

d. (4) 1514, 1527, 1530, 1533

dirigaynır / dirigayın- / : gürlemek

dirigaynıp (1) 1070

diskek : diz, ~ ET *tirsge:k* (?*d -*) ED 553b

diskek karaa: diz kapağı; *diskek* ve *karaa*

d. (1) 1566; *diskek* ve *karaa*

diş : diş, ~ ET *ti:ş* (*d -*) ED 557b

dijin / dişin (2) 1388, 1495

dize : ardarda, peşpeşe, sırayla

d. (5) 1584, 1584, 1594, 1595, 1605

dizeelejir / dizeeleş- / : döğüşerek, boğuşarak dizlemek, dizleşmek (buğralar için), *dize + le - ş* -

dizeelejip (3) 925, 1414, 1670

dojaar / doja- / : donmak, buz tutmak

dojaan / dojagan (2) 567, 671

dolar / dol- / : dolmak, ~ ET *to:l* - (*d -*) ED - 491a

d.- gan (1) 659

doldur : dolu, doygun, dolmuş, tam, tamamen, tamamı ile. krş. ~ ET *tolı:* (*d -*) “dolu” ED 491b

d. (2) 413, 1222

dolgadır / dolgat- / : döndürmek, çevirmek, sallamak, ~ ET *tolğat* - (*d -*) ED 497a

dolgadıp (5) 96, 100, 101, 1041, 1058

dolgadırdı (2) 95, 100

- dolgaŋkan* (1) 94
- dolgak :** kıvrık, kıvrıcık, dolaşık, ~ ET krş. *tolğa:ğ* (*d* -) “burma, burulmuş, bükülmüş,” ED 496ab
- dolgaa / dolgaki* (1) 142
- dolgandır :** etraf, çevre, etrafında, çevresinde, ~ krş. ET *tolğan* - (*d* -) “dönmek, devretmek, döndürmek, çevirmek” ED 497ab
- d* (4) 461, 813, 830, 906
- dolgay :** bükülmüş, bükülü, sarılmış, sarılı, dürülmüş, dürülü, ~ krş. ET *tolğa* - (*d*) “bükmek, bükülmek, sarmak, burulmak” ED 497a
- d* (2) 591, 1240
- dom :** kocakarı ilacı, halk ilacı, şifalı ot, bitkisel ilaç, → Mo. 2. *dom* / *dom* / L 260
- dom - sagaan*: şifalı otlar (4) 1151, 1255, 1259, 1264; *dom* ve *sagaan*
- dom - şagaan*: şifalı otlar (2) 202, 204; *dom* ve *şagaan*
- em - şagaan* (1) 201; *em* ve *sagaan*
- dombu :** çaydanlık, testi, → Mo. *dombu[n]* / *dombo(n)* / [*= dongmu*] L 260, Hal. *dombo* TMS 56
- hoo - d. + da* (1) 596
- hoo - d. + ga* (1) 1243
- domnaar / domna- / :** iyileştirmek, kocakarı ilaçlarıyla iyileştirmek, → Mo. *domna* - / *domnoh* / [*= domla* -] L 261, Hal. *dombo* TMS 56
- emnep - d. - p* (2) 1613, 1623; *emneer* ve *domnaar*
- emney - d. - y* (2) 1575, 1601; *emneer* ve *domnaar*
- domnanır / domnan- / :** bkz. *domnaar*
- emnenip - d. - ip* (1) 202; *emnenir* ve *domnanır*
- doŋ I :** düğüm, kördüğüm
- d. - bile* (1) 210
- doŋ II :** don, donmuş, ~ ET 1. *toŋ* (*d* -) ED 513a
- doŋ - doş* (2) 637, 1120; *doŋ* ve *doş*
- doŋayar / doŋay- / :** eğilmek, bükülmek, başını öne eğmek, meyletmek, → Mo. *tongguy* - / *tongoyh* / L 824, Hal. *tongoyh* TMS 56
- doŋaya düje beer deerge* (1) 1599
- doŋaya düjer deerge* (2) 1572, 1620

doḡaya düjerge (1) 1587

doḡaya keep düjerge (1) 1137

doḡayıp (1) 1463

doḡnaar / doḡna- / : düğümlemek, düğüm atmak, bağlamak, ~ krş. ET *toḡla* - “dövmek, dayak atmak, kamçılamak” ED 497a

doḡnaaş / doḡnagaş (1) 211

doostur / doozul- / : bitmek, sona ermek; < *doos-ul-*, → Mo. *dagus-* / *duusah* / L 220, Hal. *duusah* TMS 57

doozulganda (1) 1005

dooza : hep, hepsi, bütün, bütünü

d. + zin (1) 1605

doozun : toz, ~ Mo. *togusu(n)* / *toos(on)* / L 818, Hal. *toos* TMS 56, → ET *to:z* ED 570b - 571a

d. (1) 1228

d. + u (2) 1229, 1230

dop - doraan : hemen, derhal, anında, bir anda; *dop* ve *doraan*

dop - doraan (2) 273, 934; *dop* ve *doraan*

dopçu : sıkılmış, sıkı, sıkı olan, düğümlü, → Mo. *toṽçi* / *toṽç* / L 810, Hal. *toṽç* TMS 57

d. (1) 1733

dopurjak : dopurjak kımçı : küçük kamçı

d. (3) 195, 569, 584

doraan : hemen, derhal

d. (2) 17, 218

dordum:dordum törepçin : sepilenmiş deve derisinden yapılmış kön? bkz. *törepçi*;

dordum ve *törepçin*

d. + i (1) 155; *dordum* ve *törepçin*

dortum: dortum kur : saf ipekten yapılmış kuşak

d. (1) 160

doş : buz, ~ ET *toş* ED 557b - 558a

d. (3) 637, 1120, 1175

doşka : düğme, püskül

d. + zı (3) 161, 662, 669

dovurak : toprak, ~ ET *topra:k* ED 443a, → Mo. *tobarag* / *toṽrog* / [=

tobrag] “toprak, toz” L 810 - 811

d. (6) 183, 464, 939, 1131, 1415, 1672

dovuraa / dovurakı (1) 464

dovurak - doozun : toz toprak, ~ ET *toz toprak* ED 443a, bkz. *topra:k*; *dovurak* ve *doozun*

dovurak - d.+ unga (5) 183, 939, 1131, 1416, 1672;
dovurak ve *doozun*

dögere : hep, hepsi

d. (1) 1342

dögerer / döger- / : kesmek

d.- ip (1) 223

dögertiner / dögertin- / : hazırlanmak, hazırlık yapmak

d.- ip (1) 285

dökülçek : değirmi, yuvarlak

d. (1) 906

döküldüreneyir : uğultu çıkarmak, boğuk bir ses çıkarmak

döküldüreneyip (1) 823

dölge : büyü, fal, kehanet, → Mo. *tölge / tölög* / L 833, Hal. *tölgö* TMS 146

dölge sudur : fal kitabı; *dölge* ve *sudur*

d. (1) 839; *dölge* ve *sudur*

dömey : aynı, benzer

d (1) 1024

dömürertir / dömürert- / : kısaltmak, kısaltmak

d.- i azingaş (1) 1404

d.- i astıp (1) 1405

dönen : dört yaşındaki erkek hayvan (boğa, at), → Mo. *dön - e(n)* / *dönö* / L 267

d (1) 163

döngelçik : tümsek, küçük tepe, tepecik

d.+ ter (1) 438

döngelçikterlig : tümsekli, küçük tepeli

d. (1) 438

dönmek : uyluk, kalça, dizin üstü ile karnın altındaki yer

- döñmeenij / döñmekinin* (2) 188, 906
- döo :** o, işte o, şu
d. (4) 486, 524, 1285, 1657
- dör :** yurtta (çadırda) aile büyüğünün oturduğu yer, yurttaki en saygı değer köşe, konuk için ayrılan köşe, baş köşe, ~ ET *tö:r* ED 528b - 529a
d.+ ü (2) 1076, 1126
- dörbelçin :** dört köşe, kare, → Mo. *dörbelci(n) / dörvölj(in)* / L 268 - 269, Hal. *dörvölcin* TMS 59
d. (9) 116, 122, 136, 300, 660, 662, 663, 665, 667
- dört :** dört, 4, ~ ET *tört* (?*dö:rd*) ED 534ab
d. (21) 300, 661, 664, 666, 1008, 1124, 1262, 1340, 1341, 1404, 1405, 1455, 1610, 1612, 1634, 1655, 1655, 1663, 1667, 1669, 1692
d.+ eeleen (1) 1664
d.+ ü (2) 1454, 1559
d.+ üñer (2) 1453, 1556
- dörten :** kırk, 40; < *dört* ve *on*
d. (1) 1489
- dös :** öz, çekirdek, kök; gövde, ~ ET *tö:z* ED 571ab
d.+ ke (1) 198
d.+ ten (2) 1531, 1534
döstüve (1) 1528
dözünde (1) 562
dözünge (1) 578
- dugan :** tapınak, mabed, → Mo. *dugang / dugan* / [= *dugang*, Tib. *hdu khang*] L 272, Hal. *sum dugan* TMS 59
d. (1) 359
- duglaar / dugla- / :** kapatmak, ~ krş. ET *to:* - “kapamak, kapatmak, tıkamak” ED 434a
d.- p (1) 1199
- duş :** zaman, an, ~ ET *tu:ş* (*d-*) ED 558a
dujundan (3) 148, 152, 156
- dumçug :** burun, ağız, ~ ET *tumşuk* ED 509b - 510a

- dumçuunçe / dumçugunçe* (2) 400, 405
- duḡma :** kardeş, küçük erkek / kız kardeş
- d. + larıḡ* (1) 620
- d. + m* (3) 1442, 1582, 1593
- d. + vıs* (2) 1062, 1687
- d. + zı* (3) 4, 1455, 1598
- d. + zıḡa* (1) 1340
- duran :** bakaç, dürbün, → Mo. *durang / duran / [= durung]* L 275, Hal. *duran* TMS 61
- d. + ıḡmı* (1) 316
- durt :** boy, uzunluk, ~ ET *türk (d -)* ED 537b
- d. + u* (1) 862
- duy bazırar :?** kapamak, kapatmak, ~ ET *to:* - ED 434a
- duy bazırıp* (4) 136, 838, 841, 1196
- düjer / düş- / :** düşmek, inmek, ~ ET *tüş - (d -)* ED 560ab
- düje beer deerge* (2) 1598, 1599
- düje halaas* (4) 1355, 1363, 1373, 1514
- düje halıškaş* (1) 836
- düjer* (4) 1572, 1572, 1619, 1620
- düjerde* (1) 1137
- düjerge* (4) 365, 554, 1587, 1588
- düjüp* (8) 14, 324, 324, 466, 981, 1317, 1420, 1492
- düşken* (2) 200, 843
- düşkeş* (3) 123, 792, 980
- düjümet :** üst görevdeki memur, bey, → Mo. *tüsimel / түşmel* [*tüsimed*'in çoğulu] L 857, bkz. açıklamalar 17.
- d. + ter* (2) 659, 688
- düjürer / düjür- / :** düşürmek, indirmek, aşağı bırakmak; < *düş-ür-*, ~ ET *tüşür- (d -)* ED 566ab
- d.- beyn* (1) 712
- d.- erde* (1) 116
- d.- gen* (1) 964
- d.- üp* (3) 176, 1436, 1678
- düktenir / dükten- / :** tüylenmek

- d.- gije* (1) 419
- düktüg :** tüylü, kıllı, saçlı; < *dük*+ *lüg*, ~ ET *tü:lüg* ED 498b
- d.* (1) 418
- düyleer / düyle- / :** sağır olmak, sağırlaşmak, → Mo. *düleyd* - / *düliydeh* / L 280, Hal. *düliyreh* TMS 63
- düyleen / düylegen* (1) 1708
- dün :** gece, ~ ET *tün* (*d* -) ED 513ab
- d.* (5) 324, 324, 443, 444, 1188
- düne :** gece, geceleyin, gece vakti, ~ ET *tün* (*d* -) ED 513ab bkz. *dün*, → Mo. *tüne(n)* “karanlık, koyu” L 853
- d.* (1) 1460
- dünderer / dünder- / :** alt üst etmek, dağıtmak, karıştırmak, tersine çevirmek, ~ ET *tönder* - ED 518b
- añdara - dündere :** ters düz etmek, alt üst etmek; *añdara* ve *dündere*
- a.* (1) 1058; *añdara* ve *dündere*
- dürgen :** hızlı, çabuk, tez, acele, hemen, derhal, → Mo. *türgen* / *türgen* / L 855, Hal. *türgen* TMS 64
- d.* (11) 191, 191, 332, 843, 856, 859, 1028, 1072, 1101, 1197, 1201
- dürer / dür- / :** dürmek, sarmak, ~ ET *tür* - (*d* -) ED 530b - 531a
- d.- üp* (1) 60
- dü’s :** öğle, öğle vakti, öğleyin, ~ ET 3. *tüş* ED 559ab
- dü’s çetpes* (1) 1612
- düşke* (2) 1574, 1590, 1622
- dü’ske* bkz. *düşke* (1) 1622
- dal dü’s* (1) 444; *dal* ve *dü’s*
- dal dü’ste* (1) 878; *dal* ve *dü’s*
- düşkün :** çam kozalağının içinde bulunan çekirdek
- d.* (5) 1590, 1601, 1613, 1622, 1574
- düşteer / düşte- / :** öğleni geçirmek, öğleni etmek, öğlen dinlenmesi yapmak, ~ ET *tüşlen* - ED 565b
- d.- p* (3) 442, 442, 1219
- düştü I :** öğlen yemeği, ~ ET *tüşlük* ED 564a
- d.* (1) 1223

düşük II: düşük çer : sabahtan öğlene kadar olan mesafe, yarım günlük süre,
yarım günlük yol; *düşük* ve *çer*

d. + den (1) 723

dün : dün, ~ ET *tün* (*d -*) ED 513ab

d. (1) 893

düvejir / düveş- / : döğüşmek, hesaplaşmak

düvejir - onaaajir (1) 1116; *düvejir* ve *onaaajir*

düvejirini (1) 919

düveşken - onaaşkan (1) 920; *düvejir* ve *onaaajir*

düveşpeen (1) 919; *düvejir* ve *onaaajir*

düvü - dalaş : telaş, telaşla, aceleyle, alelacele; *düvü* ve *dalaş*

d. (1) 844; *düvü* ve *dalaş*

E

edek : etek, ~ ET etek ED 50a

edee / edegi(3) 1528, 1531, 1534

edeen / edegin (3) 1124, 1404, 1405

edeenin / edeginin (1) 1533

edekteer / edekte- / : eteğine almak, eteğinde taşımak, eteğinde toplamak

edekteş / edektegeş (1) 713

e.- pken (2) 742, 761

ederer / eder- / : birinin arkasında gitmek, takip etmek, izlemek, ~ ET *éder* - ED 67a

ederer (1) 425

ederip (2) 134, 420

edertir - / edert- / : takip ettirmek, izlettirmek

e.- ip (9) 88, 291, 295, 1068, 1071, 1214, 1226, 1340, 1551

edileer / edile- / : yararlanmak, sahip olmak, kullanmak, ~ ET *édle* - ED 57ab, →

Mo. *edle* - L 294, Hal. *edleh* TMS 240

edileer (1) 126

edileerge (1) 246

e.- p(4) 128, 130, 152, 1074

eelçeg : sıra, nöbet, → Mo. *egelci* / *eelc* / L 298, Hal. *eelc* TMS 248

eelçeem / eelçegim (3) 739, 798, 1748

eelçeener / eelçeğiner (1) 1751

eeleer / eele- / : sahiplenmek, tutmak, almak

eeleep (1) 1456

eeleer (1) 1455

eelep (1) 1559

eeleveske (2) 1032, 1103

eeleze (2) 1453, 1556

ee : iye, sahip, ~ ET *idi*, *ige* / *iye* ED 41ab

e. + m (1) 1065

e. + η (1) 1063

e. + ηer (1) 1065

e. + zi (1) 1650

een : iyesiz, sahipsiz, kimsesiz

e (1) 1650

eer / eg- / : eğmek, dönmek, çevirmek, ~ ET *egir* - ED 113a, ~ ET *eg* - ED 99b, → Mo. *ergi* - / *ergeh* / L 323 - 324, Hal. *ergeh* TMS 249

e. - y (2) 421, 834

eerejir / eereş- / : ısrarla istemek, emek göstererek istemek, yalvararak istemek, nazlanarak istemek

eerejip (2) 18, 427

eerer I / eer - / : ürümek, havlamak, bağırmak, ~ ET *ür* - ED 196a

e. - ip (1) 1644

eerer II / eer - / : gütmek, sürmek

e. (1) 1645

egee :?

e. (2) 193, 545

egeleer / egele- / : başlamak

egeleen / egelegen (1) 1703

egeleer (1) 787

egeleerde (1) 976

e. - p (1) 734

eger - kazar : Eger ve Kazar adlı köpekler; *eger* ve *kazar*

e. (1) 1640; *eger* ve *kazar*

ejeleer / ejele- / : istila etmek, el koymak, almak, ele geçirmek, zaptetmek, → Mo.

eele - / *ezleh* / L 336, Hal. *ezleh* TMS 248

e.- y çurttaan (2) 674, 1482; *ejeleer* ve *çuttaar*

e.- y töreen (11) 2, 377, 499, 604, 973, 1089, 1095, 1159, 1164, 1293, 1308; *ejeleer* ve *törüür*

ejeledir / ejelet- / : bkz. *ejeleer*

ejeletken (1) 1633

ejik : kapı, ~ ET *éşik* ED 260a

e. (3) 1126, 1515, 1568

e.+ çe (1) 1207

ejün / ejikin (5) 1189, 1195, 1196, 1474, 1513

ejünde / ejikinde (1) 592

ejünden / ejikinden (2) 344, 367

ejüniñ / ejikiniñ (1) 1511 *e.+ te* (1) 1206

e.+ ten (2) 386, 1199

e.+ ti (1) 1199

ejiktedir / ejiktet- / : çıkmak, kapıdan çıkıp gitmek, kapı önünden gitmek

ejiktedir (3) 1306, 1473, 1512

ejiner / ejin- / : üzerine atmak, üstüne çekmek

e.- geş (1) 1463

eker : cesur, yiğit

e. (1) 1655

eki : iyi, ~ ET *edgü* ED 51b

e. (13) 1, 9, 89, 149, 152, 156, 229, 231, 244, 1167, 1171, 1423, 1430

e.+ l (1) 398; < *eki+ol*

e.+ zinde (1) 1210

ekirtir / ekirt- / : iyileştirmek; < *eki+r-t-*

e.- ip (3) 1575, 1613, 1623

e.- ir (1) 1591

ekkeer / ekkel- / : getirmek; << *alıp kel-*

ekkeerge (1) 119

ekkel (2) 296, 1066

ekkelgen (2) 282, 997

ekkelgeş (9) 334, 513, 607, 701, 1090, 1166, 1212, 1326,

1477

ekkelin (4) 281, 515, 539, 1325*ekkep* (18) 76, 119, 141, 144, 227, 320, 349, 354, 354, 371, 382, 383, 537, 538, 1018, 1021, 1035, 1331**ekkeldirer / ekkeldir- / :** bkz. *ekkeer**e.- geş* (1) 991**ekti :** omuz, eğin: *ekti*; < *egin*+ *i*, ~ ET *çigin* / *çikin* ED 415b, ~ ET *egin* ED 109a*e.+ m* (1) 245*e.+ n* (1) 232*e.+ nde* (1) 2*en / ektinin* (2) 908, 916**el :** yar, uçurum, sığınak, oyuk, → Mo. *elü* / *el* / L 310*e.* (1) 936**eldik :?***e.* (4) 1124, 1153, 1225, 1278**eleer :** aklı başında, ayık, → Mo. *eregül* / *erüül* L 321, Hal. *erüül* TMS 243*e.* (2) 400, 405**eleñ - tendiñ :** yarım yamalak, güç bela, zar zor, düşe kalka; *eleñ* ve *tendiñ*, ~ ET *ele*: - bkz *ele* “yavaşça, yavaş yavaş, ağır ağır” ED 142a ED 126b*e.* (2) 1612, 1621; *eleñ* ve *tendiñ***eleñneer / eleñne- / :** sallanarak, yalpalayarak yürümek, sarsılmak*eleñaynıp* (2) 1573, 1589*eleñeynıp* (1) 1600**elezin :** kum, toz, → Mo. *elesü(n)* / *els(en)* / L 308, Hal. *els* TMS 242*e.* (1) 829*e.+ den* (1) 827**elik :** dişi karaca, ~ ET *elik* ED 142a - ED 718b bkz. *külmiz**elik - hülbüs* (1) 46; *elik* ve *hülbüs***em :** em, ilaç, ~ ET *em* ED 155a, → Mo. *em* / *em* / L 311, Hal. *em* TMS 243*e.* (6) 201, 701, 1151, 1254, 1259, 1264*em - şagaan* (1) 203; *em* ve *şagaan*

- emdik :** alışık olmayan, yabani, vahşi, eğitilmemiş olan, → Mo. *emneg* / *emneg* / , *emnig* L 314, Hal. *emneg* TMS 243
e. çarınmaringa (1) 1677; *emdik* ve *çarın*
e. çarın (3) 963, 1435; *emdik* ve *çarın*
- emig :** meme, göğüs, ~ ET *emig* ED 158b
emiim / *emigim* (1) 618
- emiriler / emiril- / :** düşmek, kopup düşmek, kırılıp kopmak, kırılıp koparılmak, yok edilmek, ~ krş. ET *emri* - “kazımak, listeden çıkarmak” ED 163b
e.- gen (1) 1608
- emneer / emne- / :** ilaçlamak, tedavi etmek, iyileştirmek; < *em* + *le-*, ~ ET *emle-* ED 161a, → Mo. *emne* - / *emneh* / [= *emle* -] L 314, Hal. *emçleh* TMS 244
e.- eş / *emnegeş* (3) 1260, 1264, 1591
e.- p (4) 1255, 1575, 1613, 1623
e.- y (3) 701, 1574, 1601
- emnenir / emnen- / :** tedavi olmak, tedavi görmek, iyileşmek, ~ ET *emlen* - ED 161b, → Mo. *emnegül* - / *emnüüle* / L 314
e.- ip (2) 202, 1152
- emzirer / emzir- / :** emzirmek, ~ ET *emüz* - ED 165a
e.- ip (2) 247, 254
- enik :** enik, köpek yavrusu, ~ ET *enük* ED 183b
e. (4) 1511, 1515, 1517, 1518
- eñ :** en, ~ ET *eñ* ED 166a, → Mo. 2. *eng* / *en* / L 317
e. (13) 210, 215, 278, 286, 386, 593, 630, 985, 1213, 1320, 1571, 1598, 1630
- ep :** uzlaş, anlaşma, uyum, mütabakat, → Mo. 2. *eb* / *ev* / L 284, Hal. *ev*, *ev nayramdal* TMS 245
- ep - çöp :** usul, yol, yöntem, tarz
evi - çövü - bile (1) 1172; *ep* ve *çöp*
- evi çok :** uygunsuz, uygun olmama
evim - daa çok (1) 246
- epteer / epte- / :** monte etmek, takmak, eklemek
e.- p turup (1) 6

- e.- p turgaş* (2) 147, 150
e.- p çöptep (1) 1207; *epteer* ve *çöpteer*
e.- y tutkaş (4) 1129, 1130, 1259, 1264
- er :** er, yiğit, ~ ET er ED 192a, → Mo. *er* - *e* / *er* / L 321, Hal. *er*, *eregtey* TMS 245
e. (45) 4, 96, 101, 104, 105, 108, 111, 121, 126, 144, 159, 170, 170, 178, 187, 193, 193, 207, 446, 446, 524, 524, 545, 545, 563, 572, 578, 589, 638, 639, 719, 900, 912, 920, 935, 982, 1031, 1102, 1170, 1172, 1182, 1414, 1564, 1650, 1687
e.+ ler (1) 730
e.+ niş (10) 563, 572, 577, 578, 585, 706, 955, 1050, 1423, 1430
- eres :** cesur, yürekli, gözü kara, → Mo. *eres*, l. / *ers* / [ere'nin çoğulu] L 323
e. (5) 170, 193, 446, 524, 545
erezi / eresi (4) 572, 577, 578, 1050
erniñ - erzi < eres+i? (1) 563
- ergek :** parmak, ~ ET *erñe:k* ED 234b
e. (2) 596, 1243
ergee / ergeki (1) 140
ergeen / ergekin (1) 390
ergeenden / ergekinden (1) 1756
ergeeniñ / ergekiniñ (2) 1366, 1738
- ergin I :** bkz *irgin*, ~ ET *erken*, *erki* ED 224b - 225a
e. (3) 10, 111, 166
- ergin II :** eşik, kapı eşiği
e.+ ni (1) 390
- erig :** eriyik, erimiş, ~ ET *erig* ED 221b
e. (3) 6, 146, 150
- erik :** kıyı, → Mo. *ergi* / *ereg* / L 323, Hal. *ereg* TMS 246
eriinge / erikinge (1) 530
- Erlik - Lovuñ :** özel ad (bkz. açıklamalar 9.), ~ ET *erklig* ED 224ab, → Mo. *erlig* / *erleg* / [= *erglig*] L 331
e. (32) 478, 480, 482, 485, 490, 495, 496, 497, 1282, 1284,

1288, 1292, 1464, 1469, 1472, 1473, 1475, 1480, 1486, 1490, 1501, 1503, 1505, 1512, 1513, 1514, 1515, 1520, 1524, 1541, 1544, 1546

erte : erken, ~ ET *érte* ED 202b - 203a, → Mo. *erte(n)* / *ert(en)* / L 331, Hal. *ert* TMS 246

e. (1) 1194

e.+ zi (1) 229

e.+ zinde (1) 1

ertegi : eski, eski zamandan kalma; < *erte+gi*, bkz. *burungu*, bkz. *murungu*, → Mo. *erteki* / *erteh* / L 332

erten : sabah, sabahleyin; yarın, ~ ET *érte* ED 202b - 203a, → Mo. *erte(n)* / *ert(en)* / L 331, Hal. *ert* TMS 246

e. (9) 131, 204, 740, 755, 1034, 1194, 1704, 1737, 1755

e.+ ge (5) 205, 740, 756, 1738, 1756

e.+ inde (1) 1108

e.+ iñ (1) 611

ertengi : sabahki; < *erten+gi*

e. (2) 1364, 1509

e.+ ler (1) 1430

e.+ niñ (1) 1

erter / ert- / : geçmek, aşmak, ~ ET 1. *ert* - ED 202a

erter (3) 62, 321, 345

e.- ip (10) 74, 74, 82, 262, 268, 305, 379, 506, 534, 556

e.- ir (2) 1536, 1542

e.- ken (3) 72, 73, 1306

e.- keni (1) 813

e.- keş (2) 368, 1298

ertte bergen (1) 1570

erteeliñer (1) 1303

erttirer / erttir- / : geçirmek; düzenlemek, ~ ET *ertür* - ED 210ab

erttirer (1) 62

e.- ip (2) 70, 335

e.- beyn (9) 223, 280, 514, 539, 989, 992, 996, 997, 1324

erttirerde (1) 1076

- estir / ezil- / :** ezilmek, ~ ET *ezil* - ED 287a
estip (2) 511, 512
- eş :** arkadaş, dost, yoldaş, ~ ET *é:ş* ED253b - 254a
e. (1) 308
eji (5) 448, 465, 469, 479, 720
ejikijiim (2) 1422, 1429
ejim (9) 681, 683, 685, 928, 929, 932, 969, 1432, 1745
ejin (1) 681
ejinden (4) 450, 510, 650, 819
- eştir / ejin- / :** yüzmek, suya girmek
ejingeş (1) 466
eştip (7) 481, 484, 486, 497, 1283, 1285, 1291
- et :** mal, mülk, varlık, eşya, ~ ET *e:d* ED 33ab, → Mo. *ed / ed* / L 293, Hal. *ed yums* TMS 247
e. (4) 149, 152, 232, 245
- e't :** et, ~ ET *et* ED 33b
e'. (10) 50, 127, 128, 130, 144, 168, 638, 905, 915, 1687
e'di (19) 24, 34, 45, 142, 188, 188, 189, 829, 906, 907, 908, 916, 945, 949, 952, 955, 956, 1423, 1430
e'dim (1) 828
e'din (5) 50, 283, 997, 1213, 1331
e'diniñ (1) 1213
e'divis (2) 900, 1667
e'tten (3) 223, 990, 1325
e'tti (1) 227
- e'tsig :** etsi; < *e't+sig*
e'. (3) 24, 34, 45
- e'tteldirer / e'tteldir- / :** şifa buldurmak, iyileştirmek, ~ krş. ET *etlel-* "semizlemek, şişmanlamak; semizletmek, şişmanlatmak" ED 58a
e'.- *ip* (2) 205, 205
- eves :** değil, bkz. ~ ET *er* - "olmak" ED 193b - 194a
e. (25) 62, 62, 64, 96, 172, 194, 195, 244, 341, 349, 357, 487, 491, 641, 691, 905, 915, 927, 931, 977, 1170, 1171, 1285, 1295, 1701

- evespe :** değil mi?, öyle
e. (69) 48, 70, 117, 118, 124, 124, 140, 192, 193, 199, 203, 281, 291, 295, 297, 324, 344, 349, 352, 354, 372, 439, 443, 481, 532, 557, 563, 579, 581, 599, 608, 629, 634, 664, 668, 695, 700, 719, 747, 760, 765, 784, 790, 814, 825, 854, 860, 868, 890, 894, 900, 904, 917, 940, 942, 953, 1063, 1115, 1145, 1242, 1275, 1291, 1376, 1436, 1492, 1560, 1624, 1636, 1678
- eveyikpe :** soru onay sözü
e. (1) 444
- evir :** bkz. *deviir*, ~ krş. ET *evir* - “çevirmek” ED 14a
evip - *devip*(2) 1668, 1669; *eviir* ve *deviir*
- ezeṅgi :** üzeṅgi, ~ ET *üzeṅü* ya da *üzeṅgü*? ED 289b
e. (2) 189, 654
e. + zin (1) 391
e. + zinge (1) 318
e. + ziṅge (1) 169
- ezer :** eyer, ~ ET *eder* ED 63b
e. (2) 154, 156
e. + in (2) 153, 163
e. + nge (1) 392
e. + iniṅ (2) 201, 203
- ezim :** orman, tayga
e. (1) 639
- eziriir / eziri- / :** esrimek, sarhoş olmak, ~ ET *esür* - ED 251ab
ezirip sergep (1) 405
eziriy bergen (2) 391, 391
- ezirik :** sarhoş, içkili, ~ ET *esrük* ED 250b
ezirii / eziriki (1) 400
e. (1) 415

H

haagaynır / haagayın- / : bkz. *haalaar*

haagaynıp (1) 1363

haalaar / haala- / : ses çıkarmak, gürültü çıkarmak, uğultu çıkarmak, vınlamak,

tınlamak

hiiledi - haaladı (1) 849; *hiileer ve haalaar*

haalga : kapı, → Mo. *hagalğ - a(n) / haalga* / L 906, Hal. *haalga* TMS 164

h. + ga (2) 1518, 1519

h. + zı (1) 536

haan : han, kağan, hakan, ~ ET *hağan* ED 611ab, → Mo. *hagan / haan* / L 906, bkz. *han*, Hal. *haan* TMS 164

h. (3) 238, 1576, 1615

h. + dan (1) 1580

h. + nıñ (3) 1306, 1607, 1610

Albis Şulbus haan: özel ad

a. (7) 1299, 1628, 1632, 1636, 1647, 1654, 1577

Albis Şulbus h. + ga (1) 1302

Albis Şulbus h. + ı (3) 350, 363, 368

Albis Şulbus h. + nıñ (3) 341, 342, 1624

Albis Şulbus h. + ınıñ (3) 346, 347, 398

Albis Şulbus h. + m(1) 1634

Albis h. + ı (1) 373

Albis h. + nıñ (4) 1581, 1596, 1661, 1663

Şulbus h. + bile (1) 1663

Erlık - Lovuñ – haan: özel ad

e. (20) 482, 485, 490, 495, 496, 497, 1284, 1288, 1292, 1464, 1480, 1486, 1491, 1505, 1513, 1514, 1515, 1520, 1524, 1544,

Erlık - Lovuñ - h. + nıñ (15) 478, 480, 1469, 1472, 1473, 1475, 1501, 1512, 1514, 1515, 1520, 1524, 1541, 1544, 1546

haarar / haar- / : dağlamak, yakmak, ~ ET *kağur* - ED 612a

h.- ıp (2) 945, 958

haaygayndırar / haaygayndır / : bkz. *haalaar*

haaygayndır (1) 1231

hadur / hadı- / : esmek

h.- p (1) 848

haju: kenar, kıyı, yan, → Mo. *hacigu / hajuu* / [= *hacagu, hacau*] L 948, Hal. *hajuu* TMS 165 - 166

h. + ıardan (1) 1767

hak - hok : hak hok diye ses çıkarmak; *hak* ve *hok*, ~ ET *ka:ğ ko:ğ / ka:k ko:k*
ED 608b

h. (1) 968; *hak* ve *hok*

hak - hök : bkz. *hak - hok*

h.- h. (1) 935, *hak* ve *hök*

halanğy: halanğy eziriy beer : çakırkeyif olmak

halanğy eziriy bergen (1) 391

halaytır / halayt- / : sarmak, sallanmak

halaytır (1) 578

halıdar / halıt- / : zıplamak, sıçratmak, hoplatmak, koşturmak; atı dolu dizgin sürmek, dolu dizgin gitmek

haldı beerge (1) 1268

haldıp (7) 825, 830, 830, 835, 861, 1112, 1279

halıda bergen (1) 1280, 1362

halıda bergeş (3) 739, 753, 1321

halıdıp (6) 207, 208, 278, 547, 745, 1470

halıtkaş (1) 1277

halıtpısaan (1) 881

halır / halı- / : hoplamak, zıplamak, koşmak, atlamak; atı dolu dizgin sürmek, dolu dizgin gitmek, ~ ET *kalı*: - “atlamak, yükselmek” ED 617b, → Mo.

1. *hali* - / *halih* / “uçmak, süzölmek, süzölerek uçmak, havalanmak”
L 919

halaaş / halıgaş (9) 606, 696, 701, 1206, 1355, 1363, 1373, 1374, 1515

halır (1) 979

halırda (1) 1401

halırğa (2) 1529, 1532

halıp (15) 14, 200, 485, 742, 761, 854, 1128, 1269, 1281, 1284, 1317, 1480, 1534, 1536, 1715

halıy beer men (1) 547

halıy berer orta (2) 564, 1535

halıy beerge (2) 573, 580

halıy bergen (2) 185, 554

halıy berip - tir (1) 532

hap < *halıp*(80) 79, 209, 225, 226, 403, 421, 422, 449, 450, 484, 505, 505, 505, 529, 553, 555, 566, 571, 575, 582, 589, 591, 591, 591, 644, 648, 648, 648, 652, 860, 864, 982, 988, 989, 1109, 1113, 1117, 1154, 1183, 1187, 1187, 1188, 1227, 1227, 1258, 1263, 1267, 1267, 1268, 1268, 1279, 1279, 1297, 1297, 1299, 1306, 1315, 1354, 1372, 1395, 1395, 1449, 1468, 1469, 1469, 1501, 1512, 1552, 1565, 1565, 1586, 1598, 1624, 1625, 1636, 1640, 1647, 1671, 1681, 1692
hapkan < *halıpkan*(1) 1618

halıjar - / halış- / : koşmak, koşuşmak, aynı anda koşmak, sıçramak

halıjıp (2) 1307, 1709

halışkaş (1) 836

halıraar / halıra- / : hışırdamak, fışırdamak, uğuldamak, çınlamak, gürültü etmek

halıraan - hulúraan (1) 1204; *halıraar* ve *hulúraar*

halırtırar / halırtır- / : gürültü etmek, uğultu etmek, gürültü ya da uğultuya neden olmak. bkz. *halıraar*

h.- ıp (1) 848

hamık : bütün, hep, tüm, ~ Mo. *hamug* / *hamag* / L 926, → ET 1 *kamağ* (?*hamağ*) ED 627a, Hal. *hamag* TMS 169

h. (5) 69, 956, 1071, 1611, 1622

han : kan, ~ ET *ka:n* ED 629b - 630a

h. (3) 757, 1367, 1757

hanı (4) 45, 905, 1566, 1738

h.+ in (4) 969, 1439, 1479, 1683

et - h.+ in (1) 915; *e't* ve *han*

Han - Buuday : özel ad, destan kahramanlarından birinin adı

h. (145) 250, 275, 277, 282, 286, 313, 334, 353, 376, 378, 387, 393, 398, 403, 407, 422, 426, 441, 445, 447, 483, 488, 493, 495, 496, 499, 512, 521, 528, 537, 543, 552, 561, 566, 573, 577, 582, 586, 590, 598, 603, 605, 608, 615, 621, 643, 652, 665, 675, 678, 682, 686, 693, 700, 704, 710, 720, 728, 748, 753, 770, 772, 779, 794, 798, 804, 811, 815, 818, 844, 849, 867, 872, 881, 883, 887, 897, 902, 903, 915, 918, 930, 932, 965, 974, 978, 979, 982, 1006, 1007, 1009, 1029, 1034, 1043, 1043, 1047, 1066, 1076, 1082, 1092, 1101, 1108, 1123, 1128, 1137, 1142, 1146, 1161, 1162,

1168, 1173, 1177, 1182, 1202, 1206, 1211, 1216, 1236, 1248, 1268, 1276, 1287, 1294, 1297, 1304, 1309, 1315, 1340, 1355, 1357, 1363, 1373, 1455, 1460, 1466, 1470, 1483, 1527, 1530, 1535, 1540, 1561, 1634, 1649, 1662

h. + dan (2) 375, 946

h. + diva (1) 911

h. + ga (6) 266, 595, 696, 843, 895, 1212

h. + ni (4) 625, 946, 950, 1524

h. + niṣ (14) 400, 405, 563, 768, 856, 871, 905, 944, 953, 956, 1134, 1486, 1526, 1643

Han - Şilgi : Han - Buuday'ın atının adı

h. (41) 94, 99, 108, 108, 121, 134, 250, 272, 275, 378, 544, 563, 572, 579, 653, 674, 815, 824, 847, 927, 930, 949, 950, 973, 1034, 1036, 1039, 1043, 1044, 1054, 1056, 1064, 1070, 1109, 1160, 1226, 1294, 1309, 1467, 1479, 1483,

h + ni 822, 836

h + niṣ 862

h + zi 563, 871

h + zin 593, 644, 845

hana : duvar, çadırın duvarının bir bölümü, → Mo. *han - a(n)* / *hana* / L 927, Hal. *hana* TMS 169

h. (1) 1126

h. + dan (1) 1768

hanzig : kansı; < *han + zig*

h. (1) 45

har : kar; yaş (1 yıl)~ ET 1 *ka:r* ED 641a

h. (2) 12, 952

haraaça : keçe yurdun üstünde bulunan açık, delik, duman deliği, Hal. *haraaç* TMS 170

h. + dan (2) 662, 669

haraar / hara- / : gözleriyle taramak, ~ Mo. *hara - / harah* / L 932, → ET 1 *kara* - ED 645b,

haraar (1) 277, bkz. *baraan*

haragan : karagan, çalılık, fundalık, kara çalı, ~ ET *kara:ka:n* ED 657b, →

Mo. *haragan* - *a* / *hargana* / [= *hargan* - *a*, *haragun* - *a*] L 933,

Hal. *hargana* TMS 170

h. (1) 848

harbula : ok, atış yapmakta kullanılan alet, ~ ET *karwı* ED 646a, → Mo. *harbugul* / *harvuul* / L 936

kajır kara harbula : sert kara ok; *kajır*, *kara*, *harbula*

k. + *zıny* (1) 1231; *kajır*, *kara*, *harbula*

harı: harı - ugda : hemen, derhal; *harı* ve *ugda*

h. (1) 386; *harı* ve *ugda*

harı : yanıt, cevap, karşılık, → Mo. *harigu* / *hariu* / L 937, Hal. *hariu* TMS 171

h. + *m* (2) 569, 583

harulaar / harula- : cevaplamak, yanıtlamak, karşılığını vermek, → Mo. *harigula* - / *hariulah* / L 938, Hal. *hariulah* TMS 171

harulaan / *harılagan* (8) 465, 469, 606, 797, 1608, 1657, 1746, 1763

harulaannar / *harılagannar* (1) 1631

harılap (6) 416, 651, 678, 752, 802, 1248

harılaan / *harılagan* (1) 382

harın : fakat, ama, öyle, bilakis, ayrıca, → Mo. *harin* / *harin* / L 939, Hal. *harin* TMS 171

h. (7) 118, 123, 241, 410, 1162, 1167, 1717

harlıg : yaşında, yaşında olmak; < *har* + *lıg*

h. (2) 235, 268

hartıga : doğan, aladoğan, → Mo. *harçagay* / *hartsgay* / L 936, Hal. *hartsaga* TMS 171

h. + *dan* (8) 564, 579, 741, 760, 765, 855, 948, 979

h. + *nıy* (1) 1426

h. + *zından* (1) 961

hatçal : rüzgâr, rüzgârlı

h. (2) 1088, 1095

havak : alın, ~ krş. ET *kabak* / *kapak* ED 582b - 583a

havaan / *havakın* (1) 907

havaanda / *havakında* (2) 561, 578

- havaanga* / *havakınga* (2) 967, 1681
havaaṇḍa / *havakıṇḍa* (2) 626, 632
- haviçi :** çoban, hayvancılık yapan
h. + zın (1) 89
- haviçılık :** çobanı olan, çoban sahibi; < *haviçi* + *līg*
h. (1) 9
- havırar / havır- / :** sürüyü otlatmak, sürüyü gütmek, sürüyü getirmek
h. (2) 8, 9
- hay - çetker :** iblis, şeytan; *hay* ve *çetker*, → Mo. *ada - çidkür* L, *çidkür* / *çötgör* / L 177, Hal. *çötgör* TMS 200
ç. (1) 1767; *hay* ve *çetker*
- haya :** kaya, taş ~ ET *kaya* ED 674b - 675a, → Mo. 1. *hada(n)* / *had(an)* / L 902, Hal. *had* TMS 171
h. (6) 459, 464, 935, 935, 1671, 1742
h.- daji (2) 1395, 1504; *haya* ve *daş*
h.- daşka (2) 173, 176; *haya* ve *daş*
h.- daştıṇ (1) 1470; *haya* ve *daş*
h. + ga (1) 1369
h. + lar (1) 1415
h. + nı (4) 95, 101, 1040, 1058
- haya köör :** dönüp bakmak, arkasına dönüp bakmak, arkasına bakmak, arkasına bakınmak, ~ ET *kaya: bak -*, *kör* - ED 675a bkz. *kaya*
haya köör (1) 911
- hayar / hay- / :** yanından geçmek, sekmek, kaymak, ~ ET 2. *kay* - (**kad* -) ED 674b
hayıp (2) 1369, 1742
- hayıladır / hayılat- / :** hazmetmek, iştahla içmek, sindirmek
hayıladır (2) 1113, 1438
- hayım :** girdap, bkz. *baş - hayım*
h. + da (2) 1270, 1273
- hayındırar / hayındır- / :** kaynatmak, ~ ET *kaynat* - ED 678b
h.- ıp (1) 1223
- haynır / hayın- / :** kaynamak, ~ ET *kayın* - (**kaṇ* -) ED 678ab
haynıp (3) 509, 956, 1119

haytığaynır / haytığayın- / : hayt hayt diye ses çıkarmak, haykırmak, bağırarak

haytığaynıp (2) 30, 32

hem : nehir, ırmak; (*k(ā)m* “Yenisey nehrinin yukarı kısmı” ETG 279)

h. (4) 437, 517, 540, 792

h. + çe (2) 570, 570

h. + den (4) 1258, 1259, 1263, 1263

h. + ge (7) 221, 222, 225, 226, 988, 1323, 1324

h. + ni (2) 442, 1298

h. + niŋ (4) 61, 68, 441, 475

hemeleer / hemele- / : et kurutmak (eti pişirmeden, güneş sıcaklığında kurutmak)

h.- p (2) 1562, 1564

herek : iş, çalışma. bkz. *çoruk*, ~ ET *kergek* (*kerge:k*, *g -*) “gerekli, lüzumlu” ED 742ab, → Mo. *kereg* / *hereg* / L 455 - 456, Hal. *herek* TMS 173

çoruk - hereeŋ / herekin (1) 353; *çoruk* ve *herek*

çoruk - herek (1) 622; *çoruk* ve *herek*

hereemni / herekimni (1) 1144

hereksel : araç, gereken şey, vasıta, alet, aygıt, → Mo. *keregsel* / *heregsel* / L 466,

et - h. + in (1) 144; *et* ve *hereksel*

herektig : iş için, işi olan, görev için, görevli; < *herek* + *lig*, ~ ET *kergeklig* ED 744a, → Mo. *keregtey* / *heregtey* / L 457, Hal. *heregtey* TMS 173

h. (2) 1141, 1157

herim : çit, bahçe duvarı, ~ ET *kerim* (*g -*) ED 745b, → Mo. *kerem* / *herem* / L 457

h. + de (2) 449, 455

heveer: aynen, aynı, benzer

h. (1) 1154

hevirlig : biçimli, görünüşlü; < *hevir* + *lig*

h. (1) 1465

heymer : en küçük çocuk

h. (2) 630, 1598

hıg : astar, ~ krş. ET *kı:n* “kılıf, kın” ED 630b - 631a

- hında / hığında* (1) 1688
- hugaynır / hugayın- / :** yayın ısılk çalar gibi ses çıkarması. bkz. *haalaar*
hugaynıp (1) 754
- hıl :** kıl, ~ ET *kıl* ED 614b
h. (2) 438, 439
- hılırtkayndırar / hılırtkayndır- / :** hışırdamak
hılırtkayndır (1) 434
hılırtkaynıp(1) 329
- hılış :** kılıç, ~ ET *kılıç* ED 618a
h. (2) 1025, 1037
- hımızaar / hımıza- / :** kıımız içmek, krş. ~ ET *kımız* “kıımız” ED 629b, ~ ET
kımızlan - “kıımız sahibi olmak, kıımızı olmak” ED 629b
h.- p (1) 1339
- hınanır / hınan- / :** kınamak, cezalandırmak, işkence etmek, eziyet etmek, ~ ET
kına: - ED 634ab
kıjanıp - hınanıp (1) 1464; *kıjanır* ve *hınanır*
- hıraa :** kırağı, ~ ET *kıra:ğu* ED 656b
h. + zından (2) 328, 433
- hıralır - / hıral- / :** solmak, dökülmek, tüy dökülmek
h.- gan (1) 540
- hıyrtajır / hıyrtaş- / :** yan bakmak, şaşılasmak, ~ krş. ET *kıyır* “eğri, çarpık, şaşı” ED 639b
hıyrtajıp (3) 924, 1414, 1670
- hıyrtaar / hıyrtı- / :** yan gözle bakmak, yan bakmak, ~ krş. ET *kıyır* “eğri, çarpık, şaşı” ED 639b
h.- p (1) 457
- hıylanır / hıylan- / :** homurdanmak
h.- ıp (1) 1204
- hiigaynır / hiigayın- / :** vızıldamak, vınlamak
hiigaynıp (1) 855
- hiileer / hiile- / :** bkz. *haalaar*
hiiledi - haaladı (1) 849
- hılınçekteer / hılınçekte- / :** acı çektiirmek, eziyet etmek, ıstırap çektiirmek
h.- p (1) 691

- hire :** kadar, yaklaşık, aşağı, yukarı, → Mo. 1. b. *kiri / hir / L 472*
h. (1) 1126
hirel / hire + ol (1) 1607
h. + zin (2) 1584, 1594
- hire - hire :** yavaş yavaş, zaman zaman, şöyle böyle; *hire* ve *hire*
h. (1) 95; *hire* ve *hire*
- kayı hire :** ne kadar?; *kayı* ve *hire*
k. (2) 905, 915; *kayı* ve *hire*
- hojuula :** kızgın, kızıl ok
- hojuulalıg :** bkz. *kajır kara hojuula* (1) 7
kajır kara hojuulamniŋ (1) 1753
kajır kara hojuulanıŋ (1) 150
kajır kara hojuulazın (1) 1730
- hok :** bkz. *hak*
h. (1) 935
- hol :** kol, el, ~ ET *ko:l* ED 614b - 615a
h. + u (6) 532, 944, 958, 1137, 1146, 1433
h. + unga 2) 1129, 1130
- hol - davan :** kol el; *hol* ve *davan*
h.- davanı (1) 589; *hol* ve *davan*
- hola :** bakır, → Mo. 2. *gauli(n) / guul', guulin / L 957*, Hal. 1. *guul'* TMS 175
h. (8) 320, 334, 337, 506, 534, 556, 586, 1222
- holbaa :** bağ, ilişki, ilgi, alaka, bağlantı bkz. *koja*, * *hol* ve *bagı?*, → Mo. *holbug - a(n) / holboo / L 957*, Hal. *holboo* TMS 176
h. + zı (2) 218, 225
h. + zın (2) 216, 217
- homudaar / homuda- / :** üzölmek, endişelenmek; gücenmek, darılmak, → Mo. *gomuda - / gomdoh / L 360*, Hal. *gomdoh* TMS 176
homudaar (1) 244
h.- vayn (1) 1545
- honar / hon- / :** gecelemek, geceyi geçirmek, ~ ET *ko:n* - ED 632ab, → Mo. *honu - / honoh / L 964*, Hal. *honoh* TMS 176
h.- a bergen (1) 824

- h.- ganda* (4) 516, 540, 1006, 1082
h.- gaş (2) 1012, 1210
h.- up (1) 1698
- hondur :** bütün gece
h. (2) 211, 1680
- honuk :** gün; < *hon- uk*, → Mo. 1. *honug* / *honog* / L 964, Hal. *honog* TMS 176
h.+ ta (8) 70, 226, 233, 233, 234, 237, 815, 966
h.+ tan (9) 222, 280, 514, 539, 989, 992, 996, 997, 1324
h.+ tuş (4) 282, 311, 1330, 1331
hомуunda / *honukunda* (12) 71, 72, 81, 259, 276, 427, 937, 938, 938, 1004, 1338, 1380
- honuktug :** günlük, 1 günlük; < *hon- uk+lug*
h. (8) 526, 529, 547, 553, 724, 726, 1361, 1362
- hoo :** (uzunca) çaydanlık, çay pişirme kabı bkz. *dombu*
h. (2) 596, 1243
- hoogaynır / hoogayın- / :** uğuldamak, gürüldemek, çakırdamak. bkz. *haalaar*
kaagaynır - hoogaynır (1) 1741; *kaagaynır* ve *hoogaynır*
- hoor - sarıg :** kuba donlu, doru, açık sarı (at için); *hoor* ve *sarıg*, → Mo. 1. *honggur* / *hongor* / L 962
h. (2) 52, 57; *hoor* ve *sarıg*
- hopçu :** haberci, haber veren, → Mo. *hovçi* / *hovç* / L 949, Hal. *hovç* TMS 177
h. (2) 1383, 1490
- horaa :** komite kurul, → Mo. *horug - a* / *horoo* / L 968, *horiy - a(n)* L 967,
- medee - horaa:** haber, bilgi (1) 1234; *medee* ve *horaa*
- horadaar / horada- / :** kızmak, öfkelenmek, sinirlenmek, → Mo. *hourada - / hordoh* / L 973
horadaan / *horadagan* (2) 1507, 1510
h.- p (6) 586, 687, 870, 875, 1388, 1495
h.- vas (2) 686, 1387
- horan :** zehir, → Mo. *hour - a* / *hor* / L 973, Hal. *hor* TMS 178
oo - horan (3) 355, 835, 840; *oo* ve *horan*
oo - horanın (1) 398; *oo* ve *horan*

Horan kara dalay = horan dalay : deniz adı

h. (5) 508, 511, 521, 529, 1280

horannıg : zararlı; < *horan+lıg*, Hal. *hort*, *hortoy* TMS 178

h. (1) 898

horanıg bkz. horannıg

h. (7) 113, 683, 685, 1361, 1386, 1411, 1494

horjok : yasak, imkânsız, olanaksız, → Mo. 1. *horig - a(n)* / *horio* / L. 966

h. (4) 426, 427, 1303, 1656

hortan : hain, sinsî, hilekâr, → Mo. *houratan* / *horton* / L 974

h. (1) 1509

hos I : boş, → Mo. *hogusun* / *hooson* / L 953, Hal. 1. *hooson* TMS 178

h. (1) 666

hos II : serbest, hür, özgür

h. (2) 346, 369

hostadır / hostat- / : kurtarmak, serbest bırakmak, özgür yapmak

hostadıp (2) 1633, 1635

hovu : bozkır, tarla, → Mo. *gobi* / *gov'* / L 357

hovaa / *hovuga* (2) 20, 29

h. (2) 52, 57

h.+ ga (1) 992

h.+ nu (5) 715, 744, 764, 885, 889

h.+ nuŋ (13) 715, 879, 891, 900, 924, 1117, 1327, 1332, 1351, 1657, 1659, 1667, 1669

hoiturukta / hoyturukta- / : keçeden yapılmış heybesine koymak, keçeden yapılmış sadağına koymak

h.- y sop (1) 856

hoyug : yoğun, kalın, sık koyu, ~ ET *koyuğ* (*koduğ*) ED 676b, bkz. *tas* II

h. tas (1) 1352; *hoyug* ve *tas*

hozadır / hozat- / : serbest bırakmak, boşaltmak, gevşetmek

h. (1) 1173

höl I : göl, ırmak, nehir, ~ ET *kō:l* (*g -*) ED 715a, → Mo. 2. *goul* / *gol* / L 362

h.+ ge (1) 484

höl şımaa : göl vadisi, göl kaynağı; *höl* ve *şımaa*

- höl şımaa* (1) 881; *höl* ve *şımaa*
- höl II :** gölük, koşum takımı, (at vb. hayvanlar için) bkz. *at - höl*, ~ ET *kölük (gölök)* ED 717b, ~ ET *köl - (g -)* ED 715b, → Mo. 1. *kölge(n) / hölög / L 485*
- a't - höl* (1) 87; *a't* ve *höl*
- a't - h. + den* (1) 861; *a't* ve *höl*
- a'dı - hölü* (1) 1384; *a't* ve *höl*
- a't - h. + ü - bile* (1) 1403; *a't* ve *höl*
- hölbeer / hölbey- / :** dalgalandırmak, sallamak, sarsmak
- hölbeş* (2) 192, 1724
- hölçük :** gölet, gölcük, küçük göl, su birikintisi
- h.* (2) 466, 1218
- höldeer / hölde- / :** gölü geçmek, gölden geçmek
- h.- p* (1) 481
- höldüg :** gölüklü, koşum takımı olan
- attıg - höldüg* (1) 168; *attıg* ve *höldüg*
- hölege :** gölge, ~ ET *köli:ge: (g -)* ED 718ab, *köli-gä* OTWF 378
- h.* (9) 94, 99, 103, 107, 131, 133, 135, 1040, 1057
- höndürge:** göğüslük, döşlük (hayvan koşumu için)
- h.* (1) 171
- h. + zin* (1) 164
- höndürgeleer / höndürgele- / :** göğüslük takmak, döşlük takmak (at için)
- höndürgelepterge* (1) 165
- hörek :** göğüs, ~ ET *kögüz (gögöz)* ED 714ab
- höree / höreki* (1) 1147
- höreemge / hörekimge* (1) 171
- höreemni / hörekimni* (1) 1733
- höreen / hörekin* (10) 570, 896, 898, 1135, 1259, 1263, 1409, 1412, 1734, 1735
- höreenge / hörekinge* (2) 899, 1742
- höreeniñ / hörekin* (1) 966
- höreen / hörekin* (1) 896
- hörekterin* (1) 1680
- hövee huragan :** hövee? kuzu; *hövee* ve *huragan* (Mo. *kuriyan* OTWF 87)

- h.* (1) 247; *hövee* ve *huragan*
- höy :** çok, pek çok
- h.* (2) 468, 1221
- huluraar / hulura- / :** bkz. *halıraar*
- halıraan - huluraan / halıragan - huluragan* (1) 1204;
halıraar ve *huluraar*
- hunan :** üç yaşındaki hayvan (boğa, at), → Mo. *guna(n) / guna(n) / L 368*,
Hal. *gunan* TMS 182
- h.* (6) 162, 941, 954, 954, 1419, 1428
- huragan :** kuzu, ~ ET *kozi* ED 681a, → Mo. *hurag - a(n) / hurga / [= hurg - a(n)] L 987*, Hal. *hurga* TMS 182
- h.* (1) 254
- h. + nıñ* (1) 247
- huular / huul- / :** değişmek, dönmek, dönüşmek, karmaşıklaşmak, biçim değiştirmek, → Mo. *hubil - / huvilah / L 977*, Hal. *huvilah* TMS 182
- h.- a berip - tir* (1) 1127
- h.- up* (6) 481, 497, 1283, 1511, 1516, 1517
- huuldurar / huyuldur- / :** değiştirmek, döndürmek, dönüştürmek, karmaşıklaştırmak, biçim değiştirtmek, → Mo. *hubilga - / huvilgah / L 977 - 978*, Hal. *huvilgah* TMS 183
- h.- gaş* (1) 1124
- h.- up* (1) 1153
- huyuktaldırar / huyuktaldır- / :** yakmak, tamamen yakmak, küllendirmek, ~ krş. ET **küñdür - (g -)* “yakmak” ED 730b, ~ krş. ET **küñük - (g -)* “yanık, yanmış” ED 731a, Hal. *huyhlah* TMS 183
- huyuktaldır*(3) 715, 745, 764
- hülbüs :** karaca (erkek), ~ ET *külmiz* ED 718b
- h.* (1) 46
- hüleer / hülee- / :** kabul etmek, → Mo. *küliye - / hüleeh / L 500*, Hal. *hüleeh* TMS 183
- h.- p* (3) 1003, 1337, 1557
- hün :** gün, güneş, ~ ET *kün (g -)* ED 725ab
- h.* (13) 20, 29, 41, 52, 55, 229, 229, 838, 878, 1017, 1045,

1069, 1561

h. + de (1) 1364

h. + ge (2) 1145, 1364

h. + nün (3) 19, 28, 38

h. + ün (1) 235

hünnüñ ekizi : güneşin iyisi, günün iyisi, iyi gün

h. (1) 1210; *hünnüñ* ve *ekizi*

hünnüñ ertezi : güneşin doğduğu ilk saatler, sabahın ilk saatleri

h. (1) 229; *hünnüñ* ve *ertezi*

hündüleer / hündüle- / : saygı göstermek, hürmette bulunmak, → Mo. *kündüle - / hündle* / L 502, Hal. *hündle* TMS 184

h. - p (1) 302

hündüel : saygı, hürmet, → Mo. *kündüel / hündlel* / L 502, Hal. *hündlel* TMS 184

h. + i (1) 474

hünezin : azık, erzak, katık, Mo. *künesü(n) / hüns(en) / [= küñüsü(n)]* L 503, Hal. *hüns* TMS 184

h. + in (1) 285

hüree : çerçeve, alan, sınır, çit, duvarla çevrili yer, sınırları belirlenmiş alan, avlu, Mo. *küriy - e(n) / hüree* / L 506, Hal. *hüree* TMS 184

h. + niñ (1) 1619

koda - hüree : çit, duvarla çevrili yer, sınırları belirlenmiş alan, bkz. *küriy - e(n) - , Mo. küriy - e(n) - hota* L 506

k. - h. + ziniñ (1) 1610; *koda* ve *hüree*

h. + niñ (1) 1619

hürek: bkz. *hörek*

hüreeniñ / hürekiniñ (1) 1437

hürejir / hüreş- / : güreşmek, ~ ET *küreş* - ED 747b - 748a

hürejip (3) 1419, 1427, 1570

hüreşkeş (1) 1568

hürek : kürek, sopa, değnek, ~ ET *kürge:k* ED 742b, 743a, → Mo. *kürce / hürz(en)* / L 504, Hal. *hürz* TMS 184, TMS 'da *hüürek* "kürek"

hüreen / hürekin (1) 236

I

- ıdık :** kutsal, ~ ET *ıduk* ED 46ab
 ı. (5) 879, 885, 992, 1327, 1332
- ıgıy - dıgıy :** ıkına tıkına, ıkına sıkına, zar zor, güçlükle
 ı. (4) 884, 888, 1665, 1666; *ıgıy* ve *dıgıy*
- ıglaar / ıgla- / :** ağlamak, gözyaşı dökmek, ~ ET *ıgla-* - ED 85b, → Mo.*uyula* - / *uylah* / [= *ukila* -] L 866, Hal. *uylah* TMS 233
 ı.- *p*(1) 911
- ıt :** ses, gürültü
- ıt çok :** sessiz, sakın (2) 682, 684; *ıt* ve *çok*
- ıttaar / ıtta - :** ses çıkarmak gürültü yapmak, konuşmak
 ı.- *vas* (1) 1358
- ınaar :** oraya, orada, ~ ET *anaru:* / ~ *ınaru:* / *ınaru* ED 190ab
 ı. (5) 132, 307, 635, 1026, 1099
- ınça :** öyle, ~ ET *ança* ED 172b
 ı. (3) 975, 1086, 1162
- ınça - mınça :** öyle böyle, oraya buraya
 ı. (1) 1408
- ınçaar / ınça- / :** öyle yapmak, öyle davranmak
ınçaariviska (1) 348
- ınçaar orta :** o zaman; *ınçaar* ve *orta*
 ı. (7) 125, 352, 373, 496, 621, 753, 1448; *ınçaar* ve *orta*
- ınçaarga :** öyle, o zaman, öylece
 ı. (4) 47, 304, 627, 787
- ınçalza - daa :** öyle olsa da, ama, fakat; *ınçalza* ve *daa*
 ı. (1) 977
- ınçalzajok :** öyle olsa da, ama, fakat; *ınçalza* ve *çok*
 ı. (2) 912, 920
- ınçangaş :** bunun için, bu sebeple, bu yüzden, bundan dolayı, onun için, - dığı için, ~ krş. ET *ançulayu* ED 175ab
 ı. (3) 345, 695, 1176
- ınçap :** öyle, ~ ET *ançıp* / *ınçıp* ED 173b
 ı. (14) 235, 350, 461, 523, 544, 724, 730, 942, 953, 956, 961, 976, 1136, 1700

- ında :** orada, ~ ET *anta* ED 176b
 ı. (1) 1474
- ındı :** daha uzakta, arkasında, ötesinde, öteki, diğer, ~ ET *ındın / ıntın* ED 178a
 ı. + *nda* (6) 498, 604, 673, 792, 798, 1159
- ındığ :** öyle, böyle, ~ ET *antağ* ED 177a
 ı. (36) 26, 36, 60, 93, 176, 201, 249, 309, 467, 472, 631, 639, 664, 680, 868, 870, 929, 929, 932, 933, 933, 1016, 1020, 1023, 1038, 1049, 1087, 1092, 1098, 1166, 1170, 1170, 1182, 1424, 1431, 1719
- ındı :** öteki; < *ındı+gı*
 ı. (2) 527, 531
- ııay :** sonra, daha uzak, daha uzakta, ileriye
 ı. (8) 126, 829, 860, 1583, 1595, 1610, 1618, 1647
- ırak :** ırak, uzak, ~ ET *ıra:k* ED 214ab
 ı. (8) 289, 314, 315, 567, 1011, 1203, 1237, 1630
ırak - uzak (1) 567; *ırak* ve *uzak*
- ırlajır / ırlaş- / :** birlikte şarkı söylemek, birlikte türkü söylemek; < *ır+la-ş-*, ~ ET *ırla:* - “şarkı söylemek, türkü söylemek” ED 230a
ırlajır / ırlaşıp (1) 230
- ış :** is, pus, duman, ~ ET *ış (ış)* ED 254b, → Mo.*isü* / *is* / “kurum” L 417
ıjı / ışı (1) 1367
- ış - çıt :** is, koku
ıjı - çıdı (2) 400, 404; *ış* ve *çıt*
çıdın / çıtın (5) 1025, 1038, 1055, 1114, 1641
- ışkajıgay :** ki, ya, öyle, değil mi ya?; < *ışkaş-ı kay*, ATLD 224
 ı. (1) 1059
- ışkaş :** gibi, benzeri, böyle, sanki, ~ ET 1. *ohşa* - “benzemek” ED 214ab
 ı. (18) 702, 822, 824, 897, 899, 935, 943, 944, 945, 957, 958, 1070, 1094, 1150, 1410, 1671, 1714, 1742
- ışkınar / ışkın- / :** bırakmak, salmak, düşürmek, elinden çıkmak, elinden çıkarmak, ~ ET *aşğın* - ED 259b
ışkına çoruy (5) 759, 852, 1368, 1741, 1759 *ışkına ışkına*

- salır* (1) 579
salırına (1) 562
ıt : ıt, kopek, ~ ET *ıt* ED 34a
ı. (4) 1511, 1515, 1517, 1518
ı.+ tar (1) 1645
ıdı / ıtı (1) 1640
ıyap - la : kesinlikle, muhakkak, mutlaka; *ıyap* ve *la*
ı. (3) 148, 152, 156
ıyaş : ağaç, ~ ET *ığaç* (*ığā:ç*) ED 79b - 80a
ıyaji / ıyaşı (1) 1371
ıyajınar / ıyaşınar (1) 1215
ıyaştı (3) 714, 744, 763
ıyaştın (1) 1471
ıyaštaar / ıyašta- / : ağaç kesmek, ~ ET **ığaçlan* - bkz. **ığaçla:* - ED 80b
ıyaštaaş / ıyaštağış (1) 1352
ıyaavıla : kesinlikle, muhakkak, mutlaka. bkz. *ıyap - la*
ı. (2) 1031, 1102
ıynaana : herhalde, belki, olabilir, büyük ihtimalle
ı. (6) 627, 739, 984, 1085, 1170, 1748
ızırar / ızır- / : ısırmak, dişlemek, ~ ET *ısrır* - ED 251b
ı.- gaş (2) 1584, 1595
ı.- ıp (1) 1148
ızırındırar / ızırındır- / : tutmak, tutunmak, ~ ET *ısrın* - ED 252a
ilindirer - ızırındırar (1) 950; *ilindirer* ve *ızırındırar*

İ

- ider [I'der] / it- / :** itmek, dürtmek, ~ ET *it* - ED 38a
itken (2) 1572, 1573
itkeş (1) 587
idip (2) 140, 1138
idik : çizme, ~ ET *etük* (*edük*) ED 50b
idiin / idikin (2) 159, 1530
idiinge / idikinge (1) 1113
idiiniñ / idikiniñ (1) 1527

- idikterivis* (1) 1688
- ijer / iş- / :** içmek, ~ ET *iç* - ED 19ab
- ijer* (1) 1215
- ijerim* (1) 243
- ijip* (1) 831
- işken* (3) 243, 398, 619
- işpeyn* (1) 412
- ijirtir / ijirt- / :** içirmek; < *iş-ir-*
- ijirtipkeş* (1) 840
- ilbek :** çenge, kanca
- i.* (3) 449, 450, 454
- ilindirer / ilindir- / :** ilişmek, iliştmek, takmak, yakalamak, ~ ET *ilüntür* - ED 150a
- ilindirer - ızırındırar* (1) 950; *ilindirer* ve *ızırındırar*
- ine :** iğne, ~ ET *igne* ED 110a
- ine - tevene*(1) 859; *ine* ve *tevene*
- inek :** inek, ~ ET *ingek* ED 184a, → Mo. *üniy* - *e(n)* / *ünee* / L, Hal. *ünee* TMS 70
- i.* (5) 941, 954, 955, 1419, 1428
- i.+ tiñ* (2) 969, 1683
- irey :** yaşlı, ihtiyar; dede
- Ak Sal irey* (3) 9, 89, 92
- İrgi :** acaba! belki, ~ ET *erki* ED 223a
- i.* (6) 176, 250, 291, 293, 1012, 1710
- irgin :** acaba! imiş!, - iken, süresince, ~ ET *erki* ED 224b - 225a
- i.* (66) 2, 4, 7, 14, 16, 28, 105, 134, 145, 157, 169, 175, 178, 185, 189, 206, 217, 234, 255, 274, 285, 302, 310, 312, 339, 357, 555, 560, 585, 590, 602, 621, 709, 733, 839, 853, 1003, 1005, 1318, 1337, 1417, 1456, 1472, 1505, 1558, 1564, 1589, 1600, 1612, 1621, 1627, 1667, 1668, 1674, 1682, 1689, 1694, 1703, 1711, 1716, 1718, 1724, 1742, 1769, 1771, 1771
- iriir / iri- / :** kokmak, bozulmak, çürümek, ~ ET *iri*: - / *irü*: - ED 198b
- ireen / irigen* (2) 1148, 1150
- irivezin - çıdıvazın* (1) 155; *iriir* ve *çıdır*
- irt :** koç, enenmiş koç, iğdiş edilmiş koç, ~ ET *irk* ED 220b - 221a

- i. + ten* (1) 280
i. + tiŋ (1) 284
ĩ + tĩniŋ (1) 283
- is :** *iz, ~ ET iz (?i:z)* ED 277ab
izi / isi (1) 1569
izin / isin (1) 1569
- isteer / iste- / :** *izlemek, iz sürmek, takip etmek, ET iste: -* ED 243ab
i.- p(1) 1569
- išteer / ište- / :** *doldurmak, ~ ET içle: -* ED 27a
i.- eŝ / išteges (1) 1334
i.- p (1) 999
- išti :** *iç, içi, ~ ET iç* ED 17ab
i (4) 283, 1571, 1587, 1611
i. + n (2) 999, 1334
i. + nçe (2) 1646, 1646
i. + nde (3) 140, 1153, 1278
i. + nden (2) 640, 1341
i. + ndive (2) 143, 1124
i. + nge (3) 246, 428, 792
- iştii [iştiki]:** *iç, içeri, içerideki, içteki, içe ait*
i. (3) 1528, 1531, 1534
- itkiištenir / itkiišten- / :** *sırıkla itmek, sırtın yardımıyla itmek; itkiiş “sırık, uzun sopa, uzun ağaç”; < it-kiiş+ten-*
itkiištees / itkiišteges (3) 506, 534, 556
i.- p(2) 587, 658
- iy I :** *yamaç, bayır*
i. + inden (2) 1562, 1563
i. + inge (3) 1350, 1562, 1563
- iy II :** *kıyı, kenar, yan*
iyii - bile (1) 368
- ie I :** *anne, ~ ET ana* ED 169b - 170a
i. + den (1) 1179
i. + m (2) 931, 975
i. + niŋ (2) 193, 619

- i. + η* (4) 351, 374, 601, 672
i. + ηer (1) 1157
i. + vis (2) 1039, 1057
- iyē II :** evet
i. (2) 214, 1485
- iyi :** iki, 2, ~ ET *ékki* ED 100b - 101a
i. (112) 71, 147, 151, 163, 164, 164, 233, 294, 295, 298, 309, 339, 361, 402, 403, 409, 417, 426, 427, 436, 439, 450, 458, 465, 468, 479, 510, 525, 528, 532, 573, 576, 618, 629, 630, 636, 640, 650, 706, 706, 706, 719, 720, 730, 792, 807, 817, 819, 820, 823, 826, 827, 828, 830, 835, 839, 847, 860, 861, 864, 879, 885, 888, 900, 908, 908, 916, 916, 923, 935, 937, 941, 944, 953, 954, 954, 954, 1118, 1130, 1137, 1137, 1146, 1174, 1225, 1252, 1297, 1300, 1405, 1407, 1414, 1419, 1419, 1427, 1428, 1473, 1531, 1532, 1568, 1582, 1586, 1587, 1594, 1607, 1634, 1635, 1640, 1647, 1647, 1659, 1670, 1675, 1692
i. + de (1) 1030
i. + niη (1) 263
i. + ziniη (1) 613
- iyildirzi :** ikisi birlikte, ikisi, her ikisi, ikisi de
i. + nge (1) 706
- iyēlee :** ikisi, ikisi birlikte
i. (3) 131, 1252, 1288
- iyin :** mi?, değil mi?
i. (15) 65, 93, 102, 137, 309, 381, 446, 524, 546, 678, 717, 1020, 1092, 1171, 1172
- iylenir / iylen- / :** eğilmek, ~ ET *egil* - ED 106b
i.- ip (1) 657
- iyina :** bkz. *iyin*; < **iyin aa*
i. (1) 1510
- izider / izit- / :** ısıtmak, ~ ET *isit* - ED 243a
izidip (1) 1668
- izig :** sıcak, ET *isig* ED 246ab
i. (2) 641, 1128

	<i>izig - sook</i>	(1)	1130; <i>izig</i> ve <i>sook</i>
iziir / izi- / :	ısınmak, ~ ET <i>isi</i> :-	ED 241b	
	<i>iziirde</i>	(2)	1424, 1431
	<i>iziveyn</i>	(1)	828
	<i>izizin</i>	(1)	901

K

kaagaynır / kaagayın- / : bkz. *haalaar*

	<i>kaagaynıp - hoogaynıp</i>	(1)	1741; <i>kaagaynır</i> ve <i>hoogaynır</i>
	<i>kaagaynıp - koogaynıp</i>	(1)	1759; <i>kaagaynır</i> ve <i>koogaynır</i>
kaar / kag- / :	bırakmak, atmak, terketmek, kalmak, koymak		
	<i>kaan</i>	(39)	131, 136, 265, 337, 449, 450, 455, 490, 495, 496, 535, 571, 574, 656, 846, 1041, 1043, 1044, 1059, 1068, 1125, 1193, 1195, 1197, 1199, 1206, 1239, 1253, 1267, 1279, 1297, 1491, 1492, 1502, 1524, 1547, 1625, 1692, 1694
	<i>kaandır</i>	(2)	644, 695
	<i>kaanı</i>	(2)	453, 458
	<i>kaanjar</i>	(1)	1721
	<i>kaap</i>	(17)	28, 49, 64, 83, 105, 137, 139, 208, 862, 886, 896, 898, 911, 912, 1124, 1406, 1407
	<i>kaap - tır</i>	(12)	484, 588, 703, 746, 900, 1000, 1395, 1487, 1536, 1586, 1636, 1761
	<i>kaap - tırlar</i>	(1)	1349
	<i>kaapkan</i>	(6)	838, 841, 842, 858, 1115, 1115
	<i>kaapkaş</i>	(3)	837, 864, 1125
	<i>kaaptı</i>	(2)	1075, 1287
	<i>kaaptım</i>	(1)	616
	<i>kaaptıp</i>	(3)	74, 1134, 1135
	<i>kaar(3)</i>		482, 691, 1255
	<i>kaarga</i>	(4)	1289, 1289, 1290, 1722
	<i>kaaş</i>	(16)	158, 173, 321, 335, 612, 653, 658, 1000, 1146, 1171, 1189, 1195, 1542, 1641, 1709, 1713
	<i>kaaştın</i>	(1)	177
	<i>kaayın</i>	(1)	1546

- kaayt* (3) 681, 683, 685
kagdı (1) 494
kagı (1) 688
- kada :** değerli, kıymetli, saygıdeğer
k. + m (3) 624, 1246, 1248
- kadaar / kada- / :** çivilemek, tutturmak, kancalamak, saplamak, → Mo. 1. *hada* - / *hadah* / L 902, Hal. *hadah* TMS 56
k. - p (1) 455
k. - y a'dıp (1) 1761
k. - y adıptayn (2) 576, 559,
- kadak :** bkz. açıklamalar 14. ~ Mo. *hadag* / *hadag* / [Tib. *Kha btags*] L 902, Hal. *hadag* TMS 73
k. (4) 640, 641, 641, 808
k. + tarnı (1) 643
k. + tı (1) 877
kadaan / kadakin (6) 697, 706, 730, 775, 1128, 1129
- kadalır / kadal- / :** çakılmak, girmek, saplanmak
k. - ıp (3) 943, 957, 1433
- kadar [ka'dar] / kat- / :** katılaşmak, sertleşmek, kurumak, ~ ET 2. *kat* - ED 595a, → Mo. *hata* - / *hatah* / L 943, Hal. *hatuu boloh, hatuucih* TMS 73
kadıp (2) 1121, 1121
katpaan / katpagan (1) 142
- kaday :** kadın, eş, hanım; büyük, yaşlı kadın, ~ ET *ha:tun* ED 602b - 603a, (ET kadın sözcüğü ile bağlantılı olabilir. TDAA dipnot 635)
k. (16) 236, 242, 251, 463, 465, 471, 594, 595, 600, 606, 610, 620, 625, 630, 1241, 1243,
k. + ı (5) 1097, 1193, 1224, 1461, 1474
k. + ım (2) 13, 1462
k. + ın (2) 1217, 1465
k. + inga (1) 1092
k. + larga (1) 821
k. + nıŋ (1) 1128
- kadaylıg :** eş sahibi, kadın sahibi; < *kaday* + *lıg*

- k.* (1) 10
- kadı :** birlikte, beraber
- k.* (10) 424, 609, 1006, 1179, 1181, 1238, 1239, 1256, 1261, 1266
- kadıg :** katı, sert, ~ ET *katıg* ED 597b - 598a, → Mo. *hatagu* / *hatuu* / L 943 - 944
- k.* (11) 47, 48, 118, 753, 849, 1223, 1230, 1363, 1730, 1740, 1759
- kadık :** sağlık, sağlıklı, sağlam, diri
- kañ - kadık* bkz. *kañ* (1) 1152; *kañ* ve *kadık*
- kadın :** kadın, hatun, ~ ET *ha:tun* ED 602b - 603a, → Mo. *hatun* / *hatan* / [sf. *hwt'ynh*] L 946, Hal. *hatan*, *hatagtay* TMS 73
- k. + ı* (3) 1006, 1022, 1526
- k. + ımdan* (1) 11
- k. + inga* (1) 1020
- kadır :** dik, sarp, yalçın, ~ ET *kadır* ED 603b - 604a, ~ ET 1 *kayır* ED 678b
- k.* (4) 561, 577, 907, 916
- kadırar I / kadır- / :** kurutmak, sertleştirmek
- k. - ıp* (4) 51, 283, 284, 285
- kadırar II / kadır- / :** (at için) dayanıklı kılmak, dayanıklı yapmak, dayanıklı duruma getirmek, eğitmek
- k. - gaş* (1) 273
- k. - ıp* (2) 276, 816
- kagar / hak- / :** kakmak, vurmak, çakmak, kamçılarlamak, ~ ET *kak* - ED 609a
- kaaptaan* (1) 1518
- kaaptar* (1) 1510
- kaaptarga* (3) 110, 1474, 1513
- kaar / kagar* (1) 789
- kagarga* (5) 585, 897, 899, 1412, 1409
- kagbas* (1) 790
- kagbişaan* (1) 889
- kaggan* (3) 489, 562, 578
- kagıñar* (2) 1323, 1324

- kakkan* (6) 896, 897, 899, 943, 957, 1432
kakkaş (11) 221, 222, 441, 449, 455, 570, 694, 720, 1298, 1316, 1610
kakkalaşkan (2) 935, 1671
- kajan :** ne zaman, ~ ET *kaçan* ED 592a
k. + ga (6) 51, 328, 433, 1044, 1111, 1468
- kajık :** aşık, aşık kemiği, ~ ET *aşuk* ED 259a
k. (1) 1123
- kajıktaar / kajıkta- / :** aşık oyunu oynamak, bir tür kemik oyunu oynamak, ~ ET *aşukla* - ED 260a, Hal. *şagay toloh* TMS 74
k. - ptar (3) 948, 960, 1426
- kajıktalır / kajıktal- / :** bkz. *kajıktaar*
k. - ıp (1) 855
- kajır :** sert; korkunç, ürkütücü, müthiş, dehşet verici. bkz. *harbula*, *hojuula*, *kazıdaa*, ~ ET *kağır* ED 603b - 604a
k. (6) 6, 150, 754, 1231, 1730, 1753
- kakırar / kakır- / :** balgam çıkarmak, balgam sökmek
k. - ıp (1) 1223
- kaktaar / kakta- / :** dökmek, silkelemek, ~ ET *kaktur* - ED 610a
kaktagılap (1) 968
- kalbak :** düz, geniş, yassı, → Mo. *halbagar* / *halbagar* / L 918
k. (2) 29, 31
- kalbayer / kalbay- / :** başlamak? ya da eğilmek? (selam için)
kalbaş (1) 386
- kalçaa dalay höl :** göl adı; *kalçaa* “deli, çılgın, kudurmuş, kuduruk, hırçın, kızgın”, → Mo. *galcagu* / *galzuu* / [= *galcigu*] L 346, Hal. *galzuu* TMS 76
k. d. h. + ünge (1) 1283
k. d. h. + ünge (2) 480, 483
- kalčan :** alında bulunan parlaklık, hayvanların alnındaki ak renkli leke, akma, akıtma; kel, dazlak, → Mo. *halcan* / *halzan* / [= *halcin*] L 922 - 923, Hal. *galzan* TMS 76, TMS 'da *galzan*
k. (6) 247, 254, 913, 921, 1032, 1103
- kaldar :** kestane renginde sarı benekli olan, alaca renkli, benekli, lekeli, →

Mo. *haltar* / *haltar* / L 921, Hal. *haltar* TMS 76

k. (2) 42, 42

kalır / kal- / : kalmak, artmak, ~ ET *kal* - ED 615b - 616a

k.- dı (1) 1773

k.- gan (18) 501, 565, 590, 613, 848, 897, 1121, 1121, 1143, 1175, 1296, 1311, 1456, 1464, 1577, 1592, 1603, 1614

k.- gaş (1) 159

k.- ıp (1) 324

k.- ır (1) 1151

kañaar : nasıl?, ~ ET *kañca* ED 634b

k. (7) 127, 172, 271, 691, 1295, 1710, 1728

k.+ ıl (1) 1445; < *kañcaar+ol*

k.+ ınar (1) 1059

kañcaar / kañca- / : nasıl yapmak, ne biçimde yapmak, öyle yapmak

k.- p (21) 289, 336, 337, 408, 410, 410, 411, 424, 425, 444, 521, 598, 1062, 1203, 1221, 1230, 1379, 1462, 1489, 1539, 1539

kañçalır / kañçal- / : ne yapmak, ne etmek, nasıl olmak, öyle yapmak

k.- dı (1) 1762

k.- dıñ (4) 893, 927, 975, 975

k.- za (1) 398

kandığ : nasıl?, hangi?

k. (8) 120, 250, 291, 462, 711, 780, 1012, 1661

k.+ ıl (4) 58, 1019, 1453, 1556; < *kandığ+ol*

kandığ - bir : her nasılsa, nasılsa; *kandığ* ve *bir*

k. (1) 634; *kandığ* ve *bir*

kañ : polat, → Mo. *gang* / *gan(g)* / [Çin. *kang*] L 348, Hal. *gan* TMS 76

k.+ nı (3) 6, 146, 150

kañ - kadığ : çelik sağlamlığında, çelik gibi güçlü, çelik kadar sağlam; *kañ* ve *kadığ*

kañ - kadığ (1) 1152; *kañ* ve *kadığ*

kañgırt : şangırtı, tıngırtı, kañgırt diye ses çıkması, ~ ET 2. *kañ* “ses, gürültü” ED 630b

k. (1) 854

kaptagay : dünya, evren, → Mo. *habtagay* / *havtagay*) / [= *habtag-a*] “düz, yassı; düz yüzey, düzlük; düz tahta” L 899

k. + indıva (3) 948, 960, 1426

kara : kara, siyah, ~ ET *kara* ED 643b, 644ab, → Mo. *har - a*, 1. / *har* / L 931, Hal. *har* TMS 77

k. (126) 6, 47, 48, 61, 67, 68, 95, 100, 106, 116, 122, 135, 136, 150, 159, 159, 161, 165, 191, 238, 437, 441, 442, 464, 475, 508, 559, 576, 587, 591, 635, 636, 660, 662, 663, 665, 667, 753, 754, 848, 849, 904, 913, 921, 922, 931, 935, 943, 954, 955, 957, 964, 975, 976, 978, 1008, 1032, 1040, 1058, 1089, 1096, 1103, 1113, 1114, 1116, 1118, 1125, 1125, 1127, 1133, 1136, 1137, 1139, 1145, 1153, 1155, 1163, 1164, 1169, 1177, 1177, 1183, 1189, 1192, 1194, 1196, 1207, 1216, 1230, 1231, 1233, 1233, 1238, 1240, 1269, 1279, 1280, 1281, 1287, 1297, 1297, 1298, 1315, 1363, 1383, 1400, 1415, 1436, 1466, 1476, 1490, 1562, 1563, 1583, 1593, 1605, 1611, 1670, 1678, 1707, 1730, 1730, 1740, 1753, 1759, 1761

kara çağış : tek, tek başına, yalnız; *kara* ve *çağış*

k. (1) 5; *kara* ve *çağış*

Kara - Bula : özel ad

k. (28) 635, 636, 1089, 1096, 1114, 1116, 1125, 1127, 1133, 1136, 1139, 1155, 1163, 1164, 1169, 1177, 1177, 1233, 1238, 1269, 1279, 1281, 1287, 1297, 1315, 1594, 1605, 1611

k. + ga (3) 1153, 1193, 1216

k. + je (1) 1125

k. + nı (1) 1145

k. + nıŋ (5) 1137, 1183, 1189, 1196, 1207

k. + vıs (1) 1583

k. + zı (2) 1118, 1233

karak : göz, ~ krş. ET 1. *karak* “gözbebeği” ED 652a

k. (15) 476, 480, 483, 744, 763, 889, 891, 900, 923, 962, 1117, 1351, 1434, 1667, 1676

karaamnıŋ / *karakımnıŋ* (1) 123

karaan / *karakın* (2) 660, 695

- karaaṇda* / *karakında* (2) 626, 632
karaandan / *karakından* (3) 320, 454, 1566
karaanıṇ / *karakınıṇ* (2) 116, 954
- karaktıḡ :** gözlü, bölümlü, bölmeli; < *karak*+*lıḡ*
k. (4) 319, 844, 998, 1333
- karaṇaynır = karaṇnaar / karaṇna- / :** görünüp kaybolmak, hızla geçmek, çok hızlı bir şekilde görünüp kaybolmak
karaṇaynıṇ (1) 716
karaṇdırıṇ? (1) 745
- karaṇgaynır :** bkz. *karaṇaynır*
karaṇgaynıṇ (1) 764
- karaṇḡı :** karanlık, ~ ET *karaṇḡu* ED 662b, → Mo. *harangḡuy* / *haranguy* / [*= harangḡu harangḡuy*] L 935, Hal. *haranhuy* TMS 77
k. (7) 142, 324, 443, 447, 476, 477, 477
- kararar / karar- / :** kararmak, kara olmak, kara görünmek, koyulaşmak, ~ ET *kara:r* - ED 663a, → Mo. *harala* - / *harlah* / L 932, Hal. *harlah* TMS 77
k.- ıṇ (1) 952
- kararjır / kararıṣ- / :** görünmek, gözükmek
kararjıṇ (2) 1270, 1273
- kargırtırar / kargırtır- / :** dalgalanmak, coşmak
k.- ıṇ (1) 509
- kartalır / kartal- / :** soyulmak, sıyrılmak
k.- ıṇ (2) 613, 613
- kas :** kaz, ~ ET *ka:z* ED 679ab, → Mo. *galagu(n)* / *galuu* / L 346, Hal. *galuu* TMS 78
k. (1) 494
k.+ tar (1) 1289
- kastınar / kastın- / :** kazılmak, ~ ET *kazıl* - ED 684a, ~ ET *kazın* - ED 684b, 685a
k.- ıṇ (1) 1200
- kaşpagay :** kıvrak, hızlı, süratli, çabuk, aceleci, → Mo. *gabsigay* / *gavşgay* / L 340 - 341, Hal. *gavşgay* TMS 79
k. (1) 855
k.+ ı (6) 564, 580, 742, 761, 765, 979

- k. + indan* (3) 948, 961, 1426
- ka't :** kat, sıra, dizi, ~ ET *kat* ED 593b
- k.* (2) 301, 470
- katap :** kez, defa, kere, tekrar, yeniden, ~ ET *kata* ED 596a
- k.* (10) 507, 695, 1273, 1349, 1359, 1372, 1372, 1376, 1455, 1477
- katay :** birlikte, beraber
- k.* (5) 428, 1130, 1278, 1375, 1384
- katı= kat :** kayınbaba, ~ ET *kadın* ED 602ab, krş., → Mo. *hadum* / *hadam* / [*= hadam*] “koca ya da kadın tarafından olan akrabalar, evlilikle oluşan akrabalık” L 903, Hal. *hadam* TMS 78 - 79
- k.* (2) 1030, 1102
- k. + m* (11) 705, 772, 775, 804, 807, 875, 1020, 1030, 1035, 1085, 1166
- k. + dan* (1) 1013
- k. + nın* (3) 1007, 1082, 1222
- k. + nın* (1) 1180
- k. + vıs* (1) 718
- kattırar / kattır- / :** gülmek, katıla katıla gülmek; (Sözcük, Tıvaca Rusça Sözlük'te çift *t* ile verilmiştir. Ancak metinde tek *t* ile yazılır. bkz. *ottular, örttenir*), ~ ET *katğur* - ED 599b
- katırıp* (1) 912
- kavarlajır / kavarlaş- / :** kapışmak, tutuşmak, döğüşmek, birbirine girmek
- kavarlajırının* (1) 918
- kavarlaşpaan* (2) 910, 919
- kavay :** beşik, salıncak
- k.* (1) 253
- k. + dan* (1) 246
- kavaylaar / kavayla- / :** beşik sallamak, salıncak sallamak
- k. - aş / kavaylaş* (1) 253
- kayda :** nerede?, nereye?, ~ bkz. ET *ka:ñu* ED 632b - 633ab
- k.* (4) 459, 459, 1501, 1629
- kaygaar / kayga- / :** şaşmak, şaşırmak, hayret etmek, → Mo. *gayha* - / *gayhah* / L 345, Hal. *gayhah* TMS 74

k.- yçıdıp - tır (1) 1193

kaygamçık : olağanüstü, olağanın dışında, eşsiz, harika, şaşılacak, → Mo. *gayhamsig / gayhamşig* / L 345, Hal. *gayhamşig* TMS 75

k. (2) 333, 1192

kayı : hangi?, hangisi?, nasıl?, ne kadar?, ~ bkz. ET *ka:ñu* ED 632b - 633ab

k. (8) 260, 351, 813, 905, 915, 1158, 1464, 1607

k. + ñar (3) 732, 819, 878

k. + vıs (2) 1632, 1633

kayzı / kayı + zı *k.* (1) 706

k. + zınga (1) 263

kayın = kayın I : nereden?, ~ bkz. ET *ka:ñu* ED 632b - 633ab

k. (4) 351, 374, 601, 1158

kayın II : nasıl?, ~ bkz. ET *ka:ñu* ED 632b - 633ab

k. (5) 78, 85, 389, 414, 1062

kaynaar : nereye?, ne yöne?, ne tarafa?, ~ bkz. ET *ka:ñu* ED 632b - 633ab

k. (5) 375, 602, 836, 845, 857

kaytıgar / kaytık / : kaymak, kaydirmek, sürünmek

kaytıktır (1) 791

kazar / kas- / : kazmak, eşmek, ~ ET *kaz* - ED 680b

k.- ip (1) 1196

kazıdaa : pala

k. + nıñ (1) 754

keçim : sekizde bir

k. + i (1) 284

kedee : dağ tarafı

k. + zinde (1) 854

keder / ket- / : giymek, giyinmek, ~ ET *ke:d* - (g -) ED 700b

k.- ip (2) 160, 1665

keergençig : acınacak, acınası, zavallı, krş. ~ ET *kek* “kin, nefret” ED 707b

k. (1) 1277

kejee : akşam, akşamleyin, ~ ET *kéçe:* (*géce:*) ED 694b - 695a

k. (6) 205, 740, 756, 885, 1737, 1756

k. + ge (5) 204, 740, 755, 1737, 1756

- k. + niŋ - ne(1)* 254
- kejeegi :** bkz. *kejeeki*
- k. + - le* (1) 893
- kejeeki :** akşam, akşam çağı, akşamki, ~ ET *késki* (g -) ED 697a
- k.* (1) 1364
- kejer / keş- / :** geçmek, karşıdan karşıya geçmek, ~ ET *keç* - (g -) ED 693b - 694a
- keje berip - tir* (1) 497
- kejer* (7) 440, 514, 517, 518, 521, 540, 541
- kejip* (3) 484, 486, 490
- kejipken* (1) 1284
- keşpes* (1) 481
- keşpeyn* (1) 439
- kejig :** geçit, ~ ET *keçig* (g -) ED 696a
- keji / kejigi* (4) 518, 541, 585, 1149
- kejiin / kejigini* (1) 514
- kejiinden / kejiginden* (1) 584
- kejiglig :** geçitli, geçidi olan; < *kejig+lig*
- k.* (2) 517, 541
- kelin :** gelin, ~ ET *kelin* (g -) ED 719a
- kenni / kelinni* (1) 1488
- kennim / kelinim* (1) 1489
- kennimniŋ / kelinimniŋ* (1) 1327
- kennin / kelinini* (2) 1491, 1551
- kenniŋni / kelininiŋni* (1) 1522
- kelir / kel- / :** gelmek, ~ ET *kel* - (g -) ED 715b
- keep / kelip* (34) 12, 23, 88, 209, 211, 260, 276, 365, 427, 461, 508, 542, 697, 757, 765, 854, 922, 1056, 1137, 1268, 1270, 1280, 1281, 1316, 1334, 1354, 1451, 1509, 1537, 1553, 1641, 1669, 1698, 1709
- keer / kelir* (2) 314, 315
- keerde / kelirde* (6) 756, 759, 1174, 1365, 1367, 1672
- keerge / kelirge* (39) 81, 135, 288, 358, 367, 402, 476, 561, 577, 594, 659, 695, 825, 857, 861, 871, 987, 1046, 1070, 1147, 1149, 1154, 1191, 1253, 1316, 1322, 1350, 1460, 1473, 1490,

1515, 1519, 1565, 1570, 1611, 1625, 1692, 1741, 1759

keeriñde / kelirinde (1) 1295

keerni / kelirni? (2) 336, 336

keerge / kelirge (1) 704

k. (8) 89, 500, 616, 623, 1115, 1161, 1310, 1534

k.- di (2) 1748, 1751

k.- dim (5) 214, 1066, 1200, 1485, 1774

k.- diñ (4) 213, 1062, 1141, 1483

k.- gen (47) 16, 43, 51, 71, 186, 187, 189, 206, 208, 211, 328, 433, 477, 572, 677, 723, 785, 798, 831, 876, 882, 937, 938, 956, 978, 1005, 1017, 1111, 1143, 1176, 1190, 1229, 1269, 1298, 1307, 1339, 1340, 1372, 1443, 1449, 1469, 1476, 1644, 1655, 1710, 1723, 1728

k.- genivis (1) 448

k.- genner (1) 298

k.- geş (64) 30, 56, 79, 88, 208, 209, 216, 236, 278, 286, 299, 366, 422, 484, 485, 517, 526, 529, 553, 566, 582, 586, 652, 655, 687, 720, 741, 742, 746, 830, 835, 865, 895, 924, 982, 1020, 1060, 1092, 1112, 1126, 1136, 1143, 1158, 1188, 1233, 1240, 1258, 1263, 1273, 1279, 1283, 1284, 1396, 1414, 1450, 1470, 1474, 1481, 1503, 1512, 1539, 1552, 1554, 1554

k.- gijemçe (1) 1144

k.- iñer (1) 223

k.- ir (3) 264, 269, 306

k.- irde (1) 868

k.- irge (2) 15, 16

k.- ziñze (2) 547, 1445

kes : gez (okun kirişe geçen ucundaki kertik), ~ ET *kez* (g -) ED 756a

k. (3) 715, 745, 764

kezi / kesi (3) 716, 745, 764

kezin / kesin (1) 587

kestik : kalem keski, bıçak, krş. ET *kesgük* ED 750a

k.+ ter (1) 1688

k.+ terin (1) 1690

- keş :** deri, post, ~ krş. ET *ki:ş* “samur” ED 752b
k. + i (8) 159, 561, 577, 884, 888, 1462, 1664, 1666
k. + in (1) 195
k. + iviske (1) 1688
- keşteldirer / keşteldir- / :** derilendirmek, deri oluşmasını sağlamak
k. - ip (2) 205, 206
- ketiner / ketin - / ket - :** bkz. *keder*, ~ ET *ke:düt* - (g -) ED 702a
k. ip (2) 888, 1666
k. - geştin (1) 160
- kevimzireer / kevimzire- / :** kurumak, katılaşmak,
kevimzirey bergen (1) 826
- kezee şagda :** bkz. *kezeede*
k. (1) 90
- kezeede :** daima, her zaman, sürekli, ~ ET *kezig* (g -) ED 758b - 759a, → Mo. *keciyede / hezeed* / L 462, Hal. *hezeed* TMS 81
kezeede - le(1) 54
- kezek :** parça, bölüm, kısım, ~ ET *kesek (kese:k)* ED 749b, 750a, → Mo. *keseg / heseg* / L 459, Hal. *heseg* TMS 81
k. + terimni (1) 1143
- kezenir / kezen- / :** nişan almak, tetikte durmak, hazırlanmak
k. - ip (1) 1711
- kezer [ke'zer] / kes- / :** kesmek, ~ ET *kes* - ED 748b
keskeyle siler (1) 243
keze atkaş (2) 714, 714
keze deggeş(2) 743, 763
kezer (1) 1689
- kezik :** yarım, parça, bölük, → Mo. *keseg / heseg* / L 459, Hal. *heseg* TMS 81
keziin / kezikin (3) 332, 1075, 1134
k. (1) 825
- kıdığ :** kıyı, kenar, etraf, çevre, ~ ET *kıdığ* ED 598ab
k. (1) 1611
kıdın / kıdığın (3) 1089, 1095, 1164
kıdında / kıdığında (3) 518, 881, 1018

- kıdınga / kızıdınga* (3) 441, 1299, 1503
- kıjanur / kıjan-** / : tehdit etmek, korkutmak; sinirlenmek, öfkelenmek, hiddetlenmek, ~ ET *kaşın* - ED 674a
- k.- ıp* (4) 501, 1296, 1311, 1577
- k.- ıp - hınanıp* (1) 1464; *kıjanur* ve *hınanur*
- kılaştıaar / kılaştıa-** / : yürümek, adımlamak
- k. p* (2) 16, 654
- k.- vayn* (1) 368
- kılaştajır / kılaştaj-** / : yürümek (birlikte)
- kılaştajıp / kılaştajıp* (1) 345
- kılaştajpayn* (1) 345
- kıldır :** böyle, bu tür, böyle, öyle, şöyle, için, ötrü, diye, gibi
- k.* (46) 20, 39, 50, 192, 192, 273, 273, 283, 284, 284, 386, 481, 754, 815, 816, 836, 837, 846, 857, 923, 935, 935, 936, 964, 964, 968, 981, 994, 1000, 1123, 1189, 1278, 1328, 1333, 1352, 1364, 1436, 1436, 1547, 1671, 1676, 1678, 1678, 1708, 1708, 1724
- kılın :** kalın, ~ ET *kalın* ED 622a
- k.* (2) 391, 415
- kılır / kıl-** / : kılmak, yapmak, etmek, ~ ET *kıl* - ED 616ab
- k.- bas* (1) 788
- k.- bazımında* (1) 1167
- k.- gan* (6) 6, 148, 154, 156, 795, 1720
- k.- ıyar* (3) 718, 994, 1329
- k.- ıp* (5) 38, 47, 49, 630, 1768
- k.- ıpkaş* (1) 1223
- k.- ır* (1) 788
- k.- ırı* (1) 722
- kınnıp - tır / kılınıp - tır* (1) 117
- kınnıp* (1) 759
- kım :** kim, ~ ET *kim*, *kém* ED 720b, 721ab, → Mo. *ken* / *hen* / L 453, Hal. *hen* TMS 96
- k.* (4) 374, 1094, 1157, 1158
- k.+ ga* (1) 1466
- kımıl / kım + ol* (6) 351, 351, 601, 601, 672, 672

- kımçı :** kamçı, ~ ET *kamçı* ED 626a
k. (2) 1474, 1513
k. + ını (1) 196
k. + zın (2) 569, 584
- kıngırt :** zangırtı, tangırtı, kıngırt diye ses çıkması, → Mo. *hanggir* / *hangir* / L 929, Hal. tiv. *kangıraar* hal. *hanginah* “zangırdamak, tangırdamak” TMS 76
k. (1) 923
- kır I :** kenar, üst, yüzey, ~ ET 1. *kır* ED 641ab
k. + ı - bile (1) 344
k. + ın (1) 116
k. + nçe (2) 185, 297
k. + ında (8) 293, 396, 397, 470, 473, 660, 662, 664
k. + ındıva (1) 951
k. + ında (12) 123, 349, 667, 833, 966, 980, 1278, 1437
k. + ıyarga (1) 1766
- kır II :** dağ, dağ sırası
k. + ında (4) 278, 1112, 1396, 1720
- kırar / kır- / :** kırmak, yok etmek, ~ ET *kır* - ED 643a
kıra tep (2) 1072, 1077
kıra hemelep (1) 1563
k.- ıp 1075, 1344
- kırgan :** yaşlı, ~ ET *kırı* ED 644b
k. (5) 127, 236, 251, 292, 1451
- kırgır / kırğı- / :** kırmak, kesmek, ~ ET *kırk* - ED 651ab, → Mo. *kirga* - / *hyargah* / L 471, Hal. *hyargah* TMS 96
k.- y atkaş (1) 712
k.- y adar - daa (1) 736
k.- y deerde(1) 741
k.- y deggeşş (1) 760
- kırı :** dirsek, dirsek yeri, kolun dirsekten omuza kadar olan bölümü
k. + zında (1) 188
k. + zınıy (1) 188
- kırır / kırır- / :** yaşlanmak, kocamak, ~ ET *kırı* - ED 645b

- kiraan - çöneen* (2) 1011, 1382; *kırur ve çönüür kiraan - çöneeni* (1) 1015; *kırur ve çönüür*
- kırıp - çöneen* (1) 1237; *kırur ve çönüür*
- kırıp - nazılaan* (2) 1700, 1710; *kırur ve nazılaar*
- kırlaŋ :** sıradağ
- k.* (2) 824, 1351
- k. + nı* (2) 358, 477
- k. + nın* (1) 649
- kıs :** kız, ~ ET 1. *kı:z* ED 679b - 680a
- k. + tı* (1) 1341
- kızın / kısın* (1) 630
- kıska :** kısa, ~ ET *kısğa* ED 667a
- k.* (8) 221, 222, 225, 226, 988, 988, 1323, 1323
- kıska ş:** kısaç, kerpeten, maşa, ~ ET *kısğa:ç* ED 667a
- k.* (4) 944, 944, 958, 1433
- kışkı :** bağırma, çığlık, haykırış, haykırmak, → Mo. *haşkirg - a / haşgaraa / , haşkirul / haşgaral / L 943*
- algı - k. + nı* (1) 1505; *algı ve kışkı*
- kışkırar / kışkır- / :** çığlık atmak, bağırma, haykırmak, → Mo. *haşkir - / haşgirah / L 943, Hal. haşgirah TMS 97*
- k. - gan* (3) 560, 1254, 1401
- k. - ıp* (1) 892
- k. - iptip* (1) 192
- kış :** kış, ~ ET *kış* ED 670a
- k. + tıŋ* (2) 328, 433
- kıvar / hıp- / :** yanmak, tutuşmak, ateş almak
- hıp / hıvıp* (4) 637, 1175, 1738, 1757
- kıpkan* (1) 1119
- kıygırar / kıygır- / :** bağırma, haykırmak, çağırma, seslemek, davet etmek
- k. - baan / kıygırbagan* (1) 977
- k. - ıp* (3) 986, 1321, 1322
- kıygırır / kıygırış- / :** bağırışmak, çağırışmak
- kıygırışkan* (1) 182
- kıygırtır / kıygırt- / :** çağırtmak, sesletmek, davet ettirmek

k.- ip (2) 216, 217

Kızaa Kara hem : bir nehir adı

Kızaa Kara h. (1) 437

Kızaa Kara h. + niñ (4) 61, 68, 441, 442, 475,

Kızaa Kara h. + ni (2) 442, 1298

kızañaynır / kızanayın- / : bkz. *kızañnadır*

kızañayındır (1) 962

kızañnadır / kızañnat- / : kıvılcım saçtırmak, şimşek çaktırmak, parlatmak, ısıldatmak

k. (1) 1435

kızar - / kıs- / : kızmak, ısınmak

kızıp (1) 945

kıza bergen (1) 949

kızaş : parlayıp sönme, şimşek çakma, yanıp sönme, kıvılcım saçma

k (4) 117, 117, 123, 1676

kızıl : kızıl, kırmızı, ~ ET *kızıl* ED 683b - 684a

k. (11) 296, 297, 323, 659, 659, 688, 1228, 1290, 1364, 1434, 1676

Sook - kızıl tayga (21) 2, 94, 99, 103, 107, 130, 133, 134, 208, 377, 498, 604, 673, 972, 1040, 1057, 1159, 1293, 1308, 1482, 1705

kızıradır / kızırat- / : gıcırdatmak, kütürdetmek, çatırdatmak

kızıradır (3) 1434, 1676, 1676

kızırak : kısarak, ~ ET *kısra:k* ED 668b - 669a

k. (4) 222, 226, 988, 1323

kiçeenir / kiçeen- / : dikkatli olmak, → Mo. *kiçiye* - / *hiçeeh* / L 464

k.- ip (1) 1424

kiir : girdirmek, sokmak, içeri almak, ~ ET *kigür* - ED 712b - 713a

k. (10) 64, 75, 83, 105, 110, 746, 825, 1124, 1470, 1477

k.- erge (1) 1207

k.- geş (1) 1208

k.- ipken (1) 1138

kijen : köstek, ~ ET *kişen* ED 754a

k. (3) 840, 845, 858

k. + niñ (1) 859

kijenneer / kijenne- / : kösteklemek, köstek vurmak, atın ayaklarını bukağılamak, ~ ET *kişe*: - ED 753a

k.- p (4) 837, 840, 846, 858

kiji : kişi, kimse, insan, ~ ET *kişi* ED 752b - 753a

kijee / kijige (4) 78, 123, 380, 909

k. (131) 5, 12, 54, 58, 90, 126, 127, 127, 131, 139, 143, 168, 184, 234, 237, 238, 244, 260, 262, 270, 272, 272, 289, 305, 307, 311, 314, 318, 323, 345, 358, 365, 366, 369, 378, 410, 414, 419, 419, 450, 452, 456, 457, 457, 458, 465, 468, 473, 568, 597, 623, 627, 631, 633, 639, 649, 663, 664, 669, 679, 704, 717, 718, 723, 723, 724, 735, 735, 736, 736, 783, 785, 788, 788, 789, 820, 837, 842, 842, 854, 883, 887, 893, 903, 912, 918, 920, 939, 966, 974, 976, 1011, 1011, 1023, 1030, 1030, 1030, 1031, 1033, 1033, 1066, 1098, 1102, 1102, 1112, 1132, 1161, 1189, 1192, 1203, 1204, 1278, 1352, 1358, 1370, 1374, 1385, 1416, 1438, 1510, 1517, 1527, 1530, 1566, 1566, 1568, 1664, 1665, 1673, 1681, 1765

k.+ den (1) 622

k.- dir (1) 632

k.+ ge (2) 269, 676

k.+ je (3) 452, 457, 702

kijil / kiji + ol (2) 467, 472

k.+ ler (1) 790

k.+ m (3) 983, 983, 983

k.+ ni (6) 113, 339, 425, 448, 687, 1213

k.+ niŋ (28) 144, 231, 292, 314, 348, 354, 371, 382, 389, 414, 454, 605, 663, 664, 674, 852, 853, 969, 973, 1278, 1368, 1382, 1386, 1398, 1439, 1479, 1650, 1683

k.+ zi (1) 1356

k.+ zin (4) 335, 693, 701, 839

k.+ zinge (5) 582, 582, 1253, 1258, 1263

kijirgenir / kijirgen- / : gıdıklanmak, ~ krş. ET *kiçin* - (g -) “kaşınmak” ED 698a

k.- ip (1) 172

kirer / kir- / : girmek, ~ ET *kir* - (g -) ED 735b - 736a

- kirbes* (3) 419, 425, 1381
kire (6) 207, 208, 609, 658, 1240, 1715
kirer (2) 293, 1382
kirgen (3) 76, 476, 1616
kirgeş (3) 144, 346, 405
kirgilep (2) 30, 1627
kirgiley (1) 1647
kirip (30) 15, 16, 21, 22, 32, 43, 143, 211, 298, 369, 400, 447, 476, 528, 552, 594, 659, 695, 704, 758, 943, 945, 957, 958, 1072, 1366, 1515, 1625, 1740, 1759
kiriptip (1) 1624
kirze (1) 511
kirziñze (1) 512
- kiriş :** *kiriş*, ~ ET *kiriş* ED 747a
kirijin / kirişin (5) 754, 849, 1363, 1730, 1753
kirjin / kirişin (1) 1231
- kiş :** *samur*, ~ ET *ki:ş* ED 752b
k. (4) 159, 561, 577, 1462
- kişteer / kişte- / :** *kişnemek*, ~ ET *kişne:* - ED 754ab
k. (6) 64, 71, 72, 73, 80, 81
k.- erge (1) 82
k.- p(2) 62, 1060
k.- y(1) 74
- kizirt :** *kalabalık, çok, nice*
k. (3) 649, 723, 786
- koda :** *kom, ağıl, davar ağılı, çiftlik, oba, yurt*
aal k.+ ınıñ (1) 649; *aal* ve *koda*
k. hüreeziniñ (1) 1610; *koda* ve *hüree*
k. sümezinçe (1) 1615; *koda* ve *süme*
- kodan :** *sürü*, ~ ET *koyan (kodan)* “yabanî tavşan, tavşan” ED 678a
k. (1) 1645
- koja I :** *komşu; koja* ve *holbaa*
- koja - holbaa :** *konu komşu*
koja - holbaazı (2) 218, 225; *koja* ve *holbaa*

- koja - holbaazın* (2) 216, 217; *koja* ve *holbaa*
- koja II :** *koşa*, yanında, bitişiğinde, ~ ET *koşa* ED 671a, → Mo. *hous / hos /*
[= *hos*= *hod*] L 974
k (1) 1151
- kojalandır :** *koşa*, aynı sırada, yan yana, yanaşık, → Mo. *houslal / hoslol /* L
974
k. (1) 422
- kolduk :** *koltuk* (organ), ~ ET *koltuk* ED 619a
k. (1) 1135
kolduunnga / koldukumga (1) 171
kolduundan / koldukunga (2) 941, 1419
kolduunuy / koldukunuy (2) 953, 1427
- kolun :** *kolan*, ~ ET *kolan* ED 622b
k (1) 171
k. + umnu (1) 546
k. + un (1) 553
konnun / kolunun (1) 164
- konçug :** çok, fazla
k. (21) 358, 563, 639, 683, 685, 898, 909, 918, 1023, 1050,
1088, 1098, 1111, 1287, 1350, 1351, 1361, 1386, 1411, 1494, 1578
- koogaynır / koogayın- / :** bkz. *haalaar*
koogaynıp (1) 1758
- korgunçug :** *korkunç*, *korkulu*, ~ ET *korkınçığ* ED 657b
k. (1) 1099
- korgurturar / korgurtur- / :** bkz. *kargırtırar*
k. - up (1) 509
- koş :** *sıralı*, ~ ET *ko:ş* ED 670ab
k. (1) 1352
- koşkadır / koşkat- / :** *zayıflatmak*, *güçten düşürmek*, *boşaltmak*, *gevşetmek*
k. - kaş (2) 546, 553
- koşkar :** *koç*, ~ ET *koçña:r* ED 592ab, → Mo *huça(n) / huts /* L 979, Hal.
huts TMS 87
k. (2) 45, 49
- koştanır / koştan- / :** *atı koşmak*

- koşandır* (1) 830
- kozurt :** sayısız, çok, büyük
k. (3) 649, 723, 786
- ködek :** affet, bağışla, özür dilerim, oy!, hey!
ok - ködek (3) 1422, 1429, 1536; *ok ve ködek*
- ködürer / ködür- / :** götürmek, kaldırmak, yükseltmek, ~ ET *kötür - (kötör - ; g -)*
 ED 706ab
k.- been (2) 963, 1435
k.- geş (5) 196, 569, 584, 963, 1436
k.- üp (2) 137, 1721
- köjee :** taş anıt, yazılı taş anıt, balbal, ~ Mo. *kösiy - e / hōşöö* / L 493, Hal. *hōşöö* TMS 88
k. + ni (3) 714, 743, 763
- köjer / köş- / :** göçmek, ~ ET *köç - (g -)* ED 694ab
köjüp (14) 976, 1012, 1015, 1022, 1028, 1085, 1087, 1091, 1101, 1201, 1211, 1217, 1694, 1698
- köjürer / köjür- / :** göçürmek; göç ettirmek, ~ ET *köçür - (g -)* ED 699a
k.- geş (1) 1217
k.- üp (2) 161, 166
- kök :** gök, mavi ~ ET 4. *kō:k (g -)* ED 708b - 709a, → Mo. *kōke*, 1. / *höh* / L 482, Hal. *höh* TMS 88
k. (20) 192, 640, 641, 714, 743, 762, 931, 933, 963, 974, 1129, 1175, 1399, 1400, 1436, 1652, 1655, 1677, 1708, 1724
- köör / kör- / :** görmek, ~ ET *kör - (g -)* ED 736ab
köör (1) 457
köörge (27) 29, 41, 52, 77, 160, 187, 203, 387, 393, 399, 465, 470, 654, 655, 822, 823, 839, 845, 883, 902, 907, 916, 1118, 1196, 1396, 1405, 1507
köörümge (2) 412, 1715
kör (9) 700, 862, 1022, 1075, 1097, 1201, 1247, 1521, 1522
körbeen (1) 143
körbes (1) 1091
körbeyn (1) 702
kördün (2) 614, 1745

<i>köre</i> (1)	74
<i>köreeliñer</i> (1)	424
<i>körem?</i> (2)	141, 143
<i>köreyn</i> (3)	48, 238, 1042
<i>körgen</i> (5)	43, 172, 660, 845, 1094
<i>körgeş</i> (7)	53, 298, 1002, 1061, 1406, 1516, 1517
<i>körüñer</i> (3)	241, 308, 878
<i>körüp</i> (29)	62, 64, 71, 72, 73, 80, 81, 82, 315, 332, 520, 561, 577, 612, 839, 849, 865, 906, 911, 911, 949, 1233, 1270, 1273, 1310, 1383, 1542, 1709, 1736

körgüzer / körgüs- / : bkz. *köör*

körgüzüp (2) 453, 458

körjür / körüş- / : bkz. *köör*, ~ ET *körüş* - (g -) ED 748a

körjüpkey (2) 708, 777

körjüptüñer(1) 809

körjür (5) 718, 1399, 1400, 1652, 1652

körjүүлüñer(1) 1656

köstüg : közlü, közü olan; < *kös+lüg*, ~ ET *kö:z* “köz” ED 756b - 757a

k. (2) 626, 632

köstür / közül- / : görünmek, gözükmek

köstüp (2) 507, 669

közülbeyn (1) 183

kövük : köpük, ~ ET *köpük* ED 689a, *köpik* OTWF 239-240

k. (2) 941, 1428

k.+ ter (3) 954, 955, 1420

kövüü / kövükü (3) 403, 497, 1290

kövürüg : köprü, ~ ET *köprüg* ED 690b

k. (1) 439

kövürügler / kövürügler- / : köprüden geçmek

k.- p (2) 439, 440

közün / közün- / : bkz. *köstür*. ~ ET *közün* - (g -) ED 762a

k.- gen (2) 661, 696

kudalaar / kudala- / : dünürleşmek, dünür olmak, kız istemek, evlendirmek,

→ Mo. *hudala* - / *hudlah* / L 980

- k. - p* (1) 260
- kudar / kut- / :** koymak, dökmek, ~ ET *kud* - ED 596a
- kudup* (2) 302, 1009
- kutkaş* (1) 1243
- kuday :** gök, gökyüzü
- kuday - deer* (1) 1069; *kuday* ve *deer*
- kudu :** aşağı, aşağıya, aşağı doğru olan, bir ırmağın aşağı mecrası
- boyunca, ~ ET *kodı* ED 596ab
- k.* (5) 166, 442, 515, 537, 892
- kudurga :** arka kolan, → ET *kudurğu:n* ED 606b, ~ Mo. *hudurg - a(n) /*
- hudraga / L* 980
- k.* (1) 170
- k. + zın* (1) 164
- kudurgalaar / kudurgala - :** arka kolanını takmak
- k. - p* (1) 164
- kuduruk :** kuyruk, ~ ET *kudruk* ED 604ab
- k.* (1) 333
- kuduruumga / kudurukumga* (1) 170
- kuduruun / kudurukunu* (2) 247, 254
- kudus :** bkz. *olbuk*
- olbuk - kuduzun* (4) 301, 348, 371, 596; *olbuk* ve *kudus*
- kulak :** kulak, ~ ET *kulkak* ED 621a
- kulaa / kulakı* (1) 1708
- kulaan / kulakını* (2) 841, 1676
- kulaanda / kulakında* (2) 852, 853
- kulaanın / kulakının* (1) 1434
- k.* (1) 198
- kulaş :** kulaç, ~ ET *kulaç* ED 618ab
- k.* (15) 5, 60, 63, 68, 74, 83, 103, 107, 109, 146, 697, 706, 877, 1173, 1477
- kulburaar / kulbura- / :** kayarak kurtulmak, elden çıkmak, sıçramak, atılmak
- kulburaan / kulburagan* (2) 567, 671
- kulburup* (2) 1272, 1275
- kulugur :** alçak, rezil

- k.** (20) 113, 498, 567, 576, 671, 683, 685, 705, 772, 775, 804, 807, 1287, 1293, 1358, 1361, 1386, 1411, 1494, 1517
- k. + lar** (1) 1651
- k. + nu** (4) 418, 500, 1310, 1518
- kulun :** kulun, tay, ~ ET *kulun* ED 622b
- k.** (1) 121
- kunnu / kulunu** (1) 101
- kulunçak :** yavru kulun, küçük tay, taycık
- kulunçaa / kulunçakı** (2) 96, 104
- kulunçaan / kulunçakın** (1) 134
- kulunçaanga / kulunçakınga** (1) 161
- k.** (1) 126
- k. + tı** (1) 108
- kur :** kemer, kuşak, bağ, bele sarılan enli ve uzun kumaş, ~ ET *kur* ED 642a
- k. + un** (1) 160
- kurgaar / kurga- / :** kurumak, ~ ET *kurğa*: - ED 655ab, → Mo. 1. *hagurayda* -, / *huuraydah* / L 910, Hal. *huurayşih* TMS 91
- kurgavaan** (1) 109
- kurgadır / kurgat- / :** kurutmak
- kurgadır** (1) 937
- kurgag :** kuru ~ ET *kurğak* (*kurğa:k*) ED 653b, 654b
- k.** (1) 936
- kurjaldır:** etrafta, etrafına, etrafında; dolanan, çevreleyen, krş. ~ ET *kurşatıl* - "kuşatmak, sarmak, çevrelemek, dolanmak" ED 665b
- k.** (2) 656, 1705
- kurjanır / kurjan- / :** kuşanmak, kemer takınmak, ~ ET *kurşan* - ED 665a
- k.- ip** (1) 160
- kurlaar / kurla- / :** kuşağını takmak, kuşağını sarmak, ~ ET *kurla*: - ED 659a
- k.- p** (1) 770
- kurlak :** bel, ~ krş. ET *kurla* - "kuşak takmak" ED 659a
- k.** (1) 1531
- kurug :** kuru, ~ ET *kurug* (*kuru:ğ*) ED 652b - 653a
- k.** (3) 564, 580, 665

kurur /kur- / :? kurma, toplama, yığma, biraraya getirme, ~ ET *kur* - ED 643ab,
kur- OTWF 335

kurup (2) 1702, 1704

kuskun : kuzgun, ~ ET *kuzğu:n* ED 682b

k. (6) 513, 516, 519, 540, 542, 1565

k. + un (1) 537

k. + uŋ (1) 515

kuskunnaar / kuskunna- / : bağırma, çağırma

k.- p (1) 975

kuş : kuş, ~ ET *kuş* ED 670b

k. (5) 183, 939, 1132, 1416, 1672

k. + tuŋ (2) 332, 333

kuşkaş : serçe, küçük kuş, ~ ET *kuşğa:ç* ED 672a

kuşkajın / kuşkaşın (1) 28

k. + tan (1) 24

k. + tarnı (1) 19

kuşkaştaar / kuşkaşa- / : kuş avlamak, ~ ET *kuşla:* - ED 673a, *kuş+la*-OTWF
 441

kuşkaştaaş (1) 19

kuşkaşaayn (1) 18

kuşkaştap (1) 20

kuu I : kuğu, ~ ET *kuğu* ED 609b, → Mo. *hun / hun* / [= *hung* 1.] L 986,
 Hal. *hun* TMS 92

k. (1) 495

k. + lar (1) 1290

kuu II : gri renk, kuğu rengi

k. (2) 1123, 1127

kuurarar / kuurar- / : kül rengi olmak, soluk renk almak

k.- ıp (1) 613

kuy : mağara, ~ ET *ku:y* ED 674ab, → Mo. *aguy / aguy* / L 16, Hal.
aguy TMS 90

k. (2) 142, 476

k. + da (1) 131

k. + je (1) 476

- k. + nu* (1) 1298
k. + nuṣ (2) 135, 140
- kuyt :** kuyt diye ses çıkarmak
k. (1) 1565
- küçüten :** sömüren, güçlü, kuvvetli olan kişiler, ~ Mo. *küçüten* / *hüçten* / L 497, Hal. *hüçten* TMS 93, → ET *kü:ç* (*gü:c*) ED 693ab
- küştüg - küçüten :** güçlü heybetli
k. - k. (1) 1578; *küştüg* ve *küçüten*
- küdee :** güveyi, damat, ~ ET *küde:gü:* (*g -*) ED 703ab
k. + m (2) 1050, 1201
k. + mniṣ (1) 993
k. + zi (2) 1046, 1065
k. + zinge (2) 1008, 1073
k. + ziniṣ (2) 1045, 1197
- küjür :** zavallı, acınacak; sevimli, → Mo. *gücir* L 393
k. (9) 105, 111, 159, 198, 207, 730, 955, 982, 1182
- küske :** sıçan, fare, ~ ET *küskü* ED 750a
k. (1) 980
- küş :** güç, ~ ET *kü:ç* (*gü:c*) ED 693ab, → Mo. *küçü(n)*, / *hüç(in)* / L 496, Hal *hüç* TMS 93
k. (1) 609
küjü / *küşü* (2) 1607, 1608
- küştüg :** güçlü, ~ ET *kü:çlüg* (*g -*) ED 697ab, → Mo. *küçütey* / *hüçtey* / [= *küçütü*, *küçüntey*] L 497, Hal *hüçtey* TMS 93
k. - küçüten (1) 1578; *küştüg* ve *küçüten*
- küüsedir / küüset- / :** korumak, bakmak, yerine getirmek, ~ ET *köze:d* - (*g -*) ED 758ab, → Mo. *güyçegde* - / *güytselgeh* / L 389, Hal *güytselgeh* TMS 93
küüsetkeş (1) 1770

L

la : sadece, gibi, ancak, yalnız, → Mo. *la*, *le* L 513

L. (131) 19, 45, 148, 152, 156, 237, 249, 259, 309, 337, 338, 341, 358, 437, 441, 444, 448, 454, 458, 465, 470, 475, 483, 490, 495, 496, 499, 505, 505, 505, 507, 507, 508, 508, 523, 533, 533, 535, 535, 555, 555, 556, 558, 571, 572, 572, 574, 575, 575, 591, 591, 591, 599, 613, 627, 644, 648, 648, 648, 684, 829, 860, 887, 899, 1020, 1044, 1045, 1054, 1082, 1098, 1123, 1125, 1127, 1131, 1133, 1136, 1170, 1171, 1172, 1187, 1187, 1239, 1252, 1257, 1262, 1267, 1267, 1269, 1279, 1279, 1280, 1281, 1282, 1288, 1289, 1294, 1297, 1297, 1315, 1315, 1344, 1349, 1350, 1356, 1356, 1359, 1374, 1395, 1398, 1412, 1419, 1450, 1463, 1464, 1469, 1469, 1502, 1560, 1561, 1571, 1571, 1586, 1587, 1615, 1636, 1671, 1672, 1699, 1700, 1763, 1773

le : bkz. *la*

L. (37) 20, 29, 41, 52, 54, 238, 243, 331, 385, 393, 434, 648, 718, 883, 885, 893, 902, 974, 1024, 1045, 1069, 1111, 1117, 1130, 1217, 1227, 1239, 1240, 1272, 1275, 1349, 1415, 1455, 1485, 1488, 1561, 1717

M

maadır : bahadır, yiğit, kahraman, ~ Mo. *bagatur* / *baatar* / L 68, → ET *bağ:tu:r* ED 313b, Hal. *baatar* TMS 98

m.+ım (1) 691

m.+ımnı (2) 290, 700

m.+ın (1) 394

m.+ıy (1) 410

magalıg : görkemli, muhteşem, ihtişamlı, mükemmel, eşsiz, hayret verici, → Mo. *mihalig* / *mahlag* / “etli, şişman, dolgun” L 541

m. (8) 299, 347, 369, 595, 1007, 1083, 1241, 1302

maganalaar / maganala- : birşeyi direkyle ya da sütunla dik konuma getirmek

maganalaarga (1) 1208

m.-p (4) 1090, 1096, 1167, 1200

mal : mal; hayvan, → Mo *mal* / *mal* / L 523, Hal. *mal* TMS 99

m. (15) 81, 91, 93, 96, 101, 231, 245, 654, 655, 940, 1071,

1132, 1222, 1417, 1673

m. + da (1) 93

m. + dar (1) 1039

m. + dı (1) 1221

m. + dıŋ (2) 1439, 1479

m. + ga (1) 1016

m. + imnuŋ (1) 1075

m. + in (1) 1213

m. + inŋ (1) 1212

mal - magan : mal?, davar?, büyük baş hayvanlar?

mal - maganın (1) 1222

mal - maganınŋ (1) 1071

maldaar / malda- / : hayvan otlatmak, hayvanları otlatmaya götürmek, hayvan bakmak ya da yetiştirmek, → Mo. *malla* - / *mallah* / L 524, Hal. *mal mallah* TMS 99

m. - p (2) 90, 1074

malgaş : çamur, ~ ET *balçık* ED 333a

m. (4) 897, 899, 1410, 1413

m. + ka (1) 1136

malgaştıg : çamurlu; < *malgaş+lıg*

m. (2) 437, 437; *malgaştıg* ve *malgaştıg*

manaar / mana- / : beklemek, → Mo. *mana* - / *manah* / L 525, Hal. *manah* TMS 99

manaan / managan (2) 235, 1273

m. - p (3) 69, 721, 1232

maŋaa : buraya, burada

m. (3) 473, 1144, 1219

maŋgis: canavar, → Mo. *manggus* / *mangas* / L 527, Hal. *mangas* TMS 99

m. (2) 635, 1089

maŋnaar / maŋna- / : koşmak, yürümek, ~ ET *maŋla* : - ED 769b

maŋnaanı (1) 822

m. - p (3) 319, 825, 857

maŋnajır / maŋnaş- / : koşuşmak, (birlikte) yürümek

maŋnajıp (4) 42, 1641, 1644, 1711

- maḥnaṣkan* (1) 1056
- maḥnık :** bir yüzü uzun tüylü, yumuşak ve parlak, kadifeye benzer bir kumaş türü, pelüş
- torgu - maḥnık* (1) 344; *torgu* ve *maḥnık*
- torgu - maḥniun* (1) 367; *torgu* ve *maḥnık*
- margıjar / margıṣ- / :** tartışmak, çekişmek, bahse girmek, → Mo. *margu* - / *margah* / L 529, Hal. *margah* TMS 99
- m.- a beerge* (1) 730
- m.- ıp* (2) 775, 807
- maṣpaytı :?** küt diye oturmak
- m.* (1) 668
- maygın :** çadır, bez otağ, → Mo. *mayhan* / *mayhan* / L 523, Hal. *mayhan* TMS 98
- m.* (1) 720
- m.+ inga* (1) 882
- medee :** haber, bilgi, → Mo. *medege(n)* / *medee(n)* / L 532, Hal. *medee*, *medeelel* TMS 100
- m.* (3) 1216, 1234, 1238
- m.+ zin* (1) 1182
- medeeleer :** bilgilendirmek, haber vermek, bilgi vermek, → Mo. *medegele* - / *medeeleh* / L 532, Hal. *medeeleh* TMS 100
- m.- er* (1) 1181
- men :** ben, ~ ET ben ED 346ab
- m.* (29) 54, 57, 97, 237, 377, 423, 605, 673, 702, 774, 806, 903, 931, 977, 1011, 1024, 1042, 1143, 1144, 1256, 1261, 1266, 1406, 1423, 1443, 1615, 1728, 1765, 1774
- m.+ çe* (3) 1181, 1234, 1445
- m.+ de* (3) 168, 929, 933
- m.+ den* (3) 929, 933, 1724
- m.+ i* (12) 247, 933, 974, 1027, 1035, 1042, 1100, 1528, 1530, 1533, 1701, 1720
- meey* (48) 91, 194, 196, 230, 307, 308, 546, 576, 611, 614, 618, 619, 675, 691, 699, 705, 739, 766, 772, 774, 798, 800, 804, 807, 868, 870, 873, 875, 929, 992, 1023, 1050, 1065, 1088, 1116,

1161, 1171, 1379, 1382, 1462, 1489, 1582, 1626, 1626, 1719, 1733, 1748, 1753

meñee (6) 26, 36, 47, 827, 827, 1443

mendi : sağlık, esenlik; selam, merhaba, → Mo. *mendü* / *mend* / L 535, Hal. *mend*, *amar mend* TMS 100

amır - mendi (1) 1358; *amır* ve *mendi*

mendi - mendi (1) 665 - 666; *mendi* ve *mendi*

mendi - çaagay : sapa sağlam

m. (1) 1402; *mendi* ve *çaagay*

meñ : bkz. *añ*

meñgi : buzul, → Mo. *möngke* / *mönh* / L 547 - 548, Hal. *mönh tsas*, *mönh* - *mös* TMS 100

m. (2) 908, 916

meñneer / meñne- / : bkz. *añnaar*

meskildejir / meskildeş- / : kavga etmek, dövüşmek

meskildejir (1) 1161

mınça : böyle, bu kadar, ~ ET *bunça* ED 349a, ~ ET *munça* ED 767

m. (5) 12, 389, 413, 1221, 1408

mınçaar : böyle, bu şekilde

m. (2) 113, 1559

mınçaldırar / mınçaldır- / : böyle yapmak, böyle davranmak, böyle hareket etmek

m.- gan (1) 456

mınçangan : çünkü, demek ki, şu halde, böyleyse

m. (7) 25, 37, 127, 248, 1168, 1216, 1454

mınçap : böyle, bu şekilde

m. (4) 583, 724, 1062, 1141

mındıg : böyle, böylesi, ~ ET *buntağ* ED 349b “bu ve teg”, ~ ET *muntağ* ED 767b

m. (17) 265, 559, 575, 717, 790, 909, 918, 1133, 1140, 1156, 1204, 1221, 1371, 1427, 1456, 1465, 1492

mıygak : maral, dişi Sibirya geyiği, ~ ET *muyğak* (*bunğak*) ED 772b

m. (4) 884, 888, 1664, 1666

mıyıs : boynuz, ~ ET **büñüz* ED 352ab, ET *müñüz* ED 771a

mıyıs (1) 1605

- mıyızı* (7) 636, 637, 637, 1118, 1120, 1175, 1176
mıyızın (7) 641, 642, 1118, 1129, 1129, 1137, 1174
mıyızında (4) 1120, 1121, 1584, 1594
mıyızından (1) 1130
mıyızı / mıyızı (1) 1119
- mıyıstıg :** boynuzlu, boynuzu olan; < *mıyıs+lıg*
m. (2) 42, 1176
- mogaar / moga- / :** yorulmak, bitkin düşmek, usanmak
mogap - şılap (1) 1136; *mogaar* ve *şılaar*
- mokulçak :** yuvarlak
m. (2) 907, 916
- molduruk :** mızrak ucu
molduruunun / moldurukunun (1) 562
- molduruktug :** ucu sivri mızrak
m (3) 578, 850, 856
- moğ :** mı?, değil mi?, aa?
m. (1) 1510
- moon mınaar :** bundan sonra
m. (1) 1167
- moondak :** engel, zorluk, sıkıntı
m.+ tar (1) 420
- mortuk :** tarbagan adı verilen dağ sıçanı ini
mortuunçe / mortukunçe (1) 746
- moyun :** boyun, ~ ET *boyın* ED 386b
m. (1) 1534
moynun (3) 75, 76, 104
moynunduva (2) 63, 83
moynunun (1) 907
- moyunnug :** boyunlu; < *moyun+lug*
m. (5) 484, 486, 489, 1283, 1288
- möge :** pehlivan, güreşçi, yiğit, ~ ET *böke* ED 324b, → Mo. *böke*, 2. / *böh*
 / L 126, Hal. *böh*, *hüçit böh* TMS 102
m. (6) 711, 718, 730, 781, 1002, 1030, 1121, 1121 , 1192
m.+ den (1) 1001

m. + niŋ 630, 661

Deer oğlu Demir - Möge : özel ad

d. (17) 631, 725, 738, 791, 803, 817, 820, 869, 874, 883, 891, 895, 902, 905, 909, 926, 971

deer oğlu Demir - Mögeni (1) 962

deer oğlu Demir - Mögeniŋ (11) 749, 771, 795, 915, 941, 942, 945, 949, 951, 952, 959

Demir - Mögeniŋ (4) 958, 965, 967, 980

Uzun - Sarıg möge: özel ad

u. (28) 262, 263, 269, 305, 379, 627, 628, 633, 650, 659, 675, 696, 706, 775, 786, 807, 985, 1008, 1049, 1067, 1072, 1086, 1166, 1188, 1194, 1197, 1208, 1211

möŋge : bengü, ebedi, ~ ET *bengü*: (?*bengö*) ED 350b, 351a ED *mengü*: / *menğü* 769a, → Mo. *möŋke* / *mönh* / L 547 - 548, Hal. *mönh* TMS 103

m. (1) 1546

möŋgün : gümüş, → Mo. *möŋgü(n)* / *möŋgö(n)* / L 547, Hal. *möŋgö* TMS 103

m. (9) 162, 264, 270, 306, 380, 676, 698, 999, 1334

möör / mög- / : şahlanmak, çiftlemek, çifte atmak, ~ ET *möŋ* - (*b* -) ED 767a

mööp (8) 115, 115, 122, 122, 172, 182, 186, 187

mööreŋ : yarış, bahis, bkz. *adaan*, → Mo. *möörŋ* / *möriŋ* / L 550, Hal. *möriŋ* TMS 103

m. + i (1) 795

munar / mun- / : binmek, ~ ET *bin* - ED 348a

munar (1) 820

m.- arıl (1) 819

m.- dum (1) 180

m.- duŋ (1) 179

m.- gan (1) 839

m.- ganıŋ (1) 174

m.- gaş (5) 133, 644, 1227, 1394, 1497

m.- mas (1) 54

m.- up (2) 178, 213

- m.- upkaş* (2) 1109, 1468
m.- upkaştıñ (1) 860
- mundurar / mundur- / :** bindirmek; < *mun- dur-*, ~ ET *bintür* - ED 350a
m. (1) 821
- muñ :** bin, 1000, ~ ET *bıñ* ED 346b, → Mo. *mingg - a(n) / miyanga(n) / L* 539, Hal. *myangan* TMS 103
m. (10) 1018, 1021, 1024, 1035, 1037, 1054, 1060, 1070, 1071, 1076
- muñçular / muñçul- / :** üzülmek, kederlenmek, azap çekmek, inlemek
m.- p (1) 543
- muñgaraar / muñgara- / :** bunalmak, üzülmek, sıkılmak, hüzünlenmek, acı çekmek, ~ ET *muñkar - (b -)* ED 769a
m.- p (3) 543, 1525, 1736
muñgaraan - deñgereen (1) 522; *muñgaraar ve deñgereer*
- murnay :** önce, ilk önce, birinci
m. (2) 4, 1442
- murun :** ön, önce, ~ ET *burun* ED 366b - 367a
murnumdan (1) 1229
murnun (2) 385, 1648
murnunda (10) 1, 342, 356, 365, 772, 782, 804, 881, 1611, 1621
murnundan (6) 315, 336, 1572, 1588, 1600, 1686
murnunga (1) 720
murnuñda (2) 705, 875
ertegi - murungu (1) 1423; *ertegi ve murungu*
- mün I :** doğru, gerçek, → Mo. *mön / mön / L* 547
m. (2) 1050, 1062
- mün II :** çorba, et suyu, ~ ET *bün* ED 347b
m.+ ü (3) 24, 34, 45
- münzüg :** çorbamsı; < *mün+züg*
m. (3) 24, 34, 45
- N**
- na :** bkz. *la*
n. (17) 17, 190, 198, 218, 489, 494, 609, 686, 825, 955, 1085,

- 1247, 1295, 1480, 1483, 1509, 1525
- ne :** bkz. *la*
- n.* (13) 20, 28, 38, 254, 611, 843, 856, 859, 1072, 1101, 1197, 1201, 1309
- naadım :** bayram, şenlik, bkz. *nayır*
- n.* (1) 1005
- nayır :** kutlama, ziyafet, Mo. *nayr* / *nayr* / L 559, Hal. *nayr* TMS 105,
- nayır - naadım :** bayram, şenlik, şölen, ziyafet, eğlence, kutlama → Mo. *nayar nagadım* "bayram" L 559, → Mo. *nagadım* / *naadam* / [= *nagadul*] L 556 - 557, Hal. *naadam* TMS 105
- n.- n.* (1) 1005 *nayır* ve *naadım*
- nayırlaar / nayır-la- / :** bayram yapmak, şenlik düzenlemek, şölen düzenlemek, ziyafet vermek, eğlence düzenlemek, → Mo. *nayrla* - / *nayrlah* / L 560, Hal. *nayrlah* TMS 105
- n.- p* (2) 230, 1005
- nazı :** yaş, çağ, → Mo. *nasu(n)* / *nas* / L 566
- n.* (1) 1237
- n.+ da* (1) 520
- n.+ nında* (2) 913, 921
- n.+ nıñ* (1) 1140
- n.+ nıñar* (1) 1156
- nazilaar / nazıla- / :** yaşlanmak, büyümek, ihtiyarlamak, → Mo. *nasula* - / *naslah* / L 567, Hal. *naslah* TMS 105
- nazilaan* / *nazılagan* (2) 1700, 1710
- negeer / nege- / :** istemek, → Mo. 1. *neke* - / *neheh* / L 572
- n.- p* (3) 381, 622, 677

O

- odaar [o'daar] / oda- / :** odlamak, ateşlemek, ~ ET ota: - ED 42b
- odaaş* / *odagaş* (1) 1353
- oh :** oh!, ah!, aa!
- o.* (1) 1148
- ok :** ok. bkz. *çemzek*, ~ ET *ok* ED 76ab

ogu (12) 613, 613, 741, 742, 760, 761, 1369, 1588, 1588, 1599, 1600, 1741

ogun (6) 337, 562, 656, 751, 1601, 1711

ogundan (1) 1254

ogunun (10) 334, 506, 534, 556, 586, 716, 757, 1367, 1738, 1757

ogun (1) 1745

ogunurun (1) 1447

ok (16) 47, 173, 176, 208, 320, 1422, 1429, 1447, 1536, 1572, 1573, 1612, 1620, 1621, 1715, 1719

ok - saadak (1) 568; *ok ve saadak*

ok ka (1) 1615

ok ta (2) 590, 1253

ok tarın (1) 1574

oktarnı (1) 1590

oktu (2) 48, 1622

oktaar / okta- / : atmak, ok atmak, oklamak, vurmak, atmak

oktaarga (1) 122

oktaarı (1) 1701

oktaas / oktagas (1) 1541

oktap (1) 116

oktapkan (1) 1150

oktapkas (2) 1574, 1590

oktaptarga (1) 1646

oktaptımza (2) 927, 931

oktargay : evren, kainat, gökyüzü, gökkubbe, → Mo. *ogturguy* / *oytorguy* / [*= ogtarguy*] L 602, Hal. *ogtorguy* TMS 109

o.+ nı (2) 174, 177

ol : O, ~ ET *ol* ED 123ab - 124a

ol (122) 13, 15, 22, 25, 26, 32, 35, 36, 46, 47, 53, 65, 95, 96, 96, 100, 102, 104, 139, 173, 210, 252, 263, 263, 295, 338, 342, 343, 354, 359, 441, 448, 453, 454, 458, 461, 464, 465, 465, 467, 472, 474, 475, 476, 481, 483, 505, 507, 508, 511, 523, 533, 533, 535, 555, 558, 572, 575, 585, 591, 592, 611, 614, 630, 636, 648, 663,

664, 691, 783, 827, 838, 852, 853, 854, 860, 885, 938, 952, 1017, 1018, 1037, 1054, 1059, 1099, 1116, 1123, 1127, 1130, 1131, 1133, 1136, 1141, 1215, 1234, 1239, 1252, 1257, 1262, 1267, 1279, 1280, 1282, 1297, 1315, 1350, 1401, 1415, 1419, 1427, 1463, 1464, 1505, 1525, 1587, 1612, 1618, 1700, 1762, 1763, 1765, 1773

onu (8) 355, 381, 609, 677, 783, 1406, 1570, 1700

oon (20) 26, 36, 111, 126, 589, 871, 902, 1153, 1290, 1303, 1375, 1564, 1583, 1586, 1595, 1610, 1618, 1647, 1693, 1711

ooŋ (21) 101, 183, 202, 246, 246, 254, 344, 349, 452, 457, 714, 735, 896, 1021, 1027, 1090, 1096, 1100, 1131, 1582, 1689

oozu (3) 334, 681, 1154

oozun (1) 1254

oldur (1) 458

olar : onlar. bkz. ETol ED 123ab - 124a

o. (1) 463

olarga (2) 366, 1042

olarnıŋ (2) 461, 1569

olap : ? o tafaŋtan , o yönden

o. (2) 61, 368

olbuk : küçük halı, paspas, minder, şilte, oturma yeri, → Mo. *olbug* / *olbog* / L 608, Hal. *olbog* TMS 109

o. (1) 470

olbuk - kuduzun (4) 301, 348, 371, 596; *olbuk* ve *kudus*

olçaan I : - den beri, ...ir ...mez

o. (1) 43

olçaan II : benzer, benzeyen, andırır, andıran, aynısı, tıpkısı, eskiden olduğu gibi

o. (2) 837, 1608

olçalaar / olçala- / : soymak, soygunculuk yapmak, yağma, talan etmek, yağmalamak, ele geçirmek, zapdetmek, zorla almak, → Mo. *olcala* - / *olzloh* / L 610, Hal. *olzloh* TMS 110

o.- dı (1) 1577

o.- dıp (1) 1632

o.- p (3) 1576, 1650, 1702

olurar / olur- / : oturmak, durmak, yaşamak, ~ ET *olur* - (?*olor* -) krş. Yakut *olor* - ED 150ab - 151a

olur(1) 1042

o.- a (8) 23, 396, 397, 615, 654, 1092, 1395, 1569

o.- aalı (1) 1238

o.- ar (2) 349, 669

o.- arga (37) 261, 292, 331, 442, 448, 454, 458, 475, 477, 505, 507, 508, 523, 533, 535, 555, 558, 572, 575, 591, 648, 860, 891, 1054, 1069, 1114, 1117, 1218, 1227, 1378, 1380, 1384, 1488, 1587, 1619, 1640, 1647

o.- bayn (2) 349, 372

o.- da (7) 338, 403, 435, 544, 1031, 1299, 1709

o.- gan (46) 46, 66, 105, 261, 339, 466, 470, 505, 505, 507, 508, 543, 591, 591, 621, 625, 642, 648, 648, 663, 669, 679, 681, 687, 704, 717, 861, 865, 970, 1045, 1187, 1187, 1245, 1257, 1380, 1406, 1469, 1469, 1472, 1505, 1508, 1571, 1571, 1573, 1600, 1621

o.- gannar (2) 1315, 1648

o.- gaş (31) 350, 373, 465, 600, 603, 610, 625, 670, 679, 690, 711, 1010, 1014, 1022, 1048, 1086, 1097, 1123, 1239, 1253, 1258, 1262, 1267, 1268, 1280, 1282, 1297, 1408, 1438, 1526, 1752

o.- up (41) 35, 55, 211, 267, 329, 372, 434, 522, 557, 594, 599, 617, 661, 664, 668, 672, 682, 684, 692, 721, 966, 978, 1028, 1046, 1060, 1072, 1091, 1093, 1113, 1118, 1228, 1252, 1262, 1383, 1389, 1408, 1474, 1495, 1525, 1681, 1751

o.- upkaş (1) 392

o.- uptarga (1) 667

o.- uptur (1) 1013

orup / olurup (1) 893

orda / olurda (1) 1598

organ / olurgan (4) 838, 839, 1232, 1565

organnar / olurganlar (1) 1682

orgaş / olurgaş (2) 968, 1405

orarga / olurarga (1) 1233

- ora / olura* (1) 493
- olut :** oturma, oturuş, oturma yeri, krş. ~ ET *olut er* “olgun, cesur er” ED 130a
- olut kiji :** oturan kişi. Metne göre!; *olut ve kiji*
o. (1) 582; *olut ve kiji*
- oluy - soluy :** üst üste, alttan üstten
o. (6) 755, 836, 840, 858, 895, 1407; *oluy ve soluy*
- oluy - şavıy :** çapraz, çaprazlama
ş. (1) 525; *oluy ve şavıy*
- on:** on, 10, ~ ET *o:n* ED 166b
o. (7) 394, 629, 630, 756, 1366, 1738, 1756
- onaajır / onaaş- / :** payına düşmek, hakkına düşmek, → Mo. *onugda - / onogdoh /* L 615
düvejir - onaajır (1) 1116; *düvejir ve onaajır*
düveşken - onaaşkan (1) 920; *düvejir ve onaajır*
onaaşkan (1) 912
- oo I :** cümle sonunda vurguyu arttıran bir ünlem. Masal, hikâye ve destan anlatımlarında daha sık görülen “oo” ünlemi “ - mış, - miş...” anlamını verir.
o. (21) 53, 86, 224, 265, 355, 398, 522, 624, 644, 658, 727, 736, 793, 816, 835, 840, 871, 981, 1019, 1152, 1281, 1329, 1343, 1444, 1448
- oo II :** ağı, zehir, ~ ET *agu* ED 78b
oo - horan (3) 355, 835, 840; *oo ve horan*
oo - horanın (1) 398; *oo ve horan*
- ool :** oğul, ~ ET *oğul* ED 83b - 84a
o. (7) 11, 13, 832, 834, 835, 1402, 1539
o.+ çe (1) 834
o.+ dar (3) 408, 692, 819
o.+ darı (3) 1557, 1709, 1763
o.+ darım (17) 304, 308, 611, 619, 708, 732, 777, 810, 1379, 1454, 1556, 1716, 1719, 1733, 1753, 1762, 1765
o.+ darımdan (1) 614
o.+ darımın (1) 1247

- o. + darin* (1) 1377
o. + daringa (1) 1755
o. + darıynıy (1) 616
o. + ga (1) 93
oglu(82) 16, 20, 86, 128, 134, 139, 143, 214, 294, 294, 338, 338, 361, 361, 378, 383, 383, 392, 393, 396, 396, 435, 435, 499, 605, 631, 674, 725, 738, 749, 771, 791, 795, 803, 817, 820, 820, 837, 838, 841, 869, 874, 883, 891, 895, 902, 905, 909, 915, 926, 941, 942, 945, 949, 951, 959, 961, 971, 973, 979, 1160, 1224, 1224, 1294, 1300, 1300, 1309, 1342, 1344, 1384, 1401, 1408, 1475, 1483, 1488, 1491, 1511, 1515, 1517, 1578, 1663, 1761
oglum (52) 25, 35, 46, 60, 65, 80, 87, 99, 102, 105, 120, 126, 132, 137, 141, 148, 149, 153, 157, 213, 271, 307, 322, 352, 374, 601, 602, 608, 611, 611, 614, 619, 620, 626, 627, 631, 640, 642, 700, 834, 1015, 1019, 1047, 1074, 1076, 1087, 1091, 1245, 1247, 1327, 1489, 1661
oglumga (2) 91, 308
oglumnu (2) 230, 231
*oglu*n (10) 15, 87, 158, 1384, 1386, 1397, 1398, 1518, 1541, 1551
oghunda (1) 1491
oglunduva (1) 69
oghunga (7) 49, 98, 252, 260, 267, 293, 1555
oghunnu (1) 1521
oghunu (3) 234, 1394, 1473
oghunarı (1) 237
oghunarnı (1) 243
ooldug : oğullu, oğul sahibi; < *ool+lug*, ~ ET *oğulluğ* ED 86b
o. (2) 1318, 1318
oorga : omurga, sırt, arka, bel, ~ ET *oğurğa* ED 92b - 93a
o. (3) 908, 917, 1351
o. + zi (2) 77, 118
o. + zin (4) 115, 1362, 1368, 1372
o. + zında (1) 1620

- o.+ zinga* (2) 77, 84
- oorgalaar / oorgala- / :** sırt üstü yatmak, sırt üstü durmak
- o.- p* (1) 1353
- oorlaar / oorla- / :** çalmak, hırsızlık yapmak, ~ ET *oğurla- - (oğrı:la- -)* ED 94ab
- oorlaaş / oorlagaş* (1) 1491
- oraajır / oraaş- / :** karışmak; sarılmak, kıvrılmak
- oraajip* (1) 188
- oraar - / oraa- / :** sarmak, dolamak, → Mo. *oriya - / orooh /* L 618, Hal. *orooh* TMS 112
- oraap* (1) 642
- oraay :** kez, defa?
- o.* (7) 64, 75, 76, 83, 105, 110, 210
- oran :** vatan, anayurt, mahal, yurt, yeryüzü krş. ~ ET *orun (oron)* “yer” ED 233ab, → Mo. *orun / oron /* L 623, Hal. *oron* TMS 112
- aal - oranınçe* (1) 1624; *aal* ve *oran*
- aal - oranında* (1) 1628; *aal* ve *oran*
- aal - orannı*(1) 1635; *aal* ve *oran*
- oran - çurtuñarga* (1) 1698; *oran* ve *çurt*
- orançe* (7) 207, 296, 759, 1739, 1740, 1758, 1758
- oranda* (2) 293, 1119
- orandan* (1) 1174
- orandıva* (4) 758, 1138, 1365, 1366
- oranga* (4) 186, 187, 587, 587
- oranın* (1) 1650
- oran - delegey* (1) 423; *oran* ve *delegey*
- oran - delegeyge* (6) 359, 878, 993, 997, 1328, 1332; *oran* ve *delegey*
- orta :** orta; oraya; o sırada
- o.* (29) 61, 69, 115, 116, 125, 352, 372, 373, 496, 564, 621, 653, 741, 753, 792, 847, 896, 896, 898, 952, 979, 1131, 1255, 1286, 1409, 1412, 1448, 1535, 1612
- ortaa :** orta
- o.* (1) 320
- o.+ zinga* (1) 210

- o. + zınuŋ* (1) 278
- ortu :** orta, ~ ET *ortu (orto)* ED 203b - 204a
- o.* (1) 1219
- o. + zunda* (6) 593, 649, 694, 1188, 1258, 1351
- o. + zundaazınga* (1) 986
- o. + zundan* (4) 565, 570, 1213, 1213
- o. + zunga* (13) 174, 177, 215, 286, 879, 924, 1072, 1320, 1328, 1332, 1657, 1659, 1669
- ortumak :** orta
- o.* (4) 724, 735, 789, 789
- oruk :** yol, ~ ET *oruk (orok)* ED 215a
- o.* (3) 314, 568, 583,
- o. + ka* (1) 1071
- oruun / orukun* (3) 429, 571, 574
- oruunga / orukunga* (1) 1077
- oruk - çirik :** yol yolak, yol
- o.* (2) 423, 1221; *oruk* ve *çirik*
- orun :** yer, yatak, ~ ET *orun (oron)* ED 233ab, → Mo. *orun / oron / L* 623, *oru / or / 620*, Hal. *or* TMS 113
- ornun* (2) 564, 580
- ornunga* (7) 246, 909, 910, 918, 919, 1027, 1100
- ornunga* (1) 1460
- oskunar / oskun- / :** salıvermek, düşürmek, kaybetmek
- o.* (2) 1027, 1100
- o.- dum* (1) 190
- ot :** od, ateş, ocak, ~ ET *o:t (o:d)* ED 34b
- ot* (6) 757, 1119, 1174, 1317, 1738, 1757
- odu* (13) 116, 123, 204, 701, 1151, 1255, 1259, 1264, 1574, 1590, 1601, 1613, 1623
- odun* (4) 962, 1353, 1434, 1527
- ottar* (1) 202
- ottuŋ* (1) 13
- ot - paş :** ocak ateş, od ocak
- o.* (1) 1317; *ot* ve *paş*

- ottug :** ateş, ateşli, ~ ET *o:tluğ* (*o:dluğ*) ED 55b
o. (5) 316, 626, 632, 844, 1113
- ottular / ottul- / :** ısıtmak, yakmak (Sözcük, Tıvaca Rusça Sözlük'te çift *t* ile verilmiştir. Ancak metinde tek *t* iledir)
otular (1) 1215
- ottur / odun- / :** uyanmak, ~ ET *odun* - (*odon* -) ED 62a
ottup (2) 1401, 1460
- ovaa :** yığın, küme, tepe, → Mo *obug* - *a(n)* / *ovoo* / L 598, Hal. *ovoo* TMS 107
o. (5) 39, 39, 50, 50, 50
- ovaalaar / ovaala- / :** küme, yığın, tepe haline getirmek, yığmak, kümelemek, tepelemek, toplamak, → Mo. *obugala* - / *ovooloh* / L 598, Hal. *ovooloh* TMS 107
ovaalaas / ovaalagaş (2) 399, 404
o.- p (4) 20, 28, 39, 51
- oyar / oy- / :** oymak, oyulmak, ~ ET *o:y* - ED 266b - 267a
o.- a (1) 1770
o.- a çip (1) 946
o.- a çurttap - la (1) 1699
- oyladır / oylat- / :** kovmak, göndermek, (dışarı) atmak
oylatkan (1) 395
- oynaar / oyna- / :** oynamak, ~ ET *oyna* - ED 275a
o.- p (1) 42
- oyta düjer :** arkaya düşmek
oyta düje beer (1) 1598
oyta düjer (2) 1572, 1619
oyta düjerge (1) 1588
- oytagar :** kabadayıcı yürüme, arkaya doğru yürüme, arkaya dönük yürüme, geriye bükük, eğik, başı geride yürüme
o. (2) 41, 41; *oytagar* ve *oytagar*
- oytur sogar :** püskürtmek, defetmek, yere düşürmek
oytur sop (1) 76
- oy :** çukur, ~ ET 1 *o:y* ED 265b - 266a
o.+ un (2) 1698, 1770

ozal : yavaş, ağır krş. ~ ET *osa:l* “tembel” ED 247ab
o. (1) 332

Ö

ödek : ağıl
ö. (1) 1619

ö.+ ke (1) 652

ö.+ tîṇ (1) 1072

öder / öt- / : geçmek, ~ ET *öt* - ED 39ab

ö.- keş (1) 447

ödürek : ördek, ~ ET *ördek* ED 205b

ö. (4) 484, 486, 1283, 1285

ödüree / ödüreki (4) 487, 487, 1285, 1286

ög : çadır, ev, aile, ~ ET *e:v* ED 3b - 4a

ö. (7) 20, 28, 657, 659, 1167, 1208, 1473

ö.- öglerinçe (1) 1627; *ög* ve *ög*

ö.- örgeelerinçe (1) 1626; *ög* ve *örgee*

ö.+ de (2) 1475, 1514

ö.+ ge (5) 655, 659, 695, 704, 1338

ö.+ je (1) 658

ö.+ lerin (1) 1625

ö.+ nū (1) 655

ö.+ nūṇ (4) 343, 367, 656, 1126

ööm / ögümü (4) 1090, 1096, 1626, 1626

öömnū / ögümnū (1) 1200

öön / ögünü(2) 1208, 1512

öönden / ögünden (1) 1307

öönge / ögünge (11) 211, 1004, 1007, 1020, 1045, 1083, 1092, 1189, 1191, 1197, 1515

öönün / ögünün (1) 1189

öönge / ögünge (1) 1042

öglüg - baştıg : evli barklı, evli başlı; *öglüg* ve *baştıg*

ö. (1) 1342; *öglüg* ve *baştıg*

öjer / öş- / : sönmek, ~ ET *ö:ç* - ED 19b - 20a

	<i>öjüp</i>	(1)	952
öjün :	pazu, arış, ön kol, ~ ET <i>öşün</i> ED263b		
	<i>öştün</i>	(1)	944
	<i>öştünün</i>	(1)	188
ökpe :	akciğer, ~ ET <i>öpke</i> ED 9a		
	<i>ö.</i>	(1)	1770
	<i>ö.+ zi</i>	(1)	1510
öl :	yaş, ıslak, nem, nemli, ~ ET <i>ö:l</i> ED 124ab		
	<i>ö.</i>	(3)	980, 1409, 1413
	<i>ö.+ ü</i>	(1)	109
ölbes :	ölümsüz, ölmez		
	<i>ö.</i>	(1)	1546
öle :	kır (at donu için)		
öle - bula:	alaca, ala bula		
	<i>ö.</i>	(1)	8; <i>öle</i> ve <i>bula</i>
ölüg :	ölü, ~ ET <i>ölüg</i> ED 142ab		
	<i>ö.</i>	(1)	1514
ölür / öl- / :	ölmek, ~ ET <i>öl</i> - ED 125b - 126a		
	<i>ö.- üp</i>	(1)	1487
	<i>ölür</i> (3)		511, 512, 1156
	<i>ölürge</i>	(1)	1140
ölürer / ölür- / :	öldürmek, ~ ET <i>ölür</i> - (? <i>ölör</i> -) ED 151a, ~ ET <i>öldür</i> - / <i>öltür</i> - ED 133b - 134a		
	<i>ölür</i> (1)		191
	<i>ölürer</i>	(11)	634, 930, 934, 969, 969, 983, 1439, 1439, 1479, 1479, 1541
	<i>ölürerin</i>	(1)	38
	<i>ölüreyn</i>	(2)	27, 37
	<i>ölürgen</i>	(6)	576, 983, 1258, 1263, 1683, 1683
	<i>ölürgülep</i>	(1)	616
	<i>ölürjüp</i>	(2)	1593, 1595
	<i>ölürüp</i>	(10)	20, 24, 28, 48, 254, 482, 974, 1171, 1492, 1510
ölürtür / ölürt- / :	öldürtmek, ~ ET <i>ölür</i> - (? <i>ölör</i> -) ED 151b		
	<i>ölürtkenim</i>	(1)	1525

- öliürtüp* (1) 1193
- öñ - talaa :** tanıdık, tanış, dost, arkadaş
ö. (2) 262, 698; *öñ* ve *talaa*
- öñnük - talaa :** arkadaş, dost, ahbap. Hal. *tanil tal, tal tohoy* TMS 117
ö. (1) 305; *öñnük* ve *talaa*
- öök :** düğme
öögün (1) 1733
- öörüür I / öörü - /:** örmek, ~ ET 2. *ö:r* - ED 195b
ööreen / öörügen (1) 195
- öörüür II / öörü - /:** sevinmek, memnun olmak, ~ ET *ögir* - ED 113b - 114a
ö.- p (3) 14, 253, 1317
- öpeyleer / öpeyle- / :** ninni söylemek
ö.- p (1) 247
- öremelig :** kaymaklı, → Mo. *örüm - e / öröm / öreme*: “kaynamış sütün üstündeki köpük, süt kaymağı” L 644, Hal. *öröm* TMS 119
ö. (1) 388
- örge :** tarla faresi, tarla sincabı
ö. (3) 25, 38, 980
ö.+ den (1) 34
ö.+ lerni (1) 28
- örgee :** saray, otağ, konak, zengin çadırı, han ve üst dereceli kişilerin kaldığı otağ, → Mo. *örgüge(n) / örgöö / [= örgege(n), ergüge(n)]* L 641
ö. (1) 650
ö.+ je (1) 654
ö.+ ni (2) 1333, 1341
ö.+ niñ (1) 998
ö.+ zi (2) 478, 1327
ö.+ zin (2) 993, 1473
ö.+ zinden (1) 485
ö.+ zinge (4) 298, 346, 369, 1006
ö.+ ziniñ (2) 480, 483
ög - örgeelerinçe (1) 1626; *ög* ve *örge*
- örgeleer / örgele- / :** tarla faresi avlamak

- ö.- *p* (2) 29, 31
- örgen :** kazık, çakı, ~ krş. ET *örgen* “halat, ip, sicim” ED 225b
 ö. (3) 943, 957, 1432
- örgüür / örgü- / :** Tanrıya hediye sunmak, Tanrıya hediye vermek, Tanrıya şükranlarını sunmak, → Mo *ergü - / örgöh / [= örgü -]* L 325, Hal. *örgöl örgöö* TMS 118
 ö.- *p* (1) 297
- örtemçey :** yer yüzü, dünya, krş. ~ ET *yértinçü*) ED 961b, → Mo. *yirtinçü / yertönts /* L 434, Hal. *örtemçey* TMS 119
 ö. (2) 473, 507
 ö.+ *de* (1) 447
 ö.+ *ge* (4) 452, 457, 463, 468
 ö.+ *ni* (1) 447
 ö.+ *niñ* (6) 486, 487, 491, 491, 1285, 1286
- örttedir / örttet- / :** yakmak
örtedip (1) 404
örtedipse (1) 399
- örttenir / örtten- / :** yakmak, yanmak; (Sözcük, Tıvaca Rusça Sözlük’te çift *t* ile verilmiştir. Ancak metinde tek *t* ile dir.) , ~ ET *örten* - ED 209b
 ö.- *dir* (2) 744, 763
- öske :** özge, başka, ~ ET *özge* ED 285b, Hal. *öör* 119
 ö. (1) 349
 ö.+ *lerinde* (1) 1701
- öskedir / ösket- / :** kaldırmak, yükseltmek, yukarı göndermek, → Mo. *ögsü - / ögsöh /* L 632, Hal. *ögsüüleñ* TMS 119
öskedip (2) 515, 538
- örü :** yukarı, yukarıda, yukarıya doğru, ~ ET *örü; (örö)* ED 197b
 ö. (7) 166, 515, 538, 564, 580, 885, 889, 1298
örü - kudu (1) 166; *örü* ve *kudu*
- öttür :** içinden, arasından, üzerinden, - den, ~ ET *ötrü / ötürü* ED 64b, ~ ET *ötgürü* ED 54a
 ö. (3) 713, 743, 762
- ötür :** bkz. *öttür*
 ö. (2) 459, 587

- övür :** güney, dağın güney tarafı, → Mo. *övür / övör* / L 628, Hal. *övör tal* TMS 114
ö. + ünge (1) 8
- öy :** tam, uygun, tam uygun gelmek, tam uymak
ö. (1) 1375
- özer / ös- / :** büyümek, ~ ET *ös* - ED 241ab, → Mo. *ös - / ösöh* / L 645, Hal. *ösöh* TMS 115
özer (1) 1156
özerge (1) 1140
öskey (1) 1771

P

paktaar / pakta- / : ağzına su almak, su yudumlamak, su içmek

- paktaarga* (1) 835
- paş :** dökme demir kap, kazan, büyük tencere
p. (1) 1272
ot - paştı (1) 1317; *ot ve paş*
p. + ta (1) 413
p. + tı (1) 388
çaglaa pajinga (1) 1219; *çaglaa ve paş*

S

saadak : sadak, okluk. bkz. *ok*, → Mo. *sagadag / saadag* / L 656

s. (1) 568

saadaar / saada- / : geç kalmak, gecikmek, → Mo. *sagata - / saatah* / L 658, Hal.

saatah TMS 115

s.-p (1) 583

saar : sağrı, memeli hayvanlarda bel ile kuyruk arasındaki dolgun ve yuvarlakça bölüm, ~ ET *sağrı* ED 815a, → Mo. *sagari(n) / saar' /* L 657

s. (2) 159, 1113

saarzın (1) 194

saaskan : saksagan, ~ ET *sağızğa:n* ED 818a, → Mo. *şagacagay / şaazgay / [* = *sigacagay* *]* L 748, Hal. *şaazgay* TMS 123

- s.* (3) 512, 516, 1566
s. + in (1) 537
s. + inı (1) 519
s. + ı (2) 515, 540
s. + nı (1) 542
- saattıg :** engel, engelli, engel olan, → Mo. *sagatal* / *saatal* / "engel" L 658, Hal. *saadtay*, *saataltay* TMS 123
s. (1) 582
- saazın :** kağıt, → Mo. *çagasu(n)* / *tsaas(an)* / L 159, Hal. *tsaas* TMS 122
s. (1) 848
- sadık :** dal
buduk - sadın / sadkın (1) 694; buduk ve sadık
- sagaan :?** metinde *em*, *dom*, *düşkün* *sagaan*
s. (12) 1151, 1151, 1255, 1255, 1259, 1259, 1264, 1264, 1590, 1601, 1613, 1623
- sagış :** düşünce, fikir niyet, ~ ET *sakış (sa:kış)* ED 816b - 817a, ~ ET *sakınç (sa:kınç)* ED 812ab
s. (3) 623, 1248, 1545
sagıjı / sagışı (1) 633
sagıjını / sagışını (2) 1023, 1098
b. sagıjınga (1) 1382; *bodal* ve *sagış*
b. sagıjınga(2) 292, 1380
- sagıştıg :** düşünceli, fikirli, niyetli; < *sagış* + *lıg*
s. (2) 1170, 1172
- sag :?** uç?, kısım?, taraf?
sagından (8) 757, 758, 1365, 1366, 1739, 1740, 1757, 1758
- saktır / sagın- / :** hatırlamak, unutmamak, ~ ET *sakın* - (*sa:kın* -) ED 812b - 813a
s. (3) 1528, 1531, 1534
- salaa :** parmak, → Mo. *salag - a(n)* / *salaa* / "el ya da ayak parmakları arasındaki boşluk" L 663
s. + zını (1) 756
- sahr / sal- / :** salmak, koymak, bırakmak, ~ ET *sal* - ED 824b, → Mo. *sal* - / *salah* / [= *salu* -] L 663
salbaan / salbagan(1) 1677

<i>salgan</i>	(2)	355, 853
<i>salgaş</i>	(1)	1677
<i>salıp</i>	(18)	78, 85, 163, 301, 383, 520, 543, 597, 700, 732, 759, 821, 1009, 1009, 1043, 1244, 1368, 1759
<i>salıpkaş</i>	(1)	1448
<i>salıptarga</i>	(3)	163, 1260, 1265
<i>salıptıp</i>	(1)	1247
<i>salır</i>	(2)	354, 579
<i>salırğa</i>	(2)	383, 1741
<i>salırında</i>	(1)	562
<i>salıvıt</i>	(1)	620

samnaar / samna- / :samlamak, sam icra etmek, sam yapmak, sam ifa etmek (sam: dinsel oyun, dinsel dans)

s.- p (5) 886, 889, 892, 923, 1668

san : sayı, adet, ~ ET *san* ED 831a

s.+ ı (2) 348, 371

s.+ mçe (2) 354, 382

saran : bkz. *baraan*

s. (1) 315

sarala : sarı ala (at donu için), → Mo. *sagarar*, 2. / *saaral* / L, “kül rengi (at donu için)”

s. (1) 495

sarıg: sarı, ~ ET *sarığ* ED 848a, → Mo. *sir - a* / *şar* / L 714, Hal. *şar* TMS 127

s. (44) 21, 22, 22, 29, 29, 31, 31, 52, 57, 301, 358, 606, 618, 640, 641, 648, 697, 715, 715, 744, 764, 877, 879, 885, 889, 891, 900, 908, 916, 923, 992, 1117, 1128, 1173, 1327, 1332, 1351, 1351, 1657, 1659, 1667, 1669, 1688, 1690

sarıgar / sarık- / : sararmak, kaygılanmak, telaşlanmak, endişelenmek bkz. *buugar*, ~ ET *sarığar* - ”sarı olmak, sararmak” ED 849a

buukkan - sarıkan (1) 522; *buugar* ve *sarıgar*

sayt : sayt diye ses çıkarmak

s. (1) 1565

segirer / segir- / : kapmak, yakalamak, tutmak, yapışmak, ~ ET *sékri*: - ED

822ab

s.- ip (1) 1130**segirjir / segiriş-** / : tutuşmak, kapışmak, dövüşmek, çarpışmak, ~ ET *sékriş* - ED

822b

segirjip / segirişip (3) 705, 1415, 1671**sek :** leş, ceset, ölü hayvan artığı, → Mo. *seg*, 2. / *seg* / [= *sekege*, 3.] L 681, Hal. *seg* TMS 128*sek - seve + zin* (1) 520; *sek* ve *seve***seleme :** kılıç, → Mo. *selem-e* / *selem* / [= *selm-e*] L 686, 687, Hal. *selem* TMS 128*s.+ ni* (1) 146*s.+ zin* (2) 145, 1173**selemelig :** kılıçlı, kılıcı olan*s.* (1) 6**semiz :** semiz, şişman, ~ ET *semiz* ED 830b*s.* (1) 471**sen :** sen, ~ ET *sen* ED 831b - 832a*s.* (16) 418, 459, 459, 498, 500, 632, 774, 806, 1042, 1144, 1026, 1293, 1309, 1310, 1443, 1517*s.+ çe* (2) 61, 64*s.+ de* (1) 932*s.+ den* (2) 1723, 1728*s.+ dive* (2) 62, 80*s.+ i*(9) 420, 482, 633, 927, 931, 1192, 1295, 1545, 1717*señee* (5) 65, 87, 102, 126, 1443*señ*(16) 128, 568, 583, 616, 698, 705, 772, 804, 875, 1016, 1021, 1094, 1166, 1179, 1180, 1447**sergeer / serge-** / : ayılmak, sarhoşluğu geçmek, kendine gelmek, ~ ET *séz* - (*sé:z* -) ED 860b - 861a, → Mo. *sergü* - / *sergeh* / [= *serge* -] L 690, Hal. *sergeh*, *sereh* TMS 129*s.- p* (2) 400, 405**ses :** sekiz, 8, ~ ET *sekkiz* ED 823b*s.* (1) 1126**sestir / sezin-** / : dikkat etmek

- sestip* (3) 883, 887, 1665
- setkil :** duygu, his, düşünce, → Mo. *sedkil* / setgel / L 680, Hal. setkel TMS 129
- s.* (1) 244
- s. + iṭ* (1) 1545
- seve :** bkz. *sek*
- s.* (1) 520
- sezen :** seksen, 80; *sekiz* ve *on*, ~ ET *seksō:n* ED 823a
- s.* (6) 883, 884, 887, 887, 1665, 1665
- sezinçig :** kuşkulu, şüpheli, ~ ET *sé:zin* - “kuşkulanmak, şüphelenmek” ED 864b, → Mo. *seciglemkey* / *sejiglemgiy* / [= *sesiglemkey*] L 692
- s.* (1) 1767
- sı şaar :** kıracak, parçalayacak biçimde çarpmak, vurmak
- sı şaap* (1) 1518
- sıdım :** kement, deri kement
- s. + in* (1) 107
- sın :** sığın, maral, ~ ET *sı:ğun* ED 811b - 812a
- s. + nı* (2) 1562, 1563
- sırar / sır- / :** yutmak, yiyip bitirmek
- sırıptar* (1) 598
- sıldıs şokar :** bir at adı. bkz. *şokar*; *sıldıs* ve *şokar*
- s.* (3) 817, 820, 823
- s. şokarnıṭ* (1) 826; *sıldıs* ve *şokar*
- sın :** boy, gövde, endam, vücut, ~ ET *sı:n* ED 832a
- sınımnı* (1) 190
- sınıṭ* (1) 1100
- sınıṭnı* (1) 1027
- sınar / sın- / :** kırmak, kırılmak, ~ ET *sın* - ED 833b
- sına ber* (1) 77
- sınıp* (1) 5
- sınar / sını- / :** sığmak, ~ ET *sığ* - ED 804b
- s. - mas* (2) 52, 57
- s. - mayın* (1) 1207
- sıp :** ad, ün, san, nam, şöhrat, bkz. *at*, ~ ET *ça:v* ED 393ab

- adıynı - sıvıynı* (1) 352; *ad* ve *sıp*
- sıptıg :** saplı, ~ ET *saplık* ED 788a
s. (1) 1688
- sırı :** çingı, kıvılcım, parıltı
s. (1) 562
- sırıghg (ok) :** sırlı, tüylü, işlemeli ok, krş. sırg: dikme, dikilme, ~ krş. ET *sırlığ*
“vernikli, reçineli, verniklenmiş” ED 782a, ~ ET *sırı*: - ED 845a
s. (2) 47, 48
- sırtık :** yastık, ~ ET *yastuk* ED 974a
s. (3) 660, 1195, 1200
- sıvırar / sıvır- / :** kovmak, savmak, savurmak, ~ ET *savur* - ED 791ab
s.- ip (1) 395
- sıyar / sıy- / :** kırmak, ~ ET *sı* - ED 782a, ~ ET *sın* - ED 833b
sıyar (2) 115, 864
- sıybaar / sıyba- / :** ovuşturmak
s.- p (1) 1536
- sıybanır / sıyban- / :** ovuşturmak
s.- gaş (1) 1372
- sıylır / sıyıl- / :** kırmak, kırılmak
sıylır (1) 84
- sigen :** ot
s. (1) 1646
- siir :** sinir, ~ ET *siñir* ED 841a
s. (1) 50
s.+ i (1) 155
s.+ in (1) 50
- siler :** siz, ~ ET *si:z* ED 860ab
s. (2) 423, 619
s.+ ge (1) 1765
s.+ ni (2) 1066, 1714
s.+ niñ (3) 1065, 1751, 1766
- simgirer / simgir- / :** sümkürmek, ~ ET *simür* - ED 829b, 830a
s.- ipkeş (1) 1224
- sirt :** titretiş, titretme

- sirt kaldır* (5) 192, 964, 1436, 1678, 1707
- sirtiledir / sirtilet-** / : titremek
- sirtiledir* (1) 1401
- sodak :** bkz. *şuudak*
- sodak - şuudaan / şuudakını* (1) 884; *sodak ve şuudak*
- sogar / sok-** / : sokmak, vurmak, dövmek, ~ ET *sok* - ED 805a, → Mo. *cogu* - / *zooh* / L 1067, Hal. *tsohih, togşih* TMS 131
- sokkan* (2) 151, 1399
- sokkaş* (6) 198, 210, 586, 844, 1173, 1601
- sop / sogup* (6) 76, 856, 886, 1174, 1174, 1232
- sopkan / sogupkan* (1) 194
- sovut* (1) 194
- sogun :** ok
- s.* (4) 567, 656, 658, 671
- s. + dan* (3) 18, 26, 36
- s. + u* (1) 856
- s. + un* (7) 19, 27, 38, 578, 612, 850, 1755
- sokçur / soguş-** / : vuruşmak, döğüşmek
- atçıp - sokçup* (1) 1616; *atçır ve sokçur*
- sokkulaar / sokkula-** / : bkz *sogar*, ~ ET *sukul* - ED 809b, 810a Hal. *tsohiloh, tsohih* TMS 131
- sokkulaaş / sokkulagaş* (1) 1646
- sokkulap* (1) 395
- soksaar / soksa-** / : ara vermek, bırakmak, durmak, → Mo. *cogsu* - / *zogsoh* / L 1067, Hal. *zogsoh* TMS 131
- soksaaş / soksagaş* (1) 38
- soluy :** bkz. *oluy*
- oluy - soluy* (6) 755, 836, 840, 858, 896, 1407; *oluy ve soluy*
- soñ :** son, sonra; arka, ~ ET *soñ* ED 832b - 833a
- soomdan* (1) 1229
- soon* (2) 385, 1569
- soonda* (11) 82, 182, 356, 416, 714, 735, 975, 978, 1021, 1143, 1433
- sooñga* (1) 862

- soo - murnunda* (1) 1611; *soŋ ve murun*
soonda - murnunda (1) 356; *soŋ ve murun*
soon - murnun (1) 385; *soŋ ve murun*
adaktıŋ soonda (2) 73, 1340
soondan (7) 79, 314, 336, 1227, 1394, 1586, 1636
soovustan (1) 1687
- soŋgaar :** arkaya, kuzeye
s. (4) 419, 702, 1445, 1501
- soŋgu I :** kuzey
s. (9) 311, 318, 323, 635, 1088, 1095, 1109, 1468, 1568
- soŋgu II :** sonraki, sonuncu, arkadaki, gerideki
s. (9) 519, 525, 526, 528, 530, 913, 921, 1075, 1645
- soŋnaar / soŋna- / :** arkadan gitmek, arkasından gitmek, peşinden gitmek
s.- p (1) 1569
- soŋnay :** sonra, sonradan
s. (2) 4, 1442
- soodar / soot- / :** soğutmak, atı soğutmak, atı dinlendirmek, ~ ET *soğıt* - ED 806b - 807a
sootkaş (1) 273
soodu bağlap (1) 817
soodup (2) 276, 815
- sook :** soğuk, ~ ET *soğık* ED 808ab
s. (2) 642, 1129
izig - sook (1) 1130; *izig ve sook*
- soolbur :** yüzü zayıf, avurdu çökük
s. (3) 594, 1241, 1243
- soora :** yanlış, yanlışlıkla, hatayla
s. (1) 746
- soot :** bkz. *saat*
s. (1) 211
- soottug :** bkz. *saattıg*
s. (1) 583
- sorar / sor- / :** sormak, çekmek ~ ET *so:r* - ED 843b, → Mo. *soru* - / *soroh* / [= *sor* - J L 729, Hal. *soroh* TMS 133

- sorup* (1) 1438
- soskaar / soska- / :** kesmek, durmak, bırakmak
- s.- p* (1) 878
- sögleer / sögle- / :** söylemek, demek, ~ ET *sö:zle:* - ED 863ab
- sögleen / söglegen* (6) 308, 527, 880, 1032, 1102, 1543
- s.* (4) 972, 1440, 1480, 1686
- s.- p* (3) 144, 703, 1144
- sögürüür / sögürü- / :** diz çökmek, diz çökerek selamlamak, ~ ET *sökür* - ED 822a, ~ ET *çökür* - ED 416b → Mo. *sögüd* - / *sögtöh* / L 731, Hal. *sögdöh* TMS 134
- sögüreeş / sögürügeş* (1) 386
- söök :** kemik, ~ ET *sühük* (?*sühök*) ED 828b - 829a, → krş. Mo. *çimüge(n)* / *çömög* / “ilik, ilikli kemik” L 185
- s.* (4) 39, 50, 196, 199
- söögü* (3) 154, 638, 639
- söögün* (6) 39, 50, 1223, 1223
- kızıl söök :** kalın kemik, iri kemik
- kızıl söögün* (2) 1434, 1676
- say - söök :** ince kemik, küçük kemik
- say - söögün* (3) 962, 1434, 1675
- sööl :** son, sonra, sonuç; (*sööl* sözcüğünün 3. tekil kişi iyelik eki almasıyla *söölü* biçimi oluşur.), → Mo. b) *segül* / *süül* / L 683, Hal. *süülç* TMS 134
- adak s. + ünde* (1) 184
- s. + ünden* (1) 387
- söörtür / söört- / :** taşımak, sürüklemek
- s.- ken* (1) 516
- s.- keş* (1) 693
- s.- ü bergen* (1) 111
- s.- ü beerge* (1) 688
- s.- üp* (1) 113
- sös :** söz, kelime, ~ ET *sö:z* ED 860b
- sözüm* (1) 972
- sözün* (6) 969, 1032, 1103, 1439, 1479, 1683

- sözün* (3) 969, 1440, 1480
sözünçer (1) 1684
sözünüs (1) 1686
- söy :** söz, söz kesme, nişanlanma; damat ve ailesi tarafından gelinin ailesine verilen hediyeler, → Mo. *süy* / *süy* / L 741, bkz. *belek*
- söy - belek :** bkz. açıklamalar 8. ; *söy* ve *belek*
s. (8) 265, 269, 306, 380, 622, 677, 774, 806; *söy* ve *belek*
- sudur :** sutra, kutsal kitap, Budizm kitapları, → Mo. *sudur* / *sudar* / [S. *sutra*] L 734,
s. + un (3) 839, 1383, 1490
- sug :** su, ~ ET *su:v* ED 83b, → Mo. *usu(n)* / *us* / L 887, Hal. *us* TMS 134 - 135
s. (4) 468, 496, 936, 1290
s. + da (1) 466
suuṇar / *suguṇar* (1) 1215
- sugar / suk- / :** sokmak, koymak, ~ ET *suk* - ED 805ab
sukkaş (5) 390, 428, 643, 1226, 1278
sup / *sugup* (2) 131, 171
suptarga? (1) 162
- suglug :** sulu; < *sug+lug*, ~ ET *suvluğ* ED 788b
s. (2) 937, 1218
- sugluk :** gem, ~ ET *suvluk* ED 788b
s. (1) 171
- suksaar / sukša- / :** susamak, ~ ET *suvša* - ED 793a
 metinde “*suskay*” (göçüşme var) (1) 833
- suksunnaar / suksunna- / :** susuzluğu gidermek
s.- p (1) 833
- sunar / sun- / :** sunmak, vermek, ~ ET *sun* - ED 834a
s.- gan (2) 307, 834
s.- gam (1) 806
s.- up (6) 264, 264, 322, 731, 776, 808
- surag :** haber, bilgi, söylenti, ~ krş. ET *soruk* - “haber almak, birşey hakkında soru sormak” ED 849a, → Mo. *surag* / *surag* / [= *surug*] L 738, Hal. *surag* TMS 135

- s.* (5) 1269, 1359, 1359, 1378, 1379
- surgaar / surga / :** doğruyu, doğru yolu göstermek, öğüt vermek, → Mo. *surga* - / *surgah* / L 739, Hal. *surgah* TMS 136
- s.- p* (3) 105, 642, 1329
- sümelejir / sümeleş- / :** danışmak, müzakere etmek; < *süme*+*leş*-
- s.- ken* (1) 1633
- süme I :** öğüt, nasihat
- s.+ zinçe* (1) 1616
- süme II :** etrafı duvarla çevrili kutsal alan, → Mo. *süm* - *e* / *süm* / L 743
- k.- s.+ zinçe* (1) 1615; *koda* ve *süme*
- sürer / sür- / :** sürmek, izlemek, ~ ET *sür* - ED 844ab, → krş. Mo. *çir* - / *çireh* / [= *sire*] “sürümek, sürüklemek, çekmek” L 191
- süreril* (1) 1632
- sürgeeniñ* (1) 1229
- sürüp* (5) 314, 1221, 1491, 1586, 1634
- sürgü :** deri işlemekte kullanılan büyük ağaç tahta
- s.* (1) 1150
- sürgüül :** takip eden, iz süren, ~ krş. ET *sürgü:le*: - “izlemek, takip etmek, iz sürmek” ED 851a
- s.* (1) 336
- süt :** süt, ~ ET *sü:t* (- *d*) ED 798b, → Mo. *sün* / *süü* / [= *sü*] L 744, Hal. *süü* TMS 136
- südü* (1) 618
- südün* (1) 619
- s.* (2) 388, 413
- süür :** sivri, ~ ET *süvri* ED 791a
- s.* (3) 21, 21, 22
- Ş**
- şaanak :** Sibirya ardıcı
- artış* - *şanaan* / *artış* - *şaanakını* (2) 399, 404; *artış* ve *şaanak*
- artış* - *şaanaktıñ* (1) 404; *artış* ve *şaanak*
- şaanaktaar / şaanakta- / :** ardıçlamak, ardıçla tütülemek, ardıç yakmak, şaman ayini yapmak?

- artıştap* - *şaanaktap* (1) 402; *artıştaar* ve *şaanaktaar*
- şanda:** eskiden, önceden, eski zamanlarda
 ş. (7) 128, 261, 379, 675, 1016, 1305, 1305
- şaar:** uzak, oldukça uzak, uçsuz bucaksız
 ş. (2) 515, 538
- şavar / şap- / :** hücum etmek, vurmak, parçalamak, kırmak, koparmak, atmak
şapkan (1) 195
şapkaş (3) 197, 199, 1477
şaptar (1) 585
şaptarga (2) 530, 532
şavit (1) 527
- şavar / şap- / :** bkz. *şavar*, ~ ET *şap* - ED 394ab
şapkaş (2) 527, 573
şavar (2) 332, 333
- şag :** zaman, çağ, ~ ET *ça:ğ* / 1 *çak* ED 403b - 404a, → Mo. *çag* / *tsag* / L 156, Hal. *tsag* TMS 218
şamda / *şagımda* (4) 130, 137, 268, 304
 ş. + *da* (3) 90, 263, 1464
 ş. + *nıŋ* (2) 2, 2
- şagzıraar / şagzıra- / :** yorulmak, yorgun düşmek, usanmak
 ş.- *p* (1) 466
- şak :** işte, tam tam olarak, öyle, kesin, ~ ET *çak* ED 404ab, ~ ET *çı:k* ED 404b, → Mo. *yag* / *yag* / L 423, Hal. *yag* TMS 219
 ş. (5) 146, 1153, 1612, 1671, 1693
- şalba :** kement, urgan, kendir
 ş. + *m* (1) 83
 ş. + *ŋ* (1) 63
 ş. + *ŋm* (2) 60, 103
 ş. + *zı* (1) 109
 ş. + *zın* (2) 68, 75
- şalbadaar / şalbada- / :** ata kement atmak
 ş.- *ga* (1) 75
- şalbadajır / şalbadaş- / :** bkz. *şalbadaar*
şalbadaaştıŋ (1) 122

- şalıy :** çiy, şebnem
 ş. + *ından* (2) 329, 434
- şalıur / şalı- / :** bilemek
 ş.- *p* (1) 755
- şalırtkayındırar / şalırtkayındır- / :** bkz. *şalırtkaynır*
şalırtkayındır (1) 434
- şalırtkaynır / şalırtkayın- / :** şarıldamak, şırıldamak, hışırdamak
şalırtkaynıp (1) 329
- şalıy :** bkz. *alıy*
 ş. (1) 1231
- şanışkı :** amca, hala, dayı, teyze oğlu, kuzen
alışkı - şanışkı (2) 1039, 1444; *alışkı* ve *şanışkı*
- şağnaar / şağna- / :** kırçlaşmak, buz tabakası oluşturmak
şağnaarı (1) 829
- şaңçar / şaş- / :** şaңçmak, vurmak, sokmak, ~ ET *şaңç* - ED835b
şaşkan (1) 1605
şaşkaş (2) 1584, 1594
şaşkılavıt (1) 828
- şaşpılga :** açıklmalar 7. bkz.
 ş. + *zı* (4) 331, 506, 533, 555
 ş. + *zın* (7) 262, 268, 305, 321, 335, 379, 534
 ş. + *zınıy* (4) 498, 604, 673, 1159
- şara - here :** alacakaranlık; *şara* ve *here*
 ş. (4) 67, 106, 1194, 1466; *şara* ve *here*
- şarı :** öküz, boğa, → Mo. *şar* 1. / *şar* / L 752, Hal. *şar* TMS 220
 ş. (4) 195, 714, 744, 763
- şarıur / şarı- / :** bağlamak
 ş.- *p* (1) 694
- şaşpılga :** bkz. *şaşpılga*
 ş. + *zinga* (1) 1570
- şaştıgar / şaştık- / :** dayanmak, saplanmak
şaştıgıp (1) 1620
şaştıkan (1) 554
şaştıkkan (9) 592, 636, 1119, 1228, 1239, 1267, 1588, 1589,

- 1621
- şavılır :** *şaştıktır* (1) 1353
arka kolan
ş. + imnı (1) 546
ş. + in (1) 552
- şay :** çay, → Mo. *çay* / *tsay* / [Çin. *Ch'a*] L 160, Hal. *tsay* TMS 219
ş. + dan (1) 281
ş. + in (5) 284, 301, 597, 1009, 1243
ş. + nıñ (1) 284
çiñ sarıg ş. + in (1) 301; *çiñ, sarıg, şay*
çiñ ş. + in (2) 1009; *çiñ* ve *şay*
- şeler / şel- / :** çekip almak, koparmak
ş.- geş (1) 859
- şerig :** asker, ordu bkz. *ag - şerig*, ~ ET *çerig* ED 428b - 429a, → Mo. *çerig* / *tsereg* / L 173, → Mo. *çirig* L 192, Hal. *tsereg* TMS 222
- şerilir / şeril- / :** saplanmak. bkz. *şirelir*
ş.- gen (1) 1622
- şever :** uz, usta, mahir, → Mo. *çeber* L 167
ş. + i (2) 148, 151
- şıdaar / şıda- / :** birşeye gücü yetmek, birşeyi yapabilmek, birşeyi yapabilecek gücü olmak, becermek, ~ ET *tıd* - (?*tıd* -) ED 450ab, → Mo *çida* - / *çadah* / L 176, Hal. *çadah* TMS 230
ş. (5) 24, 149, 152, 152, 156
- şıdavas :** birşeye gücü yetmemek, birşeyi yapamamak, birşeyi yapabilecek gücü olmamak, sabrı olmamak, sabırsız olmak
ş.- tır men (1) 1074
- şıgaar / şıgaa- / :** nişan almak, → Mo. *sihaga* - / *şıgaah* / [= *şiga* - , 3.] L 721, Hal. *şagayh* TMS 230
uglay - şıgaay (1) 1755; *uglaar* ve *şıgaar*
- şıgaynır / şıgayın- / :** şırlamak, dızgırmak, cızırdamak
şıgayındır (2) 943, 1694
- şırak :** güçlü, dayanıklı, becerikli
ş. (1) 1213
- şık :** çiy, nem, ıslaklık, ~ ET *çig* ED 413a, → Mo. *çigig* / *çiyg* / L 179,

Hal. *çiyg* TMS 231

ş. (1) 980

şılaar / şıla- / : yorulmak. bkz. *mogaar*

mogap - ş.- p (1) 1136; *mogaar* ve *şılaar*

şılbaaar / şılbaa- / : ağacın kabuğunu soymak, ağacın kabuğunu soyup çıkarmak

ş.- y(1) 694

şımbay : iyi, oldukça iyi

ş. (1) 1398

şımur / şımı- / : yere vurmak, yere yapıştırmak, basmak

şımıy idip (1) 1138

şın : doğru, gerçek, ~ ET *çıl:n* ED 424ab, → Mo. 2. *çing / çin* / L 188

ş. (4) 698, 699, 766, 768

şinaa : çukurluk, alçak yer, engin yer, çayır, → Mo. 1. *sinag - a / şanaga* / L 710

höl şinaa (1) 1218; *höl* ve *şinaa*

ş.+ *nıñ* (1) 881

şınap : sahi, gerçekten

ş. (6) 34, 45, 482, 825, 829, 1098

şınıg : gerçek, doğru, haklı; < *şın+ lıg*

ş. (1) 1015

şıraylıg : güzel, şirin, → Mo. *çiraylıg / tsaraylag* / L 191, Hal. *tsaraylag* TMS 233

ş (1) 1241

şıvalıp :?

ş. (2) 897, 899

şıvar / şıp- / : kaplamak, yayılmak, → Mo. *siba - / şavah* / L 693

şıvajı berip - tir (1) 1410

şıvajı bergen (1) 1413

şıviraar / şıvıra- / : çok hızlı geçmek, uçarcasına geçmek, gözden kaybolmak

şıvıraş - şıvıraş (2) 823, 823; *şıvıraş* ve *şıvıraş*

şıyaan (am) : Tuva destan ve masallarında “evvel zaman içinde, işte, işte öyle, işte böyle, şimdi, hey, dinle, dinleyin” anlamlarına gelen başlama sözü.

- ş. (43) 1, 11, 56, 67, 98, 233, 259, 277, 331, 358, 402, 441, 505, 512, 552, 652, 704, 722, 734, 785, 965, 985, 1004, 1034, 1054, 1082, 1188, 1206, 1210, 1252, 1315, 1338, 1344, 1349, 1377, 1393, 1496, 1524, 1551, 1559, 1598, 1610, 1704
- şig :** yön, istikamet, doğrultu, → Mo. 1. *çig* / *çig* / L 178, Hal. *çiglel* TMS 222
- şiinge* / *şiginge* (1) 850
- şigleer / şigle- / :** yöneltmek, doğrultmak, → Mo. *çigle* - , 1. / *çigleh* / L 179, Hal. *çigleh* TMS 222
- ş.- *p* (3) 571, 574, 1158
- şiigaynır / şiigayın- / :** şi şi diye ses çıkarmak, hışırdamak. bkz. *şugaynır*
- şiigaynır* (1) 1646
- şil :** cam, şişe, → Mo. *sil*, 1. / *şil* / L 705, Hal. *şil*, *şilen* TMS 223
- ş. (4) 1350, 1396, 1404, 1630
- şilgi :** kızıl sarı, al, al - sarı (at donu)
- ş. (12) 121, 1017, 1018, 1021, 1024, 1035, 1037, 1054, 1060, 1070, 1071, 1076
- şimer / şim- / :** bkz. *şiyer*
- ş.- *bes* (1) 661
- ş.- *gen* (1) 476
- şinçir / şinçi- / :** gözden geçirmek, değerlendirmek, → Mo. *sinci* - / *şincih* / L 714, Hal. *şincleh* TMS 224
- ş.- *p* (1) 906
- şinme :** emi, olur mu?, tamam mı?
- ş. (1) 1310
- şipşip :?**
- ş. (2) 75, 75
- şiree :** masa, taht, koltuk; Budist putların üzerine konduğu veya değerli konukların oturduğu, yemek yediği taht, masa, → Mo. *sirege(n)* / *şiree(n)* / L 716
- ş. (4) 660, 662, 663, 665
- ş. + *nin* (1) 667
- ş. + *zi* (1) 667
- ş. + *zin* (2) 300, 1009

şirelir / şirel- / : saplanmak

ş.- *gen* (7) 1588, 1588, 1599, 1600, 1612, 1620, 1621

ş.- *ip* (1) 1615

şirtek : keçeden yapılmış halı, → Mo. *sirdeg* / *şirdeg* / L 716, Hal. *şirdeg* TMS 225

ş. (1) 952

şıştelir / şıştel- / : şişlenmek, şişe batmak, sivri birşeye saplanmak, ~ krş. ET *şı:ş* “şış” ED 856b - 857a

ş.- *gen* (2) 1572, 1573

şışteytir / şışteyt- / : yükseltmek, kaldırmak, ~ ET *şışlat* - ED 858a

şışteytir (1) 850

şivişkin : bkz. açıklamalar 12.

ş (7) 594, 600, 821, 836, 840, 860, 861

ş. + *ge* (1) 830

ş. + *iniñ* (1) 847

şiyer / şiy- / : gözleri kapamak

ş.- *bes* (1) 695

şodak : bkz. *şuudak*, → Mo. *codug* / *zodog* / L 1066

ş.- *şuudaan* / *şuudakını* (3) 888, 1664, 1666; *şodak* ve *şuudak*

şokar : ala, alacalı, karışık renkli, renk renk, benekli, → Mo. *çouhur* / *tsoohor* / [= *çohur*] L 199, Hal. *tsoohor* TMS 225

kara - şokar : karaca, karaya çalar (renk için); *kara* ve *şokar*

k. (5) 67, 106, 848, 1194, 1466; *kara* ve *şokar*

şola : takma ad, ünvan, nam, lakap, → Mo. *çola* / *tsol* / [= *çolu*] 196 - 197

ş. + *η* (4) 351, 374, 601, 672

ş. + *ηar* (1) 1158

şooday : çuval, torba, → Mo. *siuday* / *şuuday* / [= *şuday*, Çin. *Hsiao - tai*] L 700, Hal. *şuuday* TMS 226

ş. (2) 827, 829

şöl : çöl, tarla, arazi, meydan, saha, alan, bkz. ~ ET *çülig* ED 420a, → Mo. *çöl* / *şöl* / L 201

ş. (2) 162, 936

- şölen :** sakın, rahat, huzurlu, güvenli bkz. *amır*
amır - şöleen (1) 1450; *amır* ve *şöleen*
- şöyer / şöy- / :** çekmek, germek, uzatmak
şöye tırtıp (1) 162
- şugumnug :** çizgili; < *şugum+lug*, → Mo. *sigumtay / şuugamtay / [= sigumtu]*
 L 701, Hal. *şugamtay* TMS 227
ş. (2) 296, 297
- şulbus :** şeytan, kötü ruh, ~ ET *şimnu* ED 868a, → Mo. *simnu(s) / şumna(s)*
 / [= *silmu(s)*, Uyg. *şmnu*, S. *şmnu*] L 710
ş. (28) 6, 146, 341, 342, 346, 346, 350, 363, 368, 398, 412, 1299, 1302, 1307, 1577, 1607, 1623, 1627, 1632, 1634, 1636, 1640, 1647, 1654, 1663, 1675, 1684, 1692
- şuptu :** hepsi, tümü, bütün, hep, her biri, → Mo. *sibtu / şovt / [= şubtu]* L 696
ş. (1) 955
ş.+ vus (1) 357
ş.+ vustu (1) 1040
ş.+ zu (1) 372
ş.+ zun (2) 1376, 1590
- şuradır / şurat- / :** atlamak, zıplamak, fırlamak
ş.- ip (1) 526
- şurguulda :** çekmece, çekmece gözü, çekmece kutusu, sandık, → Mo. *sirgugul*,
 2. / *şurguul* / [= *şurguul*] L 717, Hal. *şurguul* TMS 228
ş.+ larınıñ (1) 999
ş.+ zınıñ (1) 319
ş.+ zınıñ (1) 1334
- şuudak :** güreşte giyilen ulusal giysi, kıspet
ş.- şuudaan / şuudakını (3) 888, 1665, 1666; *şodak* ve *şuudak*
sodak - şuudaan / şuudakını (1) 884; *sodak* ve *şuudak*
- şuujar / şuuş- / :** katar, sıra halinde gitme, sıralanmak, dizilmek, dizi olmak, → Mo.
çuburi - / tsuvrih / [= çubura -] L 204, Hal. *tsuvrulah* TMS 225
şuujup (5) 71, 72, 73, 81, 386
- şuuraar / şuura- / :** köpürmek, akmak, akıp dökülmek, saçılmak, → Mo. *sigur -*,
 1. / *şuurah* / L 701

şuuraan / şuuragan (1) 403

şuurgannar / şuurganna- / : fırtına koparmak, kasırga gibi geçmek, → Mo. *sigurgala* - / *şuurgalah* / L 701, bkz. *sigurga(n)* / *şuurga* / [= *şuurga(n)*]

ş.- p (1) 956

şuuştur : birbiri ardından, arka arkaya, ardından

ş. (1) 368

şuuşturar / şuuştıur- / : sıralamak, birbiri ardına dizmek, peşpeşe sıralamak, dizi halinde hareket ettirmek, → Mo. *çuburıgul* - / *tsuvrıulah* / L 204, Hal. *tsuvralduulah* TMS 228

ş.- up (1) 70

suvagançı: yaşlı kadın, hanım köle, → Mo. *simnança* / *çavgants* / [= *simnaça*, *sibagança*, *çibagança*] L 710, Hal. *çavgants* TMS 227

ş.+ nı (1) 253

şügdüner / şügdün- / : düzeltmek, düzgün duruma getirmek

şügdüngeş (1) 885

T

ta : ta!, bilmem!, acaba!, belli değil, bilinmiyor

t. (16) 51, 51, 314, 314, 328, 328, 433, 433, 1044, 1044, 1111, 1111, 1229, 1229, 1468, 1468

taanda : meğer, megerse, gerçekten, gerçekte

t. (1) 524

taakpılaar / taakpıla- / : sigara içmek, tütün çekmek, → Mo. *tamakila* - / *tamhilah* / L 774, Hal. *tamhilah*, *tamhi tatah*, *tamhiar zoçloh* TMS 139

t.- p(1) 967

taarar / taar- / : uygun gelmek, uymak, uyuşmak, yakışmak, denk gelmek, → Mo. *tagara* - / *taarah* / L 764, Hal. *taarar* TMS 140

t.- ip (1) 1333

taarıştır : uygun, uyumlu, → Mo. *tagaramcitay* / *taaramctay* / L 764, Hal. *taaruulc* TMS 140

t. (1) 231

taarıştırır / taarıştır- / : uydurmak, uygun duruma getirmek, uyuşturmak,

yakıştırmak, denk getirmek, → Mo. *tagaragul* - / *taarulah* / L 764, Hal. *taaruulah* TMS 140

t.- ip (3) 994, 999, 1328

taarjır / taarış- / : bkz. *taarar*, → Mo. *tagara* - / *taarah* / L 764, Hal. *taarar* TMS 140

taarışkan (1) 252

taarışpas (1) 1001

taarjır (1) 1001

tal : tam. bkz. *dal*

tal ortu : orta, yarı, iç; *tal* ve *ortu*

tal ortuzundan (1) 565; *tal* ve *ortu*

tala : yan, taraf, → Mo. b) *tal* - *a* / *tal* / L 771, Hal. *tal* TMS 141

t. (3) 262, 305, 698

t.+ zınçe (1) 657

t.+ zından (1) 658

t.+ zınga (4) 526, 527, 657, 1057

tanır / tanı- / : tanımak, bilmek, ~ ET *tanu*: - “önermek, tavsiye etmek” ED 516a, → Mo. *tani* - / *tanih* / L 778, Hal. *tanih* TMS 142

tanır (1) 1042

t.- p (7) 495, 496, 1287, 1289, 1289, 1290, 1626

tañdı : yüksek dağ, yüksek orman

t. (6) 223, 227, 990, 996, 1325, 1330

t.+ dan (1) 402

t.+ nı (7) 782, 782, 788, 789, 791, 799, 799

t.+ nıñ (1) 399

t.+ zınçe (1) 1630

tañgıraglaar - / tañgıragla / : yemin vermek, ant içtirmek, söz verdirmek; < *tañgırak+ la-*, → Mo. *tanggarigla-* / *tangaraglah* / L 777

tañgıraglap (1) 930

tañgırak : yemin, ant, söz, → Mo. *tanggarig* / *tangarag*, *tangarig* / L 776 - 777

t. (2) 934, 1720

tañgıraan / *tañgırakin* (1) 1448

aksın - tañgıraan (2) 1145, 1146; *aas* ve *tañgırak*

- tañma :** damga, mühür, ~ ET *tamğa* ED 504b - 505a, → Mo. *tamag - a(n)* / *tamga* / L 774, Hal. *tamga* TMS 142, *tamga* OTWF 378-379
t. (1) 387
- tañmahg :** damgalı, mühürlü; < *tamga+lig*, ~ ET *tamğa:lığ* ED 505b - 506a, → Mo. *tamagatay* / *tamgatay* / L 774
t. (1) 413
- tapkilaar / tapkila- / :** bkz. *taakpilaar*
t.-p (3) 1113, 1438, 1682
- taptaar / tapta- / :** dövmek, vurmak, ezmek
t.-p (2) 283, 285
- taraar / tara- / :** dağılmak, ~ ET *ta:r* - ED 529a, → Mo *tara - / tarah* / L 779, Hal. *taraah, tarhah* TMS 142
t.-p (2) 281, 1330
- taradır / tarat- / :** dağıtmak, → Mo *tarha - / tarhah* / 782, → Mo *taraga - / taraah* / 779, Hal. *tarah, tarhah* TMS 142
taradıp (2) 224, 732
taradıpkaş (1) 1226
taradır (1) 395
- tarbagan :** dağ sıçanı, bobak, → Mo. *tarbag - a(n)* / *tarvaga(n)* / L 780, Hal. *tarvaga* TMS 142
t. (2) 34, 746
t.+in (1) 49
- tarbagannaar / tarbaganna- / :** dağ sıçanı avlamak; < *tarbagan+ la-*, → Mo. *tarbagala - / tarvaglah* / L 780
t.-p (2) 39, 41
- tas I :** kel, dazlak, ~ ET *taz (?d -)* ED 570b
t. (1) 418
- tas II :** çıplak, ağaçsız
- hoyug tas :** cascavlak, dmdızlak
h. (1) 1352; *hoyug* ve *tas*
- tavak :** tabak, → Mo. *tavag*, 1. / *tavag* / L 760, Hal. *tavag* TMS 140
t.+ta (1) 597
- tavarjır I / tavarış- / :** karşılaşmak (yarışmak anlamında), yarışmak, rekâbet etmek, ~ ET *tavratış* - ED 445b

tavarışpaan (1) 910

tavarjip / tavarışıp (3) 924, 1414, 1655

tavarjırınıñ / tavarışırınıñ (1) 909

tavarjır II / tavarış- / : karşılaşmak, tesadüf etmek, rast gelmek, yoluna çıkmak, → Mo. *tagaraldu* - / *taaraldah* / L 779, Hal. *taaraldah* TMS 140

tavarışkan (1) 1077

tavarışkanın (1) 1071

tavarışpaan (1) 1077

tavarjip / tavarışıp (2) 1240, 1253

tavarlajır / tavarlaş- / : bkz. *tavarjır I*

tavarlajırınıñ (1) 910

tavılanır / tavılan- / : kırılmak, parçalanmak

t.- ip (1) 1395

tayga : tayga, orman, sık çam ormanı, Sibiry ormanları, → Mo. 1. tayg - a, / *tayga* / L 768, Hal. *tayga, oy tayga* TMS 141

t. (3) 906, 907, 916

t.+ nı (12) 2, 377, 498, 604, 674, 792, 885, 972, 1159, 1293, 1308, 1482

t.+ nıñ (15) 94, 99, 103, 107, 130, 133, 135, 580, 792, 1040, 1057, 1112, 1350, 1396, 1404

t.+ zın (1) 1705

t.+ zınga (1) 208

tazarar / tazar- / : kelleşmek, ~ ET *tazar* - (*d* -) ED 577a

t.- gije (1) 418

te : teke, yaban keçisi, ~ ET *teke* ED 477b, → Mo. *teke* / *teh* / L 797, Hal. *yangırın teh* TMS 143

t. (2) 45, 49

teeldigen : çaylak

t.+ den (2) 947, 960

t.+ nıñ (1) 1425

tendiñ : bkz. *eleñ* - *tendiñ*

e. (2) 1612, 1621; *eleñ* ve *tendiñ*

tenek : yaramaz, aptal, sersem, çılgın, → Mo. *teneg* / *teneg* / L 801, Hal.

- teneg* TMS 143
- t.* (1) 822
- teṇ - tun :** güç bela, zar zor, güçlükle, gelişigüzel, yarımyamalak
- t.* (1) 391; *teṇ* ve *tun*
- teṇ - tuṇ :** bkz. *teṇ - tun*
- t.* (1) 415; *teṇ* ve *tuṇ*
- tepkiiş :** basamak, merdiven basamağı
- tepkiişinge / tepkiişinge* (1) 207
- tepkileer / tepkile- / :** tekmelemek, ~ krş. ET *tepig* (*d -*) ED 438b - 439a
- t.- p*(5) 101, 1133, 1134, 1135, 1135
- t.- pkeş* (2) 571, 574
- tepkilenir / tepkilen- / :** tekmelemek, tekmelenmek
- t.- ip* (1) 1041
- teptiner / teptin- / :** ayaklarıyla birşeye dayanmak, basmak, yaslanmak
- t.- ip* (1) 318
- terek :** kavak, kavak ağacı, ~ ET *tére:k* (?*d -*) ED 543a
- t.* (4) 210, 342, 593, 652
- t.+ ke* (1) 694
- t.+ tiṇ* (1) 693
- terezin :** ceylan otu, → Mo. *deresü(n)* / *ders(en)* / L 253, Hal. *ders* TMS 144
- t.* (1) 1127
- teve :** deve, ~ ET *tevey* (*d -*) ED 447b - 448a, → Mo. *temege(n)* / *temee* / L 800, Hal. *temee* TMS 143
- / *teve* / *kara buluttar* “ / *kocaman kara bulutlar*” (1) 976
- t.+ niṇ* (3) 713, 742, 762
- tevekteer / tevekter- / :** Bir tür tenis topu, uçları tüylü bir demirin ayakta sektirilmesiyle oynanan Tıva ulusal oyunu, krş. ~ ET *bödi:g: devig* “*dans*” ED 303b, krş. ~ ET *tepig* (*d -*) ED 438b - 439a, → Mo. *tevegde -* / *tevegdeh* / L 790, Hal. *tevek: teveg* TMS 143
- tevekteer* (1) 783
- tevekteş / tevektes* (1) 791
- t.- pken* (1) 783
- t.- pter* (3) 947, 959, 1425
- t.- pkeş* (1) 799

- tevene :** çuvaldız, ~ Mo. *teven* - *e* / *tevne* / L 790, Hal. *tevne*TMS 143, → ET *temen* ED 507a
t. (1) 859
t. + niñ (3) 713, 743, 762
- tever / tep- / :** tepmek, itmek, ~ ET *tep* - (?*d* -) ED 435b
tep / tevip (7) 95, 169, 391, 590, 1058, 1072, 1077
tepkeş (3) 185, 207, 1281
tever (1) 791
- tevideer / tevide- / :** bkz. *divideer*
t.- p(1) 1711
- tey :** tepe, ~ ET *töpü*: (*töpö*:) ED 436ab
t. (1) 403
Bolçaglıg Bora Teyiniñ (2) 277, 985
Bolçaglıg Bora Teyni (2) 1406, 1407
Bolçaglıg Bora Teyniñ (5) 215, 286, 565, 1320, 1720
Bora Teyiniñ (2) 1409, 1412
- teyledir / teylet- / :** dua ettirmek
teyledip (1) 1145
- tınmas :** bkz. *dınmas*
t. (1) 1745
- tın :** can, ruh, hayat, ~ ET *tı:n*(*d* -) ED 512ab
amı - t. + ın (2) 699, 1521; *amı* ve *tın*
t. + ın (2) 834, 1140
t. + ıñar (1) 1156
- tınar / tın- / :** solumak, nefes almak, ~ ET *tı:n* - (*d* -) ED 514ab
t.- mayn (1) 702
- tınnıg :** canlı, ~ ET *tınlıg* ED 520a
t. (3) 1571, 1587, 1611
a. (1) 1254; *amılıg* ve *tınnıg*
- tınış :** soluk, nefes, ~ ET *tınığ* ED 519a
tınıjtı / tınışı (1) 870
- tıptır / tıvıl- / :** bulunmak, ~ ET *tapıl* - ED 439b
tıvılbadı (1) 237

tıvılbayn (1) 234

tırıkılaar / tırıkıla- / : döndürmek, yuvarlamak, fırlatmak

tırıkılaaş / tırıkılagaş (1) 962

tırıkılanır / tırıkılan- / : dönmek, yuvarlanmak, fırlanmak

t.-ıp (1) 590

tırtar / tırt- / : çekmek, ~ ET *tart* - (?*d* -) ED 534b - 535a, → Mo. *tata* - / *tatah* / L 785 - 786, Hal. *tatah* TMS 152

t.-ıp (20) 163, 164, 171, 171, 216, 217, 278, 279, 287, 287, 334, 337, 562, 740, 986, 987, 1321, 1322, 1477, 1601

t.-kaş (11) 74, 421, 525, 528, 701, 834, 889, 1254, 1407, 1575, 1622

t.-kılaaş (1) 1680

t.-pas (2) 661, 696

tırtınar / tırtın- / : çekmek, çekilmek

t.-gan (8) 579, 740, 740, 755, 756, 1364, 1737, 1737

t.-gaş (3) 1738, 1755, 1756

t.-gılaaş (1) 1151

t.-ıp (9) 741, 755, 756, 851, 851, 884, 1365, 1756, 1756

tıvar / tıp- / : bulmak, ~ ET 2. *tap* - ED 435b

tıp / tıvıp (5) 514, 520, 539, 1259, 1263

tıppayn (1) 261

tiger I / tik - / : dikmek, yerleştirmek, ~ ET *tik* - (*d* -) ED 476b - 477a

tıp / tigip (1) 1341

tiger II / tik - / : ateşe atmak, ateşe bırakmak, ateşe koymak (metinde zor durumda bırakmak anlamında), ~ ET *tik* - (*d* -) ED 476b - 477a

tıp / tigip (1) 1735

tıileer / tıile- / : yenmek, kazanmak, galip gelmek, → Mo. *deyl* - / *diyleh* / [deyle -] L 246 - 247

tıileen / tıilegen (1) 717

t.-p(1) 630

todar / tot- / : doymak, ~ ET *to:d* (?*d* -) ED 451a

todar (1) 598

- todup* (1) 599
- tom :** bkz. *dom*
- em - tom* (1) 701; *em* ve *tom*
- ton :** elbise, giysi, giyecek, ~ ET *to:n* (*d -*) ED 512b - 513a
- t. + un* (1) 159
- tooza :** bkz. *dooza*
- t. + vıstı* (1) 1057
- torgu :** ipek, ~ ET *torku*: (?*torko*) ED 539a, → Mo. *torg - a(n)* / *torgo* / [= *torgu(n)*] L 826, Hal. *torgo* TMS 146
- t.* (3) 159
- torgu - m.* (1) 344; *torgu* ve *maḡnık*
- torgu - maḡnun* (1) 367; *torgu* ve *maḡnık*
- tos :** dokuz, 9, ~ ET *tokku:z* ED 474b
- t.* (14) 235, 235, 300, 315, 319, 387, 412, 470, 473, 799, 844, 998, 1113, 1333
- tozan :** doksan, 90; *dokuz* ve *on*, ~ ET *tokso:n* ED 473b - 474a
- t.* (16) 72, 81, 234, 235, 237, 259, 275, 319, 427, 938, 998, 1004, 1333, 1338, 1379, 1477
- töder / töt- / :** hepsini bitirmek (yiyerek, içerek)
- tötpes* (4) 966, 1112, 1438, 1681
- töktür / tögül- / :** dökülmek, ~ ET *tökül - (d -)* ED 481ab
- tögülgen* (1) 826
- töktüp* (1) 757
- töl :** döl, yavru, ~ ET *tö:l* (*d -*) ED 490a, → Mo. *töl* / *töl* / L 833, Hal. *ür töl* TMS 146
- t. + ünden* (4) 940, 1133, 1417, 1673
- töldüg :** yavru, yavrusu olan; < *töl+lüg*, ~ ET *tö:llüg* ED 490a bkz. *tö:l*
- t.* (4) 940, 1132, 1417, 1673
- Tölgeçiniñ Oglu Tölee - Şınar :** özel ad (*Tölgeçi* “falcı, büyücü, kahin”), → Mo.
1. *tölgeçi(n)* / *tölögç* / L 833
- t.* (12) 294, 338, 361, 383, 392, 395, 435, 819, 837, 841, 1224, 1300
- Tölgeçiniñ Oglu Tölee - Şınarnı* (1) 837
- Tölgeçiniñ Oglu Tölee - Şınarnıñ* (1) 841

tölgeleer / tölgele- / : fala bakmak, geleceği söylemek, kehanette bulunmak, → Mo.

tölgede - / tölögdöh / L 833

t.- p(1) 396

tömürertir / tömürert- / : bkz. *dömürertir*

t.- ip (1) 1125

töögü : tarih, → Mo. *teüke(n) / tüüh / [= tegüke] L 808, Hal. tüüh TMS 147*

t.+ de (2) 1032, 1103

törel : akraba, → Mo. *törül / töröl / L 836, Hal. töröl törögsöd TMS 147*

t. (1) 1038

törepçi : kön, (halk ağzı gön, tabaklanmış deri 2. hayvan derisi 3 kösele)(Türkçe Sözlük 870)

t.- ni (1) 155

törüttünür / törüttün- / : bkz. *törütünür*

törüttüner (1) 913

törütünür / törütün- / : doğmak, doğulmak

törütüner (1) 921

törüür / törü- / : doğurmak, ~ ET *törü-* - (*törö-* -, ?*d-*) ED 533ab, → Mo. *törü - / töröh / L 836, Hal. töröh TMS 147*

töreen / törügen (18) 3, 4, 4, 377, 499, 605, 973, 1089, 1096, 1160, 1164, 1179, 1293, 1308, 1442, 1442, 1686, 1687

törügülep (1) 1041

törüp (4) 13, 108, 121, 1059

törüür (2) 1032, 1103

tudar / tut- / : tutmak, yakalamak, ~ ET *tut* - ED 451ab

tudar (3) 642, 1129, 1129

tudarga (1) 1476

tudunjar (6) 221, 222, 988, 989, 1323, 1324

tudup (25) 68, 225, 226, 270, 307, 513, 537, 537, 590, 599, 697, 707, 716, 716, 746, 751, 765, 831, 855, 1408, 1411, 1665, 1666, 1715, 1755

tutkan (5) 944, 946, 957, 958, 1433

tutkaş (11) 60, 145, 153, 799, 877, 1129, 1130, 1225, 1259, 1264, 1518

- aşpas - tutpas* (1) 1490; *ajar ve tudar*
- tudug :** tutma, tutuş, ~ ET *tutuğ* ED 452b - 453b
- adığ - tuduum* (2) 800, 873; *adığ ve tudug*
- tudum :** tutum, avuç, ~ ET *tutum (tutom)* ED 457a
- t.* (1) 1476
- tura :** sırasında, esnasında, iken
- t.* (1) 344
- inçap tura* (1) 961; *inçap ve tura*
- tura :** bkz. *turar*
- t.* (3) 867, 869, 415
- tup - tura halur :** atılmak, sıçramak
- tup - tura halaaş* (2) 1206, 1374
- tura çugalaar :** durup söylemek, durup konuşmak
- tura çugalaan* (1) 174
- tura düjer :** varıp durmak, gelip durmak
- tura düjerge* (1) 554
- tura düşken*(1) 200
- tura halur :** atlayarak kalkmak, zıplayarak kalkmak
- tura halaaş* (2) 606, 696
- tura halur* (1) 979
- tura halırda* (1) 1401
- tura halıp* (3) 854, 1534, 1536
- tura tepkileer :** parçalayarak tekmelemek
- tura tepkilep* (1) 101
- tura tepkilenir :** bkz. *tura tepkileer*
- tura tepkilenip* (1) 1041
- tura tever :** yakalayarak kalkmak, kaparak kalkmak
- tep tura* (1) 391
- tura tep* (1) 95
- tura sogar :** koparıp almak
- tura sop* (2) 886, 1174
- tura tırtar :** çekip çıkarmak
- tura tırtkaş* (4) 525, 528, 889, 1407
- turan :** bkz. *duran*. bakaç, dürbün, → Mo. *durang* / *duran* / [= *durung*] L

275, Hal. *duran* TMS 61

t. + ı(1) 1114

t. + in (1) 844

turannaar / turanna- / : dürbünle bakmak, → Mo. *durangda* - / *durandah* / L. 275

t.- p(3) 845, 845, 1114

turar I / tur- / : kalkmak, durmak, bulunmak, ~ ET 1. *tur* - (?*d* -) ED 529b - 530ab (şimdiki zaman ve geçmiş zaman birleşik çekiminde yardımcı fiil olarak kullanılır.)

tura(1) 212 bkz. *tura*

t.- alaan (1) 732

turar (30) 22, 32, 43, 84, 113, 268, 343, 437, 568, 583, 612, 614, 629, 631, 754, 759, 946, 984, 1046, 1088, 1094, 1133, 1192, 1344, 1364, 1567, 1635, 1691, 1715, 1717

t.- arga (7) 30, 332, 865, 906, 949, 1131, 1270

t.- arıl (1) 1633

t.- arıy (1) 1141

t.- arıvıska (1) 343

t.- da (12) 68, 235, 263, 319, 371, 725, 786, 953, 1128, 1419, 1427, 1700

t.- duy (1) 1539

t.- gan (92) 3, 14, 20, 21, 28, 44, 97, 109, 121, 137, 145, 149, 153, 157, 161, 166, 178, 184, 189, 217, 224, 227, 234, 255, 285, 288, 302, 309, 312, 317, 322, 359, 388, 395, 413, 444, 449, 506, 525, 556, 593, 602, 638, 650, 653, 661, 665, 666, 693, 709, 733, 769, 798, 821, 846, 858, 866, 870, 903, 912, 920, 930, 934, 945, 949, 959, 961, 995, 1003, 1131, 1206, 1317, 1319, 1329, 1337, 1396, 1417, 1420, 1428, 1473, 1564, 1626, 1627, 1650, 1666, 1668, 1671, 1672, 1674, 1693, 1699, 1711

t.- gannar (9) 299, 689, 901, 925, 1272, 1402, 1450, 1557, 1736

t.- gaş (75) 33, 44, 59, 92, 119, 125, 129, 147, 150, 220, 228, 230, 240, 242, 282, 305, 313, 376, 407, 409, 417, 523, 544, 621, 710, 725, 728, 730, 738, 748, 771, 773, 779, 781, 786, 794,

803, 805, 811, 818, 847, 849, 872, 874, 879, 897, 903, 918, 926, 1029, 1036, 1056, 1064, 1134, 1135, 1136, 1142, 1173, 1178, 1236, 1276, 1304, 1357, 1516, 1538, 1540, 1544, 1649, 1654, 1706, 1725, 1727, 1744, 1747, 1764

t.- up (49) 6, 18, 39, 51, 61, 69, 70, 76, 119, 156, 182, 195, 219, 251, 303, 332, 360, 370, 397, 478, 516, 533, 536, 590, 592, 656, 723, 724, 770, 786, 825, 848, 884, 887, 904, 914, 940, 942, 955, 999, 1009, 1172, 1207, 1242, 1254, 1342, 1489, 1693, 1773

t.- up (2) 1670, 1670; *turar* ve *turar*

t.- uptur (1) 952

t.- uvusta (2) 774, 806

t.- za (1) 1453

turar II / tur- / : tutup çekmek, söküp çıkarmak

t.- up (3) 1090, 1664, 1665

t.- up - t.- up (2) 1415, 1415; *turar* ve *turar*

turguzar / turgus- / : yerleştirmek, koymak, kurmak, yapmak, ~ ET 1. *turğur* - - (*d* -) ED 541ab

turguzup (2) 300, 1768

turguzuptup (1) 1705

turlur / turul- / : kopmak, ayrılmak

turlup (1) 1175

tutçur / tuduş- / : tutuşmak, girişmek (döğüşe, kavgaya) , ~ ET 1. *tutuş* - / *tütüş* - / (?*tutoş* -) ED 462ab

atçıp - tutçup (1) 1596; *atçır* ve *tutçur*

tutçu bergen (1) 936

tutçup (11) 879, 937, 938, 1131, 1131, 1568, 1582, 1604, 1671, 1672, 1672

tutçuyn (2) 1661, 1663

tuttunar / tutun- / : eğimli olmak, meyilli olmak, uygun olmak

tuttunmaan / tutunmagan (1) 1431

t.- up (1) 1432

tümen : tümen, on bin, ~ ET *tümen* ED 507b - 508a, → Mo. *tüme(n)* / *tüm(en)* / L 853

t. (1) 865

U

- udaa :** kez, kere, defa, → Mo. *udag* - *a* / *udaa* / L 860, Hal. *udaa* TMS 61
u. + *zında* (2) 186, 187
- ududar / udut- / :** uyutmak, ~ ET *udit* - ED 45a
udutpas (1) 1204
- udur :** karşı, karşısına, - e karşı, derhal, olur olmaz, ~ ET *utru* ED 64ab
u. (7) 403, 702, 1056, 1125, 1162, 1723, 1728
- udurgu :** ön dişler
u. + *zun* (2) 1388, 1494
- udurlanır / udurlan- / :** karşı gelmek, karşı çıkmak
u. - *ıp* (1) 1445
- uduur / udu- / :** uyumak, ~ ET *udi* - ED 42b - 43a
u. - *p* (14) 471, 1353, 1356, 1368, 1374, 1385, 1387, 1397, 1460, 1536, 1723, 1726, 1728, 1748
uduur (1) 1203
u. - *y berip - tir* (3) 1372, 1376, 1542
- ugaan :** akıl, zeka, bilgi, anlayış, ~ bkz. ET *u* - “*u* - muktedir olmak, bilmek, yeteneği olmak” *uğa:n*: Allah, tanrı, ilahi, herşeye kadir, muktedir” ED 2ab, ~ ET *uk* - ED 77b - 78a, → Mo. *uhagan* / *uhaan* / [= *uhag* - *a*, 1.] L 891, Hal. *uhaan* TMS 153
u. + *ıñ* (5) 170, 193, 446, 524, 545
- ugba :** abla
u. + *larım* (2) 1059, 1067
- uglaar / ugla- / :** yöneltmek, doğrultmak, yolunu tutmak
uglaarga (2) 1690, 1691
u. - *p* (2) 352, 429
uglay - *şıgaay* bkz. *şıgaar* (1) 1755; *uglaar* ve *şıgaar*
- ujar / uş- / :** uçmak, ~ ET *uç* - ED 19b
ujar(2) 332, 333
uştu(1) 1763
- ujun :** için, ~ ET *üçün* ED 28b - 29a
u. (1) 622
- ujurajır / ujuraş- / :** karşılaşmak, buluşmak, görüşmek, ~ ET *utruş* - ED 69b, ~ ET

- utruş* - ED 69b, → Mo. *uçıra* - / *uçrah* / [= *uçara* -] L 859
- ujurajip* (1) 1670
- ujurajipsa* (1) 462
- ujurlug :** gerekli, zorunlu, - malı, - meli
- u.* (3) 719, 1031, 1102
- ulam :** daha, daha da, daha çok, ~ ET *ulam* ED 146a, → Mo. *ulam* / *ulam* / L 871, Hal. *ulam* TMS 156
- u.* (2) 609, 1554
- ulay :** ardısıra, birbiri ardına, peşpeşe, üstüste, sırayla, mütemadiyen, ~ ET *ula:yu* ED 154b - 155a
- u.* (4) 886, 889, 898, 1406
- ulu :** ejder, ejderha, ~ ET *lu* ED 763a, Hal. *luu* TMS 156
- u.* (8) 758, 758, 1365, 1366, 1739, 1740, 1757, 1758
- ulug :** ulu, büyük, ~ ET *uluğ* ED 136b
- u.* (39) 26, 36, 216, 216, 221, 225, 225, 246, 253, 278, 278, 287, 287, 387, 413, 663, 664, 666, 666, 679, 702, 704, 987, 987, 989, 993, 998, 1039, 1321, 1321, 1324, 1332, 1350, 1352, 1353, 1356, 1368, 1370, 1608
- uluu* / *ulugu* (2) 1571, 1587
- ulujar / uluş- / :** ulumak, uluşmak, ~ ET 1. *ulı* - ED 127ab, → Mo. *uli* - / *ulih* / “ulumak” L 873, Hal. *ulih* TMS 157
- uhujup* / *uluşup* (6) 1365, 1366, 1739, 1740, 1758, 1758
- uluşkaş* (2) 758, 758
- ulus :** ulus, halk, ahali, millet, ~ ET *uluş* ED 152b - 153a, → Mo. *ulus* / *uls* / L 873 - 874, Hal. *uls* TMS 156
- u* (8) 328, 385, 464, 719, 735, 865, 1579, 1687
- u. + ka* (1) 1215
- u. + tan* (4) 787, 788, 789, 1603
- u. + tax* (2) 463, 734
- u. + tu* (2) 665, 666
- u. + tuṇ* (1) 1423
- ulus - tur* (1) 1578
- un :** gövde, sap
- u. + un* (1) 859

- uran :** usta, mahir, → Mo. *uran* / *ur(an)* / L 879 - 880, Hal. *uran* TMS 157
u. (2) 1325, 1331
- urar / ur- / :** kazan asmak, kazana koymak, ~ ET *ur* - ED 194b - 195a
u.- gaş (1) 1223
- urug :** çocuk; kız çocuğu, ~ ET krş. *urı* “çocuk, erkek çocuğu”, oğul ED 197a, krş. ~ ET *uruğ* “döl, zürriyet, evlatlar” ED 214b, → Mo. *urug* / *urag* / L 885
u. (1) 473
uruu / *urugu* (1) 1023
uruumnun / *urugumnun* (1) 993
uruundan / *urugundan* (5) 184, 939, 1132, 1416, 1673
- uruglug :** çocuklu; < *urug*+*lug*
u. (5) 184, 939, 1132, 1416, 1673
- us :** uz, usta, ~ ET *u:z* ED 277b
u. (2) 991, 997
u .tar (3) 1399, 1652, 1655
- usturar / ustur- / :** kova vb. birşeyi suya daldırarak su almak, su doldurmak. bkz. *uzar*
usturup (1) 1215
- uş :** uç, son, ~ ET 1. *u:ç* (*u:c*) ED 17b - 18a
uju - bajın (1) 514; *uş* ve *baş*
uju - bajinga (1) 1667; *uş* ve *baş*
ujunga - bajinga (1) 900; *uş* ve *baş*
uju - kıldın (3) 1095, 1089, 1164; *uş* ve *kıldığ*
ujunda (1) 635
- uşpa :** oldukça yaşlı, çok yaşlı, çok geçkin
u. (1) 1451
- uştunar / üstun- / :** bkz. *uştur*
u.- gan (1) 663
u.- up (5) 942, 954, 955, 1402, 1428
- uştur / ujul- / :** çıkarmak, çekip çıkarmak, ~ ET *suçul* - ED 797b
ujulgaş (1) 1690
uşta sokkaş (4) 586, 844, 1173, 1601

- ušta sop* (1) 1174
ušta tırtıp (3) 334, 337, 1477
ušta tırkaş (2) 1254, 1622
uštup (10) 141, 143, 144, 320, 568, 583, 607, 640, 730, 1681
uştur (1) 452
- utkuur / utku- / :** karşılamak, → Mo. *ugtu* - / *ugtah* / L 864, Hal. *ugtah* TMS 158
u.- p (1) 315
u.- y kiştep (1) 1059
u.- y hap (1) 1117
- uttur / ut- / :** unutmak, ~ ET *unit* - ED 179b
utupkan / uttup kaan? (1) 1238
utupkaş / uttup kaaş? (1) 1216
uktup / utkup / uttup kaap? (1) 1648
- uktuul / utkuul:** karşılama, → Mo. *ugtugul* / *ugtuul* / L 864
u. (1) 336
- uur / ug- / :** kırmak, parçalamak, ezmek, ufalamak
uu daynap (2) 1388, 1494
- uuštaar / uušta- / :** ovalamak, yumuşatmak
u.- y tudup (1) 590
- uya :** yuva, ~ ET 1. *uya* ED 267ab
u.+ zından (5) 184, 939, 1132, 1416, 1673
- uyahg :** yuvalı, yuvası olan; < *uya*+*hig*
u. (5) 183, 939, 1131, 1416, 1672
- uygulug :** uykulu; < *uygu*+*lug*
u. (1) 1203
- uzak :** uzak, ~ ET *uzak* ED 283ab
irak - uzak (1) 567; *irak* ve *uzak*
- uzar / us- / :** kova vb. birşeyi suya daldırarak su almak, su doldurmak
uzarga (1) 1219
- uzun :** uzun, ~ ET *uzun* ED 288b - 289a
u. (15) 221, 221, 225, 622, 690, 862, 877, 988, 1014, 1045, 1065, 1069, 1180, 1323, 1324

Uzun - Say - Kuu: özel ad, Alday - Buuçu'nun karısının adı

u. (2) 9, 11

Ü

üdügüleştir :?

ü. (1) 859

üjeldirzi : üçü birlikte, üçü, her üçü, üçü de

ü. + n (1) 1225

üjen : otuz, 30; *üç* ve *on*

ü. (16) 70, 163, 164, 164, 233, 546, 546, 552, 553, 758, 937, 1121, 1366, 1489, 1739, 1757

ülejr / üleş- / : bölüşmek, pay etmek, ~ ET *üleş* - (*üle-* -) ED 154a

ülejr (1) 608

ülgüür : yemek dolabı, kap kaçak dolabı

ü. + nü (1) 387

ün : ün, ses, seda, ~ ET *ün* / *ü:n* ED 167ab

ü. (2) 1475, 1714

ü. + ü (1) 1714

ündür : eylemlerde önce gelerek eylemlerin sürekli biçimlerini oluşturur. ~ ET *üntür* - ED 181a

ündür ködürer : (çekip) çıkarıp kaldırmak

ündür ködürgeş (2) 196, 569

ündür söörtür : çıkarmak, çekip çıkarmak

ündür söörtü beerde (1) 687

ündür - / ündürer / : bırakmak, salıvermek; ortaya çıkarmak, çıkarmak, ~ ET *üntür* - ED 181a

ündür (1) 936

ündürer (2) 994, 1000

ündürerde (1) 404

ündürgen (3) 232, 1369, 1760

ündürüp (2) 759, 1721

ündürüpken(1) 822

ündürüptüner (1) 692

- ündürüptüp* (1) 297
- üner / ün- / :** çıkmak, ~ ET *ün* - ED 169a
- ü.- e albas* (1) 1189
- ü.- e bergen* (2) 1369, 1742
- ü.- e bergeş* (1) 986
- ü.- e berip - tirlər* (1) 1291
- ü.- e halaaş* (1) 700
- ü. e halıdıp* (1) 278
- ü.- e haldıp* (1) 1112
- ü.- e halıp* (3) 485, 1284, 1480
- ü.- e halıda bergeş* (1) 1320
- ü.- e halıy* (1) 185
- ü.- e halıyıp* (2) 1307, 1709
- ü.- e - kire halıp* (1) 1715; *üner* ve *kirer*
- ü.- er* (4) 929, 1017, 1195, 1766
- ü.- erinde* (1) 1234
- ü.- gen* (1) 374
- ü.- geş* (4) 351, 602, 630, 1196
- ü.- üp* (25) 215, 286, 357, 387, 390, 412, 415, 688, 759, 865, 876, 890, 891, 1070, 1176, 1199, 1200, 1298, 1350, 1366, 1396, 1402, 1476, 1739, 1758
- ü.- üpken* (1) 886
- ü.- üpkenner* (1) 386
- ü.- ze* (1) 933
- üngerer / ünger- / :** enlemesine koymak
- ü.- geş* (1) 1183
- üngür :** in, yuva, mağara, ~ ET *ünür* ED 188b, → Mo. *egür* / *üür* / L 301, Hal. *üür* TMS 160
- ü.+ ündüve* (4) 21, 22, 29, 31
- üp :** ganimet, soygun, gasp, yağma, yağma yoluyla elde edilen mal, ~ ET **üp* ED 11a
- ü.+ ke* (1) 1651
- üpteer / üpte- / :** yağmalamak, işgal etmek, gaspetmek, yok etmek, ~ ET *üple* - ED 11a

- ü. - p* (1) 1576
- üre :** nesil, soy sop, çocuk *bkz. aç*ı - *üre*, ~ ET *üyür* ED 275b, 276a, → Mo. *ür - e / ür* / L 1011, Hal. *ür* TMS 161
- ü.* (1) 13
- aç*ı - *ü.* + *viske* (4) 264, 269, 306, 676; *aç*ı ve *üre*
- üstü :** üst, yukarı, ~ ET *üst* ED 242a, ~ ET *üstün* ED 242b - 243a
- ü.* (4) 636, 1025, 1037, 1099
- ü.* + *nde* (3) 669, 679, 704
- ü.* + *nerden* (1) 1768
- üstür / üzül- / :** koparılmak, parçalanmak, kesilmek, ayrılmak, ~ ET *üzül* - ED 287ab
- üstüp* (3) 1143, 1151, 1691
- üzülbeen* (1) 585
- üstüü :** üstteki, yukarıdaki
- ü.* (5) 758, 1120, 1366, 1739, 1757; < *üstü*+*gü*
- üstüü oran:** Evreni yaratıcısı kabul edilen Ülgen'in yaşadığı üst dünya, gökyüzü hanlığı
- ü.* (9) 187, 293, 296, 587, 759, 1119, 1366, 1739, 1758
- üş :** üç, 3, ~ ET *üş* ED 18b
- ü.* (138) 12, 63, 72, 75, 76, 81, 83, 94, 95, 99, 100, 104, 110, 148, 152, 156, 185, 185, 186, 186, 187, 199, 207, 210, 210, 215, 222, 226, 233, 237, 259, 275, 277, 280, 281, 286, 293, 297, 311, 311, 311, 318, 318, 323, 323, 335, 335, 339, 339, 342, 343, 343, 343, 345, 345, 348, 348, 353, 353, 358, 358, 365, 365, 365, 365, 366, 369, 369, 371, 371, 382, 382, 426, 514, 516, 539, 539, 546, 546, 552, 553, 592, 611, 611, 612, 636, 652, 693, 782, 813, 815, 821, 938, 966, 985, 989, 992, 996, 997, 1004, 1006, 1012, 1024, 1037, 1041, 1041, 1058, 1058, 1082, 1098, 1210, 1257, 1269, 1272, 1273, 1277, 1278, 1320, 1324, 1330, 1331, 1338, 1344, 1359, 1359, 1377, 1378, 1379, 1383, 1490, 1571, 1578, 1598, 1605, 1630, 1672, 1680, 1680, 1733, 1733
- üt :** delik, oyuk, ~ ET *ü:t (ü:d)* ED 36a
- üdün* (3) 713, 743, 762
- üttüg - çarın :** kalça kemiği, ~ ET *ü:tlüg (ü:dlüg)* "delik, delikli" ED 56a

- üttüg - çarnıñ* (3) 713, 743, 762; *üttüg* ve *çarın*
- üvürerer / üvürer- / :** karmakarışık olmak, karışık olmak, dağılmak, darmadağın etmek, yıpratmak, bkz. *avırarar*
- ü.- gen* (1) 1651
- üye :** zaman, süreç, çağ, dönem, devir bkz. *açı - üye*, ~ ET *ö:d* ED 35ab, → Mo. b) *üy - e / üyi* / L 1001 - 1002
- açı - ü. + de(1)* 1645; *açı* ve *üye*
- üze :** üzerine, üzerinde, üstüne, üstünde; gereğince, ~ ET *üze* ED 280b - 281a
- ü.* (17) 332, 333, 526, 527, 530, 531, 565, 570, 573, 581, 584, 1134, 1135, 1362, 1368, 1562, 1646
- üzer [ü'zer] / üs- / :** kesmek, koparmak, ayırmak, yırtmak, ~ ET *üz -* ED 279b - 280a
- üzüp* (1) 1213
- üzüm :** kuru üzüm, ~ ET *üzüm* ED 288ab, → Mo. *ücüm / üzem* / L 1017, Hal *üzem* TMS 159
- üzüm - çigir :** yemiş
- ü.* (1) 354; *üzüm* ve *çigir*
- Y**
- yanzı - bürü :** çeşitli, türlü, değişik; *yanzı* ve *bürü*, → Mo. *yangcu / yanz* / [Çin. yang - tzu] L 428, Hal *yanzı - bürü* TMS 250; → Mo. *büri / bür*, *büriy* / L 148, Hal. *bür* TMS 41 - 42
- y.* (1) 481; *yanzı* ve *bürü*
- yozugaar :** gereğine göre, gereği gibi, uygun, uygun olarak, → Mo. *yosugar* / *yosoar* / [= *yosu* + *ber*] L 436, Hal *yosoar* TMS 67
- y.* (1) 110
- yozulug :** gerek, lazım, gerekiyor, - malı, - meli; zorunluluk, → Mo. *yosutay* / *yostoy* / [= *yosutu*] L 436, Hal *yostoy* TMS 67
- y.* (8) 299, 347, 369, 595, 1007, 1083, 1241, 1302

KAYNAKLAR:

AÇIKGÖZ, Halil (haz.)

1991 *Türk Dünyası Edebiyatı*, İstanbul.

ALYILMAZ, Cengiz

1994 *Orhun Yazıtlarının Sözdizimi*, Erzurum.

ARAKÇAA, Kuular

1985 *Sundık Döngülek*, Kızıl.

ARAS, Hayat

2002 “Tuva Türkleri ve Türkçesi”, *Türkler*, 20. c., Ankara, s. 189-194

2003 “Tuvaca ve Moğolca Arasındaki Bazı Ortak İkilemeler Üzerine”, *Historical, areal and typological aspects of South-Siberian Turkic*, Temmuz 2003, Frankfurt’ta sunulan bildiri.

ARAT, R. Rahmet – TEMİR, A.

1992 “Türk Şivelerinin Tasnifi”, *Türk Dünyası El Kitabı*, 2. cilt, Ankara, s. 227-247

1994 *Güney Sibirya Türkçesi Metinleri* (haz. O. F. SERTKAYA, TKAE, Ankara.

1987 *Makaleler*, (haz. O. F. SERTKAYA, TKAE, Ankara.

1979 *Kutadgu Bilig III İndeks*, Kemal Eraslan, O. F. Sertkaya, Nuri Yüce (İndeksi neşre hazırlayanlar) İstanbul.

ATABAY, Neşe - KUTLUK, İbrahim - ÖZEL, Sevgi

1983 *Sözcük Türleri*, Ankara.

ATALAY, Besim

1991 *Divânü Lûgatit - Türk Dizini - “Endeks” IV*, Ankara.

1992 *Divânü Lûgatit - Türk Tercümesi I*, Ankara.

1992 *Divânü Lûgatit - Türk Tercümesi II*, Ankara.

1992 *Divânü Lûgatit - Türk Tercümesi III*, Ankara.

BANGUOĞLU, Tahsin

1959 *Türk Grameri*, Ankara.

BASKAKOV, N. A. - İNKİJEKOVA - GREKUL, A.İ

1953 *Hakasko - Russkiy Slovar*, Moskva.

BAZILHAN, B.

1984 *Mongol - Kazak Tol’*, Ölgüy.

BORATAV, Pertev Naili

1931 *Köroğlu Destanı*, Ankara.

BİLGEGİL, Kaya

1964 *Türkçe Dilbilgisi*, Ankara.

BİRAY, Himmet

1998 *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim*, TDK yay., Ankara.

BİÇELDEY, K. A.

1993 "Tıva Dıl Bolgaş Öske Dıldar", *Tıva Dıl Bolgaş Çuga Kul'turazı*, Kızıl, s. 62-75.

1993 "Ertem Dılı", *Tıva Dıl Bolgaş Çugaa Kul'turazı*, Kızıl, s. 84-96.

BÜDEGEÇİ, Tamara

1995 *Hudojestvennoe Naslediye Tuvintsev*, Moskova.

CAFEROĞLU, Ahmet

1968 *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul.

CLAUSON, S.G

1972 *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.

CUMAKUNOVA, Güلزura

1995 *Manas Destanı - Kırgız Edebi Dilinin Tarihî Kaynağı*, Ankara.

CUNBUR, Müjgân

1985 *Karacaoğlan*, Ankara.

ÇADAMBA, Z. B

1970 *Todjinskiy Dialekt Tuvinskogo Yazıka*, Novosibirsk.

ÇAĞATAY, Saadet

1969 "Tuba Ağzında İyik", *Türkiyat Mecmuası*, XV: 171-174.

ÇENELİ, İlhan

1986 "Türkmen Türkçesi Sözlüğü", *TDAY - Belleten*, 1982 - 1983, Ankara, 1986, s. 29-84

ÇINAR, Ali Abbas

1993 *Türklerde At ve Atçılık*, Ankara.

ÇİMBA, A. M. (redaktör)

1959 *Geografiya Terminlerinin Orus - Tıva Dopçu Slovarı*, Kızıl.

DEUSEN, Kira Van - SEDİPKOV, Alehei

1996 *Tıvan Folk Tales*, Washington.

DORJU, Ç. M.

- 1993 “Ögbelerivis İnçaar Çugaalap Çoraannar”, *Tıva Dıl Bolgaş Çugaa Kul'turazı*, Kızı1, s. 46-62.

DORLİG, Ts, - DADAR - OOL, B.

- 1994 *Tıva - Mool Slovar'*, Ölgıy.

DOERFER, Gerhard

- 1991 “Güney Sibırya Türkleri Edebiyatı”, *Türk Dünyası Edebiyatı*, (haz. Halil Açıkğöz), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, s. 109-140.

E. J. N. Fridman

- 2003 “Tuva Şamanizmi”, *Türkler*, 20. c., Ankara, s. 180-188.

ELÇİN, Şükrü

- 1963 “Atların Doğuşları İle İlgili Efsaneler”, *Türk Folklor Araştırmaları*, c. VII, Ankara, s: 2943 – 2945.
- 1988 *Halk Edebiyatı Araştırmaları*, (2 cilt), Ankara.

ERDAL, Marcel

- 1991 *Old Türkic Word Formation*, A Functional Approach to the Lexicon, 2 Vol. Turkologica, Band 7, Otto Harrassowitz: Wiesbaden.

ERGİN, Muharrem

- 1983 *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul.
- 1989 *Dede Korkut Kitabı I (Giriş - Metin Faksimile)*, Ankara.

GABAİN, A. von

- 1988 *Eski Türkçenin Grameri*, (çev. Mehmet AKALIN), İstanbul.

GENCAN, Nejat, Tahir

- 1966 *Dilbilgisi*, İstanbul.

GORKİN, A. P. (baş redaktör)

- 1998 *Geografiya Rossii Entsiklopedičeskiy Slovar'*, Moskova.

GOLUBEVA, T.S.- GELLERŞTEYN, L.S.

- 1991 *SSRE Töögüzünüñ Talazı- bile Çugaalar - 5*, Kızı1.

GRÖNBECH, K.

- 1995 *Türkçenin Yapısı* (çev. Mehmet AKALIN), TDK yay., Ankara.

GRÖNBECH, K.- KRUEGER John R.

- 1955 *An Introduction to Classical (Literary) Mongolian*, Wiesbaden.

GÜNAY, Ünver - GÜNGÖR, Harun

1997 *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, Ankara.

HATİBOĞLU, Vecihe

1981 *Türkçenin Ekleri*, Ankara.

İNAN, Abdulkadir

1968 *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara.

1972 *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara.

1976 "Sibiryâ Türkleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara. s: 1271 - 1282

İSHAKOV F.G, PALMBAH, A.A.

1961 *Grammatika Tuvinskogo Yazıka*, Moskva.

KARA, GYÖRGY

1983 "Moğolca *Deresün-Türkçe Yez*", *TDAY - Belleten* - 1980 - 1981, Ankara, , s.43 - 48.

KALZAD, A.K.

1982 *Tıva Literatura* 8 - 10, Kızıl.

KORKMAZ, Zeynep

1992 *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK, Ankara.

KORMUŞIN, İ. V.

1997 *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii Tekstı İ İssledovaniya*, Moskva.

KRUEGER John R.

1977 *The Tuvan Manual*, İndiana University, Uralic and Altaic series, vol. 126.

KURAT, Akdes Nimet - TEMİR, Ahmet

1992 "Sibir (Sibiryâ) Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, 2. Baskı. I. Cilt, Coğrafya - Tarih, Ankara. s: 439 - 455

1993 *Kültegin (Burungu Türk Bijiktin Turaskaaldarı)* TDLTŞİ, Kızıl.

LESSİNG, Ferdinand D.

1960 *Mongolian-English Dictionary* Berkeley and Los Angeles.

Lİ, Yong - Söng

1999 *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*, İstanbul.

2004 *Türk Dillerinde Sontakılar*, İstanbul.

LOPSAN, K. Monguş

1993 *Çogaalдар Çındızı*, Kızıl.

1998 *Tuvinskiye Şamanı*, Moskva.

1993 *Magiya Tuvinskih Şamanov*, Kızıl.

MANNAY - OOL, M.H., DOSTAY U.A.

1996 *İstoriya Tuvı*, 9, Kızıl.

MUSTAFAYEV, E., ŞÇERBİNİN V.G.

1989 *Rusça - Türkçe Sözlük*, Moskova.

NASKALİ, Emine Gürsoy (haz.)

1997 *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*, Ankara.

NASKALİ, E.G.- DURANLI, M. (haz.)

1999 *Altayca - Türkçe Sözlük*, Ankara.

ONDAR, B.K.

1995 *Kratkiy Slovar Gidronimov Tuvı*, Kızıl.

ORALTAY, Hasan

1994 *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, (Çev. Nuri YÜCE - Saadet PINAR) İstanbul.

ORGU, K. H.

1995 *Töreen Çogaal 6*, Kızıl.

ORKUN, Hüseyin Namık

1987 *Eski Türk Yazıtları*, 2. baskı, Ankara.

ORUS - OOL, S. M.

1993 *Alday-Buuçu Tıva Ulustun Maadırlıg Tooldarı*, II Tom, Kızıl.

ÖLMEZ, Mehmet

Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen / Tuvacanın Sözvarlığı, Eski Türkçe ve Moğolca Denkleleriyle. (VdSUA). Wiesbaden, 528 S. (Baskıda).

1996 "Tuvalar ve Tuvaca", *Çağdaş Türk Dili*, Ocak 1996, s. 10-17

2000 "Tuvacanın Eskiliği Üzerine", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 10, s. 133-138

ÖZKAN, Nevzat

- 1996 *Gagavuz Türkçesinin Grameri*, Ankara.
- PRÖHLE, Wilhelm
- 1991 *Karaçay Lehçesi Sözlüğü*, (çev. Kemal AYTAÇ), Ankara.
- RASSADİN, Valentin İvanoviç
- 1971 *Fonetika i Leksika Tofalarskogo Yazıka*, Ulan - Ude.
- ROUX, Paul - Jean
- 1998 *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (çev. Aykut KAZANCIGİL) İstanbul.
- RYUMİNA, L.T - SIRKAŞEVA, KUÇİGAŞEVA, N. A.
- 2000 *Teleüt Ağzı Sözlüğü*, (çev. Şükrü Halûk AKALIN - Çaştengin TURGUNBAYEV), Ankara.
- ŞİPAL, Kâmuran (derleyip çeviren.)
- 1999 *Moğol Masalları* İstanbul.
- TEMİR, Ahmet (çev.)
- 1995 *Moğolların Gizli Tarihi*, TTK yayınları, 3. baskı, Ankara.
- TSENG, Lan - Ya
- 2002 *Türkiye Türkçesinde Orta Hece Düşmesi*, Ankara.
- SAT, Ş. Ç.
- 1987 *Tıva Dialektologiya*, Kızıl.
- SAT, Ş. Ç.- E. B. SALZIDMAA
- 1980 *Amgı Tıva Literaturlug Dıl*, Kızıl.
- KEŞOĞLU, Temel (çev.)
- 2000 *Sibirya Masalları*, Ankara.
- STACHOWSKI, Marek
- 1997 *Dolganische Wortbildung*, Kraków.
- SUHBAATAR, Tsegmidiyn
- 1995 *Mongol Hel Surah Biçig*, Ulaanbaatar.
- TAUBE, Erika
- 1995 *Barın Moolda Sengel Tıvaların Irları*, Kızıl.
- TDK-Türkçe Sözlük 1-2 (yeni baskı, TDK), Ankara, 1988
- TEKİN, Talat
- 1980 "Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine", *Genel Dilbilim Dergisi*, Ağustos 1980, c. 2, sayı 7 - 8.

- 1976 “Altay Dilleri Teorisi”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara: 119-130.
- 2003 *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul
- TEKİN, Talat - ÖLMEZ, Mehmet
- 1999 *Türk Dilleri. Giriş*, İstanbul, 200 s. + 1 harita.
- TEKİN, T. - ÖLMEZ, M. - CEYLAN E. - ÖLMEZ, Z. – EKER, S.
- 1995 *Türkmence Türkçe Sözlük*, Ankara, 725 s.
- TENİŞEV, E.R. (neşreden)
- 1968 *Tuvinsko - Russkiy Slovar'*, Moskva.
- TÜRKER, Hasan Ali
- 1971 *Türklerde Atçılık (Dün - Bugün)* Ankara.
- UZUN, ENGİN, N.,
- 2004 *Dünya Dillerinden Örnekleriyle Dilbilgisinin Temel Kavramaları Türkçe Üzerine Tartışmalar*, İstanbul.
- YUAN - Hin, Wang
- 1994 *Çindeki Türk Diyalektleri Araştırma Tarihi*, Ankara.
- YUDAHİN, K. K.- TAYMAS, Abdullah
- 1994 *Kırgız Sözlüğü*, 2 cilt 3. baskı, Ankara.
- ZEYNALOV, Ferhat
- 2004 “Tuva Türkçesi”,
Orkun, 77. sayı, Temmuz: 46-50,
- ZÜLFİKAR, Hazma
- 1980 *Yabancılar İçin Türkçe Dilbilgisi*, Ankara.
- 1991 *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, Ankara.
- http://www.turizmdebusabah.com/extras/rus_rapor_06.doc
- <http://www.statoids.com/uru.html>